

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки  
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України  
Lesya Ukrainka Eastern European National University  
Institute of Social and Political Psychology

p-2227-1376

e-2308-3743

# **ПСИХОЛОГІЧНІ ПЕРСПЕКТИВИ**

# **PSYCHOLOGICAL PROSPECTS**

ВИПУСК 29 ISSUE 29

Луцьк  
Східноєвропейський національний університет  
імені Лесі Українки  
2017

Рекомендовано до друку вченою радою Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (протокол № 4 від 30.03.2017 р.)

**Головний редактор**

Лариса Засекіна Луцьк, Україна

**Заст. головного редактора**

Жанна Вірна Луцьк, Україна

Ольга Кочубейник Київ, Україна

**Відповідальний секретар**

Оксана Соловей Луцьк, Україна

**Редакційна колегія**

Вадим Васютинський Київ, Україна

Ярослав Гошовський Луцьк, Україна

Жанна Глозман Москва, Росія

Ігор Коцан Луцьк, Україна

Марія Ледзінська Варшава, Польща

Рієко Мацуока Токіо, Японія

Джон Маккейб-Янкі Норт Ньютон, США

Мирослава Мушкевич Луцьк, Україна

Любов Найдьонова Київ, Україна

Віталій Татенко Київ, Україна

Микола Слюсаревський Київ, Україна

Наталія Фоміна Рязань, Росія

Катерина Шкарлатюк Луцьк, Україна

**Рецензенти:** *Вірна Ж.* – доктор психологічних наук, професор Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки;

*Гошовський Я.* – доктор психологічних наук, професор Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки;

*Засекіна Л.* – доктор психологічних наук, професор Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки;

*Кочубейник О.* – доктор психологічних наук, старший науковий співробітник Інституту соціальної та політичної психології НАПН України.

**Засновники:** Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України.

*Журнал є науковим фаховим рецензованим виданням України, у якому можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за напрямом «Психологічні науки» (дивитися Додаток 12 до наказу МОН України від 12 травня 2016 р. № 515).*

**Адреса редакції:** 43025, м. Луцьк, вул. Потапова, 9. Тел. (факс): (0332) 24-40-12.

Ел. адреса: psychopropects@mail.ru

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 19837-9637 ПР від 11.04.2013 р.

**Видавець:** Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки (43025, м. Луцьк, просп. Волі, 13). Свідоцтво Держ. комітету телебачення та радіомовлення України ДК № 4513 від 28.03.2013 р.

© Гончарова В. О. (обкладинка), 2017

© Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2017

© Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2017

*Approved by the Academic Council of Lesya Ukrainka Eastern European National University,  
Record of proceedings # 4, 30.03.2017*

**Editor-in-Chief**

Larysa Zasiiekina Lutsk, Ukraine

**Associate Editors**

Zhanna Virna Lutsk, Ukraine

Olha Kochubeinyk Kyiv, Ukraine

**Editorial Assistant**

Oksana Solovey Lutsk, Ukraine

**Editorial Board**

Natalya Fomina Ryazan, Russia

Zhanna Glozman Moscow, Russia

Yaroslav Hoshovskyi Lutsk, Ukraine

Ihor Kotsan Lutsk, Ukraine

Maria Ledzinska Warsaw, Poland

Rieko Matsuoka Tokyo, Japan

John McCabe-Juhnke North Newton, USA

Myroslava Mushkevych Lutsk, Ukraine

Lubov Naidionova Kyiv, Ukraine

Vitaliy Tatenko Kyiv, Ukraine

Kateryna Shkarlatiuk Lutsk, Ukraine

Mykola Sliusarevskyi Kyiv, Ukraine

Vadym Vasiutynskyi Kyiv, Ukraine

**Reviewers** Prof. **Yaroslav Hoshovskyi** (Lesya Ukrainka Eastern European National University, Ukraine),  
Prof. **Olha Kochubeinyk** (Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine),  
Prof. **Zhanna Virna** (Lesya Ukrainka Eastern European National University, Ukraine),  
Prof. **Larysa Zasiiekina** (Lesya Ukrainka Eastern European National University, Ukraine).

**Founders:** Lesya Ukrainka Eastern European National University,  
Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine

*The Psychological Prospects Journal is a professional peer-reviewed scholarly periodical published semiannually, where results of Ph. D. and Doctoral theses in psychology can be published (see: Appendix to the Ministry of Education and Science of Ukraine decision # 515, issued 12<sup>th</sup> May, 2016).*

**Address:** 9 Potapova St., Lutsk, 43025, Ukraine, tel.: +380332244012.

E-mail: psychoprospects@mail.ru

Certificate of State Registration of mass media # KV 19837-9637 PR issued 11.04.2013.

**Publisher:** Lesya Ukrainka Eastern European National University (13 Voli Prosp., Lutsk, 43025, Ukraine). Certificate of State Committee for Television and Broadcasting of Ukraine # DK 4513 issued 28.03.2013.

© Honcharova, V. (cover), 2017

© Lesya Ukrainka Eastern European National University, 2017

© Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, 2017

## **Ethics Statement**

The author who submits an article to the journal explicitly confirms that the paper presents a concise, accurate account of the research performed as well as an objective discussion of its significance. A paper should contain sufficient detail and references to public sources of information. Fabrication of data is an egregious departure from the expected norms of scholarly conduct, as is the selective reporting of data with the intent to mislead or deceive, as well as the theft of data or research results from others. Authors must obtain permission for use of any previously published materials from the original publisher. Plagiarism constitutes unethical scholarly behaviour and is unacceptable.

All co-authors share equal degree of responsibility for the paper they co-author. Submitting the same manuscript to more than one journal concurrently is unethical and unacceptable.

By acknowledging these facts the authors bear personal responsibility for the accuracy, credibility, and authenticity of research results described in their papers.

### **The Journal is indexed and listed in:**

Index Copernicus

Directory of Research Journals Indexing

Open Academic Journals Index

РИИЦ

Universal Impact Factor

Google Scholar

ResearchBib

Ulrich's Global Serials Directory.

International Scientific Indexing ISI

Scientific Journal Impact Factor

Scientific Indexing Service SIS

Polska Bibliografia Naukowa

## ЗМІСТ

### TABLE OF CONTENTS

Preface .....	9
<b>Баранова С. В.</b> Відповідальність як репрезентація архітектури внутрішнього світу особистості .....	10
<b>Baranova S. V.</b> Responsibility as Representation of the Architecture of Individual Internal World.....	10
<b>Блозва П. І.</b> Активізація соціальної взаємодії як чинник підвищення рівня прояву структурних компонентів політичної культури молодшої особи .....	21
<b>Blozva P. I.</b> Social Interaction Development as Factor of Increasing Structural Components of Youth's Political Culture .....	21
<b>Гошовська Д. Т., Гошовський Я. О.</b> Специфіка самоакцептації дівчаток підліткового віку: емпіричний ракурс .....	36
<b>Hoshovska D. T., Hoshovskyi Ya. O.</b> Features of Female Teens' Self-Acceptation from Empirical Perspective.....	36
<b>Демчук О. А.</b> Емпіричні референти дослідження феномену особистісної безпорадності.....	48
<b>Demchuk O. A.</b> Empirical Referents of Personal Helplessness .....	48
<b>Іванченко С. М.</b> Соціальна взаємодія в контексті впровадження освітніх і суспільних реформ.....	61
<b>Ivanchenko S. M.</b> Social Interaction in the Context of Educational and Social Reforms .....	61
<b>Калмикова Л. В.</b> Психокорекційна робота для покращення емоційно-психічних станів особистості з особливостями звуковимови.....	72
<b>Kalmykova L. V.</b> Improvement of Individual Emotional States and Sounds Production .....	72
<b>Камінська О. В.</b> Особливості психологічного консультування під час роботи з інтернет-залежною молоддю .....	81
<b>Kaminska O. V.</b> Psychological Counseling with Internet-Addicted Youth .....	81
<b>Карелін П. А.</b> Досвід розроблення опитувальника «конфігурування психологічних меж особистості».....	92

<b>Karelin P. A.</b>	
The Experience of the Design of the Survey “The Configuration of Psychological Boundaries of Personality” .....	92
<b>Колісник О. П.</b>	
Теорія духовного саморозвитку особистості.....	104
<b>Kolisnyk O. P.</b>	
Theory of the Personality’s Spiritual Self-Development.....	104
<b>Коць Є. М.</b>	
Феномен соціальної тривожності як наукова проблема .....	114
<b>Kots Ye. M.</b>	
The Phenomenon of Social Anxiety as a Scientific Problem .....	114
<b>Коширець В. В.</b>	
Особистісний простір сучасної молоді: особливості адаптаційних, мотиваційних та особистісно-поведінкових тенденцій .....	125
<b>Koshyrets V. V.</b>	
Personality Space of Contemporary Youth: Peculiarities of Adaptational, Motivational, Personality and Behavioral Tendencies .....	125
<b>Krupelnytska L. F., Shportun O. M.</b>	
Logical Analysis of Humor Forms with Pathologization of Personality.....	136
<b>Крупельницька Л. Ф., Шпортун О. М.</b>	
Логічний аналіз форм гумору при патологізації особистості.....	136
<b>Kulchytska A. V.</b>	
Social-Psychological Peculiarities of Consumer’s Behavior .....	151
<b>Кульчицька А. В.</b>	
Соціально-психологічні особливості поведінки споживача.....	151
<b>Малімон Л. Я.</b>	
Психологічні аспекти оцінювання персоналу в системі державної служби .....	161
<b>Malimon L. Ya.</b>	
Psychological Aspects of Evaluation of Personnel in the System of Public Service.....	161
<b>Мудрик А. Б.</b>	
Трудоголізм як професійна адикція особистості .....	175
<b>Mudryk A. B.</b>	
Workaholism as Professional Addiction of Personality .....	175
<b>Павлюк Т. М.</b>	
Гендерні особливості уявлень старших підлітків про благополучні взаємини з батьками .....	186
<b>Pavliuk T. M.</b>	
Gender Peculiarities of Senior Adolescents’ Representations of Successful Relationships with Parents.....	186
<b>Петрик О. В.</b>	
Особливості соціального інтелекту журналістів у системі конвергентних ньюзрумів .....	198

<b>Petryk O. V.</b>	
The Peculiarities of Journalists' Social Intellect in the System of Convergent News-Rooms .....	198
<b>Попович І. С.</b>	
Досвід створення й апробації методики «Рівень соціальних очікувань» («PCO»).....	208
<b>Porovych I. S.</b>	
The Experience of Creating and Testing Methods “Level of Social Expectations” (“LSE”).....	208
<b>Федотова Т. В.</b>	
Психологічні особливості старшокласників із макіавеллістичними тенденціями .	221
<b>Fedotova T. V.</b>	
Psychological Peculiarities of Senior Pupils with Machiavellian Tendencies .....	221
<b>Шпак М. М.</b>	
Емпіричне дослідження психологічних особливостей розвитку емоційного інтелекту в молодшому шкільному віці.....	234
<b>Shpak M. M.</b>	
Empirical Research of Psychological Peculiarities of Emotional Intelligence Development at Primary School Age.....	234
<b>Iarovyі D. O.</b>	
Critical discourse analysis as a method of research of political discourse in social media.....	244
<b>Яровий Д. О.</b>	
Критичний дискурс-аналіз як метод дослідження політичного дискурсу в соціальних медіа .....	244
<b>Ясенчук І. В.</b>	
Психологічні особливості типів і компонентів любові в шлюбному партнерстві .....	256
<b>Yasenchuk I. V.</b>	
Psychological Markers of Love Types and Components in Marital Partnership.....	256
<b>Войтович Н. О., Делль Г.</b>	
Образ майбутнього як чинник адаптації студентів першого курсу до умов навчання у вищому закладі освіти .....	267
<b>Voitovych N. O., Dell H.</b>	
Image of Future as a Factor of First-Year Students' Adjustment in the Universities .....	267
<b>Одінцова А. М.</b>	
Психолінгвістичні маркери мовлення осіб у різних емоційно-психічних станах.....	280
<b>Odintsova A. M.</b>	
The Psycholinguistic Markers of Individual Speech in Different Emotional States .....	280

<b>Стасюк М. І.</b>	
Моніторинг емоційної сфери педагога .....	291
<b>Stasiuk M. I.</b>	
Monitoring of Teachers' Emotional Sphere.....	291
<b>Майструк В. М.</b>	
Концептуальна матриця поняття <i>самоприйняття</i> в історії розвитку психології ..	302
<b>Maystruk V. M.</b>	
Conceptual Matrix of the Term <i>Self-Accepting</i> in the History of Psychology Development .....	302
<b>Засєкіна Л. В.</b>	
Інтелект як чинник ефективної міжкультурної взаємодії.....	312
<b>Zasiekina L. V.</b>	
Intelligence as a Factor of Efficient Cross-Cultural Interaction .....	312
<b>Хворост Х. Ю.</b>	
Психологічний потенціал арт-терапевтичних засобів у процесі навчання іноземної мови.....	322
<b>Khvorost Kh. Yu.</b>	
Psychological Potential of Art-Therapeutic Media in the Process of Foreign Language Training .....	322
<b>Мельник Ю. С.</b>	
Психологічні особливості взаємозв'язку особистісних та релігійних орієнтацій.....	335
<b>Melnyk I. S.</b>	
Psychological features of correlation between personal and religious orientations.....	335
<b>Тимош Ю. В.</b>	
Факторна структура постконвенційної моральної свідомості студентів.....	347
<b>Tymosh Y. V.</b>	
Factor structure of postconventional moral consciousness of the students.....	347
<b>Ярошук М. В.</b>	
Релігійність та емоційно-почуттєва сфера особистості: теоретико-емпіричне дослідження.....	360
<b>Yaroshuk M. V.</b>	
Religiosity and emotional sphere of the personality.....	360
Наші автори .....	370
Our authors .....	370
Пам'ятка авторів .....	373
Guidelines for authors .....	376



## PREFACE

Any collaborative enterprise is heavily dependent upon the relationship which develops between different participants. Psychological Prospects Journal includes the papers selected by the experts in various fields in Psychology. What we have attempted to convey are the principles of collaboration in different context which apply just as importantly to social, cognitive, clinic, political psychologists who have made their major contribution which can provide the solution to the problems connected with the modern society and personality.

Psychological Prospects has citation ranking factor that constantly places it in the top journals in Ukraine and worldwide. The Journal has been added to and indexed in such international scientific databases as Index Copernicus, Directory of Research Journals Indexing, Open Academic Journals Index, Science Index, Google Scholar, has been listed in Research Bible, Academic Keys, Portal on Central Eastern and Balkan Europe. The materials are published in Ukrainian and English which are working languages for Psychological Prospects Journal.

The origins of the present volume of PPJ are derived from an idea to highlight the main psychological problems of the personality in the situation of social and political ambiguity.

The volume you are holding in your hands is a selection of papers that outline theoretical and experimental research in the fields of social and political psychology (enacting social interaction as a factor of political culture, social interaction in the context of educational and social reforms, consumer's personal behavior, gender peculiarities of senior adolescents' representations of successful relationships with parents, journalists' social intelligence, social expectations, critical discourse analysis as a research method of political discourse in social media; psychological markers of love typology in marital partnership); cognitive psychology and psycholinguistics (responsibility in internal individual world, emotional states and sounds production, humor forms and pathologization of personality, psycholinguistic markers of individual speech in different emotional states, intelligence as a factor of efficient cross-cultural interaction, psychological potential of art-therapeutic media in the process of foreign language training; developmental and health psychology (features of female teens' self-acceptance; psychological counseling of internet addicted children, personality space of contemporary youth, machiavellian tendencies in children, emotional intelligence of children, future image as a factor of efficient adjustment, monitoring of teachers' emotional states; personality and professional psychology (personal helplessness, spiritual self-development of personality, individual social anxiety, workaholism as individual professional addiction).

The editorial board of PPJ hopes that this volume will make a substantial contribution to the development and dissemination of psychological ideas and research to the international academic collaboration!

*Larysa Zasiiekina, Editor-in-Chief*

УДК 364.62

**С. В. Баранова**

Received: November 15, 2016

Revised: January 21, 2017

Accepted: February 10, 2017

## **ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ АРХІТЕКТУРИ ВНУТРІШНОГО СВІТУ ОСОБИСТОСТІ**

У статті представлено теоретичний аналіз особливостей репрезентації внутрішнього світу як відповідальності чи безвідповідальності особистості. Виявлено, що в умовах соціальної нестабільності, змінюваності, ризику й невідомості прийняття відповідальності на себе стає способом самозахисту суб'єкта від невизначеності, можливим способом управління ризиками. Розглянуто, що у внутрішньому світі створюються суб'єктивні реалії у вигляді образів мислення чи сюжетів подій, відношень значущих для особистості осіб, схожі на архітектурні споруди. Усі ці внутрішні соціальні структури багатозначні та багатовимірні, і якість активного включення особистості в ту чи ту соціальну ситуацію залежить від того, як суб'єкт її впізнає, проблематизує, інтерпретує. Зазначено, що внутрішній світ людини можна вважати словесною метафорою, яка визначає внутрішню реальність суб'єкта. Доведено, що тільки за умови будівництва у своєму внутрішньому світі власного бачення «реального» образу діяльності чи ставлення до нього, усвідомлення їх значущості людина свідомо бере чи не бере на себе відповідальність за їх реалізацію. Тоді людина стає будівничим, творцем власних сюжетів, образів та стосунків, і тим самим вибудовує архітектуру власного життя. Представлена аналогія архітектурного будівництва надає можливість порівнювати роботу внутрішнього світу різних людей, як, наприклад, архітектурні споруди міст. Схожість архітектури внутрішнього світу особистості полягає в тому, що в кожній людини внутрішній світ власний. Проте внутрішні світи можуть збігатися й різнитися за такими ознаками, як напрями найбільшої активності діяльності, як широта охоплення проблем, що проробляються в цьому внутрішньому світі, як масштаб чи калібр цих проблем, як конкретна результативність активності внутрішнього світу.

**Ключові слова:** зрілість особистості, архітектура внутрішнього світу, особистісне зростання, інтроєкт, відповідальність, репрезентація.

**Baranova S. V. Responsibility as Representation of the Architecture of Individual Internal World.** The article presents a theoretical analysis of representation features of the internal world as a responsibility or irresponsibility of the individual. It has been revealed that under circumstances of social instability, volatility, risk and uncertainty responsibility becomes a way of self-protection of the subject from uncertainty as a possible method of risk management. It is considered that the subjective reality in the form of mental images or stories of events, relations that are

meaningful to the person as architectural structures which are created in the internal world. All these internal social structures are multivalued and multidimensional. The quality of the active inclusion of the individual in a particular social situation depends on how the subject will recognize it, be going to overcome and interpret. It indicates that the internal world of a person can be considered as a verbal metaphor that defines the internal reality of the subject. It is proved that person consciously takes or does not take responsibility for his own vision of the “real” image, activities or relations to its implementation only under the condition of building and realizing his internal world. Then the person acts as a builder or a creator of his own stories, images and relationships. In this way a person creates architecture of his own life. Presented analogy of the architectural construction makes it possible to compare the work of the internal world of different people with the city’s architectural structure.

**Key words:** the maturity of the person, the internal world architecture, introjection, responsibility, representation.

**Баранова С. В. Ответственность как репрезентация архитектуры внутреннего мира личности.** В статье представлен теоретический анализ особенностей репрезентации внутреннего мира как ответственности или безответственности личности. Выявлено, что в условиях социальной нестабильности, изменчивости, риска и неизвестности принятие ответственности на себя выступает способом самозащиты субъекта от неопределенности, возможным способом управления рисками. Рассмотрено, что во внутреннем мире создаются субъективные реальности в виде мысленных образов или сюжетов событий, отношений, значимых для личности лиц, как архитектурные сооружения. Все эти внутренние социальные структуры многозначны и многомерны, и качество активного включения личности в ту или иную социальную ситуацию зависит от того, как субъект ее опознает, проблематизирует, интерпретирует. Обозначено, что внутренний мир человека можно считать словесной метафорой, определяющей внутреннюю реальность субъекта. Доказано, что только при условии строительства в своем внутреннем мире собственного видения «реального» образа деятельности или отношений к нему, осознания их значимости, человек сознательно берет или не берет на себя ответственность за их реализацию. Тогда человек выступает строителем, создателем собственных сюжетов, образов и отношений, и тем самым выстраивает архитектуру собственной жизни. Представленная аналогия архитектурного строительства дает возможность сравнивать работу внутреннего мира разных людей, как, например, архитектурные сооружения городов. Сходство архитектур внутреннего мира личности заключается в том, что у каждого человека внутренний мир собственный. Но внутренние миры могут и различаться по таким признакам, как направления наибольшей активности деятельности, как широта охвата проблем, которые прорабатываются в этом внутреннем мире, как масштаб или калибр этих проблем, наконец, как конкретная результативность активности этого внутреннего мира.

**Ключевые слова:** зрелость личности, архитектура внутреннего мира, личностный рост, интроэкт, ответственность, репрезентация.

**Постановка наукової проблеми та її значення.** Соціально-економічні й політичні трансформації, які переживає наша країна, висувають особливі вимоги до суб'єктних властивостей особистості, а саме: активності, ініціативності й відповідальності. Завдяки цим якостям людина здатна не лише пристосовуватися до змінюваної й невизначеної ситуації, а й забезпечувати стабілізацію та можливий прогрес суспільства. В умовах соціальної реальності, характеристиками якої є нестабільність і змінюваність, ризик і невідомість, прийняття відповідальності на себе постає як можливе управління ризиком, є пошуком суб'єктом способів самозахисту від невизначеності. Людина в таких умовах, усвідомлюючи цю реальність, приречена бути відповідальною. Інакше кажучи, процеси, що відбуваються в сучасному світі, об'єктивно ведуть до усвідомлення різними суб'єктами суспільно-історичної діяльності власного ступеня соціальної відповідальності. Адже зростає «ціна» (у широкому сенсі) й отриманих позитивних результатів, і негативного потенціалу помилок та втрачених можливостей.

Відповідальність, на думку багатьох дослідників цього феномену, – це особливе особистісне утворення, яке характеризує вищий рівень розвитку особистості, її особистісну й соціальну зрілість. Зріла особистість орієнтована на успішність, продуктивність, саморозвиток у всіх сферах життєдіяльності. Вона є суб'єктом свого життя, уміє адаптуватися до змінюваних умов життя і творчо їх удосконалювати, перетворювати. Це підвищує значущість одвічно актуальних проблем ефективного передбачення, проектування та побудови майбутнього й прийняття за нього відповідальності.

Саме процеси трансформації оголюють низку наявних у суспільстві суперечностей: між потребою особистості в самореалізації, розвитком власної індивідуальності та відсутністю соціально-економічних умов, правових гарантій для їх адекватного виявлення й неможливістю, з цієї причини, досягнути очікуваних результатів; між вимогами соціуму (зокрема ситуації часу: тут і зараз) до готовності людини жити в нових соціальних умовах, до виконання своїх соціальних функцій і відсутністю в неї розвинутої потреби прийняття відповідальності за ті зміни, що відбуваються на різних рівнях соціального середовища. Отже, очевидне стирання межі між соціально-правовою відповідальністю й безвідповідальністю, і в управлінських структурах, і в пересічних громадян, зумовлює широкий пласт конфліктних ситуацій. Водночас поширення останнім часом у вітчизняній полі-

тичній і соціальній сферах «вірусу» безвідповідальності й абсолютного небажання прогнозувати наслідки власної діяльності чи бездіяльності актуалізує необхідність та значущість потреби ретельного аналізу відповідальності як наукової (психологічної, соціальної) категорії, її структури, особливостей.

Означене вище й зумовлює актуальність обраної нами теми.

**Аналіз досліджень цієї проблеми.** Сучасною тенденцією дослідження проблем відповідальності особистості є її розгляд у контексті особистісної зрілості (К. Абульханова-Славська, Л. Анциферова, Л. Головей, М. Боришевський, Ю. Гільбух, П. Горностай, Г. Дьоміна, Ю. Кулюткін, Л. Орбан-Лембрик, М. Рибніков, Т. Титаренко, О. Штепа, В. Ямницький та ін.). На думку багатьох науковців, зрілість особистості постає як: каталізатор відповідальності (Д. Леонт'єв, Ф. Перлз, К. Роджерс, С. Рубінштейн, О. Старовойтенко, В. Франкл та ін.), духовність і прагнення сенсу власного життя (І. Бех, П. Єршов, М. Каган, Д. Леонт'єв, Л. Потапчук, М. Савчин та ін.).

Вивчення проблеми внутрішнього світу у вітчизняній психології ґрунтується на науковій спадщині досліджень самосвідомості (І. Бех, Л. Божович, І. Кон, Г. Костюк, С. Максименко, С. Рубінштейн та ін.), коли розглядаються: проблеми цілісного психічного, репрезентація суб'єктивного змісту психіки, емоцій та інших психічних явищ; співвідношення зовнішнього і внутрішнього (К. Абульханова-Славська, Б. Анан'єв, Л. Анциферова, О. Асмолов, М. Боришевський, О. Леонт'єв, В. Татенко, Т. Титаренко, П. Чамата та ін.); діалогічна активність особистості (Я. Андрєєва, Г. Балл, Л. Виготський, М. Гусельцова, Г. Костюк, Д. Леонт'єв, О. Поліщук, Н. Чепелева, В. Янчук та ін.).

Аналіз наукової літератури показує, що до сьогодні у вітчизняній психології проблема вивчення внутрішнього світу малодосліджена емпірично, оскільки не вироблено достатнього методологічного підґрунтя для всебічних досліджень такого інтегрального утворення, як внутрішній світ. До того ж, і теоретична основа обґрунтування тлумачень категорії відповідальності як соціального феномену загалом, і як репрезентації внутрішнього світу особистості зокрема, на наш погляд, позначена певною фрагментарністю, розрізненістю підходів і поглядів, що в комплексі посилює актуальність проблеми нашого наукового пошуку. Отже, **мета статті** полягає в теоретичному аналізі особливостей прояву відповідальності як репрезентації архітектури внутрішнього світу особистості.

**Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження.** Науковий інтерес викликають саме репрезентативні процеси внутрішнього світу і психологічні властивості суб'єкта, який прагне до самореалізації, здатний до самоуправління та самоконтролю, може не лише не розгубитися в часи суспільно-політичних трансформацій, а й зробити відповідальний вибір, вплинути на напрям цих перетворень, самостійно винайти спосіб конструктивних досягнень. Побудова власного життя в ситуації «тут і зараз», турбота про власне майбутнє і майбутнє свої родини, міста, країни загалом стають для такого суб'єкта пріоритетними. Інші люди перестають сприйматися ним винятково як засіб досягнення бажаного, вони можуть стати союзниками або помічниками в практиці суб'єкт – суб'єктних зрілих відносин.

З позиції відповідальності можна виокремити два типи особистості: зрілу й інфантильну. Досягнення зрілості – центральне завдання розвитку в період дорослості. Зрілість виконує функції організації, регулювання, забезпечення цілісності життєвого шляху, суб'єктом якого людина стає відповідно до свого розвитку. При цьому атрибути зрілості не дані самі собою, вони, скоріше, задані, а ступінь їх актуалізації, на думку С. Братченка і М. Миронової, залежить від взаємовідношень із внутрішнім і зовнішнім світом [4].

Думки про внутрішній діалогізм людської свідомості й діалогічну природу людського мислення дотримується більшість психологів. Так, Л. Виготський уважав, що діалог – одна з провідних детермінант онтогенетичного розвитку. Саме він забезпечує функціонування механізму інтеріоризації соціальної міжсуб'єктної взаємодії в системі «дитина – дорослий». За допомогою функціонування цього механізму зовнішня взаємодія в системі «дитина – дорослий» трансформується в базові діалогічні структури свідомості. А це, своєю чергою, є базисом, основою для розвитку творчого мислення, самовизначення у сфері спільної діяльності та міжособистісних стосунків. В. Мясіщев у концепції особистості зазначає, що за своєю первісною суттю особистість постає як «діалогічне» утворення, продукт індивідуального досвіду спілкування і взаємовідносин з іншими людьми. Індивідуальний досвід зовні значущих для особистості стосунків з іншими людьми, який реалізується в процесі спілкування, однозначно детермінує індивідуально-вибірковий характер внутрішнього ставлення особистості до дійсності, формує її загальну соціальну спрямованість [2].

Внутрішній світ особистості або суб'єктивну реальність найчастіше дослідники розглядають як складну систему способів суб'єктивної переробки особистістю тих ситуацій, у які вона попадає чи які навмисно шукає, тих подій, учасником яких вона стає, тих впливів, об'єктом яких опиняється. Усі ці соціальні впливи багатозначні й багатовимірні, і якість активного включення особистості в ту чи ту соціальну ситуацію залежить від того, як суб'єкт її пізнає, проблематизує, інтерпретує. За кожним із цих понять криється системи психологічних умінь, нерозпізнавання яких може призвести до помилкових особистісних суджень.

Засновник сучасної акмеології Б. Ананьєв наголошував, що закони створення та функціонування такого «світу» потрібно обов'язково досліджувати, оскільки без цих знань неможливе повне розуміння прояву суб'єктивного начала в людині при відтворенні нею дійсності, її ставлення та її поведінки в цій дійсності [1]. Дослідник вважає, що існує присутність «іншого» у свідомості особистості; «взаєморозуміння формується на основі накопичення життєвого досвіду спілкування, це важливо не лише для розвитку мотивів і способів спілкування, а й для того, щоб пізнати себе самого. Постійний розвиток практичних знань людини є важливим джерелом для розвитку інших рис характеру, у тому числі і ставлень до себе самого» [1].

Т. Титаренко зазначає, що «моє “Я” як синтез скінченного й нескінченного, спочатку існує реально, потім для того, щоб рости, воно проектує себе на екран уяви, і мої мрії, фантазії, химерні марення розкривають мені безмежність, нескінченність можливого. Моє “Я” містить у собі силу-силенну потенцій, воно є необхідністю і тим, чим я можу стати» [9, с. 256].

Внутрішній світ людини завжди в дії, писав Б. Ананьєв, у ньому переоцінюються цінності, змінюються колишні позиції стосовно новоутворень, що виникають у суспільстві, та подій, які відбуваються в безпосередньому оточенні людини. У внутрішньому світі людини інтегруються всі враження, які надавала їй дійсність упродовж прожитого відрізка життя, узагальнюються й індивідуально-неповторно систематизуються переживання від цих вражень, оцінюються поведінкові відповіді з приводу вищевказаних вражень і власні вчинки, здійснені з особистої ініціативи.

Л. Анциферова вважає, що діалектика реальної взаємодії особистості й навколишнього світу в народженні світу внутрішнього поля-

гає в наступному: чим вищим є рівень пристрасності, емоційності, креативності взаємодії особистості з навколишнім предметним і соціальним світом, тим повніше особистість вкладається в навколишній світ, тим багатшим та барвистішим є її внутрішній світ і тим більше скорочується психологічна відстань, що проживається особистістю, між нею і навколишнім світом [3].

Що ж відбувається у внутрішньому світі в процесі прийняття особистістю відповідальності за щось?

*Відповідальність* розуміємо як первинне особистісне утворення, яке виявляється в усвідомленні та прийнятті особистістю своєї участі в життєвій ситуації і свого авторства щодо почуттів, думок, поведінки, що виникають у цій ситуації. Про відповідальність людини можна судити лише за її проявами в діяльності, вчинками, ставленням до людей, хоча конкретні соціально-психологічні дослідження показали, що між зовнішньо виявленою поведінкою й ціннісними установками пряма відповідність відсутня. Отже, дотримання соціальних норм мало вказує на відповідальність. Відповідальність відрізняється від обов'язку та старанності ступенем внутрішньої усвідомленості. На обов'язок впливає елемент зовнішньої примусової сили. Відповідальність можна розглядати як окремий випадок виявлення обов'язку, конкретизацію його вимог.

На практиці дитина не знає, як чинити в житті й довіряє батькам – уся відповідальність лежить на них. Приймати по-справжньому серйозні рішення дитині без допомоги страшно, тому що брати на себе відповідальність за власне життя передбачає дорослішання – позбавлення підтримки й вихід на власний життєвий шлях. У внутрішньому світі дитини мають бути сформованими такі надійні структури, що стануть їй опорою в будь-якій життєвій ситуації упродовж тривалого часу. Інакше позбавлення опор загрожує страхом невідомості – відчуттям, наче за наступним поворотом може бути все, що завгодно. Тому більшість людей так все життя й залишається дорослими дітьми, яким простіше перекладати відповідальність за власне життя на старших, на державу чи на певні обставини. Самостійне прийняття рішень і відповідальність за особистісний вибір – це особистісне (душевне) дорослішання. Часто знайомство з відповідальністю як проявом внутрішнього світу відбувається в процесі консультування в психолога. Людина вперше «зіштовхується» зі своїм внутрішнім світом і надзвичайно дивується такому «знайомству».



В узагальненому вигляді структура відповідальності як якості особистості включає:

- усвідомлення необхідності діяти відповідно до суспільних вимог і норм як соціальних цінностей;
- усвідомлення власної соціальної цінності й суспільної ролі;
- передбачення наслідків вибору, рішень, дій;
- критичність і постійний контроль за своїми діями, урахування їх наслідків для інших людей;
- прагнення до самотворення, реалізації себе в об'єктивному світі;
- самозвіт і самооцінку;
- готовність відповідати за свої дії;
- соціально відповідальну діяльність.

Так, у реальній діяльності переплітаються зовнішній і внутрішній плани переживання, надаючи можливість людині співвіднести обидва плани в осягненні образу світу й себе, – об'єктивний і суб'єктивний. Об'єктивний план може конструювати і відчужену дійсність, гранично узагальнювальну реальність, і образ конкретного буття. Зазвичай, людина прагне створити образ конкретної ситуації, який завжди є соціальним і об'єктивується в певному контексті (соціальному, етнічному, культурному). Становлення образу «Я», усвідомлення сенсу індивідуального буття людини репрезентується індивідуальними переживаннями, що відображають ставлення до себе.

На кожен дію «усвідомлення» у внутрішньому світі має виникнути картинка, метафора, символ, образ бажаного, і це зумовлює розуміння власного авторства й відповідальності. Найповніше таку позицію відображає саме поняття *сюжет*. Сюжет як предмет відображення, фокус уваги, у якому відбивається значуще для особистості. У сюжеті також відображаються зв'язки подієвих послідовностей.

М. Мамардашвілі вказує на необхідність розгляду текстів із конструктивного погляду, тобто як «сліди роботи самотворення людини». Учений вважає, що «життя вічне, якщо було хоча б один раз» [6, с. 11]. Ми також стверджуємо: для особистості актуальне те, про що вона згадала хоча б раз. Особистісні сюжети унікальні. У них так чи так описується життєва ситуація та історія особистості. У них же, як прогноз, може бути представлено послідовність майбутніх подій [6, с. 11].

Лише побудувавши у своєму внутрішньому світі розуміння свого «реального» образу діяльності чи ставлення до неї й усвідомивши її

потребу, людина зможе свідомо взяти на себе відповідальність за реалізацію дій чи бездіяльність. Людина постає будівничим, творцем власних сюжетів, образів і відношень, і тим самим вибудовує архітектуру власного життя.

Зрозуміло, що при порівнянні функціонування (роботи) світу різних людей будуть виявлені риси схожості й, безумовно, значні чи незначні відмінності. Це, наприклад, як архітектурні споруди в містах. У них є обов'язково схожі за функціоналом споруди: адміністративні будівлі, житлові мікрорайони, спортивні споруди, магістралі, що пов'язують між собою різні куточки; але при цьому кожне місто унікальне й неповторне. Так, спорудами внутрішнього світу є інтроспекти збірних образів батьків, значущих людей (бабусі, діди, друзі, учителі), і тих, хто залишив «слід у душі»: і реальних людей, і придуманих героїв, уявлення про способи взаємодії з ними тощо. Поняття *внутрішнє суспільство* може перевернути наше уявлення про внутрішнє міжособистісне, соціальне буття людини, про внутрішній діалог між його персонажами як про механізм розвитку особистості, на чому, зокрема, робить акцент Г. Балл [8]. Означена система характеризує весь спектр стосунків людини з іншими людьми. Проте кожна людина робить це по-своєму унікально. Зокрема, розвиток стосунків (динаміка, здобуття, втрата); значущість (близька людина, знайома); простір існування (особистісний, професійний, рідні тощо).

Схожість архітектури внутрішнього світу особистості, на нашу думку, полягає в тому, що всі люди мають свій внутрішній світ, але ці внутрішні світи можуть бути схожими чи різнитися за такими ознаками, як напрями діяльності найбільшої активності, як широта охоплення проблем, що проробляються в цьому внутрішньому світі, як масштаб чи калібр цих проблем, нарешті, як конкретна результативність активності цього внутрішнього світу.

Тенденція уникання прийняття відповідальності за самого себе й перекладання відповідальності на інших указує на те, що в людини проявляються симптоми, які засновник гештальттерапії Ф. Перлз назвав «дірками в особистості». Згідно з Перлзом індивідуум проектує щось зовні тоді, коли не може це мобілізувати в самому собі [7], і навпаки, усвідомлення власної здатності будь-що в житті змінити приходить з активності, спрямованої назовні. Своєю чергою, така активність надалі визначає активну життєву позицію й почуття відповідальності. Д. Леонт'єв відповідальність розуміє як «...усвідомлення

людиною своєї здатності бути причиною змін (або протистояти змінам) в оточуючому світі й у власному житті, а також свідоме управління цією здатністю... відповідальність зрілої особистості – це внутрішня регуляція, опосередкована ціннісними орієнтирами» [5, с. 52].

**Висновки.** На підставі теоретичного аналізу проблеми прояву відповідальності як репрезентації архітектури внутрішнього світу особистості ми дійшли таких висновків: нинішні трансформаційні процеси об'єктивно створюють умови для усвідомлення різними суб'єктами суспільно-історичної діяльності власного ступеня соціальної відповідальності. Відповідальність як первинне особистісне утворення, яке виявляється в усвідомленні та прийнятті особистістю своєї участі в життєвій ситуації і свого авторства стосовно почуттів, думок, поведінки, що виникають у цій ситуації, доцільно розглядати як репрезентацію внутрішнього світу особистості. У внутрішньому світі людини інтегруються всі враження, які надавала їй дійсність упродовж прожитого відрізка життя, узагальнюються й індивідуально-неповторно систематизуються переживання від цих вражень, оцінюються поведінкові відповіді з приводу вищевказаних вражень і власні вчинки, здійснені з особистої ініціативи. Через усвідомлення реального світу людина створює унікальні сюжети його бачення у власному внутрішньому світі й тим самим стає архітектором власного життя. Тільки за умови свідомого будівництва внутрішніх сюжетів і образів людина може свідомо брати або не брати на себе відповідальність. Оскільки проблема відповідальності як репрезентації внутрішнього світу особистості на сьогодні малодосліджена, перспективою подальшого наукового пошуку визначаємо виявлення особливостей архітектоніки внутрішнього світу особистості як побудови унікальної композиції частин в одному цілісному архітектурному сюжеті та виокремлення основних внутрішньоособистісних «споруд», наявність яких стає опорою для людини в будь-якій життєвій ситуації й забезпечує можливість брати на себе відповідальність у будь-яких умовах.

### *Література*

1. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания [Электронный ресурс] / Б. Г. Ананьев. – Санкт-Петербург ; Москва ; Харьков ; Минск : Питер. – 2001, 2002. – 174 с. – Режим доступа : <http://klex.ru/3o1>  
Ananiev B. G. Chelovek kak predmet poznaniya [Man as an object of knowledge] [Elektronnyy resurs] / B. G. Ananiev. – Sankt-Peterburg ; Moskva ; Kharkov ; Minsk : Piter. – 2001, 2002. – 174 s. – Rezhym dostupa : [/http://klex.ru/3o1](http://klex.ru/3o1)

2. Андреева Я. Ф. Диалог внутрішнього світу особистості [Електронний ресурс] / Я. Ф. Андреева. – Режим доступу : <http://arr.chnu.edu.ua/handle/123456789/1152>  
Andryeyeva Ya. F. Dialog vnutrishnyogo svitu osobystosti [Dialogue of internal world of the individual] [Elektronnyy resurs] / Ya. F. Andryeyeva. – Rezhym dostupu : <http://arr.chnu.edu.ua/handle/123456789/1152>
3. Анцыферова Л. И. Психология формирования и развития личности [Электронный ресурс] / Л. И. Анцыферова // Человек в системе наук. – М. : [б. и.], 1989. – С. 426–433. – Режим доступа : <http://test-metod.ru/index.php/stati/142-psikhologiya-formirovaniya-i-razvitiya-lichnosti-l-i-antsyferova>  
Antsyferova L. I. Psikhologiya formirovaniya i razvitiya lichnosti [Psychology of formation and development of personality] [Elektronnyy resurs] // Chelovek v sisteme nauk. – M. : [b. i.], 1989. – S. 426–433. – Rezhym dostupa : <http://test-metod.ru/index.php/stati/142-psikhologiya-formirovaniya-i-razvitiya-lichnosti-l-i-antsyferova>
4. Братченко С. Л. Личностный рост и его критерии [Электронный ресурс] / С. Л. Братченко // Братченко С. Л. Психологические проблемы самореализации личности / С. Л. Братченко, М. Р. Миронова. – СПб. : [б. и.], 1997. – С. 38–46. – Режим доступа : <http://www.psylib.org.ua/books/brami01/index.htm>  
Bratchenko S. L. Lichnostnyy rost i yego kriterii [Personal growth and its criteria] [Elektronnyy resurs] / S. L. Bratchenko // Bratchenko S. L. Psikhologicheskiye problemy samorealizatsii lichnosti / S. L. Bratchenko, M. R. Mironova. – SPb. : [b. i.], 1997. – S. 38–46. – Rezhym dostupa : <http://www.psylib.org.ua/books/brami01/index.htm>
5. Леонтьев Д. А. Очерк психологии личности / Д. А. Леонтьев. – М. : Смысл, 1997. – 64 с.  
Leontiev D. A. Ocherk psikhologii lichnosti [Essay on psychology of personality] / D. A. Leontiev. – M. : Smysl, 1997. – 64 s.
6. Мамардашвили М. К. Лекции по античной философии / М. К. Мамардашвили. – М. : АГРАФ, 1999. – 311 с.  
Mamardashvili M. K. Lektsii po antichnoy filosofii [Lectures about ancient philosophy] / M. K. Mamardashvili. – M. : AGRAF, 1999. – 311 s.
7. Принятие ответственности за самих себя в гештальттерапии [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [http://azps.ru/ptherapy/rudestam\\_geshtalt\\_otvetstvennost.html](http://azps.ru/ptherapy/rudestam_geshtalt_otvetstvennost.html)  
Prinyatiye otvetstvennosti za samikh sebya v geshtaltterapii [Acceptance of responsibility for ourselves in gestalt therapy] [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupa : [http://azps.ru/ptherapy/rudestam\\_geshtalt\\_otvetstvennost.html](http://azps.ru/ptherapy/rudestam_geshtalt_otvetstvennost.html)
8. Рибалка В. Психопедагогіка зовнішнього і внутрішнього світу особистості дитини і дорослого: філософсько-психологічний, антиномічний та тілесно-душевно-духовний виміри [Електронний ресурс] / В. Рибалка. – Режим доступу : <http://lib.iitta.gov.ua/7066/1/3.pdf>  
Rybalka V. Psikhopedagogika zovnishnyogo i vnutrishnyogo svitu osobystosti dytyny i doroslogo [Psycho-pedagogy of external and internal world of the child and adult] filosofsko-psikhologichnyy, antynomichnyy ta tilesno-dushevno-duhovnyy vymiry [Elektronnyy resurs] / V. Rybalka. – Rezhym dostupu : <http://lib.iitta.gov.ua/7066/1/3.pdf>

9. Титаренко Т. М. Життєвий шлях особистості / Т. М. Титаренко // Основи практичної психології. – Київ : Либідь, 1999. – 536 с.  
Tytarenko T. M. Zhyttevyuy shlyakh osobystosti [Life way of person] / T. M. Tytarenko // Osnovy praktychnoyi psykhologiyi. – Kyiv : Libid, 1999. – 536 s.

УДК 316.454.54

**П. І. Блозва**

Received: December 02, 2016

Revised: February 20, 2017

Accepted: March 12, 2017

## **АКТИВІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ВЗАЄМОДІЇ ЯК ЧИННИК ПІДВИЩЕННЯ РІВНЯ ПРОЯВУ СТРУКТУРНИХ КОМПОНЕНТІВ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ МОЛОДОЇ ОСОБИ**

У статті схарактеризовано вплив активізації соціальної взаємодії на структурні компоненти політичної культури молоді. Політичну культуру трактовано як певний рівень усвідомлення політичних процесів, довіри до соціально-політичних інститутів, поділяння цінностей свободи, толерантності, можливості активного залучення особистості в суспільно-політичні процеси. У її структурі можна виокремити такі компоненти: уявлення особистості про політику, політичні цінності особистості, мотивація особистості до участі в політичній взаємодії, політична поведінка особистості. Соціальна взаємодія постає як ресурс отримання нової інформації про політичне середовище. Її активізація постає як процес концентрації за допомогою специфічних когнітивних, морально-вольових зусиль психологічних комунікативних ресурсів особистості задля досягнення конкретних цілей. Проведено два експерименти, соціальну взаємодію в яких активізовано в індивідуальному й груповому варіантах. Виявлено, що активізація соціальної взаємодії впливає на прояв уявлень особистості про політику та політичну поведінку молоді особи. Уявлення про політику при індивідуальному варіанті активізації соціальної взаємодії стають більш глибинними, при груповому – більш поверхно, ніж до експериментального впливу. Політична поведінка після індивідуального варіанта активізації соціальної взаємодії спрощується, а при активізації на груповому – лише проявляє тенденцію до спрощення. Активізація соціальної взаємодії не вплинула на такі компоненти політичної культури, як політичні цінності особистості й мотиви її участі в політичній взаємодії.

**Ключові слова:** політична культура, соціальна взаємодія, уявлення про політику, політична поведінка.

**Blozva P. I. Social Interaction Development as Factor of Increasing Structural Components of Youth's Political Culture.** The article characterized as the impact of social interaction activation to the structural components of the youth political culture. Political culture is treated as a certain level of awareness of the political process, confidence in the social and political institutions, sharing values of freedom, tolerance and individual opportunities for active involvement in social and political processes. There are the following components in its structure: the personality ideas about politics, political values of the individual, the individual motivations to participate in political cooperation, the political behavior of the individual. Social interaction is presented as a resource for new information about the political environment. Its activation appears as a process of concentration by using specific cognitive, moral and psychological willpower the individual communication resources to achieve specific objectives. We conducted two experiments in which social interaction was activated by using individual and group options. It is revealed that the activation of social interaction affects expression of individual ideas about politics and political behavior of young people. The ideas about politics at individual variant of enhancing the social interaction become deeper, but when we used the group variant – results were more superficial than before the experimental effects. Political behavior after the individual options enhance social interaction became easier, and when we used group variant activation- it showed only the tendency to simplification. Enhancing social interaction did not affect to the such components of political culture as political values and motives of individual participation in the political interaction.

**Key words:** political culture, social interaction, the individual ideas about politics, political behavior.

**Блозва П. И. Активизация социального взаимодействия как фактор повышения уровня проявления структурных компонентов политической культуры молодежи.** В статье анализируется влияние активизации социального взаимодействия на структурные компоненты политической культуры молодежи. Политическая культура характеризуется как определенный уровень осознания политических процессов, доверия к социально-политическим институтам, разделение ценностей свободы, толерантности, возможности активного привлечения личности в общественно-политические процессы. В ее структуре можно выделить следующие компоненты: представление личности о политике, политические ценности личности, мотивы личности к участию в политическом взаимодействии, политическое поведение личности. Социальное взаимодействие выступает как ресурс получения новой информации о политической среде. Его активизация является процессом концентрации с помощью специфических когнитивных, морально-волевых усилий психологических коммуникативных ресурсов личности для достижения конкретных целей. Проводились два эксперимента, социальное взаимодействие в которых активизировалось в индивидуальном и групповом вариантах. Выявлено, что активизация социального взаимодействия влияет на проявление представлений личности о политике и

политическое поведение молодого человека. Представления о политике при индивидуальном варианте активизации социального взаимодействия становятся более глубокими, а при групповом – более поверхностными, чем до экспериментального воздействия. Политическое поведение после индивидуального варианта активизации социального взаимодействия упрощается, а при активизации на групповом – лишь показывает тенденцию к упрощению. Активизация социального взаимодействия не повлияла на такие компоненты политической культуры, как политические ценности личности и мотивы её участия в политическом взаимодействии.

**Ключевые слова:** политическая культура, социальное взаимодействие, представления о политике, политическое поведение.

**Постановка наукової проблеми та її значення.** У сучасному українському суспільстві демократизація дала змогу великій кількості осіб брати участь у вирішенні долі країни. Велику роль у цих процесах відіграє молодь як одна з найбільш активних та мобільних верств населення. Проте зниження безпосередньої комунікації й низький рівень статусу політики та зацікавленості нею в молодіжному середовищі приводять до виявлення взаємодії соціальної комунікації та становлення політичного вибору молоді особи. Дослідники частіше концентруються на вивченні окремих психологічних чинників, які впливають на політичне рішення. Тому постає потреба в дослідженні явища, яке б об'єднувало в собі уявлення молоді особистості про політику, її цінності, мотиви включення в політичне життя суспільства та прояви такої політичної активності. Сукупність указаних вище характеристик описано терміном «політична культура».

У статті висвітлено частини отриманих результатів дослідження соціального капіталу як психологічного ресурсу становлення політичної культури молоді (соціальну взаємодію визначено нами як один із компонентів соціального капіталу).

**Мета дослідження** – виявити зміни в рівні прояву структурних компонентів політичної культури молоді особи під впливом активізації соціальної взаємодії.

**Аналіз досліджень цієї проблеми.** Одне з перших трактувань поняття *політична культура* наводить І. Г. Гердер, який цим терміном позначив рівень зрілості культури [2]. В українській політичній науці на початку ХХ ст. поняття *політична культура* В. К. Липинський описав як певний рівень бажання та вміння верствами населення використовувати в політичній активності знання про політику й

попередній досвід громадської діяльності [4]. Сучасні ж українські дослідники в політологічному дискурсі визначають політичну культуру як рівень цивілізованості соціуму, культури політичного мислення та політичного спілкування, поведінки політиків і населення як суб'єктів політичного процесу; як єдність об'єктивних соціально-нормативних компонентів свідомості й поведінкових стереотипів [7]. У соціологічному дискурсі, спираючись на погляди Г. Алмонда й С. Верби, [8] відзначимо, що ключовим складником політичної культури особистості є політичні установки-орієнтації на самого себе в контексті політичних відносин, усвідомлення себе в політичному просторі та власних інтересів у сфері політики. Це, за словами дослідника, постає підґрунтям до подальшого політичного вибору особистості.

Українська психологічна наука розглядає такі суміжні з політичною культурою категорії, як політична компетентність, ціннісні моделі політичної взаємодії, громадські ставлення [9], психологічна готовність до політичної участі, мотивація до політичної участі, моделі прийняття політичного рішення, громадянська відповідальність [10].

У сучасних умовах поряд із представницькою демократією й відповідною громадською культурою (*Civic culture*) існує демократія спільнот (*Consociational democracy*), або, за А. Лейпхартом, демократія співучасті [3]. Цей спосіб політичної дії засновано на поєднанні таких орієнтацій, як автономія та партнерство, взаємне вето й компроміс, пропорційність і пріоритетність [1].

Г. Екстейн зазначає: політична культура ґрунтується на високому рівні соціальної довіри й відповідальності, а також на тому, що можна назвати «громадянськістю», – тенденцією учасників соціального процесу діяти спільними зусиллями, а не за зразком вертикальних ієрархічних відносин. Звідси очевидно, що політична культура передбачає масове визнання суспільством демократичних політичних цінностей, уміння ефективно співпрацювати та високий рівень соціальної довіри [14].

За межами України систематично вивчають політичну культуру Г. Алмонд і С. Верба. Науковці так тлумачать це поняття: це система суспільства, яка об'єднує знання, почуття й оцінку членів політичного середовища. Поняття *політична культура*, на їхню думку, ліквідує розрив між вивченням особи та політичної системи загалом. У проекції на політичну систему, отже, формується певна політична



культура особистості. Масове дослідження профілів політичної культури дає змогу виявити, як указують Г. Алмонд і С. Верба, певний тип політичної культури всього суспільства [13].

Соціальна взаємодія в політичному дискурсі постає як можливість міжособистісного обміну інформацією задля розуміння політики. У цьому контексті актуальні дослідження, у яких соціальну взаємодію розглянуто як чинник становлення громадської думки або політичного вибору особи [15; 17]. Отже, є підстави вважати, що соціальна взаємодія в групі може підвищити політичну включеність. Комунікація дає особистості доступ до широкого кола інформації, на основі якої вона може прийняти політичне рішення. Спілкування з референтними особами відкриває доступ до інформації про важливість політичної участі, соціальний статус серед однолітків людей, які беруть участь у політичних процесах, мотиви до політичної участі тощо. Також дослідники відзначають важливість безпосереднього спілкування під час політичної агітації як можливість ефективного донесення політичних гасел до можливих виборців [17].

Соціальна взаємодія дає змогу більше отримувати й краще опрацювати політичну інформацію, аніж коли приймання особистістю політичного рішення ґрунтується лише на її особистісних політичних уявленнях та інтересах. Оскільки ресурси однієї особи в розумінні політичних процесів обмежені, то соціальна взаємодія руйнує бар'єри особистісної некомпетентності й сприяє більш усвідомленій політичній участі. За таких обставин політична компетентність особи доповнюється (але не підміняється), що уможливлює твердження про більш усвідомлену й відповідальну участь особистості в політичних процесах. Окреслюючи роль соціальної взаємодії в політичній культурі, учені вказують на два пункти: а) соціальна комунікація відбувається безпосередньо; б) під час такої взаємодії простежується передача політично значущої інформації. Так постає важливість не стільки форми соціальної взаємодії, скільки її змісту: на політичну культуру можуть впливати і родинні зв'язки, і особи в певній робочій організації, та при цьому не втрачати ефект впливу на особистість [15].

**Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження.** Із викладеного вище зробимо такий висновок: політичну культуру можна розглядати і по горизонталі (наявність певних типів політичної культури в суспільстві), і по вертикалі, коли досліджується рівень прояву певного типу політичної культури.

У цьому дослідженні концентруємося на вивченні політичної культури на особистісному рівні, що передбачає дослідження прояву психологічних рис, які безпосередньо впливають на становлення політичної культури. Ми її трактуємо як певний рівень усвідомлення політичних процесів, довіри до соціально-політичних інститутів, поділяння цінностей свободи, толерантності, можливості активного включення особистості в суспільно-політичні процеси. У політичній культурі виокремлюємо такі компоненти, як уявлення особистості про політику, політичні цінності особистості, її мотиви до участі в політичній взаємодії та політична поведінка.

Соціальну взаємодію в індивідуальному варіанті експерименту трактуємо як комунікативні можливості особистості в межах групи й зумовлені ними способи міжособистісної взаємодії.

Соціальна взаємодія в груповому варіанті експерименту постає сукупністю комунікативних можливостей усіх членів соціальної групи, а також зумовлені ними способи міжгрупової взаємодії.

Розглядаємо активізацію соціальної взаємодії як процес концентрації за допомогою специфічних когнітивних, морально-вольових зусиль психологічних комунікативних ресурсів особистості задля досягнення конкретних цілей. В індивідуальному варіанті активізацію спрямовано на концентрацію ресурсів окремої особистості в групі, а в груповому варіанті – на концентрацію загальногрупових можливостей.

**Гіпотезою** цього дослідження стало припущення, що за активізації соціальної взаємодії рівні прояву компонентів політичної культури молодій особі підвищуватимуться.

**Методи дослідження.** Експеримент проводили на базі Національного університету біоресурсів та природокористування. У ньому взяли участь 46 студентів факультету інформаційних технологій і факультету захисту рослин, біотехнологій та екології. Серед них 13 – це особи чоловічої статі і 33 – жіночої середній вік респондентів – 19,0 років ( $SD = 1,247$ ).

Емпіричне дослідження ґрунтувалося на експериментальному плані з попереднім і підсумковим тестуванням контрольної та експериментальної груп та складалося із чотирьох етапів: попереднього тестування, активізації соціальної взаємодії, ситуації прояву політичної культури, підсумкового тестування. Схему проведення експерименту відображено в табл. 1.

Таблиця 1

**Процедура проведення експерименту на дослідження становлення структурних компонентів політичної культури молоді під впливом активізації соціальної взаємодії**

№ етапу	Експериментальні групи		Контрольна група
1	Попереднє тестування	Попереднє тестування	Попереднє тестування
2	Експериментальний вплив: активізація соціальної взаємодії		Відсутність експериментального впливу
	Індивідуальний варіант активізації соціальної взаємодії	Груповий варіант активізації соціальної взаємодії	
3	Вирішення в груповому форматі чотирьох соціально-політичних ситуацій: ситуація 1 ситуація 2 ситуація 3 ситуація 4	Вирішення в груповому форматі чотирьох соціально-політичних ситуацій: ситуація 1 ситуація 2 ситуація 3 ситуація 4	Вирішення в груповому форматі чотирьох соціально-політичних ситуацій: ситуація 1 ситуація 2 ситуація 3 ситуація 4
4	Підсумкове тестування		Підсумкове тестування

*Етап 1. Попереднє тестування.* Обстежуваним пропонували анкету ( $\alpha = 0,747$ ) із 37 тверджень, спрямованих на дослідження рівня прояву компонентів політичної культури. Наведено інструкцію, у якій пропонували висловити свою згоду чи незгоду з наведеними твердженнями за такою схемою: 4 – повністю підтримую це твердження; 3 – радше згоден із твердженням; 2 – радше не згоден із твердженням; 1 – повністю не згоден з твердженням. На попередніх етапах роботи за допомогою кореляційного аналізу сформовано батарею методик для дослідження політичної культури. Опісля проведено дисперсійний аналіз для створення моделі становлення політичної культури молоді на основі впливу соціального капіталу. На основі результатів такої моделі відібрано шкали, які найбільш чітко відображають прояв кожного зі структурних компонентів політичної культури в цій моделі. Із них і формувались анкета. Твердження відбирали зі шкали:

– «уявлення про демократію» анкети «Громадянство II» [16]: досліджували структурний компонент політичної культури «уявлення особистості про політику»;

– «індивідуалізм» модуля дослідження цінностей Г. Хофстеде [11]: розглядали структурний компонент політичної культури «політичні цінності особистості»;

– «життєзабезпечення» методики діагностики мотиваційної структури особистості В. Е. Мільман [6]: досліджували структурний компонент політичної культури «мотиви участі особистості в політичній взаємодії»;

– «владне самоствердження» опитувальника механізмів політико-ідеологічного самовизначення (ОМПІС) Г. В. Циганенко [12]: вивчали структурний компонент політичної культури «мотиви участі особистості в політичній взаємодії»;

– «установка на політичну активність» методики політичних установок Г. Бієрбраура [5]: аналізували структурний компонент політичної культури.

Відібрано сумарно 20 запитань, які відображають рівень становлення структурних компонентів політичної культури. Решту 17 запитань склали твердження з інших шкал цих методик, які не мали статистичної значимості на попередніх етапах дослідження. В анкеті такі запитання повинні були завуальювати ті пункти, які ми використовували для отримання результатів. Твердження перемішали у випадковому порядку.

*Етап 2. Активізація соціальної взаємодії.* У нашому дослідженні було дві експериментальні групи: в одній активізація соціальної взаємодії мала індивідуальний характер, в іншій – груповий. Учасники виконували вправу на покращення рефлексії, яка ґрунтувалася на опрацюванні минулих соціальних ситуацій, у яких брав участь обстежуваний.

В експериментальній групі, де планувався індивідуальний варіант активізації соціальної взаємодії, досліджуваним пропонували пригадати події з їхнього особистого життя, у яких вони активно використовували соціальну взаємодію. Пропонували записати декілька таких ситуацій, оцінити й проаналізувати, які позитивні або негативні стратегії комунікації використано; чи вдалося досягнути поставленої мети за допомогою цих методів спілкування; яким чином вони могли б покращити свою комунікацію в тій ситуації. Роботу кожен учасник виконував індивідуально.

В іншій експериментальній групі активізація соціальної взаємодії мала груповий характер: досліджуваним пропонували пригадати останні події з життя групи, коли вона, як цілісна одиниця, активно взаємодіяла з іншими соціальними групами. Пропонували обговорити декілька таких ситуацій, оцінити й проаналізувати, які позитивні або негативні стратегії комунікації використано; чи вдалося досягнути

мети за допомогою цих методів спілкування; як група могла б покращити свою комунікацію в тій ситуації. Роботу проводили у вигляді колективного обговорення.

Контрольна група не отримувала завдань, які б підвищували ефективність соціальної взаємодії.

*Етап 3. Ситуації прояву політичної культури.* Наступний етап експерименту розв'язання експериментальними й контрольною групами чотирьох соціально-політичних конфліктних ситуацій. Вони стосувалися гострих соціально-політичних питань (скорочення стипендій, взаємодія зі студентами-іноземцями, погляди на ревізію історичних подій, ставлення до корупційних політиків). Усі групи отримували таку інструкцію: «Ви отримали чотири гіпотетичні ситуації, які відбуваються у вашому студентському середовищі. Будь ласка, сформулюйте, як діятиме ваша група за цих ситуацій». Обговорення проводили у вигляді колективної дискусії серед членів групи. Учасникам не обмежували час на формування стратегії дій. Завершенням обговорення вважався момент, коли самі досліджувані сигналізували про те, що вони досягли консенсусу та сформували прийнятну для всіх членів групи стратегію дій.

*Етап 4. Підсумкове тестування.* Анкета ( $\alpha = 0,753$ ) створена за тією ж процедурою, що й анкета при попередньому тестуванні, та складалась із 20 запитань, за якими ми відстежували зміни рівня прояву структурних компонентів політичної культури, і 16 інших запитань. Твердження в анкеті перемішані у випадковому порядку.

**Результати дослідження.** Для порівняння результатів попереднього та підсумкового тестування використовували непараметричний критерій знакових рангів Вілкоксона. Аналіз проводили в статистичному пакеті SPSS 21.

Експериментальна група, де ми активізували соціальну взаємодію на індивідуальному рівні, уключала 15 осіб, із них 11 – жіночої статі й четверо – чоловічої. Середній вік учасників – 18,2 р. ( $SD = 0,414$ ).

Якщо розглянути результати в експериментальній групі з індивідуальним варіантом активізації соціальної взаємодії, то можна спостерігати значущі зміни за показником «уявлення особистості про політику» ( $Z = -2,96$ ;  $p \leq 0,003$ ). Це засвідчує, що навіть невелика активізація ефективної соціальної взаємодії дає змогу соціальній групі молодих осіб у соціально-політичній конфліктній ситуації знайти консенсус та підвищити власні політичні уявлення. У зону невизначеності потрапили результати за показником «політична поведінка»

( $Z = -2,223$ ;  $p \leq 0,026$ ). Якщо розглянути направленість змін, то можна помітити, що рівень політичної поведінки, за результатами підсумкового тестування, менший, аніж до обговорення соціально-політичної ситуації.

Така тенденція до зменшення політичної активності в структурі політичної культури після групового пошуку стратегій дій у конфліктних соціально-політичних ситуаціях приводить до думки, що в групі молоді простежується дифузія продуктивності: уже на саме обговорення особа витрачає ресурси та вважає, що вона вже зробила певного внесоку в результат.

Така ситуація має достатньо негативний характер: молода особа знає, як вирішити певну соціально-політичну ситуацію, проте не проявляє свою політичну активність, якщо відбудеться обговорення цієї ситуації в соціальній групі.

Тут можна робити декілька висновків: а) маємо справу з дифузією відповідальності, коли молода особа вважає, що хтось інший проявить активність і змінить ситуацію; б) спостерігаємо ефект М. Рінгельмана, коли зі збільшенням кількості учасників соціальної групи зменшуватиметься продуктивність роботи всієї групи, адже кожен проявлятиме все меншу й меншу активність, оскільки розумітиме: особистісний внесок у великих групах буде важко відстежити [18]; в) тут маємо інші характеристики (референтність групи, особистісні риси тощо), які впливатимуть на активність особи.

Також пояснення таких результатів можна віднайти в теорії громадянської культури Г. Алмонда і С. Верби, які відзначають, що особа з високим показником громадянської політичної культури добре обізнана зі станом справ у політичному середовищі, може бути учасником певних неформальних соціальних об'єднань, які дають їй потенціал до активної політичної участі, при цьому не бути активним учасником політичного процесу. Такий, на перший погляд, парадокс, учені пояснюють тим, що невелика політична включеність громадян не обмежує діяльності політичних еліт, а якщо виникає певна ситуація незадоволення, то вона запускає механізм гармонізації особистісних уявлень про політику й зовнішню ситуацію, що породжує політичну активність (Г. Алмонд).

Результати за показниками «політичні цінності особистості» ( $Z = -0,359$ ,  $p \leq 0,072$ ) і «мотиви до участі в політиці» ( $Z = -1,675$ ,  $p \leq 0,094$ ) не показали значущих результатів.

Експериментальна група, де проводили груповий варіант активізації соціальної взаємодії, включала 16 осіб, із них – 10 жіночої статі й шість – чоловічої. Середній вік учасників – 20,56 років ( $SD = 0,629$ ).

Розглянувши показники в цій групі, можна стверджувати, що значущі результати отримано лише щодо «політичного уявлення особистості» ( $Z = -2,637$ ;  $p \leq 0,008$ ). Крім того, направленість змін (підсумковий зріз засвідчив зниження рівня уявлень особистості про політику) указує, що активізація соціальної взаємодії на груповому рівні не те що не підвищує уявлення особи про політику, але й понижує їх.

Такі результати може пояснити те, що під час активізації на індивідуальному рівні особистість активізовує індивідуальні ресурси, які в подальшому вносить у групове обговорення. Коли ж маємо ситуацію групового варіанта активізації соціальної взаємодії, у якій групу розглядаємо як єдину соціальну одиницю, то йдеться про груповий досвід комунікації, який не завжди може бути успішним, навіть за включення в групу осіб із хорошими навиками ефективного спілкування. Таке пояснення ґрунтується на феномені групового мислення, яке відкрив І. Джейніс: групи з незмінним складом через деякий час ухвалюють дуже непрофесійні рішення, оскільки прагнення до однодумності стає важливішим за реальну оцінку можливих варіантів дій [19]. Отже, намагання дійти згоди, ілюзія компетенції можуть упливати не лише на загальногрупове рішення, а й на індивідуальний рівень компетенції кожного з учасників групи.

Політична поведінка в цій експериментальній групі теж демонструє тенденцію до зниження ( $Z = -1,77$ ,  $p \leq 0,077$ ). Такий результат перегукується з показниками впливу індивідуального варіанта активізації соціальної взаємодії. На нашу думку, пояснюється набуттям особою соціально-психологічних ресурсів на основі групової взаємодії. Тобто під впливом групи особа суб'єктивно відчуватиме більшу можливість впливу на політичну ситуацію, адже буде оточена людьми з подібними політичними поглядами, які в більшості соціально-політичних ситуацій схвально відгукуватимуться про поведінку особистості. Такий висновок про поведінкові стратегії, на нашу думку, можна зробити на основі того, що поведінка – це відображення особистісних установок, які формуються на основі власних поглядів і впливу соціального оточення. А отже, оточення, навіть частково впливаючи на політичні уявлення особистості, формує також і специ-

фічні прояви політичної активності, які ґрунтуватимуться на політичних поглядах, що панують в цій групі. Інші показники політичної культури в цій експериментальній групі не продемонстрували значущих результатів. За показником «політичні цінності особистості» отримано такі результати:  $Z = -1,435, p \leq 0,151$ ; за показником «мотиви політичної участі –  $Z = -0,722, p \leq 0,47$ . Це засвідчує, що активна й ефективна соціальна взаємодія ще не є показником зміни таких складних особистісних конструктів, як цінності та мотиви.

У контрольній групі взяло участь 15 осіб, із них 12 – жіночої статі й три – чоловічої. Середній вік учасників – 18,1 ( $SD = 0,352$ ).

Результати в контрольній групі засвідчує, що значущих результатів не отримано за жодним із показників. Можна простежити лише певну тенденцію до зміни показників «уявлення особистості про політику» ( $Z = -1,969, p \leq 0,049$ ) і «мотиви участі особистості до політики» ( $Z = -2,16, p \leq 0,031$ ).

Це вказує на те, що навіть під впливом лише групового обговорення соціально-політичних ситуацій, прийняття групового рішення й пошуку консенсусу для цього компоненти політичної культури проявляють тенденцію до зміни. Це відбувається на основі того, що політична включеність особи вже передбачає певну концентрацію та витрату психологічних ресурсів. Хоча, як можна припустити, така включеність у соціально-політичний процес суттєво не впливає на зміну рівня прояву структурних компонентів політичної культури молодій особі.

**Висновки та перспективи подальших досліджень.** Політична культура – це певний рівень усвідомлення політичних процесів, довіри до соціально-політичних інститутів, поділяння цінностей свободи, толерантності, можливості особистості до активного залучення в суспільно-політичні процеси. У її структурі можна виокремити такі компоненти: уявлення особистості про політику, політичні цінності особистості, її мотиви до участі в політичній взаємодії, політична поведінка.

Соціальна взаємодія в контексті політичного дискурсу постає можливістю особистості отримати додаткові ресурси задля ефективної взаємодії з політичними акторами, а її активізація – це процес концентрації за допомогою специфічних когнітивних, морально-вольових зусиль психологічних комунікативних ресурсів особистості задля досягнення конкретної мети.



Індивідуальний варіант активізації соціальної взаємодії веде до поглиблення уявлень молоді особи про політичне середовище, а за групової така зміна протилежна: вони стають більш поверховими що засвідчує більшу компетентність, якщо знання молоді особи про політику ґрунтуються на власних поглядах, які формуються без тиску ззовні.

Прояви ж політичної поведінки особистості за індивідуальної активізації соціальної взаємодії спрощуються. Спостерігаємо таку саму тенденцію й за групового варіанта. Це вказує на розширення кола спілкування, а отже збільшення соціальних ресурсів особи, які вона може використати в політичній активності. Отже, зростає впевненість особи у своїй здатності вплинути на політичну ситуацію та знижується потреба в безперервному прояві політичної активності для досягнення політичних цілей чи декларування власних інтересів.

Активізація соціальної взаємодії не змінює рівень прояву таких компонентів політичної культури, як політичні цінності особистості, мотиви її участі в політичній взаємодії. Пошуки можливостей впливу та зміни цих структурних компонентів політичної культури постають перспективами дослідження.

### *Література*

1. Артемов Г. П. Политическая социология / Г. П. Артемов. – М. : Логос, 2002. – 280 с.  
Artemov G. P. Politicheskaya sociologiya [Political Sociology] / G. P. Artemov. – М. : Logos, 2002. – 280 s.
2. Гердер И. Г. Идеи к философии истории человечества / И. Г. Гердер. – М. : Наука, 1977. – 703 с.  
Gerder I. G. Idei k filosofii istorii chelovechestva [Ideas for the philosophy of history of mankind] / I. G. Gerder. – М. : Nauka, 1977. – 703 s.
3. Лейпхарт А. Многосоставные общества и демократические режимы / А. Лейпхарт // ПОЛИС. – 1992. – № 1–2. – С. 217–225.  
Leypkhart A. Mnogosostavnyye obshchestva i demokraticheskiye rezhimy [Multi-partite society and democratic regimes] / A. Leypkhart // POLIS. – 1992. – № 1–2. – S. 217–225.
4. Липинський В. К. Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму [Електронний ресурс] / В. К. Липинський // Ін-т східноєвроп. досліджень НАН України. – 1995. – Режим доступу : <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/3615/file.pdf>  
Lypynskyy V. K. Lysty do brativ-khliborobiv pro ideyu i organizaciyu ukrain-skogo monarkhizmu [Letters to fellow farmers about the idea and organization of Ukrainian monarchism] [Elektronnyy resurs] / V. K. Lypynskyy ; In-t skhidno-

- yeurop. doslidzhen NAN Ukrainy. – 1995. – Rezhym dostupu : <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/3615/file.pdf>
5. Методика исследования политических установок Г. Биербраура // Татарко А. Н. Социальный капитал: теория и психологические исследования : монография / А. Н. Татарко, Н. М. Лебедева. – М. : РУДН, 2009. – С. 242–243.  
Metodika issledovaniya politicheskikh ustanovok G. Bierbraura [Survey of the study for political systems of G. Bierbraur] // Tatarko A. N. Socialnyy kapital: teoriya i psikhologicheskiye issledovaniya : monografiya [Theory and psychological research : monograph] / A. N. Tatarko, N. M. Lebedeva. – M. : RUDN, 2009. – S. 242–243.
  6. Мильман В. Э. Метод изучения мотивационной сферы личности / В. Э. Мильман // Практикум по психодиагностике. Психодиагностика мотивации и саморегуляции. – М.: [б. и.], 1990. – С. 23–43.  
Milman V. E. Metod izucheniya motivacionnoy sfery lichnosti [The method of studying the motivational sphere of the Person] / V. E. Milman // Praktikum po psikhodiagnostike. Psikhodiagnostika motivacii i samoregulyacii. – M. : [b. i.], 1990. – S. 23–43.
  7. Нагорна Л. Політична культура і культура політики: етичні аспекти / Л. Нагорна // Політичний менеджмент. – 2009. – № 6. – С. 14–24.  
Nagorna L. Politychna kultura i kultura polityky: etychni aspekty [Political culture and culture policy: ethical aspects] / L. Nagorna // Politychniy menedzhment. – 2009. – № 6. – S. 14–24.
  8. Резнік О. Політична ідентифікація особистості за умов становлення громадянського суспільства [Електронний ресурс] / Олександр Резнік // НАН України, Ін-т соціології. – 2003. – Режим доступу : <http://i-soc.com.ua/files/Reznik2003.pdf>  
Ryeznic O. Politychna identyfikaciya osobystosti za umov stanovlennya gromadyanskogo suspilstva [The political conditions for individual identification of civil society] [Elektronnyy resurs] / O. Ryeznic // NAN Ukrainy, In-t sociologii. – 2003. – Rezhym dostupu : <http://i-soc.com.ua/files/Reznik2003.pdf>
  9. Соціальне навчання: механізми розвитку політичних ставлень молоді : [наук.-метод. посіб.] / І. В. Жадан, І. А. Дідук, С. І. Позняк та ін. ; за ред. І. В. Жадан ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. – 352 с  
Socialne nauchannya: mekhanizmy rozvytku politychnykh stavlen molodi : [nauk.-metod. posib.] [Social education: mechanisms of political attitudes of youth : science method guidances] / I. V. Zhadan, I. A. Diduk, S. I. Poznyak ta in. ; za red. I. V. Zhadan ; Nac. akad. ped. nauk Ukrainy, In-t soc. ta polit. psikhologii. – Kirovograd : Imeks-LTD, 2012. – 352 s.
  10. Формування навичок ефективної політичної участі молоді: технології психологічного супроводу : монографія / за наук. ред. Л. О. Кияшко ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – Київ : Міленіум, 2014. – 314 с.

Formuvannya navychok efektyvnoyi politychnoyi uchasti molodi: tehnologiyi psykholoichnogo suprovodu : monografiya [Building skills for effective political participation of youth: psychological support technologies : monograph] / za nauk. red. L. O. Kyuyashko ; Nac. akad. ped. nauk Ukrainy, In-t soc. ta polit. psykholoii. – Kyiv : Milenium, 2014. – 314 s.

11. Хофстеде Г. Модуль исследования ценностей – 1994 / Г. Хофстеде // Татарко А. Н. Методы этнической и кросс-культурной психологии : учеб.-метод. пособие / А. Н. Татарко, Н. М. Лебедева. – М. : Изд. дом Высш. шк. экономики, 2011. – С. 63–65.  
Hofstede G. Modul issledovaniya cennostey – 1994 [Value Survey Module – 1994] / G. Hofstede // Tatarko A. N. Metody etnicheskoy i kross-kulturnoy psikhologii : ucheb.-metod. posobiye [Methods of ethnic and cross-cultural psychology : ucheb method. benefit] / A. N. Tatarko, N. M. Lebedeva. – М. : Izd. dom Vyssh. shk. ekonomiki, 2011. – S. 63–65.
12. Циганенко Г. В. Питальник вимірювання рівня політико-ідеологічного самовизначення / Г. В. Циганенко // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. К. С. Костюка / за ред. С. Д. Максименка. – Т. V. – Ч. 5. – Київ : [б. в.], 2003. – С. 294–298.  
Cyganenko G. V. Pytalyk vymiryuvannya rivnya polityko-ideologichnogo samovyznachennya [Questionnaire measuring the level of political and ideological self-determination] / G. V. Cyganenko // Problemy zagalnoyi ta pedagogichnoyi psikhologii : zb. nauk. pr. In-tu psikhologii im. K. S. Kostyuka / za red. S. D. Maksymenka. – T. V. – Ch. 5. – Kyiv : [b. v.], 2003. – S. 294–298.
13. Almond G. A. The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations / G. A. Almond, S. Verba. – Princeton NJ : Princeton University Press, 1963. – 576 p.
14. Eckstein H. A. A Culturalist Theory of Political Change / H. A. Eckstein // American Political Science Review. – 1988. – Vol. 82, № 4.
15. Huckfeldt R. The Social Communication of Political Expertise / Rodert Huckfeldt // American Journal of Political Science. – 2001. – Vol. 45, № 2. – P. 425–439.
16. ISSP Research Group. International Social Survey Programme: Citizenship II – ISSP 2014 [Electronic resource] / ISSP Research Group // GESIS Data Archive, Cologne. – 2016. – Access mode : doi:10.4232/1.12590
17. Kenny C. Political Participation and Effects from the Social Environment / C. Kenny // American Journal of Political Science. – 1992. – Vol. 36 6, № 1. – P. 259–267.
18. The Ringelmann effect: Studies of group size and group performance / A. G. Ingham, G. Levinger, J. Graves, V. Peckham // Journal of Experimental Social Psychology. – 1974. – № 10. – P. 371–384.
19. Turner M. E. Twenty-five years of groupthink theory and research: lessons from the evaluation of a theory / M. E. Turner, A. R. Pratkanis // Organizational Behavior and Human Decision Processes. – Vol. 73. – P. 105–115.

УДК 159.922.6

**Д. Т. Гошовська,  
Я. О. Гошовський**

Received: November 15, 2016

Revised: January 21, 2017

Accepted: February 10, 2017

## **СПЕЦИФІКА САМОАКЦЕПТАЦІЇ ДІВЧАТОК ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ: ЕМПІРИЧНИЙ РАКУРС**

У статті висвітлено ключові підходи до розуміння змістово-функціональної суті феномену самоакцептації. Проаналізовано основні наукові погляди на проблему самоакцептації особистості. Розкрито сутнісні ознаки самоакцептації в контексті специфіки особистісного розвитку дівчаток підліткового віку. Відзначено, що самоакцептація як складова частина самосвідомості є активністю особистості, спрямованою насамперед на різнобічне усвідомлення власного *Я*, а також на прийняття його на рівні усвідомленої самості, неповторної екзистенційної суб'єктності. Загалом самоакцептація трактується як діяльність людини щодо віднайдення свого феноменологічного *Я*. Це складне полімодальне емоційно-ціннісне ставлення до себе, яке сформоване внаслідок результатів самосприймання і самоосмислення. Самоакцептація – це різнобічне самопізнання і самовизнання як особливі процеси психіки індивіда, що мають гностичну, сенсорну, вольову та інші форми прояву. Наголошено, що впродовж онтогенезу особистості самоакцептація стабілізується разом із когнітивно регульованим багатограним образом *Я*, адекватною самооцінкою та виступає певною запорукою побудови зваженої, збалансованої, позитивної *Я*-концепції. Констатовано, що визначальною рисою самоакцептації є наявність позитивного настановлення щодо себе, яке здебільшого формується передусім під впливом зовнішніх акцептуючих настановлень щодо індивіда у процесі його неперервної соціалізації в різних умовах. Установлено, що самоакцептація особистості має пізнавальний, ціннісний, комунікативний, креативний, естетичний та інші потенціали, відбувається поетапно і проминає ті ж етапи, що й усвідомлення об'єктів зовнішнього світу, тобто долає шлях від елементарних самовідчуттів до самосприймання, самоуявлення, саморозуміння і, насамкінець, до загального самоприйняття. Отож самоакцептація реалізується завдяки конгломерату інтелектуальних, мовленнєвих, перцептивних, матеріальних та інших дій людини. У контексті вивчення феномену самоакцептації, зокрема в ракурсі фемінінного самоприйняття, здійснено емпіричне вивчення вибірки дівчаток підліткового віку, які навчалися в різнотипних освітніх закладах – загальноосвітній школі та школі-інтернаті. Розкрито також психологічні особливості негативного впливу депривації на самосвідомість, образ *Я* та самоакцептацію особистості. Установ-

лено специфіку онто- і соціогенези депривованих дівчаток-підлітків, проаналізовано основні типи порушень у розвитку самоакцептації.

**Ключові слова:** самосвідомість, самість, образ Я, самооцінка, самоприйняття, самоакцептація, підлітки, дівчатка підліткового віку, загальноосвітня школа, школа-інтернат.

**Hoshovska D. T., Hoshovskyi Ya. O. Features of Female Teens' Self-Acceptation from Empirical Perspective.** The article highlights key approaches to the understanding of content and functional essence of the phenomenon self-acceptance. The paper analyzes the main scientific views on the issue self-acceptance of personality. Self-acceptance reveals the essential features in the context of the specific personal development of adolescent girls. It is marked that the selfacceptance as constituent of consciousness is the activity of personality, sent first of all to scalene realization of "Self", and also to the acceptance at the level of self-realization, unique subject. Self-acceptance is generally treated as a human activity of finding his phenomenological "Self". This is a difficult emotional attitude towards herself, the perception and comprehension of it is formed as a result of self-acceptance and self-reflection. The self-acceptance is a versatile cognition and confession as the special processes of the individual`s psyches, which have sensory, volitional and other forms of display. It is marked that during ontogenesis of personality self-acceptance is stabilized together with cognitive by the managed many-sided character "I", by an adequate self-appraisal and comes forward as a certain mortgage of construction of balanced, positive self-image self-weighted. It is established, that the qualificatory line of acceptance is a presence of the positive setting in relation to herself, which is mostly formed first of all under act of external accepting options in relation to an individual in the process of his continuous socialization under various conditions. It has been established that self-acceptance of personality has cognitive, value, communicative, creative, aesthetic and other potential, takes place in stages and passes the same stages as the objects of awareness of the outside world, that overcomes the way from elementary to self-acceptance and self-understanding, and finally to total self-acceptance. So self-acceptance is realized due to conglomerate through intellectual, speech, perceptual, material and others of human action. In the context of studying the phenomenon of self-acceptance, particularly in the light of feminine self-acceptance, made an empirical study sample of adolescent girls who were studying in different types of educational institutions – secondary school and boarding school. The article also reveals the psychological characteristics of the negative impact of deprivation of identity, image and self-acceptance of personality. It is established the specificity and ontogenesis and sociogeneza of deprived teenage girls , the main types of violations in self-acceptance are analyzed.

**Key words:** consciousness, self, self-image, self-appraisal, self-acceptance, teenagers, girls-teens, comprehensive school, boarding school.

**Гошовская Д. Т., Гошовский Я. А. Специфика самоакцептации девочек подросткового возраста: эмпирический ракурс.** В статье отражены клю-

чевые подходы к пониманию смыслово-функциональной сути феномена самоакцептации. Проанализированы основные научные взгляды на проблему самоакцептации личности. Раскрыты сущностные признаки самоакцептации в контексте специфики личностного развития девочек подросткового возраста. Отмечено, что самоакцептация как составляющая самосознания является активностью личности, направленной в первую очередь на разностороннее осознание собственного Я, а также на принятие его на уровне осознанной самости, неповторимой экзистенциальной субъектности. В целом самоакцептация рассматривается как деятельность человека относительно поиска и утверждения своего феноменологического Я. Это сложное полимодальное эмоционально-ценностное отношение к себе, сформированное в результате результатов самовосприятия и самоосмысления. Самоакцептация – разностороннее самопознание и самопризнание как особенные процессы психики индивида, которые имеют гностическую, сенсорную, волевою и другие формы проявления. Отмечено, что в течение онтогенеза личности самоакцептация стабилизируется вместе с когнитивно регулируемым многогранным образом Я, адекватной самооценкой и выступает в качестве определенного залога построения взвешенной, сбалансированной, позитивной Я-концепции. Констатируется, что определяющей чертой самоакцептации является наличие позитивной установки относительно себя, которая формируется в первую очередь под воздействием внешних акцептирующих установок относительно индивида в процессе его непрерывной социализации в различных условиях. Отмечено, что самоакцептация личности имеет познавательный, ценностный, коммуникативный, креативный, эстетический и другие потенциалы, происходит поэтапно и преодолевает те же этапы, что и осознание объектов внешнего мира, то есть преодолевает путь от элементарных самоощущений к самовосприятию, самопредставлению, самопониманию и, в конце, к общему самопринятию. Самоакцептация реализуется благодаря конгломерату интеллектуальных, речевых, перцептивных, материальных и других действий человека. В контексте изучения феномена самоакцептации, в частности в ракурсе фемининного самопринятия, осуществлено эмпирическое изучение выборки девочек подросткового возраста, обучающихся в разнотипных образовательных заведениях – общеобразовательной школе, гимназии и школе-интернате. Раскрыты также психологические особенности негативного влияния депривации на самосознание, образ Я и самоакцептацию личности. Установлена специфика онто- и социогенезиса депривированных девочек-подростков, проанализированы основные типы нарушений в развитии самоакцептации.

**Ключевые слова:** самосознание, самость, образ Я, самооценка, самопринятие, самоакцептация, подростки, девочки подросткового возраста, общеобразовательная школа, школа-интернат.

**Постановка наукової проблеми та її значення.** Серед актуальної проблематики сучасної вітчизняної психології однією з найваж-

лівіших залишається феномен самосвідомості людини, адже лише особистісна спроможність до осмисленого саморуху забезпечує і онтогенетичне урухомлення, і філогенетичний поступ. Самоакцептація як складова частина самосвідомості є активністю особистості, спрямованою насамперед на різнобічне усвідомлення власного Я, а також на прийняття його на рівні усвідомленої самості, неповторної екзистенційної суб'єктності. По суті, самоакцептація трактується як діяльність людини щодо віднайдення свого феноменологічного Я. Зі структурно-функціонального погляду це складне полімодальне емоційно-ціннісне ставлення до себе, яке сформоване внаслідок результатів самосприймання і самоосмислення. Також це різнобічне самопізнання й самовизнання як особливі процеси психіки індивіда, що мають гностичну, сенсорну, вольову та інші форми прояву. Упродовж онтогенезу особистості самоакцептація усталюється разом із когнітивно регульованим багатогранним образом Я, адекватною самооцінкою й виступає певною запорукою побудови зваженої, збалансованої, позитивної Я-концепції [1–4; 6]. Визначальною рисою самоакцептації є наявність позитивного настановлення щодо себе, яке здебільшого формується передусім під впливом зовнішніх акцептуючих настановлень щодо індивіда в процесі його неперервної соціалізації в різних умовах. Отож прийняття самого себе як самоцінності можливе насамперед завдяки гармонійному й синтезуючому поєднанню вираженого, відфільтрованого й узгодженого спектра чужих оцінок і власних самооцінок [1; 3; 4]. Самоакцептація особистості, маючи пізнавальний, ціннісний, комунікативний, креативний, естетичний та інші потенціали, відбувається поетапно і проминає ті ж етапи, що й усвідомлення об'єктів зовнішнього світу, тобто долає шлях від елементарних самовідчуттів до самосприймання, самоуявлення, саморозуміння і, насамкінець, до загального самоприйняття. Зазвичай самоакцептація реалізується завдяки конгломерату інтелектуальних, мовленнєвих, перцептивних, матеріальних та інших дій людини [1–4].

У контексті вивчення феномену самоакцептації, зокрема в ракурсі фемінінного самоприйняття [3; 7], здійснено емпіричне вивчення вибірки дівчаток підліткового віку, які навчалися в різнотипних освітніх закладах.

**Мета й завдання статті** – дослідити специфіку становлення самоакцептації дівчаток-підлітків, які навчаються в освітніх закладах різного типу.

**Аналіз досліджень цієї проблеми.** У дослідженнях багатьох вчених (М. Алексєєва, Л. Божович, Т. Говорун, В. Давидов, С. Максименко, О. Насонова, А. Рое, М. Сігельман, В. Столін, В. Татенко, Т. Титаренко, П. Чамата, А. Колодзей, М. Ясинська та ін.) самоприйняття трактують як один з ключових компонентів самосвідомості, а самоакцептацію розглядають як прийняття себе на рівні зовнішності, характеру, соціальної поведінки та ставлення до виконання справ [1–4; 6]. Цікаве розуміння самоакцептації крізь призму функціонального контекстуалізму поведінкової терапії, адже блок людської мови й вищого пізнання дають людині можливість не лише створювати когнітивні зв'язки, а й у своєрідному віддзеркаленні осмислювати власну сутність через взаємодію з навколишнім середовищем. Як уважає Ст. С. Гаес, людина, керуючися пізнавальними принципами й соціальним навчанням, які включають інтенсивні когнітивно-поведінкові та лінгвістичні стратегії, досягає значних успіхів у розумінні та прийнятті свого *Я* [8]. У ракурсі філософсько-психологічного підходу С. Павличко трактує самоприйняття жінки як основу й запоруку її фемінінного самоотождження [7], а Т. Говорун у контексті поглибленого вивчення особливостей соціалізації статі як фактору розвитку *Я*-концепції наголошує на визначальній ролі для успішного розвитку дівчаток саме їхнього фемінінного самоприйняття [2].

**Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження.** Емпіричне вивчення психологічних особливостей самосвідомості дітей у періоди кризових зламів, – породжених бурхливістю еволюційних процесів і змінами попереднього життєвого досвіду, зокрема на етапі підлітковості, – одна зі споконвічно актуальних проблем психологічної науки. За широким спектром різноманітних концептуальних й емпіричних підходів чітко простежується головна теза про надзвичайну складність цього перехідного періоду і неоднозначність специфіки його впливу на становлення і всієї популяції, і окремих особистостей [1–4; 6]. Порівняння результатів виконання експериментальних завдань дівчатками-підлітками з п'ятих класів різних типів шкіл і дівчатками старшого підліткового віку з різнотипних шкіл, маючи в основі конкретні статистично значущі якісні показники й відмінності між ними, здійснювалося з урахуванням теоретичних та експериментальних даних і висновків інших досліджень [1–3; 6]. Основним завданням порівняльного аналізу в межах окремих внутрішньопідліткових категорій було з'ясування психологічних відмінностей семантичного наповнення самоакцептації дітей на етапі молодшого підліткового віку й на етапі старшого



підліткового віку залежно від детермінуючого впливу особливостей певного навчально-виховного закладу й інших чинників.

Гомогенну вибірку склали 118 дівчаток-підлітків, які навчалися в різних освітніх закладах. Базовими експериментальними майданчиками були: загальноосвітня школа № 20 м. Луцька, Дрогобицька гімназія імені Богдана Лепкого Львівської обл., загальноосвітня школа-інтернат у м. Долині Івано-Франківської обл. У процесі безпосереднього експериментального дослідження ми використовували модифікований варіант «Тесту самоакцептації підлітків і сприймання батьківських установок стосовно них» (М. І. Алексєєва, О. Б. Насонова) (скорочено ОСП – опитувальник самоакцептації підлітків), методику «Q-класифікація» (В. Стефенсон), «Метод багатоаспектної квантифікації міжособистісних взаємин» (Т. Лірі), методику «Діагностика особистісної тривожності» (А. Прихожан).

Ми відстежили загальну динаміку показників від умовного початку підліткового віку (5 кл.) до його умовного завершення (9 кл.), що дало змогу встановити психологічні особливості, які зумовлюють розвиток самоакцептації в дівчаток упродовж усієї підлітковості. Порівняльна характеристика результатів на етапі вступу в підлітковість із результатами старших дівчаток-підлітків допомогло виявити систему індикаторів різнобічної психодіагностики об'єкта дослідження, що відтворює складний перебіг процесу становлення особистісного самоприйняття. Порівняння динаміки результатів виконання експериментальних завдань дівчатками з різних типів шкіл (гімназії, загальноосвітньої школи, школи-інтернату) дало змогу встановити спільні тенденції, типологічні збіги/розбіжності. Порівняння отриманих результатів сприяло цілісному охопленню предмета дослідження, підтвердило й деталізувало коло наявних наукових уявлень про фемінінну самоакцептацію, допомогло ширшому розкриттю суті власне підліткової самоакцептації дівчаток [2; 3; 7].

Відстеження внутрішньої динаміки показників між молодшими й старшими підлітками певного типу школи дало можливість виявити переваги та недоліки особливостей навчально-виховного процесу, педагогічної взаємодії, інфраструктури й міру позитивності/негативності їхнього впливу на становлення самосвідомості, зокрема самоакцептації, дівчаток. Окрім того вдалося встановити залежність розвитку самоприйняття від детермінуючої дії інших важливих соціально-психологічних чинників (матеріально-побутові умови сім'ї, рівень акцептуючих настановлень батьків, референтних дорослих, значущих інших, взаємини з найближчим мікродовкіллям тощо).

Виявлення подібностей або відмінностей окремих психологічних параметрів самоакцептації дівчаток-підлітків сприяло встановленню функціонального значення й семантичного навантаження конкретних рис та якостей, що домінують на певному віковому етапі онтогенезу і впливають на формування таких базальних конструктів, як образ *Я*, усвідомлена особистісна ідентичність, картина світу, загальна *Я*-концепція тощо. Поряд із цим вдалося з'ясувати їхнє значення для процесу розвитку соціальної поведінки й характеру, а також для виявлення особливостей прийняття зовнішності.

Отже, ми простежили результати власне внутрішньовікової динаміки між молодшими і старшими дівчатками-підлітками з різних типів освітніх закладів – загальноосвітньої школи та школи-інтернату. Насамперед порівнювалися результати виконання експериментальних завдань дівчатками-підлітками з 5 і 9 кл. ЗОШ № 20 м. Луцька (див. табл. 1).

Таблиця 1

**Результати виконання експериментальних завдань дівчатками-підлітками з 5 і 9 кл. загальноосвітньої школи**

Методика	Показники, що порівнюються	Середнє арифметичне		t-критерій Стьюдента	α
		5 кл.	9 кл.		
«Q-класифікація» (В. Стефенсон)	залежність	5,7	2,9	3,45	0,01
	замкнутість	6,5	4,1	3,33	0,01
	уникнення боротьби	2,2	5,7	4,72	0,001
«Метод багатоаспектної квантифікації міжособистісних взаємин» (Т. Лірі)	вимогливість – непримиренність – жорстокість;	5,7	11,2	5,45	0,001
	скептицизм – упертість – негативізм;	5,9	9,6	3,19	0,01
	поступливість – боязкість – покора;	5,2	9,5	3,50	0,01
	довірливість – послухність – залежність;	4,1	7,4	3,32	0,01
	безкорисливість – чутливість – жертковність	7,9	5	3,60	0,01
«Діагностика особистісної тривожності» (А. Прихожан)	самооцінна тривожність	20	13,6	3,58	0,01
«ОСП» (М. Алексєєва, О. Насонова)	ставлення до виконання справ	2,1	1,6	12,93	0,001

Особливе зацікавлення викликає показник «уникнення боротьби» ( $\alpha = 0,001$ ), оскільки він значною мірою розкриває особливості тактики самоприйняття дівчаток-підлітків із міської школи. Сумарно самоакцептивна атрибуція в дівчаток-дев'ятикласниць формується за типом пасивності, обережності та вичікування. До речі, це дає ускладнення на інші психологічні параметри розвитку особистості. Зокрема, демонструючи значно більше бажання уникнути боротьби, старші підлітки проявляють майже вдвічі вищі результати за показниками «вимогливість – непримиренність – жорстокість» і «скептицизм – упертість – негативізм». До того ж, самооцінна тривожність у них значно нижча. Це дає змогу стверджувати, що дівчаткам дев'ятого класу притаманна значна негативна компенсаторність, унаслідок якої непримиренність і навіть жорстокість стосовно інших супроводжуються тривожністю самооцінки й водночас виникають як захисна реакція на сильне бажання уникнути відвертої конкурентної боротьби. Показник «поступливість – боязкість – покора» в них істотно більший.

П'ятикласниці проявляють високу самооцінну тривожність і як наслідок – значно вищий рівень залежності й замкнутості. Відрадіним є той факт, що на момент умовного «виходу з підлітковості» (9 кл.) ці показники мають помітну тенденцію до зниження. Проте в старшому підлітковому віці спадає рівень прояву показника «безкорисливість – чутливість – жертвовність».

За методикою «ОСП» (М. Алексєєва, О. Насонова) зауважено високу готовність до виконання справ і в п'ятикласниць, і в дев'ятикласниць, що засвідчує тенденцію досить позитивної налаштованості на виконання завдань, доручень, прохань, а отже й певну старанність, обов'язковість, поведінкову саморегульованість.

Загалом у дівчаток-підлітків із міської загальноосвітньої школи з віком відбувається зростання низки позитивних якостей, однак проявляються й деякі риси, що засвідчують зростання самолюбства, збайдужіння, черствості, пасивності, негативізму. Безперечно, це впливає на становлення самоакцептації, зокрема на параметри соціальної поведінки й характеру.

Ускладнений розвиток самоприйняття дівчаток-підлітків із загальноосвітньої школи-інтернату зафіксовано внаслідок порівняння результатів виконання ними експериментальних завдань (див. табл. 2).

Таблиця 2

Результати виконання експериментальних завдань дівчатками-підлітками з 5 і 9 кл. загальноосвітньої школи-інтернату

Методика	Показники, що порівнюються	Середнє арифметичне		t-критерій Стьюдента	$\alpha$
		5 кл.	9 кл.		
«Метод багатогранної квантифікації міжособистісних взаємин» (Т. Лірі)	лідерство – владність – деспотизм;	7,3	10,4	2,10	0,05
	впевненість – самовпевненість – самозакоханість;	6,5	10,8	4,07	0,001
	вимогливість – непримиренність – жорстокість;	7,3	10,5	2,76	0,05
	скептицизм – упертість – негативізм;	7,6	10,2	2,98	0,01
	поступливість – боязкість – покірність;	8	10	2,08	0,05
	доброчесність – несамоцінність – конформність	9,7	12,1	2,73	0,05
	«Діагностика особистісної тривожності» (А. Прихожан)	самоцінна тривожність	18,9	13	2,23
«ОСП» (М. Алексєєва, О. Насонова )	ставлення до виконання справ	2,4	1,8	13,42	0,001
	знехтуваність	1,6	1,3	4,24	0,001
	занедбаність	1,7	1,2	11,18	0,001

Вікова динаміка таких показників, як «лідерство – владність – деспотизм», «вимогливість – непримиренність – жорстокість», «скептицизм – упертість – негативізм», межуючи з «поступливістю – боязкістю – пасивною покірністю», відбувається на тлі знехтуваності й занедбаності ( $\alpha = 0,001$ ) і має помітну тенденцію до зростання. Вважаємо, що причина полягає насамперед у режимі соціальної та психічної депривації, унаслідок чого дітям не надається реальної можливості для задоволення основних життєвих потреб протягом тривалого часу. Про спричинені депривацією складнощі в самосвідомості й загальному розвитку дітей ідеться в багатьох дослідженнях [1; 4; 5].

Відзначимо, що дівчатка-підлітки зі школи-інтернату (і п'ятикласниці, і дев'ятикласниці) демонструють найвищий рівень розвитку показників «знехтуваність» і «занедбаність» серед одноліток. Тому

їхня самоакцептація має дуже складні соціальні й психологічні детермінанти, що гальмують та нівелюють особистісний розвиток. Спостерігаємо зниження самооцінної тривожності, що певною мірою йде врозріз із віковою нормою й тенденцією. Знижується показник «ставлення до виконання справ», що впливає на соціальну поведінку. Звертає на себе увагу помітна амбівалентність психології вихованок школи-інтернату, ілюстрацією якої є зростання і показника «лідерство – владність – деспотизм», і показника «доброчесність – несамоствореність – конформність».

Причиною насамперед може бути гостра неврівноваженість і напруженість міжособистісних взаємин, загальні дискомфортні умови перебування в дитячому навчально-виховному закладі закритого типу, а звідси і проблеми в самоусвідомленні та самоакцептації. Загалом найпомітнішою особливістю вікової динаміки дівчаток-підлітків зі школи-інтернату є нівелюючий вплив різновидової депривації на їхній особистісний розвиток, зокрема на базальні складники їхньої самоакцептації.

Зауважимо цікавий факт, констатований унаслідок порівняльного аналізу результатів дівчаток-підлітків – учениць гімназії та учениць загальноосвітньої школи. Отримані результати були майже аналогічними (за винятком окремих показників, які варіювали в межах статистичної похибки) до результатів дівчаток із загальноосвітньої школи, що засвідчує про загальнопопуляційну подібність психогенези самоакцептації в дівчаток, особистісний розвиток яких не ускладнений сімейною депривацією.

**Висновки й перспективи подальших досліджень.** Результати теоретико-емпіричного аналізу досліджуваної проблеми дають підстави стверджувати, що розвиток особистісної самоакцептації на підлітковому етапі онтогенезу залежить від статевих і вікових (внутрішньопопуляційних) особливостей. Семантичне наповнення самоприйняття дівчаток-підлітків залежить від специфіки їхнього індивідуального психофізичного розвитку й зумовлюється низкою соціально-психологічних детермінант, насамперед мікрокліматом сімейної взаємодії (настановленнями батьків) та досить часто умовами навчання й виховання в освітньому закладі певного типу, зокрема з елементами закладової депривації. Самоакцептація дівчаток-підлітків відбувається як тривалий і складний процес самоусвідомлення. Унаслідок синтезу настановлень референтного доквілля дівчатка відчують домінування тих чи інших ставлень, тому їхнє самоприйняття розвива-

ється за перевагою одного з типів – акцептація (випадковість, любов), емоційна концентрація (опікування, надмірна вимогливість), уникнення (знехтуваність, занедбаність). Серед дівчаток підліткового віку найскладніше перебіг самоакцептації відбувається в учениць школи-інтернату. Визначаючи своє ставлення до основних конструктів самоприйняття, тобто виявляючи міру свого задоволення належністю до жіночої статі, своїм іменем, прізвищем, зовнішністю та станом здоров'я, дівчатка-підлітки з дитячого навчально-виховного закладу закритого типу демонструють особну позицію. Майже в усіх випадках вихованки школи-інтернату проявляють більше невдоволення, ніж їхні однолітки з інших типів шкіл. Тому суттєво незадоволені своєю зовнішністю, своїм прізвищем та іменем й особливо станом свого здоров'я. Причину, вочевидь, слід убачати насамперед у несприятливому впливі деприваційних умов розвитку на становлення самоакцептації дівчаток-підлітків зі школи-інтернату. До речі, дівчатка-підлітки з усіх типів шкіл проявляють найменше задоволення саме станом свого здоров'я. Особливу стурбованість виказують дівчатка старшого підліткового віку, що засвідчує про погіршення здоров'я дітей на момент завершення підлітковості внаслідок численних недосконаlostей сучасного навчально-виховного процесу. Крізь призму надання фахової психологічної допомоги дівчаткам-підліткам, зокрема щодо розвитку в них позитивної та успішної самоакцептації, ми постулюємо ревіталізаційний підхід, згідно з яким потрібно надавати психологічну допомогу, організовувати психолого-педагогічний супровід, задіювати гуманно інтенсивні практики, що спрямовані на ампліфікацію як самопідсилення та медіацію як своєрідне примирення/самопримирення особистості. В умовах соціальної депривації вихованки шкіл-інтернатів за допомогою тренінгових занять навчаються застосовувати механізми ампліфікації, моделювання та ін., що допомагає їм у подоланні базального конфлікту («я не така, як інші – суспільство винувате мені»). Такий підхід зорієнтований на зняття тривожності, невпевненості, меншовартості, знехтуваності та призводить до істотного зниження екзистенційної напруги і фрустраційних синдромів. Унаслідок створення розвивальних умов для відчуття психосоціальної захищеності й самореалізованості у дівчаток-підлітків відбувається самокультивування просоціального й оптимістичного адекватного самоприйняття.

Надалі перспективу роботи вбачаємо в розширенні досліджень у більшій кількості навчальних закладів різного типу за параметрами

різновікового, міжстатевого й крос-культурного порівняння, а також запровадження тренінгових технологій для формування оптимальної та повноцінної особистісної самооцептації.

### *Література*

1. Алексеєва М. І. Внутрішньосімейна взаємодія та самооцептація підлітків / М. І. Алексеєва, О. Б. Насонова // Психологія : наук.-метод. зб. – Вип. 40. – Київ : Освіта, 1993. – С. 63–73.  
Aleksyeyeva M. I. Vnutrishnyosimeyna vzayemodiya ta samoaktseptatsiya pidlitkiv [Inner-family interaction and adolescent self-acceptance] / M. I. Aleksyeyeva, O. B. Nasonova // Psykhologiya : nauk.-metod. zb. – Vyp. 40. – Kyiv : Osvita, 1993. – S. 63–73.
2. Говорун Т. В. Соціалізація статі як фактор розвитку Я-концепції : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.07 / Говорун Т. В. – Київ, 2002. – 35 с.  
Govorun T. V. Sotsializatsiya stati yak faktor rozvytku Ya-kontseptsiyi [Socialization of Gender as a factor in the development of personal conception] : avtoref. dis. ... d-ra psikhol. nauk : 19.00.07 / Govorun T. V. – Kyiv, 2002. – 35 s.
3. Гошовська Д. Концептуально-теоретична модель становлення особистісної самооцептації в підлітковому віці / Д. Гошовська // Психогенеза особистості: вікові та педагогічні модифікації : монографія. – Луцьк : СНУ ім. Лесі Українки, 2014. – С. 71–91.  
Goshovska D. Kontseptualno-teoretychna model stanovlennya osobystisnoyi samoaktseptatsiyi v pidlitkovomu vitsi [Conceptually-theoretical model of the formation of personal self-acceptance in adolescence] / D. Goshovska // Psykhogeneza osobystosti: vikovi ta pedagogichni modyfikatsiyi : monografiya. – Lutsk : SNU im. Lesi Ukrayinki, 2014. – S. 71–91.
4. Гошовська Д. Самооцептивна атрибуція в контексті особистісного самоприйняття / Д. Гошовська, Я. Гошовський // Психологічні перспективи. – 2013. – Вип. 22. – С. 40–49.  
Goshovska D. Samoaktseptyvna atrybutsiya v konteksti osobystisnogo samoprinyattya [Self-acceptance attribution in the context of personal self-perception] / D. Goshovska, Ya. Goshovskiy // Psykhologichni perspektyvy. – 2013. – Vyp. 22. – S. 40–49.
5. Гошовська Д. Соціально-психологічна ревіталізація депривованих і неповносправних дітей в освітніх закладах інтернатного типу / Д. Гошовська / Ревіталізація дітей з особливими потребами : монографія / за заг. ред. проф. Я. О. Гошовського. – Луцьк : ПП Іванюк В. П., 2013. – С. 77–104.  
Goshovska D. Sotsialno-psykhologichna revitalizatsiya depryvovanykh i nepovnospravnykh ditey v osvitnikh zakladakh internatnogo typu [Socio-psychological revitalization of deprived and disabled children in educational institutions of residential type] / D. Goshovska / Revitalizatsiya ditey z osoblyvymy potrebamy : monografiya / za zag. red. prof. Ya. O. Goshovskogo. – Lutsk : PP Ivanyuk V. P., 2013. – S. 77–104.
6. Максименко С. Д. Розвиток психіки в онтогенезі : в 2-х т. / С. Д. Максименко. – Київ : Форум, 2002.

Maksymenko S. D. Rozvytok psykhyky v ontogenezi [Psyche Development in the Ontogenesis] : v 2-kh t. / S. D. Maksymenko. – Kyiv : Forum, 2002.

7. Павличко С. Фемінізм / С. Павличко. – Київ : Основи, 2002. – 322 с.

Pavlychko S. Feminizm [Feminism] / S. Pavlychko. – Kyiv : Osnovy, 2002. – 322 s.

8. Hayes St. C. Acceptance and Commitment Therapy, Relational Frame Theory and the Third Wave of Behavioral and Cognitive Therapies / St. C. Hayes // Behavior Therapy. – 2004. – № 35. – P. 639–665.

УДК 159.923.31

**О. А. Демчук**

Received: December 02, 2016

Revised: February 20, 2017

Accepted: March 12, 2017

## **ЕМПІРИЧНІ РЕФЕРЕНТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ ОСОБИСТІСНОЇ БЕЗПОРАДНОСТІ**

У статті розглянуто психологічний феномен набутої (завченої, прищепленої) безпорадності, яка внаслідок генералізації на інші сфери діяльності проявляється на особистісному рівні як інтегральна особистісна властивість. Наслідками особистісної безпорадності є пасивність і зниження енергетичного потенціалу на трьох рівнях: діяльності (поведінки), емоцій та мотивації. Теоретично обґрунтовано необхідність виокремлення емпіричних референтів безпорадності – реальних ознак, що фіксують наявність або відсутність досліджуваної властивості у суб'єкта. Визначено діагностичні критерії особистісної безпорадності: локус контролю та атрибутивний стиль (когнітивний (раціональний) компонент безпорадності), переважаючі емоційні стани (афективний компонент безпорадності), особливості мотивації досягнення (мотиваційний компонент безпорадності). Описано емпіричну схему дослідження: підбір психодіагностичного інструментарію, формування вибіркової сукупності, обґрунтування емпіричних ознак (референтів) та методів аналізу й узагальнення отриманих результатів. Застосовано методи математичної статистики (кластерний, факторний аналіз) для підтвердження правомірності виокремлення та достовірності емпіричних референтів особистісної безпорадності. Узагальнено результати емпіричного дослідження, на основі яких конкретизовано когнітивні, емоційні та діяльнісно-мотиваційні особливості безпорадності у сучасних студентів та диференційовано вибірку на групи залежно від специфіки поєднання та прояву визначених компонентів та детермінант безпорадності. Підтверджено, що діагностичними критеріями сформованої особистісної безпорадності досліджуваних можна



вважати: низький рівень суб'єктивного контролю (екстернальність), песимістичний атрибутивний стиль, переважання негативних емоційних станів (утома, підвищена тривожність, пригніченість), низький рівень домагань (переважання мотиву уникнення невдач, невиражені мотиви пізнавальної діяльності та мотиви змагальності, невіра в позитивні результати діяльності тощо). Виокремлено додаткові емпіричні референти особистісної безпорадності: емоційний дисонанс, деструктивний самоконтроль, реактивна агресивність, низька самоцінність, ригідність Я-концепції, інертність процесів та механізмів саморозвитку.

**Ключові слова:** особистісна безпорадність, емпіричні референти, діагностичні критерії, локус контролю, атрибутивний стиль, самооцінка, мотивація досягнення.

**Demchuk O. A. Empirical Referents of Personal Helplessness.** The article deals with the psychological phenomenon of acquired (memorized, grafted) helplessness, which as a result of generalization to other areas is shown on a personal level as an integral personal property. The consequences of personal helplessness and passivity are reducing of energy potential on three levels: activity (behavior), emotions and motivation. It was theoretically grounded the necessity of separation of empirical referents of helplessness – real signs that record the presence or absence of the studied property of the subject. It was defined the diagnostic criteria of personal of helplessness: locus of control and attributive style (cognitive and (rational) component of helplessness), prevailing emotional states (affective component of helplessness), peculiarities of achievement motivation (motivational component of helplessness). It was described the empirical research scheme: the selection of psychodiagnostic tools, sampling formation, grounding of empirical characteristics (referents) and analysis methods and generalization of the obtained results. The methods of mathematical statistics (cluster, factor analysis) for authentication of empirical characteristics of personal helplessness have been applied. The results of empirical research have been generalized on the basis of which the cognitive, emotional and action-motivational peculiarities of manifestation of helplessness among the modern students were specified and the selection into groups depending on specificity of combination and manifestation of specified components and determinants of helplessness were differentiated. It was proved that empirical referents of formed personal helplessness of the examined can be considered: low level of subjective control (externality), pessimistic attributive style, predominance of negative emotional states (fatigue, increased anxiety, depression), low level of aspiration (prevalence of motive of failures avoiding, unexpressed motives of cognitive activity and competitive motives, lack of confidence in the positive results, etc.). Additional empirical referents of personal helplessness have been determined: emotional dissonance, self-destructive, reactive aggression, low self-worth, self-concept rigidity, inertia processes and mechanisms of self-development.

**Key words:** personal helplessness, empirical referents, diagnostic criteria, locus of control, attributive style, self-estimation, achievement motivation.

**Демчук О. А. Эмпирические референты исследования феномена личностной беспомощности.** Статья посвящена рассмотрению психологического

феномена выученной (заученной, привитой) беспомощности, которая в результате генерализации на другие сферы деятельности проявляется на личностном уровне как интегральное личностное свойство. Последствиями личностной беспомощности является пассивность и снижение энергетического потенциала на трех уровнях: деятельности (поведения), эмоций и мотивации. Теоретически обоснована необходимость выделения эмпирических референтов беспомощности – реальных признаков, фиксирующих наличие или отсутствие изучаемого свойства у субъекта. Определены диагностические критерии личностной беспомощности: локус контроля и атрибутивный стиль (когнитивный (рациональный) компонент беспомощности), преобладающие эмоциональные состояния (аффективный компонент беспомощности), особенности мотивации достижения (мотивационный компонент беспомощности). Описана эмпирическая схема исследования: подбор психодиагностического инструментария, формирование выборочной совокупности, обоснование эмпирических признаков (референтов) и методов анализа и обобщения полученных результатов. Применены методы математической статистики (кластерный, факторный анализ) для подтверждения правомерности выделения и достоверности эмпирических референтов личностной беспомощности. Обобщены результаты эмпирического исследования, на основе которых конкретизированы когнитивные, эмоциональные и деятельно-мотивационные особенности беспомощности в современных студентов и дифференцированно выборку на группы в зависимости от специфики сочетания и проявления определенных компонентов и детерминант беспомощности. Подтверждено, что эмпирическими референтами сформированной личностной беспомощности исследуемых можно считать: низкий уровень субъективного контроля (экстернальность), пессимистический атрибутивный стиль, преобладание негативных эмоциональных состояний (усталость, повышенная тревожность, подавленность), низкий уровень притязаний (преобладание мотива избегания неудач, невыраженные мотивы познавательной деятельности и мотивы состоятельности, неверие в положительные результаты деятельности и т. д.). Выделены дополнительные эмпирические референты личностной беспомощности: эмоциональный диссонанс, деструктивный самоконтроль, реактивная агрессивность, низкая самооценка, ригидность Я-концепции, инертность процессов и механизмов саморазвития.

**Ключевые слова:** личностная беспомощность, эмпирические референты, диагностические критерии, локус контроля, атрибутивный стиль, самооценка, мотивация достижения.

**Постановка наукової проблеми та її значення.** Теорія завченої (навченої, прищепленої) безпорадності бере свій початок від відомих експериментів М. Селігмана, який спостерігав стан набутої пасивності у тварин, що тривалий час у лабораторних умовах перебували у вимушеній ситуації неконтрольованості подій і неможливості їх змінити. Учений дійшов висновку: очікування того, що результати не залежать від реакції організму, тягне за собою такі наслідки (пізніше

відомі як «дефіцити» безпорадності): 1) некеровані події знижують мотивацію до пошуку інших реакцій, які зможуть взяти ситуацію під контроль; 2) унаслідок неконтрольованості первинних подій виникають труднощі в засвоєнні того, що власні реакції можуть впливати на інші події; 3) повторний досвід переживання неконтрольованості подій поступово призводить до емоційного стану, який у людини нагадує стан депресії [8; 9]. Подальші дослідження в західній психології (Л. Абрамсон, Л. Еллой, М. Вісінтайнер, С. Майер, Г. Металскі, Дж. Овермайер, К. Петерсон, А. Стоун, Дж. Тісдейл, Д. Хірото, Х. Хекхаузен та ін.) дали змогу виявити подібні стани в людей, зумовлені тим, що в індивіда, який пережив невідконтрольні життєві ситуації, тобто не зміг вплинути власними діями на їхній позитивний результат, формується порушення мотиваційних, емоційних і когнітивних процесів [6; 8–10].

Російський учений М. Батурін виділяє два види безпорадності: ситуативну (тимчасову) й особистісну (постійний стан суб'єкта, який не залежить від зовнішніх обставин і формується внаслідок песимістичного ставлення до себе й до світу загалом) [1]. Такі російські дослідники, як Т. Гордеєва, О. Давидова, І. Дев'ятовська, Б. Карвасарський, Д. Цирінг, В. Шиповська, К. Веденеєва, Е. Забеліна, Л. Рудіна, Ю. Яковлєва займалися вивченням феномену психологічної безпорадності та її структури в контексті різних життєвих ситуацій, зазначаючи, що в основі безпорадності лежать когнітивні особливості сприйняття та інтерпретації інформації (песимістичний атрибутивний стиль), а також низка пов'язаних з ними емоційних, мотиваційних і поведінкових порушень [2; 4; 7]. У працях української дослідниці Т. Дучимінської особистісна безпорадність розглядається як стійке утворення особистісного рівня, що проявляється в симптомокомплексі певних особистісних характеристик і має тенденцію до генералізації – поширення на суміжні види діяльності [3]. Акцентуючи увагу на окремих проявах безпорадності, багато дослідників підкреслює інтегральний характер цього феномену й виокремлює різні діагностичні критерії його вивчення, зокрема: песимістичний атрибутивний стиль, низька мотивація досягнення й самооцінка, концентрація особистості на власних негативних емоційних станах, низький рівень суб'єктивного контролю тощо [2–4; 7].

Водночас складність феномену особистісної безпорадності й різноманітність її проявів на когнітивному, емоційно-мотиваційному, поведінковому рівнях зумовлює важливість і необхідність прове-

дення досліджень, спрямованих на узагальнення розрізнених ознак цього інтегрального особистісного утворення.

**Мета дослідження** – виокремити й обґрунтувати емпіричні референти безпорадності – реальні ознаки, що фіксують її наявність або відсутність у досліджуваних, а також аналіз психологічних характеристик осіб з високим рівнем її сформованості.

**Методика та організація дослідження.** Відповідно до проаналізованих джерел [2–4; 7] діагностичними критеріями сформованості особистісної безпорадності було визначено: локус контролю та атрибутивний стиль (когнітивний (раціональний) компонент безпорадності), переважаючі емоційні стани (афективний компонент безпорадності), особливості мотивації досягнення (мотиваційний компонент безпорадності). Застосовувалися такі методики: «Оцінка рівня суб'єктивного контролю» (РСК); «Тест на оптимізм» Л. Рудіної (модифікований варіант методики «Attributional style questionnaire» М. Селігмана); «Самооцінка емоційних станів», розроблена американськими психологами А. Уессманом та Д. Ріксом; «Оцінка рівня домагань» В. Горбачевського. Для діагностики психологічних характеристик осіб із високим рівнем особистісної безпорадності застосовувався Фрайбургський багатофакторний опитувальник особистості (FPI) та «Тест-опитувальник самоствавлення» В. Століна, С. Пантелеєва. Вибірку дослідження склали студенти 4–5 курсів Уманського державного педагогічного університету ім. П. Тичини (n = 229).

**Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження.** Опрацювання даних за результатами діагностики рівня суб'єктивного контролю засвідчило, що 33,5 % респондентів схильні до високої інтернальності, тобто вважає, що переважна більшість подій у житті – результат їхніх конструктивних дій. Отож, вони відчувають власну відповідальність за ці події, усвідомлюють необхідність контролю за тим, як складається їхнє життя загалом. 64,6 % респондентів за шкалою загальної інтернальності демонструє низький рівень суб'єктивного контролю, а отже не вважає себе здатними контролювати життєві події (демонструє схильність до безпорадності).

Стиль атрибуції як певний спосіб раціональної інтерпретації індивідом поганих або хороших подій у власному житті характеризується трьома основними параметрами: постійність, широта, персоналізація пояснення. Сума оцінок за шкалами «час невдач», «широта

невдач», «Я-невдача» характеризує узагальнене ставлення респондентів до негативних подій, а сума оцінок за шкалами «час успіху», «широта успіху», «Я-успіх» засвідчує ставлення опитаних до позитивних подій. Різниця оцінок між шкалами «Ставлення до негативних подій» та «Ставлення до позитивних подій» визначають узагальнену схильність особистості до оптимістичного або песимістичного стилю атрибуції. Отож, отримані результати засвідчують, що частина опитаних студентів схильна до дуже (32,8 %) та доволі песимістичної атрибуції (31,4 %), що проявляється у «звичці» сприймати власні невдачі як постійні, незалежно від сфери життєдіяльності, а також брати на себе відповідальність за всі невдачі. Для 10,2 % та 11,3 % студентів властивий оптимістичний атрибутивний стиль, який характеризується зовнішнім локусом контролю та відсутністю акцентуації на негативних подіях. Отож, специфіка суб'єктивного контролю та базові характеристики атрибутивного стилю респондентів демонструють раціональну (когнітивну) площину прояву особистісної безпорадності.

Узагальнена оцінка емоційного стану засвідчила, що більшості респондентів (74,7 %) притаманна адекватна самооцінка; у 17,8 % – самооцінка неадекватно завищена; водночас у 7,5 % студентів самооцінка доволі низька й характеризується такими емоційними проявами, як підвищений рівень тривожності, невпевненості, пригніченості та безпорадності.

Водночас переважній більшості респондентів притаманний середній (56,05 %) та низький (36,15 %) рівні домагань, що проявляється у схильності уникати складних цілей, недооцінці власного потенціалу, розосередженості зусиль у діяльності, відсутності ініціативності. Указані характеристики негативно впливають на цілісність мотиваційного ядра особистості й можуть детермінувати особистісну безпорадність студента.

Отож, результати, отримані під час діагностики рівня суб'єктивного контролю респондентів, особливостей і характеристик їх атрибутивного стилю, самооцінки емоційних станів та оцінки рівня домагань дали змогу конкретизувати когнітивні, емоційні й діяльнісно-мотиваційні особливості прояву безпорадності. Перевірка правомірності виокремлення запропонованих диференційних критеріїв та достовірності емпіричних референтів особистісної безпорадності вимагала застосування методів математико-статистичного аналізу [5].

Саме тому отримані завдяки проведенню констатувального експерименту емпіричні дані щодо особливостей прояву базових показників особистісної безпорадності студентів були піддані процедурі кластерного аналізу, мета якого – утворення груп схожих між собою об'єктів, які називають кластерами (від англ. *cluster* – згусток, група). У здійсненому аналізі використовували ієрархічний агломеративний метод кластеризації, що передбачає класифікацію за допомогою послідовного (агломеративного) об'єднання об'єктів у групи.

Отже, узявши за основу критеріїв класифікації визначені діагностичні показники особистісної безпорадності (рівень суб'єктивного контролю, атрибутивний стиль, самооцінка емоційних станів, оцінка рівня домагань респондентів), ми здійснили процедуру кластеризації вихідних даних. Отримані результати продемонстрували диференціацію виокремлених змінних у три самостійні кластери, адже оптимальній кількості груп відповідає різниця між числом об'єктів та порядкового номеру кроку, на якому відбувся перепад різниць. Ці групи (кластери) умовно були названі так: «безпорадні» (28,8 %) (кластер 1), «ситуативно-варіативні» (57,6 %) (кластер 2) та «самостійні» (13,5 %) (кластер 3). Кластерні профілі кожної з трьох груп наведено в табл. 1.

Таблиця 1

## Середні значення діагностичних критеріїв для виокремлених кластерів

Середній зв'язок (між групами)	Кластер 1	Кластер 2	Кластер 3
Рівень суб'єктивного контролю	3,62	4,13	7,57
Атрибутивний стиль	-2,78	1,33	5,06
Самооцінка емоційних станів	6,05	6,32	9,43
Оцінка рівня домагань	8,35	11,55	13,14

Отримані результати підтвердили проаналізовані вище дослідження [2–4; 7] щодо правомірності виокремлення діагностичних критеріїв особистісної безпорадності: респондентам, які входять до першого кластеру «безпорадних», характерний низький рівень суб'єктивного контролю (екстернальність), песимістичний атрибутивний стиль, самооцінка власних емоційних станів з позиції втоми, підвищеної тривожності, пригніченості та безпорадності, низький рівень домагань (переважання мотиву уникнення невдач, слабо виражені мотиви пізнавальної діяльності та мотиву змагання, невіра у позитивні результати діяльності). Представникам другого кластеру (так звана «ситуативно-варіативна» група) притаманні оптимістичніші погляди на навколишній світ та власне місце в ньому: раціонально зважений рівень домагань, достатній рівень суб'єктивного контролю,

переважно адекватна самооцінка власних емоційних станів. До третьої групи «самостійних» увійшли студенти, які демонструють яскраво виражений оптимістичний атрибутивний стиль, інтернальний тип суб'єктивного контролю, енергійність, впевненість у собі, спокій, піднесений настрій. Різниця між групами за вказаними критеріями статистично достовірна на рівні  $p \leq 0,05$ .

Наступним кроком в аналізі психологічних особливостей, які можуть виступати емпіричними референтами сформованості та прояву безпорадності став процес мінімізації кількості змінних та концентрації інформації у вигляді невеликого масиву характеристик. Для цього завдання був застосований метод факторного аналізу, результатом якого є перехід від множини вихідних змінних до меншої кількості нових змінних, що формують так звані фактори, які, водночас, інтерпретуються як передумови спільної мінливості масиву вихідних змінних. Факторизація матриці психологічних шкал (змінних) у розрізі психологічних характеристик особистісної безпорадності відбувалася за допомогою методу головних компонент (*Principal Components*) з наступним варімакс-обертанням (*Varimax*). Під час застосування процедури факторного аналізу найважливішим й творчим процесом вважають завершальний етап роботи – інтерпретацію отриманих даних (факторів). Аналізуючи факторну матрицю, слід ураховувати знаки факторних навантажень кожного компонента фактору. Факторна матриця показує також, які змінні утворюють кожен фактор. Виокремлений внаслідок варімакс-обертання фактор становить сукупність тих змінних, котрі мають значущі навантаження. Отже, фактор можна розглядати як певну штучну «одиницю» групування змінних на основі зв'язків, що існують між ними.

Правомірність застосування факторного аналізу до визначених показників у вибірці студентів із високим рівнем особистісної безпорадності було перевірено за допомогою критерію адекватності вибірки Кайзера–Мейєра–Олкіна (критерій КМО = 0,620), а також критерію сферичності Барлетта (приблизне значення  $\chi^2 = 354,449$ ;  $df = 120$ ;  $p = 0,000$ ), що засвідчило доцільність та можливість використання цього типу аналізу для обраних даних.

Отже, факторизація матриці психологічних шкал (змінних), констатованих за допомогою методик, що застосовувалися в емпіричному дослідженні, дала змогу отримати однозначно інтерпретовану факторну модель особистісних характеристик студентів із високим рівнем безпорадності (табл. 2).

Таблиця 2

**Факторна структура особистісних характеристик студентів із високим рівнем безпорадності**

Діагностичний показник	Компонента					
	1	2	3	4	5	6
Емоційна лабільність	-.877					
Депресивність	.809					
Невротичність	.762					
Сором'язливість	.728					
Комунікабельність	-.551					
Спонтанна агресивність	.528					
Самокерівництво		-.850				
Дзеркальне Я		.584				
Реактивна агресивність			.881			
Маскулінність/фемінність			.773			
Самоцінність				-.802		
Відкритість (самоствавлення)					-.848	
Самоприв'язаність					.569	
Внутрішня конфліктність						.791
Самоприйняття						.558

Під час аналізу отриманих даних варто конкретизувати накопичений відсоток дисперсії факторів, який визначає, наскільки повно вдалося описати сукупність емпіричних даних з їхньою допомогою: чим вищий цей показник, тим більшу частину масиву даних вдалося факторизувати. Після варімакс-обертання матриця факторних навантажень виявилася доволі структурованою, з чітко вираженими шістьма факторами, що описують 70 % дисперсії масиву емпіричних даних. Виокремлення найбільш значущих факторів підтверджено відповідними високими показниками коефіцієнтів факторних навантажень (табл. 3).

Таблиця 3

**Власні значення виокремлених факторів**

Фактор	Навантаження фактору після обертання		
	усього ( <i>Total</i> ) (факторна вага)	навантаження ( <i>y %</i> ) ( <i>% of Variance</i> )	загальний показник навантаження ( <i>y %</i> ) ( <i>Cumulative %</i> )
1	3,498	21,863	21,863
2	1,864	11,650	33,513
3	1,732	10,826	44,339
4	1,504	9,400	53,739
5	1,476	9,225	62,964
6	1,265	7,908	70,872



Отже, перший фактор пояснює 21,9 % дисперсії; другий – приблизно 12 %; третій – 10,8 % дисперсії; четвертий – 9,4 % дисперсії; п'ятий – близько 9,2 % дисперсії; шостий – майже 8 % загальної дисперсії емпіричного масиву даних.

Проаналізуємо змістове наповнення кожного з виокремлених факторів. Перший фактор містить шість складників: *емоційна лабільність* (–.877), критерій, що вказує на схильність до нестабільних емоційних станів осіб із високим рівнем безпорадності. Часта зміна настрою та дратівливість може детермінувати ускладнений самоконтроль та деструктивність оцінки власних здібностей та можливостей; *депресивність* (.809) студентів із високим рівнем безпорадності проявляється зазвичай у психічній напруженості та швидкій втомлюваності під час діяльності, унаслідок чого може виникати відчуття власного безсилля та виснаження, що ще більше поглиблює безпорадність; *невротичність* (.762) є тим компонентом факторної структури психологічних особливостей осіб із високим рівнем безпорадності, що детермінує підвищену тривожність та збудливість, необ'єктивність оцінки і себе, і інших людей; *сором'язливість* (.728) як особистісна характеристика відображається у стресовому реагуванні на звичні життєві ситуації, що детермінує невпевненість у власних силах та комунікативні труднощі; *комунікабельність* (–.551) зі знаком «мінус» засвідчує відсутність або слабо виражену потребу в спілкуванні, що, зрозуміло, не сприяє формуванню відчуття власної значущості; *спонтанна агресивність* (.528) у діяльності та спілкуванні осіб із високим рівнем безпорадності детермінується низьким рівнем соціальної конформності, імпульсивністю, у них багаторазово виникають проблеми однакового характеру через невміння використовувати негативний досвід попередніх помилок. Отже, змістове узагальнення емпіричних референтів особистісної безпорадності, які увійшли до першого фактору, дають змогу конкретизувати його як «*Емоційний дисонанс*».

До другого фактору з найбільшою факторною вагою увійшли такі показники: *самокерівництво* (–.850) як критерій самоствалення зі знаком «мінус» детермінує переживання пригніченості Я зовнішніми умовами, відсутність тенденції аналізувати причини та наслідки дій і вчинків; *дзеркальне Я* (.584) є тим компонентом самоствалення, який детермінує у студентів з високим рівнем безпорадності відсутність очікувань щодо позитивного ставлення до себе з боку інших. Змісто-

вий аналіз компонентів дає змогу визначити цей фактор як **«Деструктивний самоконтроль»**.

До третього фактору ввійшли такі показники: *реактивна агресивність* (.881) як свідчення низького самоконтролю й недостатньої ідентифікації себе із соціальними нормами; *маскулінність/фемінність* (.773) як діагностичний критерій визначає схильність до «жіночого» або «чоловічого» типу діяльності. У студентів із високим рівнем безпорадності переважають низькі оцінки за вказаною шкалою, що засвідчує певну тривожність, емоційне реагування, поступливість у діях тощо. Психологічні показники, які сформували змістове ядро цього фактору, демонструють специфіку оцінки соціальної комунікації респондентів, тому логічно буде узагальнити їх у назві фактору **«Реактивна агресивність»**.

Четвертий фактор визначається через такий показник, як *самоцінність* (-.802), що зумовлює його назву **«Низька самоцінність»**. Наявність цього фактору у факторній структурі емпіричних референтів безпорадності свідчить про схильність осіб з високою безпорадністю до сумнівів у цінності власної індивідуальності, відстороненість, втрату інтересу до власного «Я» тощо.

П'ятий фактор сформували такі характеристики: *відкритість* (самоствавлення) (-.848). Цей діагностичний критерій зі знаком «мінус» свідчить про захисне ставлення щодо самого себе, домінування деструктивних механізмів психологічного захисту, недостатньо сформовану внутрішню чесність осіб із високим рівнем безпорадності; *самоприв'язаність* (.569) як компонент психологічної структури осіб з високим рівнем безпорадності дає змогу підтвердити їх небажання змінювати себе, низьку вимогливість до себе, ригідність Я-концепції тощо. Аналіз змістового наповнення виокремлених шкал дає змогу узагальнити їх у назві фактору **«Ригідність Я-концепції»**.

Останній, шостий фактор, отримав назву **«Інертність саморозвитку»**, оскільки представлений такими показниками: *внутрішня конфліктність* (.791) як особистісна характеристика осіб із високим рівнем безпорадності засвідчує їхню схильність до деструктивного самоаналізу, рефлексії власних якостей на фоні негативного ставлення до самого себе та результатів власної діяльності; *самоприйняття* (.558) – критерій, що вказує на глибинну тенденцію осіб з високим рівнем безпорадності до прийняття себе без потреби внутрішньої «перебудови», інертність у процесі саморозвитку тощо.

**Висновки.** Проведене дослідження дало змогу підтвердити наявні в психологічній літературі уявлення про феномен особистісної безпорадності як складне інтегральне особистісне утворення, яке має широкий симптомокомплекс проявів на когнітивному, емоційному, діяльнісно-мотиваційному рівнях і може діагностуватися за окремими ознаками. Підтверджено, що діагностичними критеріями особистісної безпорадності є екстернальний локус контролю, песимістичний стиль атрибуції, низька самооцінка та рівень домагань, а також переважання емоційних станів, які характеризуються досліджуваними як втома, підвищена тривожність, пригніченість та депресивність. Водночас за допомогою факторного аналізу виокремлено додаткові емпіричні референти особистісної безпорадності: емоційний дисонанс, деструктивний самоконтроль, реактивна агресивність, низька самоцінність, ригідність Я-концепції, інертність процесів та механізмів саморозвитку. Поєднання та взаємозв'язок цих особистісних характеристик може свідчити про високий рівень особистісної безпорадності, яка проявляється на поведінковому рівні у вимушеній пасивності, низькій здатності людини перетворювати дійсність, управляти подіями власного життя, ставити і досягати цілі, переборюючи різноманітні труднощі.

Водночас, складність і багатогранність феномену особистісної безпорадності привертає увагу до багатьох невирішених питань її діагностики (розробки надійного і валідного діагностичного інструментарію на основі обґрунтованих діагностичних критеріїв та емпіричних референтів безпорадності), профілактики та корекції (узагальнення наявних підходів з урахуванням когнітивного (заснованого на усвідомленні негативних стратегій мотивації, сприйняття ситуації і подальшого реагування на неї); мотиваційно-поведінкового (формування нових, ефективних мотиваційних установок і стратегій поведінки) та емоційного (позитивне афективне підкріплення) компонентів безпорадності).

#### *Література*

1. Батурин Н. А. Психология успеха и неудачи / Н. А. Батурин. – Челябинск : Изд. ЮУрГУ, 1999. – 100 с.  
Baturin N. A. Psikhologiya uspekha i neudachi [Psychology of success and failure] / N. A. Baturin. – Chelyabinsk : Izd. YuUrGU, 1999. – 100 s.
2. Веденева Е. В. Мотивационный компонент личностной беспомощности на разных возрастных этапах : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.13 / Веденева Е. В. ; Челябин. гос. ун-т. – Челябинск, 2009. – 182 с.

- Vedeneeva E. V. Motivatsionnyy komponent lichnostnoy bespomoshchnosti na raznykh vozrastnykh etapakh [Motivational component of personal helplessness at different age stages] : dis. ... kand. psikhol. nauk : 19.00.13 / Vedeneeva E. V. ; Chelyab. gos. un-t. – Chelyabinsk, 2009. – 182 s.
3. Дучимінська Т. І. Психологічні особливості подолання особистісної безпорадності в навчальній діяльності студентів : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Дучимінська Т. І. – Острог, 2013. – 19 с.  
Duchyminska T. I. Psykhologichni osobkivnosti podolannya osobkstisnoyi bezporadnosti v navchalniy diyalnosti studentiv [Psychological peculiarities of the personal helplessness learning activity of students] : avtoref. dis. ... kand. psykhol. nauk : 19.00.07 / Duchyminska T. I. – Ostrog, 2013. – 19 s.
4. Забелина Е. В. Беспомощность в структуре индивидуальности и ее связь с коммуникативной активностью: на материале исследования подростков : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Забелина Е. В. ; Перм. гос. пед. ун-т. – Ярославль, 2009. – 207 с.  
Zabyelina Ye. V. Bespomoshchnost v strukture individualnosti i yeyo svyaz s kommunikativnoy aktivnostyu: na materiale issledovaniya podrostkov [Helplessness in the structure of individuality and its connection with communicative activity: on the material of the study of adolescents] : dis. ... kand. psikhol. nauk : 19.00.01 / Zabyelina Ye. V. ; Perm. gos. ped. un-t. – Yaroslavl, 2009. – 207 s.
5. Наследов А. Д. Математические методы психологического исследования. Анализ и интерпретация данных : учеб. пособие / А. Д. Наследов. – СПб. : Речь, 2004. – 392 с.  
Nasledov A. D. Matematicheskiye metody psikhologicheskogo issledovaniya. Analiz i interpretatsiya dannykh [Mathematical methods of psychological research. Analysis and interpretation of results] : ucheb. posobiye / A. D. Nasledov. – SPb. : Rech, 2004. – 392 s.
6. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность / Х. Хекхаузен. – 2-е изд. – СПб. : Питер ; М. : Смысл, 2003. – 860 с.  
Khekhauzen Kh. Motivatsyya i deyatelnost [Motivation and activities] / Kh. Khekhauzen. – 2-e izd. – SPb. : Piter ; M. : Smysl, 2003. – 860 s.
7. Циринг Д. А. Психология личностной беспомощности : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.01 / Д. А. Циринг ; Томск. гос. ун-т. – Томск, 2010. – 43 с.  
Tsiring D. A. Psikhologiya lichnostnoy bespomoshchnosti [Psychology of the Personal helplessness] : avtoref. dis. ... d-ra psikhol. nauk : 19.00.01 / D. A. Tsiring ; Tomsk. gos. un-t. – Tomsk, 2010. – 43 s.
8. Seligman M. E. P. Helplessness: on depression, development, and death / M. E. P. Seligman. – New York : W. H. Freeman, 1992. – 250 p.
9. Hiroto D. S. Generality of learned helplessness in man / D. S. Hiroto, M. E. P. Seligman // Journal of Personality and Social Psychology. – 1975. – Vol. 31. – P. 311–327.
10. Mikulincer M. The conceptualization of helplessness: II. Laboratory correlates of the phenomenological definition of helplessness / M. Mikulincer, T. Caspy // Motivation and Emotion. – 1986. – Vol. 10. – P. 279–294.

УДК 316.658.2

**С. М. Іванченко**

Received: November 15, 2016

Revised: January 21, 2017

Accepted: February 10, 2017

## **СОЦІАЛЬНА ВЗАЄМОДІЯ В КОНТЕКСТІ ВПРОВАДЖЕННЯ ОСВІТНИХ І СУСПІЛЬНИХ РЕФОРМ**

Завдання соціально-психологічного супроводу суспільних реформ – налагодження взаємодії й діалогу всіх зацікавлених сторін. Надміру широке значення поняття *соціальна взаємодія* вимагає його уточнення для подальшого використання як центрального елементу соціально-психологічного супроводу освітніх та суспільних реформ. Соціально-психологічні підходи до соціальної взаємодії розглянуто за двома вимірами: як пряму комунікацію «обличчям-до-обличчя» і як опосередковану комунікативними засобами, зокрема за допомогою соціальних мереж. Актуальна на сьогодні організація соціально-психологічного супроводу, спрямованого на підтримку освітньої реформи не лише на рівні суспільства, а й окремих навчальних закладів. Мета статті – обґрунтування методів, за допомогою яких можливо організувати взаємодію колективних суб'єктів у процесі соціально-психологічного супроводу освітніх реформ, а також представлення перших результатів емпіричного дослідження. Запропоновано експериментальне дослідження, яке ґрунтується на застосуванні інтегрованої системи технологій у контексті соціально-психологічного супроводу освітньої реформи. На відміну від стандартних технологій опитування громадської думки (які лише фіксують наявні думки), розроблена технологія дає змогу формувати громадську думку через її збагачення, консолідації, просування передових ідей, створення соціальних мереж. Представлено результати першого етапу експерименту – вхідного моніторингу й онлайн-опитування серед учасників експерименту. Наступний етап експерименту передбачає взаємодію учасників – освітян, учнів, їхніх батьків, – із застосуванням соціально-психологічних технологій (збагачення громадської думки, знаходження консенсусу, нетворкінгові технології, рефлексивне управління, підвищення інноваційної культури).

**Ключові слова:** всеукраїнський експеримент, громадська думка, інтегрована система технологій, соціальна взаємодія, соціально-психологічний супровід, освітня реформа.

**Ivanchenko S. M. Social Interaction in the Context of Educational and Social Reforms.** Social psychological support for social reforms is aimed at organization of interaction and dialogue among all the concerned parties. A very broad understanding of the notion “social interaction” demands its restricting for the following usage as the central element of social psychological support for educational and social reforms. Social psychological approaches to social interaction are viewed

in two dimensions: as a direct “face-to-face” communication, and as a social networks mediated communication. Up-to-date is an organization of social-psychological support aimed at the support of the educational reform at both social level and the educational settings. The paper is aimed at searching for the methods of interaction of collective subjects in a process of social psychological support for educational reform, and presentation of the experimental study outcomes. The experimental study based on the integrated system of technologies in the context of social support of educational reform is presented. Contrary to the standard public opinion polls (that fix existing opinions), this technology was shaped for forming the opinion through deliberation, consolidation, promotion, and creation of social networks. The results of the first stage of the experimental study – entry monitoring and online poll – are described. Next stage will be an interaction of participants – teachers, students, and their parents – with using the social psychological technologies (public opinion deliberation, consensus method, networking, reflexive management, innovative culture).

**Key words:** educational reform, integrated system of technologies, social interaction, social psychological support, public opinion.

**Иванченко С. Н. Социальное взаимодействие в контексте проведения образовательных и социальных реформ.** Задачей социально-психологического сопровождения общественных реформ является налаживание взаимодействия и диалога всех заинтересованных сторон. Слишком широкое значение понятия *социальное взаимодействие* требует его уточнения для последующего использования в качестве центрального элемента социально-психологического сопровождения реформы образования и других общественных реформ. Рассматриваются подходы к социальному взаимодействию, которые могут быть объединены в две большие группы: как прямая коммуникация «лицом-к-лицу» и как опосредованная коммуникативными средствами, такими как социальные сети. Актуальной на сегодня является организация социально-психологического сопровождения, направленного на поддержку реформы образования не только на уровне общества, но и на уровне отдельных образовательных учреждений. Цель статьи – обоснование методов, с помощью которых можно организовать взаимодействие коллективных субъектов в процессе социально-психологического сопровождения образовательных реформ, а также представление первых результатов эмпирического исследования. Предложено экспериментальное исследование, которое основано на использовании интегрированной системы технологий в контексте социально-психологического сопровождения реформы образования. В отличие от стандартных технологий опроса общественного мнения (которые лишь фиксируют имеющиеся мнения), разработанная технология позволяет формировать общественное мнение путем ее обогащения, консолидации, продвижения передовых идей, создания социальных сетей. Представлены результаты первого этапа эксперимента – базового мониторинга и онлайн-опроса участников эксперимента. Следующий этап эксперимента предполагает взаимодействие участников – педагогов, учеников и их родителей, – с применением социально-психологических технологий (обо-

гащення общественного мнения, нахождения консенсуса, нетворкинговых технологий, рефлексивного управления, повышения инновационной готовности).

**Ключевые слова:** общественное мнение, интегрированная система технологий сопровождения, социальное взаимодействие, социально-психологическое сопровождение, реформа образования.

**Постановка наукової проблеми та її значення.** Однією з умов ефективного впровадження освітніх реформ є наявність суспільної підтримки рішень, що ухвалюються на державному рівні. Підтримка суспільства можлива за умови здійснення ефективної комунікації з громадськістю та пояснення дій, спрямованих на інтеграцію суспільства з урахуванням інтересів і окремих груп населення, і громадян загалом. Тому актуальна на сьогодні організація соціально-психологічного супроводу, спрямованого на підтримку освітньої реформи не лише на рівні суспільства, а й окремих навчальних закладів.

Соціально-психологічний супровід розуміємо як систему професійної діяльності, яка забезпечує створення умов для успішної адаптації людини або групи людей до нових або складних обставин життєдіяльності. Соціально-психологічний супровід як одна з умов успішної реалізації освітніх реформ може здійснюватися на рівні суспільства загалом, на рівні окремих цільових груп (територіальних чи соціально-демографічних спільнот, колективів конкретних організацій тощо), а також окремих осіб. Для кожного із цих рівнів розробляють і реалізують різні моделі психологічного супроводу [3]. У цьому випадку це рівень колективів конкретних організацій, а також окремих груп (дітей, батьків, учителів, керівників навчальних закладів).

Центральним моментом соціально-психологічного супроводу є організація взаємодії тих соціальних або професійних груп, які залучені в процес упровадження реформ. Оскільки в соціальній психології поняття *соціальна взаємодія* розуміють дуже широко, потрібно його обмежити та сфокусувати для подальшої роботи.

**Аналіз досліджень цієї проблеми.** Соціальна взаємодія – процес безпосереднього або опосередкованого обміну діями соціальних суб'єктів (акторів). У загальному вигляді взаємодію можна розглядати як організацію спільних дій індивідів, груп, організацій.

Результатом теоретичних пошуків, здійснених у межах соціології, стало розуміння соціальної дії як такої, що співвідноситься з діями інших людей і зорієнтована на них. Систематичне виконання дій, які передбачають зворотний зв'язок, називають соціальною взає-

модією. У процесі взаємодії відбувається обмін інформацією, знанням, досвідом. Індивід або група визначає свою позицію відносно інших, своє місце (статус) у соціальній структурі, свої соціальні ролі. Сама соціальна структура, соціальні стосунки, соціальні інститути – результат різних видів і форм соціальної взаємодії [6–8].

Численні соціально-психологічні теорії й підходи до групової взаємодії можна об'єднати в декілька груп. Міжгрупова теорія контакту, яку розробив Г. Олпорт, – одна з найбільш впливових теорій у соціальній психології. Сучасні дослідження продовжують цю традицію. Т. Петтигрю та Л. Тропп поєднують базові поняття – інтеракція, ситуаційний вплив на поведінку – та ефективні засоби покращення міжгрупових стосунків. Автори проаналізували 515 досліджень міжгрупових контактів. За допомогою мета-аналізу теорії контакту було показано, що міжгрупові контакти зменшують міжгрупове упередження. Подібні паттерни виникають щодо різних аутгрупових цілей і контактних зон, а також присутні в расових, етнічних та інших групах. Ці результати засвідчують, що теорія контакту, яка була розроблена для пояснення расових та етнічних стосунків, може бути перенесена на інші групи [9].

Ч. Стангор наводить реальні приклади, які допомагають зрозуміти й передбачити групову поведінку. Зокрема, представлено такі теми, як конформізм, лідерство, виконання завдань, упередження, дискримінація (внутрішньо- та міжгрупова). Також наведено нові дані з теорії соціальної ідентичності та дослідження соціальних мереж. Погляд на поведінку в групі й міжгрупові стосунки дає змогу заповнити прогалину, яка існує між цими взаємопов'язаними підходами [11].

Значний вплив на розуміння взаємодії мала теорія символічного інтеракціонізму Дж. Міда. У концепції символічного інтеракціонізму взаємодію між людьми розглядають як безперервний діалог, під час якого вони спостерігають, осмислюють наміри один одного й реагують на них [4]. З 1970-х рр. у європейській психології почалися експерименти з мінімальної групової детермінанти Г. Теджфела, відомі як теорія соціальної ідентичності, у подальшому розвинена Дж. Тернером як концепція самокатегоризації [12].

Дж. Тернер вважає, що ступінь внутрішньо-групової ідентифікації не можна вимірювати з позицій концепції індивідуальних відмінностей, яка ґрунтується на усталеній структурі Я. Дж. Тернер, розвиваючи погляди Г. Теджфела, робить наголос на ситуативному характері соціальної ідентичності. Він вважає, що люди діють або як



індивіди, або як члени групи. У *Я*-концепції присутні одночасно особистісна й соціальна ідентичність, які співіснують [13]. Особистість у процесі взаємодії з іншими постійно змінює своє становище й, відповідно, грає різні ролі. Саме тому автори включають у концепцію ситуативну детермінанту прояву ідентичності. Це означає, що індивіди можуть висловлювати або свою особисту думку (з позиції *Я*-ідентичності), або думку групи, з якою себе ідентифікують (з позиції *Ми*-ідентичності).

У концепції К. Левіна, який поєднав активні дії з груповим дослідженням, виникло поняття *дослідження дією*. Дослідження дією або модель залучення дослідника (*participatory action research – PAR*) – метод, за допомогою якого дослідник працює з групою. Дослідник отримує від групи інформацію про те, що має досліджуватися, де та яким чином. Дослідник навчає групу корисних навичок, які потім дають змогу учасникам групи продовжити дослідження самостійно. *PAR* ґрунтується на трьох видах стосунків: поміж індивідами, групами та між людьми та їхнім природним середовищем. Управління груповою динамікою в багатьох аспектах грає центральну роль у процесах *PAR*. Цей метод застосовують у педагогіці як відповідь на традиційну формальну модель, де вчитель стоїть перед класом й інформує пасивних реципієнтів. Тут дослідник навчається разом зі своїми «учнями». За допомогою *PAR* стало можливим інтегрувати компонент «дії громади» в дослідницькі плани традиційних дослідників. Розвиток *PAR* привів до появи такого методу, як *Collaborative Interactive Group Action Research* – «дослідження дією інтерактивних груп, що співпрацюють», де поряд із традиційними стратегіями використовують стратегії соціальних інтеракцій [10].

Особливу групу складають дослідження радянських психологів у межах діяльнісного підходу. З початку 1980-х рр. почалися дослідження спільної трудової діяльності й колективу як особливого середовища життєдіяльності особистості. Було обґрунтовано теоретичне положення про те, що спільна діяльність є системоутворюючою ознакою колективу (або головною підставою формування та збереження його цілісності). Спільна діяльність почала розглядатися вже не лише як чинник, що визначає психологію групи, і не лише як середовище існування групової психології, але і як власне психологічний феномен колективу [2].

З позицій діяльнісного підходу розгляд процесів міжгрупової взаємодії неможливий без аналізу змісту міжгрупових стосунків й об'єктивної ситуації. При цьому «в центрі уваги має стояти вну-

трішнє відбиття міжгрупових процесів і явищ, тобто когнітивна або соціально-перцептивна сфера суб'єкта, пов'язана з різними аспектами міжгрупової взаємодії» [1; 25]. Для організації соціально-психологічного супроводу це означає розуміння того, яким чином взаємодія спільноти відбивається у свідомості обох груп, а також зумовлений цим спосіб їх взаємодії.

На рубежі 1970–1980-х рр. К. О. Абульханова, О. І. Донцов, А. Л. Журавльов, О. С. Чернишов та інші вчені розробляли поняття *колективний суб'єкт діяльності* або *суб'єкт спільної діяльності*. Наголошували активну сутність колективу щодо виконуваної ним спільної діяльності. Ці дослідження внесли принципові зміни в уявлення про детермінацію спільної діяльності колективу: не лише зміст спільної діяльності визначає групові психологічні феномени, а й соціально-психологічні властивості, процеси та стан колективу суттєво впливають на характеристики спільної діяльності, можуть різною мірою її трансформувати. У цей період було сформульовано узагальнений принцип суб'єкта в дослідженні спільної діяльності [2].

Отже, соціально-психологічні підходи до соціальної взаємодії можна умовно поділити на дві великі групи: у першому випадку взаємодію розуміють як спілкування, комунікацію й відповідні методи, побудовані на діалозі та комунікативних технологіях. Другий підхід виходить із того, що взаємодія – це спільна діяльність, яку розуміють як виробничу, навчальну, ігрову та інші види діяльності. Відповідно, організацію взаємодії учасників діалогу можна будувати за двома вимірами: як безпосередню комунікацію «обличчям-до-обличчя» і як опосередковану комунікативними засобами, зокрема за допомогою соціальних мереж.

**Мета статті** – обґрунтувати методи, за допомогою яких можливо організувати взаємодію колективних суб'єктів у процесі соціально-психологічного супроводу освітніх реформ, а також представити результати емпіричного дослідження.

**Методи та методика.** Колективом лабораторії соціально-психологічних технологій Інституту соціальної та політичної психології НАПН України в межах НДР «Психотехнологічні складові формування в громадській думці позитивного образу освітніх та суспільних інновацій» (2008–2012 рр.) було розроблено інтегровану систему технологій формування позитивного образу освітніх і суспільних інновацій. Використання інтегрованої системи технологій передбачає проведення інформаційно-промоційної роботи з висвітлення впроваджуваної інновації, залучення цільових груп до взаємодії з інновацією

(тестування, обговорення, отримання реального досвіду), а також проведення спеціальних заходів, спрямованих на формування інноваційного клімату в суспільстві [3].

Соціально-психологічні технології формування громадської думки спрямовані на зміну знань, настановлень і поведінки людей. Здебільшого такі технології мають інформаційний характер і спрямовані на надання людям більшої інформації. Але сама по собі інформація не завжди веде до автоматичного сприйняття нововведень. Важливий елемент таких кампаній – використання так званих «активних» методів, які, крім простого надання інформації, вимагають залучення цільової аудиторії до процесу обговорення, дискусії, розроблення стратегії та, можливо, до процесу впровадження тої чи тої інновації. Основна ідея використання цих методів полягає в тому, що формування власної думки, а потому – і громадської думки, відбувається краще, коли людина має змогу безпосередньо «доторкнутися» до предмета, бере участь у прийнятті рішень чи на практиці застосовує нові знання та навички. Аудиторія з об'єкта впливу перетворюється на суб'єкт і, отже, знімається питання про маніпуляцію, оскільки громадська думка формується за участі тих, на кого спрямований цей вплив. У ролі такого суб'єкта виокремлюють зацікавлені групи, які уособлюють інтереси певної соціально-демографічної або професійної групи, наприклад освітяни. Такі групи зазвичай є або бенефіціарами (такими, що отримують користь від нововведень) або, навпаки, на які буде покладено основний тягар цих реформ – тоді вони з великою вірогідністю будуть «противниками інновацій» [5].

Інший компонент системи технологій – мережеві або «нетворкінгові» технології. Соціальні мережі – різновид інноваційних соціальних медіа, який використовують як інструмент для налагодження горизонтальної комунікації та взаємодії з цільовою аудиторією. Крім соціальних мереж в Інтернеті, ми включаємо до цієї групи формування мереж у реальному вимірі: як груп, об'єднаних за принципом спільних інтересів, зацікавлень, діяльності.

Використання інтегрованої системи технологій у контексті соціально-психологічного супроводу передбачає проведення постійного моніторингу ставлення педагогів, учнів, батьків до впроваджуваних реформ. Співробітники лабораторії соціально-психологічних технологій розробили моніторингову анкету, яка складається з питань щодо ставлення до переходу загальноосвітніх навчальних закладів на 12-річний термін навчання та профільне навчання в старшій школі.

Другий метод – *online* опитування серед освітян. Анкету для вимірювання потенціалу використання соціальних мереж освітянами розробила співробітниця лабораторії соціально-психологічних технологій ІСПП М. С. Каніболоцька. Питання анкети спрямовані на визначення рівня активності педагогів у соціальних мережах, мотивів користування *online* мережами, місце соціальних медіа в системі професійно-значущих джерел, потенціалу соціальних мереж в контексті здійснення освітніх реформ.

**Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження.** На сьогодні інтегровану систему технологій апробують в межах всеукраїнського експерименту «Формування позитивної громадської думки щодо освітніх інновацій», який із лютого 2016 р. проводять на базі загальноосвітніх навчальних закладів Дніпропетровської, Житомирської, Запорізької, Київської, Львівської, Хмельницької, Херсонської, Чернігівської областей та м. Києва. Мета експерименту – впровадження системи роботи, орієнтованої на формування позитивного ставлення педагогічних працівників, учнівської молоді, батьків, широкої громадськості до переходу загальноосвітніх навчальних закладів на 12-річний термін навчання, профілізацію старшої школи, розширення практики державно-громадського управління освітою.

На першому (діагностичному) етапі експерименту було здійснено два опитування учасників експерименту: вхідний моніторинг ставлення до освітніх реформ та *online* опитування щодо використання соціальних мереж освітянами.

У квітні–травні 2016 р. було проведено вхідний моніторинг для вивчення ставлення педагогів, учнів, батьків до переходу загальноосвітніх навчальних закладів на 12-річний термін навчання та профільне навчання в старшій школі. В опитуванні взяли участь 768 респондентів (139 – чол. (18,1 %), 624 – жін. (81,3 %), п'ять осіб не зазначили свою стать).

Результати моніторингу показали, що до перспективи запровадження в загальноосвітніх школах 12-річного терміну навчання позитивно ставляться 50 % директорів шкіл, а серед педагогів та батьків цей відсоток значно нижчий: 28 % і 20 % – відповідно; серед учнів – 25 %. Також 50 % опитаних директорів шкіл вважає, що запровадження в загальноосвітніх школах 12-річного терміну навчання підвищить якість середньої освіти, а як цей відсоток серед учителів становить лише 17,7 %; серед батьків – 17,6 %; серед учнів – 32 %.

Причиною цього є думка про те, що збільшення терміну шкільного навчання за європейським зразком до 12 років не виправдовує себе в українських реаліях: так вважає 57,7 % директорів, 38,7 % педагогів, 62 % батьків, 49 % учнів.

До запровадження профільного навчання в старшій школі переважно позитивно ставляться всі групи респондентів: від 80 % (директори шкіл) до 89 % (учні). Проте більшість з опитаних вважає, що профілізація старшої школи не забезпечена належною матеріально-технічною базою, а тому буде формальною: 65 % директорів та вчителів, 60 % батьків, 55 % учнів.

Інтеграцію вітчизняної освіти до європейського освітнього простору вважає необхідною 50 % директорів, по 42 % педагогів і батьків; 29,8 % учнів. Водночас, лише 7,7 % директорів вважає, що запровадження 12-річного терміну навчання сприятиме інтеграції; більш оптимістично налаштовані педагоги – 25,5 %, батьки – 22,7 %, учні – 32 %.

На думку приблизно половини опитаних, у процесі реформування освіти враховується громадська думка, зокрема й думка освітян та батьків: так вважає 46 % директорів, 75,5 % педагогів. Серед батьків й учнів такої думки дотримується значна менша кількість опитаних: 26,4 % батьків, 32 % учнів.

Особисту зацікавленість у реформуванні середньої освіти в Україні відчуває 77 % директорів, 63 % педагогів, 48,3 % батьків, 46,8 % учнів.

Отже, результати вхідного моніторингу засвідчують, що позитивне ставлення опитаних до впроваджуваних інновацій на цьому етапі не сформоване або має негативні експектації у своєму складі.

Також ми вивчали те, наскільки педагоги зацікавлені у впровадженні пропонованих технологій у навчально-виховний процес. Учасникам *online* опитування, яке провела восени 2016 р. М. С. Кані-болоцька, був запропонований перелік соціально-психологічних технологій і методів супроводу освітніх інновацій. В опитуванні взяли участь 251 особа, з них 204 – жінки, 41 особа чоловічої статі (шестеро осіб не зазначили свою стать).

Результати показали, що найбільше педагоги цікавляться методом групової дискусії (50 %), а також ігровими методами: інноваційна гра (46 %) та організаційно-діяльнісна гра (34 %). Найменше відповідей отримали: метод форсайту (7,2 %), «світове кафе» (16 %) й технологія збагачення громадської думки (13,5 %). Отже, результати

показали, що педагоги не дуже добре обізнані з соціально-психологічними технологіями, і на наступному етапі ми будемо ознайомлювати їх із цими методами роботи. Також у цьому опитуванні вивчали питання про те, як педагоги користуються Інтернет-ресурсами. Переважна більшість опитаних використовує соціальні мережі як інформаційний ресурс для пошуку новин (78,5 %). Також значна кількість опитаних проводить час у мережах для спілкування (59,4 %). 47,4 % педагогів звертається до Інтернету для професійної комунікації. Майже порівну розділилися опитувані щодо ролі соціальних мереж у поширенні професійно-важливої інформації (23,9 %) та пошуку різних товарів/послуг (23 %), що відповідає інформаційним і комерційним мотивам користування мережами. 30,6 % опитаних звертається до мереж для пошуку розваг і відпочинку.

Отже, можемо зробити такий висновок: хоча соціальні мережі користуються популярністю саме як джерело отримання професійно-важливої інформації, все ж таки Інтернет-ресурси недостатньо використовують для професійного спілкування. Своїм завданням вбачаємо посилення цього ресурсу для поширення знань та формування громадської думки щодо освітніх реформ.

**Висновки й перспективи подальших досліджень.** У соціальній психології сенс взаємодії розкривається за умови включення дій у спільну діяльність і за умови налагодження соціального діалогу в суспільстві. Спільну діяльність розуміють як будь-яку активність, спрямовану на співпрацю, досягнення порозуміння та прийняття рішень, які задовольняють усі зацікавлені сторони. Головна мета організації взаємодії – налагодження соціального діалогу між різними групами – і малими, і великими соціальними групами, спільнотами тощо.

Організація взаємодії учасників соціального діалогу як центральний елемент соціально-психологічного супроводу розглядаємо за двома вимірами: як безпосередню «обличчям-до-обличчя» комунікацію, і як опосередковану комунікативними засобами, зокрема за допомогою соціальних мереж.

Емпіричну перевірку цих положень здійснюють у межах всеукраїнського експерименту, який проводить лабораторія соціально-психологічних технологій ІСПП. На першому етапі серед учасників експерименту було проведено два опитування: вхідний моніторинг ставлення до освітніх реформ та *online* опитування щодо використання соціальних мереж освітянами. Результати показали, що рівень під-

тримки впровадження 12-річної освіти серед педагогів, учнів, батьків досить низький (20–30 %); європейську інтеграцію вітчизняної освіти підтримують 30–50 %, а профілізацію старшої школи – 80–90 %. Близько половини опитаних педагогів використовують соціальні мережі для професійної комунікації і лише 24 % – для поширення професійно-важливої інформації.

На другому етапі, на якому буде організовано взаємодію учасників – освітян, учнів, їхніх батьків, – планується застосування соціально-психологічних технологій, які, порівняно зі стандартними технологіями опитування громадської думки, дають змогу підвищити рівень обізнаності громадян щодо освітніх реформ; сформулювати проактивну позицію щодо їх упровадження; покращити діалог між учасниками навчально-виховного процесу (педагогами, учнями, батьками) щодо проблем школи в контексті освітніх нововведень; сформулювати готовність до впровадження освітніх інновацій; подолати психологічний спротив нововведенням.

### *Література*

1. Агеев В. С. Межгрупповое взаимодействие: социально-психологические проблемы / В. С. Агеев. – М. : Изд-во МГУ, 1990. – 240 с.  
Ageyev V. S. Mezhhgruppovoye vzaimodeystviye: socialno-psikhologicheskiye problemy [Intergroup interaction: social-psychological issues] / V. S. Ageyev. – М. : Izd-vo MGU, 1990. – 240 s.
2. Журавлев А. Л. Психология совместной деятельности малых групп и организаций / А. Л. Журавлев, Е. В. Шорохова. – М. : Социум ; Ин-т психологии РАН, 2001. – 288 с.  
Zhuravlev A. L. Psikhologia sovместnoy deyatelnosti malykh grupp i organizatsiy [Psychology of team work in small groups and organizations] / A. L. Zhuravlev, E. V. Shorokhova – М. : Socium ; In-t Psikhologii RAN, 2001. – 288 s.
3. Модернізаційні процеси в освіті та суспільстві: психотехнології супроводу : кол. моногр. / за ред. П. Д. Фролова ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 310 с.  
Modernizatsiyni procesy v osviti ta suspilstvi: psikhotehnologii suprovodu : kol. monogr. [Modernisation processes in education and society: psychological technologies of support] / za red. P. D. Frolova ; Nats. akad. ped. nauk Ukrainy, In-t sots. ta polit. psikhologiyi. – Kirovograd : Imex-LTD, 2013. – 310 s.
4. Смелзер Н. Социология : пер. с англ. / Н. Смелзер. – М. : Феникс, 1998. – 688 с.  
Smelzer N. Sociologia [Sociology] / N. Smelzer. – М. : Fenix, 1998. – 688 s.
5. Соціально-психологічна підтримка освітніх реформ : метод. посіб. / за ред. П. Д. Фролова. – Кіровоград : [б. в.], 2012. – 88 с.  
Socialno-psikhologichna pidtrymka osvitnikh reform : metod. posib. [Social-psychological support for educational reforms] / za red. P. D. Frolova. – Kirovograd : [b. v.], 2012. – 88 s.

6. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / П. А. Сорокин. – М. : [б. в.], 1992. – 527 с.  
Sorokin P. A. Chelovek. Tsivilizatsia. Obschestvo [Human. Civilisation. Society] / P. A. Sorokin. – М. : [b. i.], 1992. – 527 s.
7. Парсонс Т. О структуре социального действия / Т. Парсонс. – М. : Академ. проект, 2000. – 880 с.  
Parsons T. O structure socialnogo deystviya [On the structure of social action] / T. Parsons. – М. : Akadem. proyekt, 2000. – 880 s.
8. Хоманс Дж. Социальное поведение как обмен / Дж. Хоманс // Современная зарубежная социальная психология. Тексты. – М. : Изд-во МГУ, 1984. – С. 82–91.  
Homans J. Socialnoe povedeniye kak obmen [Social behavior as exchange] / J. Homans // Sovremennaya zarubezhnaya socialnaya psikhologia. Teksty. – М. : Izd-vo MGU, 1984. – S. 82–91.
9. Pettigrew T. F. A meta-analytic test of intergroup contact theory / T. F. Pettigrew // Journal of Personality and Social Psychology. – 2006. – Vol. 90 (5). – P. 751–783.
10. Saurino D. Social interaction strategies and techniques for today's classrooms / D. Saurino // Journal on School Educational Technology. – 2009. – Vol. 4. – No 4. – P. 24–38.
11. Stangor C. Social Groups in Action and Interaction / C. Stangor. – 2nd Edition. – 2016. Routledge. – 454 p.
12. Tajfel H. Social identity & intergroup relations / H. Tajfel // Annual Review of Psychology. – 1982. – № 33. – P. 1–39.
13. Turner J. Some current issues in research on social identity and self-categorization theories / J. Turner // Social identity: Context, commitment, content / N. Ellemers, R. Spears, B. Doojse (eds.). – Oxford : Blackwell, 1999. – P. 6–34.

УДК 159.922:159.942.5

**Л. В. Калмикова**

Received: December 02, 2016

Revised: February 20, 2017

Accepted: March 12, 2017

## **ПСИХОКОРЕКЦІЙНА РОБОТА ДЛЯ ПОКРАЩЕННЯ ЕМОЦІЙНО-ПСИХІЧНИХ СТАНІВ ОСОБИСТОСТІ З ОСОБЛИВОСТЯМИ ЗВУКОВИМОВИ**

Емоційний складник внутрішньої картини мовленнєвого дефекту є проявом дії механізмів, що забезпечують контроль за ступенем адаптації особистості до наявної ситуації. Вона визначається тим, наскільки конкретна ситуація



дає змогу реалізувати життєві цінності суб'єкта, відповідає задоволенню його потреб. Як програма адаптивної поведінки внутрішня картина дефекту формується під впливом ціннісних утворень особистості, які відіграють ключову роль в її становленні, у тому числі при мовленнєвій патології. Для оптимізації психологічної допомоги необхідні знання про психологічні особливості осіб з відхиленнями в мовленні. Результати сучасних психолінгвістичних досліджень вказують на те, що не існує мовленнєвих девіацій, при яких внаслідок міжсистемних зв'язків не відзначалися б інші психологічні порушення. Разом вони утворюють складний психологічний профіль відхилень у психічному розвитку, в структурі якого одним із провідних синдромів є мовленнєві особливості. Розкрито теоретичну сутність і зміст, а також практику психокорекційної роботи для покращення емоційно-психічних станів особистості з особливостями звуковимови. Обґрунтовано, що саме ця програма є цілком необхідною передумовою для здійснення реабілітації та адаптації осіб з порушеннями звуковимови.

**Ключові слова:** мовлення, звуковимова, особливості звуковимови, емоційно-психічні стани, психокорекція.

**Kalmykova L. V. Improvement of Individual Emotional States and Sounds Production.** The emotional component of the internal picture of speech defect is a manifestation of the mechanisms to control the degree of individual adaptation to the current situation. It depends on how concrete situation is and allows to realize life values of the person and satisfy his needs. As a program of adaptive behavior, the internal picture of the defect is formed under the influence of valuable formations of the person that plays a key role in its formation, including the speech pathology. For optimization the psychological help we need knowledge about the psychological features of persons with peculiarities in speech. The results of contemporary psycholinguistic researches indicate that there are no speech deviations as consequences of intersystem connections while other psychological defects could take place. Together they form complex psychological profile of deviations in mental development, in which structure one of the leading syndromes are the speech peculiarities. In this publication the author reveals the theoretical essence and content, and also practice of psychocorrection work for the improvement of the emotional and mental states of personality with the peculiarities of sounds pronunciation. It has been grounded that exactly this program is a necessary pre-condition for rehabilitation and adaptation of persons with defects of sounds pronunciation.

**Key words:** speech, sounds production, peculiarities of sounds pronunciation, emotional and mental states.

**Калмыкова Л. В. Психокоррекционная работа для улучшения эмоционально-психических состояний личности с особенностями звукопроизношения.** Эмоциональная составляющая внутренней картины речевого дефекта является проявлением действия механизмов, обеспечивающих контроль за степенью адаптации личности к сложившейся ситуации. Она определяется тем, насколько конкретная ситуация позволяет реализовать жизненные ценности

субъекта, соответствует удовлетворению его потребностей. Как программа адаптивного поведения внутренняя картина дефекта формируется под влиянием ценностных образований личности, играющие ключевую роль в ее становлении, в том числе при речевой патологии. Для оптимизации психологической помощи необходимы знания о психологических особенностях лиц с отклонениями в речи. Результаты современных психолингвистических исследований указывают на то, что не существует языковых девиаций, при которых вследствие межсистемных связей не отличались бы другие психологические нарушения. Вместе они образуют сложный психологический профиль отклонений в психическом развитии, в структуре которого одним из ведущих синдромов являются речевые особенности. Раскрыта теоретическая сущность и содержание, а также практика психокоррекционной работы для улучшения эмоционально-психических состояний личности с особенностями звукопроизношения. Обосновано, что именно эта программа является вполне необходимым условием для осуществления реабилитации и адаптации лиц с нарушениями звукопроизношения.

**Ключевые слова:** речь, звукопроизношение, особенности звукопроизношения, эмоционально-психические состояния, психокоррекция.

**Постановка наукової проблеми та її значення.** Повноцінне мовлення – необхідна умова становлення й функціонування людини, формування її особистості. Мовленнєві особливості різного походження призводять до відхилень у пізнавальній і емоційно-вольовій сфері, до деформацій у розвитку особистості.

На сьогодні порушення звуковимови значно поширені в усьому світі. Так, на сучасному етапі дослідники відзначають стрімке зростання мовленнєвих недоліків через безліч згубних біологічних і соціальних причин [2]. Вивчення складних етіологічних чинників, патогенезу, психологічних особливостей людей, що мають особливості у мовленні, роблять цю проблему соціально значущою й актуальною.

У загальній психології мовлення та психолінгвістиці основна увага приділялася граматичній будові мови, оскільки вона пов'язувалася з когнітивними процесами людини. Водночас звуковимовна сторона мови не менш значуща, адже порушення будь-якого звука зумовлена органічною чи функціональною природою цілісного мовленнєвого механізму людини. Окрім того, звуковимовна сторона мови часто супроводжується різними емоційно-психічними станами, які підвищують мовну тривожність особи й гальмують її комунікативну взаємодію та якість життя загалом. Унікальні чи захисні комунікативні стратегії, своєю чергою, не сприяють покращенню звукови-

мови. Отже, органічні й функціональні особливості звуковимови в негативних емоційно-психічних станах особистості поміщають її у замкнений цикл деструктивної комунікативної взаємодії [3]. Необхідність комплексного теоретично-експериментального вивчення взаємозумовленості звуковимови й емоційно-психічних станів особистості зумовлюють **актуальність дослідження**.

**Аналіз досліджень цієї проблеми.** У сучасній психології та педагогіці є чимало напрацювань щодо цієї проблеми. Методологічною і теоретичною основою дослідження стали концепції особистості Ф. Перзла, Д. Роджерса, Д. Юнга, Е. Фромма, Е. Лічко; спадкові механізми психіки С. Максименка і вивчення стресових чинників у зміні особи Р. Сельє, Ю. Александровського, Л. Шестопалової; вивчення ролі емоційно-вольової сфери у формуванні особистості Г. Костюка, О. Леонтьєва, П. Симонова, А. Чебикіна; положення загальної психодіагностики і консультування Р. Айзенка, Л. Бурлачука, Н. Максимова, теоретико-методичні розробки у галузі НЛП С. Ковальова, А. Аткинсон [1–3] та ін.

У дослідженні цієї проблеми в Україні брали участь такі вчені, як В. Кондратенко, В. Тарасун, М. Шеремет, Л. Харьков, Н. Городенко, Л. Яковенко, А. Лудченко, Я. Лудченко, Т. Примак, Ю. Максименко, І. Колеснік, Л. Хомик, В. Покась, А. Аблятипов, Е. Біловицька, В. Норченко та ін. Як наголошується в їхніх дослідженнях у навчанні осіб з мовленнєвими девіаціями не достатньо враховують психологічні аспекти проявів емоційно-психічних станів. Відзначається зниження активності таких осіб у навчальному процесі, їх невміння оцінювати і співвідносити свої можливості з вимогами соціуму, що зрештою негативно позначається на виборі ними життєвих стратегій [1]. У сучасній загальній та спеціальній психології недостатня увага приділяється вивченню емоційно-психічних станів особистості з мовленнєвими девіаціями, а також можливостям їх особистісного самовизначення, що передбачає необхідність звернення до досягнень науки, які сприяють розвитку особистості [1–3].

У зарубіжній психології найбільше розробляють концепт мовленнєвої тривожності, який часто супроводжує особливості звуковимови (Л. Вудроу, М. Врембел, В. Собковьяк, Е. Ванік-Клімчак).

**Мета статті** – розроблення та впровадження програми психокорекційної роботи для покращення емоційно-психічних станів особистості з особливостями звуковимови.

**Завдання статті:** розробити та впровадити програму психокорекційної роботи для покращення емоційно-психічних станів особистості з особливостями звуковимови; перевірити ефективність впровадження програми психокорекційної роботи для покращення емоційно-психічних станів особистості з особливостями звуковимови.

**Методи та методики.** Для реалізації поставлених завдань було використано такі **методи** дослідження: *теоретичні* (аналіз, синтез, порівняння, абстрагування, узагальнення, систематизація наукової літератури з питань особливостей звуковимови та емоційно-психічних станів особистості); *емпіричні* (бесіда; спостереження; тестування із застосуванням тестової методики Т. А. Фотекової (для визначення мовленнєвого розвитку); шкали оцінки мовленнєвих домагань, шкали Р. Еріксона для оцінки комунікативних мовленнєвих навичок (адаптована В. А. Калягіним і Л. Н. Мацько), шкали явної тривожності для дітей СМАС (розроблена американськими психологами А. Castaneda, В. R. McCandless, D. S. Palermo), методики «Паровозик», графічної методики «Кактус», *тесту* «Будинок–Дерево–Людина», тесту «Неіснуюча тварина», тесту тривожності (Р. Темпл, В. Амен, М. Дорки).

Для обробки результатів формувального психологічного впливу використовували методи первинної статистики (визначення середніх значень, асиметрії, ексцесу та їх стандартних відхилень).

**Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження.** Мовлення займає центральне місце в процесі психічного розвитку людини. На розвиток мовлення впливає безліч факторів, а порушення мовлення мають різноманітний характер залежно від їх ступеня, від локалізації постраждалої функції, від часу ураження, від вираженості вторинних відхилень, що виникають під впливом провідного дефекту [1].

Мовлення являє собою одну з найскладніших вищих психічних функцій людини.

Корекційну роботу в нашому дослідженні проводили в три етапи. На першому етапі протягом року, за допомогою Forbrain-терапії, було здійснено спробу зняти напругу, тривожність і виявити, як це вплинуло на власне звуковимову досліджуваних і, звичайно, відкорегувати вимову звуків.

Суть методики *Forbrain* полягає у використанні власного голосу для стимуляції свого ж мозку за допомогою спеціальної гарнітури.

*Forbrain* – результат багатомісячних досліджень, створений за абсолютно інноваційною запатентованою технологією. Його створення стало можливим завдяки співпраці з провідними світовими фахівцями в галузі акустичної провідності кісток (звукових хвиль до внутрішнього вуха).

Метою *Forbrain* є допомога мозку в розвитку автоматичних механізмів виявлення зміни, в результаті дії яких посиляться увага. Посилюючи механізми уваги, можливо розробити, а також значно покращити зосередженість, енергійність, впевненість у собі.

Під час роботи з дітьми спостерігали цікаву тенденцію: за допомогою впливу пристрою *Forbrain* на периферичну систему на практиці спостерігається момент «включення», коли дитина починає активно прислухатися до тих звуків, які чує. Дитина починає грати зі звуками і своїм мовленням (то вона кричить, то затихає, то починає спокійно вимовляти звуки). Для кожної дитини цей момент індивідуальний. Це може статися на 2-му занятті, а може і на 5-му, а іноді необхідно і кілька курсів *Forbrain*, але цей момент настає.

Також було помічено поліпшення концентрації уваги, зміцнення пам'яті; відзначено підвищення успішності, легше освоєння й запам'ятовування навчального матеріалу, подолання проблем комунікативного плану. Оскільки *Forbrain* задіює органи слуху та рівноваги, він загалом позитивно впливає на вестибулярну систему, і після проходження курсу з цієї гарнітурою можуть відзначатися поліпшення моторної сфери. Після проходження тренувань по методу *Forbrain* клієнти набули впевненості в собі й власних силах, а також менше часу почали витратити на навчання, тоді як процес навчання і запам'ятовування відбувається з більшою ефективністю. Було помічено зниження болючої чутливості до шуму, загалом покращилася короткочасна пам'ять.

На цьому етапові також проводили бесіди з батьками, учителями та шкільними психологами. Саме за допомогою психологів проводили заняття та тренінги зі зняття емоційно-психічного дискомфорту. Наприклад:

1. Казкотерапевтичний тренінг «Дерева-характери з чарівного лісу», який використовували в роботі з молодшими школярами, і він має медитативний характер. Побудовану на основі казки вправу можна використовувати і в межах казкотерапевтичного та метафоричного тренінгу, і в інших видах тренінгів, у процесі яких природни-

ми є методики арт-терапії та образної терапії. Від ведучого вимагається володіння вміннями проведення технік візуалізації й дотримання при цьому правил психологічної безпеки. Перший етап вправи проводять на тлі релаксаційної музики.

*Цілі:* розвиток навичок рефлексії і метафоричного мислення.

*Завдання:*

– допомога учасникам тренінгу в усвідомленні рис власного характеру;

– тренування вміння розслаблятися і знімати напругу;

– розвиток креативності; тренування вміння ефективно взаємодіяти з оточенням;

2. Тренінг «Просто повір у себе».

Упевненість у собі – це переживання людиною своїх можливостей і адекватних тим завданням, які перед нею стоять у житті, і тим, які вона ставить перед собою сама. Упевненість у собі в будь-якому виді діяльності має місце, коли самооцінка людини відповідає її реальним можливостям. Якщо самооцінка вище (нижче) реальних можливостей, має місце відповідно самовпевненість (непевненість у собі). Невпевненість у собі може стати і стійкою якістю особистості. Невпевненість у собі й самовпевненість часто пов'язані з негативними емоційними переживаннями, такими, що порушують хід психічного розвитку людини.

*Мета:* сприяти набуттю досвіду виступу перед аудиторією, підвищення самооцінки, відпрацювання навичку впевненої поведінки, самопізнання.

3. Робота психолога з батьками дітей, що мають особливості звуковимови.

Проблеми сімей, що мають дітей з особливостями звуковимови, мають комплексний характер, що виявляється в:

1) сприйнятті відхилень у розвитку звуковимови дитини як трагедії усього життя;

2) наявності стійкого конфлікту між очікуваннями батьків щодо дитини й реальною ситуацією;

3) комплексі психоемоційних проблем:

– екзистенційному вакуумі;

– екзистенціальної тривоги й вини;

– депресивному тлі настрою та сприйняття життєвих перспектив;

– актуалізованому страху смерті;

- 4) розвитку патологізованих ролей при взаємодії з іншими;
- 5) відмові від власних життєвих планів і смислів;
- 6) появі комплексу неповноцінності;
- 7) розвитку загальної сімейної незадоволеності;
- 8) специфічних захисних реакціях батьків і компенсаторній поведінці;
- 9) зниженні самооцінки й оцінки свого партнера по шлюбу.

Необхідною умовою роботи психолога із цією категорією є організована багаторазова система зустрічей.

Запропонована нами програма корекції батьківських установок насамперед орієнтована на формування батьківського оптимізму. Адаптація членів сім'ї до цього факту протікає повільно, болісно й призводить до виникнення численних комплексних сімейних дисгармоній. Відповідно метою психокорекційного втручання є зміна в сім'ях деструктивного ставлення до ситуації, що склалася, і розвиток фрустраційної толерантності до проблем дитини з особливостями психофізичного розвитку.

Корекційна робота з батьками дитини з особливостями звуковимови здійснюється в межах таких блоків:

1. Трансформація батьківських очікувань і уявлень про дитину.
2. Перетворення ірраціональних суджень у раціональні.
3. Усунення почуття провини, депресивного фону настрою, страхів і комплексів.
4. Розширення життєвого простору батьків, допомога в організації особистого життя, реструктуризація негативних рольових стереотипів.

На другому етапі корекційної роботи було запропоновано анкету для батьків та педагогів «Критерії виявлення тривожної дитини». Анкета була введена для того, щоб порівняти емоційно-психічний стан дитини до та після корекції (терапії).

Аналізуючи результати анкети, було помічено, що рівень тривожності в досліджуваних дітей значно знизився. Потрібно зазначити, що середній рівень тривожності залишився переважальним. Про ефективність корекції свідчить те, що значно зменшилась кількість дітей із високим рівнем тривожності та збільшилась кількість дітей, що мають низький рівень тривоги. Наочно результати ми відобразили в табл. 1.

Таблиця 1

## Рівні тривожності в молодших школярів з особливостями звуковимови після корекції

Клас	Високий рівень				Середній рівень				Низький рівень			
	до		після		до		після		до		після	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%
1-й	22	42,3	15	28,8	23	44,2	27	51,9	7	13,5	10	19,2
2-й	16	41,0	12	30,8	14	35,9	16	41,0	9	23,1	11	28,2
3-й	9	32,1	7	25,0	12	42,9	13	46,4	7	25,0	8	27,6
4-й	7	30,4	4	17,4	10	43,5	11	47,8	6	26,1	8	34,8
усього	54	38,0	38	26,8	59	41,5	67	47,2	29	20,4	37	26,1

Третім етапом нашого дослідження було повторне обстеження звуковимови і складання індивідуального мовленнєвого профілю респондентів.

Таким чином виявлено, що найкраще піддалися корекції діти, у яких причиною виникнення особливостей звуковимови були функціональні чинники й існували помилки у вимові шиплячих звуків та звуків [л], [к]. Особливості звуковимови цих дітей також супроводжувалися покращеннями емоційно-психічного стану загалом.

**Висновки й перспективи подальших досліджень.** Результати дослідження мовленнєво-емоційних профілів осіб із порушеннями звуковимови (органічні/функціональні особливості звуковимови, диференціальні ознаки звуків, комунікативна спрямованість тривожності на спілкування, мовлення, впевненість, мовленнєві досягнення, індивідуальні особливості мовленнєвого розвитку, негативні/позитивні психічні стани, тривожність, агресивність, негативізм) дали змогу розробити й упровадити комплексну психокорекційну програму у сукупності методів терапії *Forebrain* для покращення звуковимови осіб та тренінгових вправ й індивідуальних бесід з дітьми й батьками для покращення емоційно-психічних станів дітей. Результати якісного і кількісного дослідження впровадженої програми свідчать про її ефективність і необхідність подальшого використання.

Перспективним вважаємо ґрунтовне дослідження впливу звуковимови на перебіг когнітивних процесів особи та розроблення мовленнєво-сфокусованої комплексної психотерапії особистісних станів осіб з порушеннями звуковимови в межах психотерапевтичного підходу прийняття та зобов'язання (АСТ).

## Література

1. Белянин В. П. Психолінгвістика / В. П. Белянин. – М. : [б. и.], 2011.  
Belyanin V. Psicholynqvistika [Psycholinguistics] / V. Belyanin. – М. : [b. i.], 2011.



2. Выготский Л. С. Мышление и речь / Л. С. Выготский. – М. : Лабиринт, 2001. – 368 с.  
Vygotsky L. Myshleniye i rech [Thinking and Speech] / L. Vygotsky. – М. : Labirint, 2001. – 368 s.
3. Лурия А. Р. Язык и сознание / А. Р. Лурия. – Изд. 2-е. – Ростов н/Д., 2003.  
Luriya A. R. Yazyk i soznaniye [Language and consciousness] / A. Luriya. – Ed. 2nd. – Rostov n/D., 2003.

УДК 159.923

**О. В. Камінська**

Received: November 15, 2016

Revised: January 21, 2017

Accepted: February 10, 2017

## **ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОГО КОНСУЛЬТУВАННЯ ПІД ЧАС РОБОТИ З ІНТЕРНЕТ-ЗАЛЕЖНОЮ МОЛОДДЮ**

У статті проаналізовано особливості здійснення психоконсультативної роботи з молодими людьми, яким властиві прояви інтернет-залежності. Розглянуто методологічні засади роботи із цим видом залежності, обґрунтовано систему психокорекційних засобів впливу на молодь, описано процес апробації та результативність стратегії психокорекції інтернет-залежності. Установлено, що подолання інтернет-залежності слід розглядати як процес впливу на особистість за допомогою психопрофілактичних, корекційних, розвивальних засобів для актуалізації її внутрішніх ресурсів, відповідної зміни мотиваційно-ціннісної, емоційно-вольової, когнітивної й конативної сфер, що забезпечує конструктивне сприймання віртуальної реальності. Зосереджено увагу на специфіці процесу психоконсультації як засобу корекції адиктивної поведінки. Визначено теоретичні підходи та психологічні напрями, що лягли в основу розроблення стратегії психологічного консультування під час роботи з інтернет-залежними людьми. Описано основні етапи консультування, завдання, що розв'язують на кожному з них, використані техніки та результати роботи. Доведено доцільність використання методу мотиваційного інтерв'ювання, що включали в процес індивідуального консультування та використовували для забезпечення стійкої мотивації долати інтернет-залежності. Його застосування передбачало виникнення імпульсу до зміни деструктивної поведінки, джерелом якої була мотивація самої залежної особистості, що почала чітко усвідомлювати необхідність змін. Описано процес і результат апробації розробленої стратегії психоконсультативної роботи. У ході перевірки ефективності запропонованої стратегії встановлено наявність конструктивних змін, що свідчать про зни-

ження рівня інтернет-залежності в осіб, які утворили експериментальну групу, та з якими процес психологічного консультування проводили за запропонованою схемою.

**Ключові слова:** інтернет-залежність, адикція, психологічне консультування, психоконсультативна техніка, психокорекція.

**Kaminska O. V. Psychological Counseling with Internet-Addicted Youth.**

This article analyzes the specifics of psychological counseling of young people that show signs of Internet addiction. The author described the methodological principles of this kind of addiction, the influence over the youth, the strategies in correction the Internet addiction. The author found out that the Internet addiction should be viewed as a process of influence on personality by means of prevention, remedial and developmental tools to update its internal resources corresponding the changes in motivational value, emotional and volitional, cognitive areas, providing constructive perception of virtual reality. The article focuses on the specifics of the process of counseling as a mean of correcting the addictive behavior. The theoretical approaches and psychological trends underlying the development strategy of psychological counseling that deal with Internet-dependent people have been attached. The author described the basic stages of counseling, the problem that are solved at each stage of individual counseling. The expediency of using the method of motivational interviewing, which was included in the process of individual counseling and used to provide the sustained motivation overcome the internet addiction has been proved. Its use implies the emergence of changes in destructive behavior, which was a source of motivation of a dependent personality, who began to clearly understand the need for change. The process and the result of testing strategies developed the psychological counseling. During the test of the proposed strategy effectiveness the author has established the presence of structural changes that indicate a decline in Internet addiction of individuals who formed the experimental group, and that the process of counseling was held on the proposed scheme.

**Key words:** internet addiction, addiction, psychological counseling, psychological counseling technique, psychological correction.

**Каминская О. В. Особенности психологического консультирования при работе с интернет-зависимой молодежью.** В статье анализируются особенности осуществления психоконсультативной работы с молодыми людьми, которым свойственны проявления интернет-зависимости. Рассмотрены методологические основы работы с этим видом зависимости, обосновано систему психокоррекционных средств воздействия на молодежь, описан процесс апробации и результативность стратегии психокоррекции интернет-зависимости. Установлено, что преодоление интернет-зависимости следует рассматривать как процесс воздействия на личность с помощью психопрофилактических, коррекционных, развивающих средств с целью актуализации ее внутренних ресурсов, соответствующего изменения мотивационно-ценностной, эмоционально-волевой, когнитивной, конативной сфер, что обеспечивает конструктивное восприятие виртуальной реальности. Сосредоточено внимание на специфике процесса психоконсультирования как средства коррекции аддиктивного пове-

дения. Определены теоретические подходы и психологические направления, которые легли в основу разработки стратегии психологического консультирования при работе с интернет-зависимыми людьми. Описаны основные этапы консультирования, задачи, решаемые на каждом из них, использованные техники и результаты работы. Доказана целесообразность использования метода мотивационного интервьюирования, который был включен в процесс индивидуального консультирования и использовался для обеспечения устойчивой мотивации преодоления интернет-зависимости. Его применение предусматривало возникновения импульса к изменению деструктивного поведения, источником которого была мотивация самой зависимой личности, которая начала четко осознавать необходимость перемен. Описан процесс и результат апробации разработанной стратегии психоконсультативной работы. В ходе проверки эффективности предложенной стратегии установлено наличие конструктивных изменений, свидетельствующих о снижении уровня интернет-зависимости у лиц, вошедших в экспериментальную группу, и с которыми процесс психологического консультирования проводился по предложенной схеме.

**Ключевые слова:** интернет-зависимость, аддикция, психологическое консультирование, психоконсультативна техника, психокоррекция.

**Постановка наукової проблеми та її значення.** У сучасному соціумі інтернет-залежність як вид технологічних адикцій набуває швидкого поширення, особливо серед молоді. Це зумовлено тим, що використання новітніх технологій пошуку інформації й комунікацій стало частиною повсякденного життя людей та елементом молодіжної субкультури. Наявність сукупності особистісних і соціально-психологічних передумов робить людину особливо чутливою до впливу віртуальної реальності, що призводить до запуску механізму виникнення адикції. Означена тенденція вимагає активного розроблення піднятої проблеми та створення системи засобів психокорекції інтернет-залежності.

**Аналіз досліджень цієї проблеми.** Зважаючи на значну актуальність проблеми інтернет-залежності, вона піддається активному вивченню для виявлення ефективних засобів та методів її корекції. Так, у процесі корекції інтернет-залежної особистості використовують такі методи: сугестивні, дидактичні, навчання саногенному мисленню, методи групової психокорекції [1]; метод актуалізації ресурсів, гіпнотична базисна інтеграція, інтегративна сугестія й аутосугестія, креативний гіпноз, метод контрастних переживань, кумуляції радості, психомодельючого модернізму, тілесно-фіксованої імітації, психомодельючого гротеску, позитивного символічного опосередкування [3]; навіювання й самонавіювання, переконання, психоаналіз, корекція

через працю, через раціональну організацію дитячого колективу, самокорекція, метод ігнорування [5]. Незважаючи на це, стратегії психоконсультативної роботи з інтернет-залежними людьми в сучасній науці представлені недостатньо.

Отже, **мета статті** – описати стратегію психологічного консультування під час роботи з інтернет-залежною молоддю.

**Методи та методики.** У процесі перевірки ефективності розробленої стратегії психоконсультативної роботи повторно використовували методики, застосовані на констатуючому етапі дослідження, для виявлення динаміки інтернет-залежності, а саме: тест на інтернет-залежність (К. Янг в адаптації В. О. Бурової), шкала інтернет-залежності (Чен), опитувальник «Сприйняття інтернету» (О. А. Щепіліна). Для перевірки статистичної значущості змін використано критерій Фішера.

**Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження.** Робота з особами, у яких спостерігали прояви інтернет-залежності, у процесі консультативної роботи передбачала використання методу мотиваційного інтерв'ювання, котрий запропонував В. Міллер [9]. Цей метод уключили в процес індивідуального консультування й використовували для забезпечення стійкої мотивації подолання інтернет-залежності. Його застосування передбачає виникнення імпульсу до зміни деструктивної поведінки з мотивів самого клієнта, який починає чітко усвідомлювати необхідність змін. В основу роботи покладено положення В. Міллера, відповідно з якими процес зміни поведінки включає: усвідомлення проблеми, емоційне переживання із цього приводу, усвідомлення ступеня впливу проблеми на близьких людей, переоцінку самого себе, соціальних ресурсів. Відбувається активізація власних ресурсів, прийняття допомоги, створення умов, що сприяють змінам, підтримка змін, контроль провокувальних факторів. Основні принципи мотиваційного інтерв'ю: співпереживання клієнтові, виявлення суперечностей і робота з ними, уникнення безпосереднього переконання, зменшення спротиву, розвиток самостійності клієнта в прийнятті та реалізації рішень. Отож мета методу мотиваційного інтерв'ювання полягає в тому, щоб стимулювати і скеровувати процес, у ході якого особистість обдумує і приймає рішення, що призводить до зміни її залежної поведінки.

Ураховуючи сутність методу мотиваційного інтерв'ювання викремлено завдання роботи з інтернет-залежною особистістю в

процесі консультування: аналіз стилю життя клієнта, його проблем і проявів інтернет-залежності; аналіз впливу інтернет-залежності на різні сфери життя (здоров'я, сімейні, міжособистісні стосунки, ставлення до себе, ступінь психологічного комфорту чи дискомфорту); аналіз специфіки сприйняття особистістю інтернету та своєї залежності (її плюсів і мінусів); обговорення того, як особистість бачить своє майбутнє й теперішнє життя (співвідношення мрій і реальності) в стані залежності та без неї; аналіз побоювань, що виникають у зв'язку з пропрацюванням залежності; супровід і підтримка в процесі побудови нового стилю життя – вільного від залежності.

Процес подолання інтернет-залежності в ході проведення психологічного консультування передбачав проходження особистості через декілька стадій роботи.

Сутність першого етапу полягала в усвідомленні інтернет-залежності як проблеми. Основним його завданням було нівелювання дії механізму заперечення, а очікуваним результатом – усвідомлення необхідності роботи над проблемою залежності. При цьому використовували такі техніки: вербалізація; акцентування емоцій; мовчання консультанта, у якому клієнт відчуває прийняття; «рефлексивне дзеркало».

Другий етап був спрямований на переоцінку стилю життя клієнта й передбачав нівелювання дії механізму інтелектуалізації. Очікуваним результатом було усвідомлення наслідків власної залежності. Використовували такі техніки: просте відображення; посилене відображення; двостороннє відображення.

Третій етап передбачав переоцінку клієнтом власної особистості та мав за мету нівелювання дії механізму витіснення. Робота передбачала усвідомлення клієнтом причин залежності. Використовували такі техніки: зміщення фокуса; згода із зміщенням; зменшення тягара психологічних проблем.

На четвертому етапі, який був орієнтований на переоцінку ставлення до віртуальної реальності, що виникає в інтернет-середовищі, розвивалася стійкість до дії таких властивостей інтернет-середовища, як анонімність, безпечність, відкритість, доступність, необмеженість. Очікуваним результатом було сприйняття інтернету як інформаційного ресурсу, а не сфери самореалізації. Для цього використовували такі техніки: рефреймінг; неочікуване прийняття сторони клієнта; розкриття нового ракурсу бачення проблеми.

П'ятий етап передбачав вироблення внутрішньої стратегії подолання залежності й мав за мету нівелювання деструктивної дії меха-

нізмів психологічного захисту. Результатом було вироблення чіткої лінії зміни власної поведінки й окремих особистісних характеристик. При цьому використано такі техніки: вербальна підтримка; парафраз; уточнення; насичені паузи; конкретизація очікуваного результату; розширення горизонтів бачення світу.

На шостому етапі розширювали внутрішні ресурси особистості клієнта й актуалізували його можливості щодо подолання залежності. Результатом роботи був запуск процесу ефективної боротьби особистості з власною залежністю. Застосовували такі техніки: підсилення впевненості клієнта; формування готовності до досягнень; реконструкція втраченого сенсу.

Сьомий етап передбачав здійснення змін і запуск процесу зцілення й був спрямований на апробацію форм поведінки вільної від залежності. Основна техніка, яку використовували на цьому етапі, – це емоційна підтримка.

Заключний етап спрямований на закріплення нового стилю життя й передбачав перетворення нових поведінкових стратегій у стереотипні. Результатом роботи стало вироблення стійкості до впливів, здатних повернути особистість до стану залежності. Основна техніка, яку використовували при цьому, – узагальнення.

Схарактеризуємо використані техніки. Техніку «рефлексивне дзеркало» [2, с. 98–100] використовували для того, щоб інтернет-залежна особистість мала змогу оцінити свої дії збоку, що спонукало її до зміни деструктивних форм поведінки.

Техніка «зменшення тягаря психологічних проблем» надавала можливість послабити емоційну напругу, по-новому оцінити життєві обставини, які спонукали до формування залежності, що створювало підґрунтя для реконструкції системи цінностей та стилю життя [2, с. 80–81].

Використання техніки «розкриття нового ракурсу бачення проблеми» [2, с. 80–81] дало змогу розширити джерела пошуку ресурсів для вирішення проблемних ситуацій й інтернет-залежності загалом.

Техніку «конкретизація очікуваного результату» [4] використовували для формування чіткої картини того, до чого особистість прагне, з вербалізацією висунутих цілей.

Застосування техніки «підсилення впевненості клієнта» [4] зумовлено її значним ефектом, оскільки сприяє формуванню віри у свої можливості та здатність долати труднощі в процесі роботи із залежністю.

Вагома також техніка «формування готовності до досягнень» [4], оскільки вона дає змогу особистості налаштуватися на позитивні зміни, що сприяє процесу зцілення.

Техніку «насичені паузи» [7] використовували для підсилення особливо відповідальних моментів у розповіді індивіда, що спонукало його до рефлексії та подальшого саморозкриття.

Застосування техніки «парафраз» [8] дало змогу краще зрозуміти висловлювання людини, звернути її увагу на окремі моменти розповіді, по-новому сформулювати ключову ідею висловлювання.

Використання техніки «уточнення» [5] дало змогу роз'яснити ті моменти, які несли основне смислове навантаження. Це спонукало особистість глибше зануритись у ключові деталі проблемної ситуації.

Техніка «реконструкція втраченого сенсу» [2, с. 81–82] спонукала до зміни системи ціннісних орієнтацій, глибинного переосмислення свого життя, руйнування деструктивних стереотипів відповідно до нової життєвої філософії.

Застосування техніки «розширення горизонтів бачення світу» [2, с. 83–84] дало змогу індивідові змінити суб'єктивне сприйняття свого життя загалом та проблеми інтернет-залежності зокрема через зміну масштабності окремих елементів життя, що сприяло розширенню свідомості та зміні акцентів.

Техніку «емоційної підтримки» [5] використовували впродовж усієї роботи, оскільки в контексті ресурсного підходу вона була однією з основних. Особливої ваги використання цієї техніки набуло на стадії здійснення змін, оскільки вона особливо насичена та сповнена небезпеки повернення до звичної деструктивної поведінки особистості.

Включення до консультативного процесу техніки «узагальнення» [6] набуло особливої ролі на завершальному етапі роботи, оскільки вона давала змогу підсумувати здобутки клієнта й актуалізувати його стратегію на підтримання нового стилю життя в подальшому.

Підвищенню ефективності роботи з інтернет-залежними молодими людьми сприяло вчасне пропрацювання їх спротиву щодо впливів, які використовували під час консультування. При зіткненні зі спротивом використовували такі стратегії: просте відображення (повторення сказаного клієнтом у нейтральній формі) [8]; посилене відображення (сказане клієнтом переформулюється в перебільшеній формі) [3]; двостороннє відображення (прийняття сказаного клієнтом й наголошення його протилежних за змістом висловлювань) [7]; зміщення фокусу (перенесення акценту з перешкод, які виникають у

процесі боротьби із залежністю на можливості особистості) [6]; згода зі зміщенням (психолог погоджується з клієнтом, зміщуючи при цьому акценти) [5]; рефреймінг (психолог пропонує позитивну інтерпретацію інформації, яка оцінюється клієнтом негативно) [2]; неочікуване прийняття сторони співбесідника (додається прийом посиленої рефлексії) [1].

При перевірці ефективності програми, спрямованої на роботу з молоддю, якій властиві прояви інтернет-залежності, утворено експериментальну групу, в яку ввійшло 18 осіб старшого підліткового та раннього юнацького віку, а також контрольну групу. Ідентичність контрольної та експериментальної груп перевіряли за допомогою  $\phi^*$  критерію Фішера ( $\phi^* = 0,34$  при  $\phi^*_{кр} = 1,64$ ).

Для перевірки ефективності розробленої стратегії використовували такі методики: тест на інтернет-залежність (К. Янг в адаптації В. О. Бурової); шкала інтернет-залежності (Чен); опитувальник «Сприйняття інтернету» (О. А. Щепіліна). Отримані результати наведено на рис. 1.

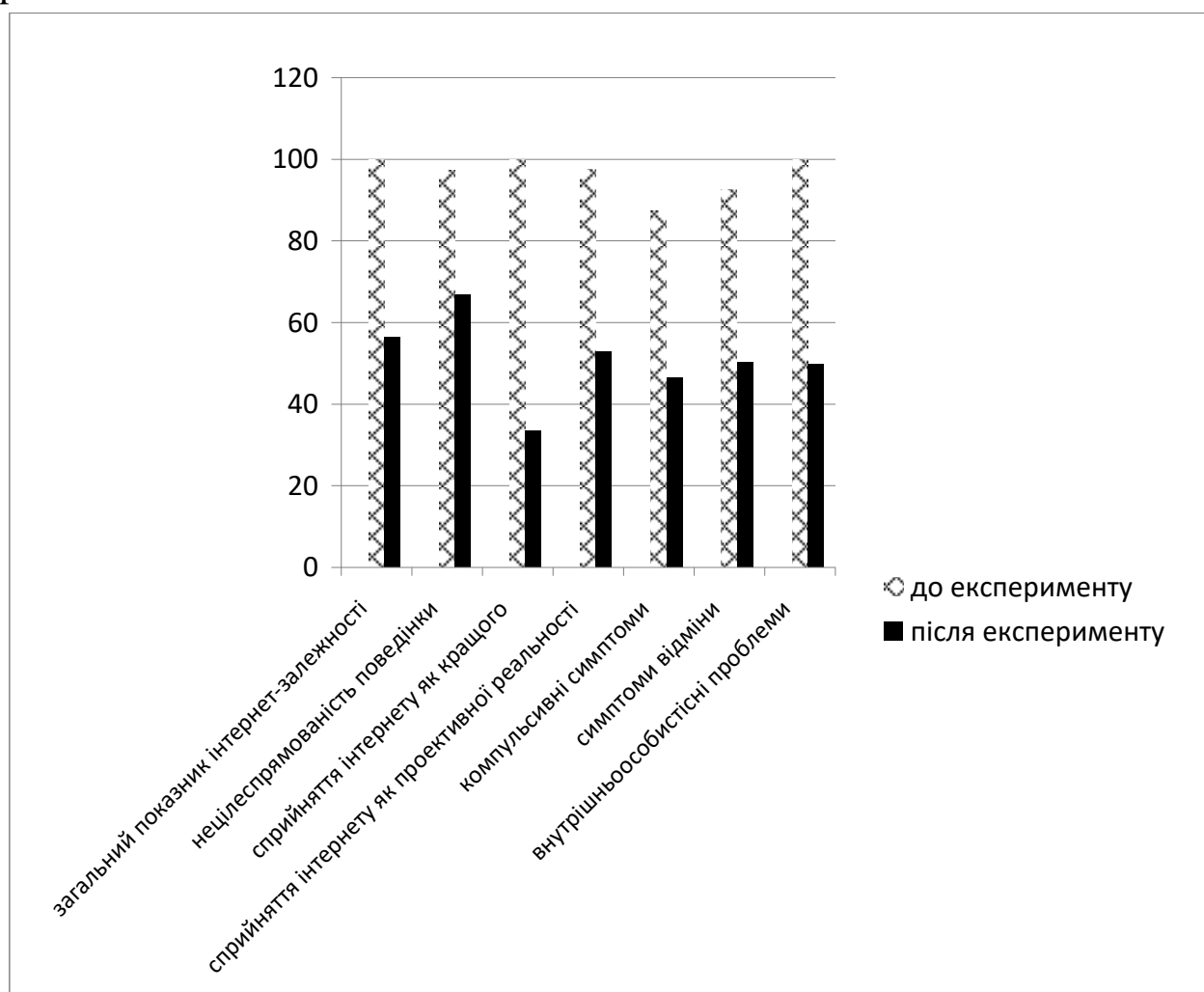


Рис. 1. Ступінь інтернет-залежності до та після корекції



При порівнянні показників, отриманих до та після корекційної роботи, помітні статистично значущі відмінності ( $\varphi^* = 4,56$  при  $\varphi^*_{кр} = 1,64$  при  $p < 0,05$ ). Ознаки залежності спостерігаються в 100 % осіб до корекції та 56,4 % – після неї, що свідчить про зменшення проявів залежності під час здійснення корекційних впливів. Учасники мали можливість глибше пізнати себе, розширити уявлення про свої здібності й можливості, позитивні риси та сильні сторони особистості, що сприяло виробленню адекватної самооцінки, стійкої та несуперечливої «Я-концепції». Так підвищували впевненість особистості в собі, що давало змогу їй знизити мотивацію до занурення у віртуальну реальність й сприяло подоланню психологічних бар'єрів та перешкод на шляху до самореалізації.

За шкалою «Нецілеспрямованість поведінки» високий рівень спостерігали в 97,4 % осіб до корекції та в 66,7 % – після неї ( $\varphi^* = 2,86$  при  $\varphi^*_{кр} = 1,64$  при  $p < 0,05$ ). У процесі роботи відбувалася оптимізація сприйняття особистості інтернету, руйнування деструктивних поведінкових конструктів, спрямування діяльності в інтернеті в певне русло, що передбачає відсутність проявів залежності. Також спостерігалось вирівнювання ставлення особистості до віртуального середовища та до дійсності. Якщо раніше індивід надавав перевагу перебуванню в інтернет-середовищі, сприймаючи його привабливішим, то в процесі роботи особистість навчилася отримувати задоволення від перебування у справжньому світі та почала розцінювати його як сферу задоволення провідних потреб.

Високий рівень за шкалою «Сприйняття інтернету як кращого, порівняно з реальним життям» демонстрували 100 % осіб до початку корекційної роботи та 33,4 % – після її завершення ( $\varphi^* = 6,03$  при  $\varphi^*_{кр} = 1,64$  при  $p < 0,05$ ). Такі респонденти змогли змінити деструктивні установки щодо сприйняття інтернет-середовища та справжнього життя, розширивши уявлення про свої можливості щодо самореалізації в навколишній дійсності. Якщо раніше вони оцінювали віртуальну реальність як середовище, у якому можна отримати позитивні емоції, де їм комфортно та де вони почувають себе впевнено, а справжній світ сприймали як ворожий та наповнений проблемами, то після проведення корекції вони змогли по-новому оцінити своє оточення, розкрити для себе нові можливості.

За шкалою «Сприйняття інтернету як проєктивної реальності» високий рівень властивий 97,6 % осіб до початку корекційної роботи та

52, 8% – після її завершення ( $\varphi^* = 3,80$  при  $\varphi^*_{кр} = 1,64$  при  $p < 0,05$ ). У процесі проведеної роботи відбувалося зменшення значущості для особистості перебування в інтернеті й водночас активізація установок на самореалізацію в реальному житті. У такий спосіб особистість змогла відкинути прагнення до використання інтернет-середовища для «втечі» від реальності, повірити у власні сили, підвищити впевненість в собі та спробувати подолати ті бар'єри, які заважали її самовираженню в минулому.

Високі показники за шкалою «Компульсивні симптоми» спостерігались у 87,4 % осіб до проведення корекційної роботи та 46,4 % – після неї ( $\varphi^* = 2,90$  при  $\varphi^*_{кр} = 1,64$  при  $p < 0,05$ ). Розширювались уявлення особистості про себе, формувалась адекватна самооцінка та самоствавлення, що сприяло зниженню компульсивності поведінки в мережі, оскільки індивід усвідомив, що його сприйняття реальності обмежене, а підвищення впевненості в собі зумовлювало комфортніше самопочуття в соціумі.

Результати отримані за шкалою «Симптоми відміни» вказують на те, що високий рівень був виявлений у 92,5 % осіб до проведення корекційної роботи та в 50,3 % – після неї ( $\varphi^* = 3,19$  при  $\varphi^*_{кр} = 1,64$  при  $p < 0,05$ ). Такі респонденти демонстрували вищу схильність до самоконтролю за відсутності підключення до мережі, сприймали таку ситуацію не як психотравмуючу та критичну, а як таку, що не викликає значної зміни емоційного фону та не провокує виникнення яскравих негативних емоцій. Учасники змогли виробити здатність до збереження емоційної стабільності та саморегуляції власних психічних станів, що зробило їх поведінку більш адекватною та соціально прийнятною.

За шкалою «Внутрішньоособистісні проблеми та проблеми зі здоров'ям» високий рівень властивий 100 % осіб до корекції та 49,7 % – після неї ( $\varphi^* = 4,98$  за  $\varphi^*_{кр} = 1,64$  при  $p < 0,05$ ). Учасники тренінгу змогли розвинути ресурси для подолання тих труднощів і перешкод, які виникли внаслідок впливу залежності, і таким чином гармонізувати своє життя загалом, та стосунки з близькими і навколишніми людьми зокрема.

Аналізуючи показники, отримані в контрольній групі, не виявлено статистично значущих відмінностей за жодною зі шкал.

**Висновки та перспективи подальших досліджень.** Уключення методу мотиваційного інтерв'ювання в процес психологічного кон-

сультування під час роботи з інтернет-залежною молоддю – ефективний засіб зниження рівня адикції, який сприяє виявленню глибинних внутрішніх конфліктів, що лежать в основі виникнення та розвитку залежності.

Підтвердила свою ефективність стратегія психоконсультативної роботи, що передбачає розв'язання таких завдань: усвідомлення інтернет-залежності як проблеми; переоцінка стилю життя; переоцінка власної особистості; переоцінка ставлення до віртуальної реальності; вироблення внутрішньої стратегії подолання залежності; розширення внутрішніх ресурсів особистості; здійснення змін і актуалізація процесу зцілення; закріплення нового стилю життя.

**Перспективний напрям дослідження** – подальше розроблення методів і засобів психокорекції інтернет-залежності.

#### *Література*

1. Байярд Д. Ваш беспокойный подросток / Д. Байярд, К. Байярд. – М. : Педагогика, 1991. – 208 с.  
Bayiard D. Vash bespokonnny podrostok / D. Bayiard, K. Bayiard. – M. : Pedagogika, 1991. – 208 s.
2. Горноста́й П. П. Теория и практика психологического консультирования / П. П. Горноста́й, С. В. Васьковская. – Киев, 1995. – 186 с.  
Gornostay P. P. Teoriya i praktika psikhologicheskogo konsultirovaniya / P. P. Gornostay, S. V. Vaskovskaya. – Kiyev, 1995. – 186 s.
3. Захаров Н. П. Психотерапия пограничных состояний и состояний зависимости / Н. П. Захаров. – М. : ДеЛи принт, 2004 – 288 с.  
Zakharov N. P. Psikhoterapiya pogranichnykh sostoyaniy i sostoyaniy zavysymosti / N. P. Zakharov. – M. : DeLy print, 2004 – 288 s.
4. Колесникова Г. И. Основы психопрофилактики и психокоррекции / Г. И. Колесникова. – Ростов н/Д. : Феникс, 2005. – 185 с.  
Kolesnikova G. Y. Osnovy psikhoprofilaktiki i psikhokorrekcii / G. Y. Kolesnikova. – Rostov n/D. : Feniks, 2005. – 185 s.
5. Клейберг Ю. А. Социальная психология девиантного поведения / Ю. А. Клейберг. – М. : ТЦ Сфера, 2004. – 192 с.  
Kleyberg Yu. A. Socialnaya psikhologiya deviantnogo povedeniya / Yu. A. Kleyberg. – M. : TCz Sfera, 2004. – 192 s.
6. Мэй Ролло. Искусство психологического консультирования / Ролло Мэй. – М. : Апрель-пресс, 2010. – 277 с.  
Mey Rollo. Yskusstvo psichologytcheskogo konsultyrovaniya / Rollo Mey. – M. : Aprel-press, 2010. – 277 s.
7. Слабинский В. Ю. Психологическое консультирование / В. Ю. Слабинский. – Изд-во Дальневосточ. ун-та, 2003. – 256 с.  
Slabinskiy V. Yu. Psikhologitcheskoye konsultirovaniye / V. Yu. Slabinskiy. – Izd-vo Dalnevostoch. un-ta, 2003. – 256 s.

8. Фурман Б. Психотерапевтическое консультирование. Беседа, направленная на решение / Б. Фурман, Т. Ахола. – СПб. : Речь, 2001. – 160 с.  
Furman B. Psykhoterapevticheskoye konsultirovaniye. Beseda, napravlennaya na resheniye / B. Furman, T. Akhola. – SPb. : Rech, 2001. – 160 s.
9. Miller W. R. Motivational interviewing: preparing people to change addictive behavior / W. R. Miller, S. Rollnick. – NY : Guilford Press, 1991. – 327 p.

УДК 159.9

**П. А. Карелін**

Received: December 02, 2016

Revised: February 20, 2017

Accepted: March 12, 2017

### **ДОСВІД РОЗРОБЛЕННЯ ОПИТУВАЛЬНИКА «КОНФІГУРУВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ МЕЖ ОСОБИСТОСТІ»**

Стаття містить послідовне описання побудови й валідизації багатошкального особистісного опитувальника, який ґрунтується на авторській моделі конфігурування психологічних меж особистості. Проаналізовано деякі сучасні підходи щодо розуміння феномену психологічних меж особистості й актуальний стан тестологічних здобутків на цю тему в психодіагностичній галузі. Наведено емпіричну операціональну модель конфігурування психологічних меж особистості. Психологічні межі показані як функціональні органи особистості. Операціонально визначено ключові параметри психологічних меж особистості для подальшого їх дослідження за допомогою тестів. Розкрито сутність поняття *конфігурування психологічних меж особистості*. Описано зміст поняття *психологічний суб-простір особистості* (вимір психологічного простору особистості) й емпіричну процедуру виокремлення психологічних суб-просторів особистості, що найчастіше задіяні в діадній комунікації. Вирізнено типи й основні етапи конфігурування психологічних меж особистості в міжособистісній взаємодії. Розглянуто низку психометричних процедур, задіяних під час конструювання методики. Наведено двохетапну процедуру забезпечення змістовної валідності опитувальника «Конфігурування психологічних меж особистості». Також перелічено деякі психометричні процедури побудування й корекції шкал опитувальника. Розгорнуто схарактеризовано оригінальну змістовну структуру шкал методики. Перелічено основні шкали опитувальника та спосіб їх оцінювання. Наведено результати апробаційного експерименту й здійсненого статистичного аналізу. Схарактеризовано емпіричну вибірку пілотажного тестування та прин-

ципи її формування. Зазначено зміст і послідовність прийомів для забезпечення очевидної та дискримінативної валідності, а також достовірності шкал опитувальника. Доведено валідність і надійність розробленого тесту. Окреслено сфери його застосування.

**Ключові слова:** особистісний опитувальник, конфігурування психологічних меж особистості.

**Karelin P. A. The Experience of the Design of the Survey “The Configuration of Psychological Boundaries of Personality”.** This article contains a consistent description of the construction and validation of multiscale personal survey that is based on the author’s model of the configuration process of psychological boundaries of personality. In this publication the author analyzes some modern approaches to understanding of the phenomenon of psychological boundaries of personality along with current condition of testological achievements in this area. The empirical operational model of the configuration process of psychological boundaries of personality is proposed. Psychological boundaries are presented as functional organ of personality. The main characteristics of psychological boundaries of personality are operationally defined for the purpose of future research of boundaries through tests. The concept of the configuration process of psychological boundaries is explained. The author describes the concept of “psychological sub-space of personality” (the dimension of psychological space of personality) and the empirical procedure of discovering of psychological sub-spaces of personality which are mostly used in a dyad communication. The types and main stages of the configuration process of psychological boundaries of personality in interpersonal interaction are defined. The author gives an overview of certain psychometric procedures used in the design process of this survey. Two stages procedure of ensuring the content validity of the survey “The configuration process of psychological boundaries of personality” is described. Certain psychometric procedures of the design and correction of the scales of this survey are also given. The original content structure of the scales of this survey is described in details. The main scales of the survey and the way of their evaluation is given. The results of the approbation experiment and the statistical analysis are given. The author describes characteristics of the empirical sample of pilot-testing and the principles of its formation. Also the techniques and their order that provides face and discriminant validity along with credibility of the survey scales are given. The article proves the validity and credibility of the developed test. The author suggests areas of its application.

**Key words:** personal survey, the configuration process of psychological boundaries of personality.

**Карелин П. А. Опыт разработки опросника «конфигурирование психологических границ личности».** Статья содержит последовательное описание построения и валидизации многошкального личностного опросника, основанного на авторской модели конфигурирования психологических границ личности. Проанализированы некоторые современные подходы в понимании феномена психологических границ личности и актуальное состояние тестологи-

ческих наработок по данной теме. Предложена эмпирическая операциональная модель конфигурирования психологических границ личности. Психологические границы показаны как функциональные органы личности. Операционально определены основные параметры психологических границ личности для последующего их исследования при помощи тестов. Раскрыта суть понятия *конфигурирование психологических границ личности*. Описаны содержание понятия *психологическое суб-пространство личности* (измерение психологического пространства личности) и эмпирическая процедура выделения психологических суб-пространств личности, которые чаще всего задействованы в диадной коммуникации. Определены типы и основные этапы конфигурирования психологических границ личности в межличностном взаимодействии. Рассмотрен ряд психометрических процедур, задействованных при конструировании методики. Описана двухэтапная процедура обеспечения содержательной валидности опросника «Конфигурирование психологических границ личности». Также перечислены некоторые психометрические процедуры построения и коррекции шкал опросника. Развернуто прописана оригинальная содержательная структура шкал методики. Перечислены основные шкалы опросника и способ их оценивания. Даны результаты апробационного эксперимента и осуществленного статистического анализа. Охарактеризована эмпирическая выборка пилотажного тестирования и принципы ее формирования. Указаны содержание и последовательность приемов, обеспечивающих очевидную и дискриминативную валидность, а также достоверность шкал опросника. Доказана валидность и надежность разработанного теста. Очерчены сферы его применения.

**Ключевые слова:** личностный опросник, конфигурирование психологических границ личности.

**Постановка наукової проблеми та її значення.** Необхідність створити методику дослідження психологічних меж особистості виникла в рамках дисертаційної роботи з вивчення динамічних особливостей регулювання особистістю власних психологічних меж у різноманітних комунікативних контекстах. Основною ідеєю дослідження стало припущення, що людина в діадній комунікації по-різному вибудовує свої межі залежно від того, з ким і в якій ситуації спілкується. Перевірка цієї простої гіпотези вимагала наявності діагностичного інструменту, специфіка якого полягала б у здатності реєструвати відносно незначні зміни в структурі тих психологічних меж, які актуалізуються в конкретній ситуації спілкування.

Доступний нам інструментарій, створений іншими дослідниками меж особистості (Г. Аммон, Д. А. Бєскова, А. В. Бурмістрова, О. В. Григор'єва та А. В. Драпака, Т. С. Леві, С. К. Нартова-Бочавер, О. Ш. Тхостов, О. О. Шамшикова та В. І. Волохова, J. Adams, N. Brown) однак не відповідав названій вище ключовій вимозі й не дав змоги простежити

динаміку змін у конфігурації психологічних меж у темпорально не-тривалих та ситуативно заданих контекстах. На нашу думку, незважаючи на те, що всі згадані автори розуміють психологічну межу як нестатичний, рухливий феномен, це не заважає їм переважно відносити межі до характерологічних ознак особистості, зумовлені онтогенетично й пов'язані з такими відносно стабільними властивостями, як інтроверсія-екстраверсія, інтернальність-екстернальність, гендер, акцентуації характеру, нейротизм і т. і. [5; 10]. Це очевидно з аналізу обраних методів дослідження й деяких висновків, що містяться у відповідних роботах [1; 5; 10]. Прикладом є відомий опитувальник С. К. Нартової-Бочавер «Суверенність психологічного простору», спрямований на дослідження психологічних меж через стан психологічного простору особистості [10]. Методику сконструйовано за ретроспективним принципом відповідно до ідеї, що актуальний стан психологічного простору та його меж у дорослої людини, зумовлений подіями дитинства й тяжіє до певної константи. Відтак опитувальник реєструє ще одну сталу ознаку особистості й не здатен диференційовано продемонструвати специфічнішу динаміку психологічних меж конкретного досліджуваного. Ще один приклад – «Методика дослідження рівня сформованості психологічних меж особистості», розроблена О. В. Григор'євою й А. В. Драпакою [5]. Цей інструмент багато в чому дублює тест С. К. Нартової-Бочавер, але має перевагу – частково неретроспективний аналіз меж через їх вивчення в минулому, теперішньому й майбутньому. Однак опитувальник також не дає змоги дослідити щільнішу динаміку меж особистості, що має місце в комунікації з іншими, показуючи лише міру дифузності або ригідності меж певного психологічного підпростору, що знов ототожнює психологічну межу з особистісною рисою. Натомість аналіз літератури й числені спостереження засвідчують, що особистісні межі – більш синзитивні утворення, які демонструють оперативний відгук на зміни внутрішнього та зовнішнього середовища.

**Мета статті** – описати досвід і результати конструювання особистісного опитувальника, спрямованого на дослідження динаміки психологічних меж у діадній комунікації.

**Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження.** Серед перших дослідників психологічних меж особистості найчастіше згадують психоаналітичного его-психолога П. Федерна (1952). Відповідно до концепції автора динамічна

єдність *его* підтримується завдяки межам, що його оточують і являють собою окремих *чуттєвий орган* на периферії, за допомогою якого здійснюється сприйняття зовні або зсередини з подальшою диференціацією на те, що належить до *его*, і те, що до нього не належить. Основою цього процесу є «відчуття *Я*», сформоване із двох складових частин (психічного й соматичного), що забезпечує послідовність переживання *Я* на цих двох рівнях і нетотожне сумі всіх функцій *его*. П. Федерн стверджує, що це почуття чітко відрізняє все, що в цей момент належить до *Я*, від усіх інших не включених у *Я* психічних елементів і комплексів [10; 11].

Спираючись на ідеї П. Федерна, Г. Аммон запропонував поняття *діра в Я*, яке розумів як структурний нарцистичний дефіцит *его*, виражений недостатньою сформованістю деяких ділянок *его*-меж, що являють собою *психічний орган*. Це не дає можливості *Я* відокремитися, розвинути власну ідентичність, заважає нормальній інтеграції *его* і призводить до спектра психічних відхилень. Виникнення нормально функціонуючих меж *его* відбувається завдяки двом центральним функціям *его*, які відіграють ключову роль у становленні ідентичності – конструктивна агресія і креативність. Ефективність цих генетично зумовлених функцій залежить від комунікативної специфіки первинної групи – найближчого соціального оточення впродовж архаїчного етапу розвитку *Я*. Дефіцитарність *его*-меж – безпосередній наслідок дисфункціональності первинної групи [11].

На думку Т. С. Леві, психологічна межа як *функціональний орган* виконує комунікативну роль у процесі «особистісно-середовищного метаболізму». Вона, з одного боку, або запобігає руйнівним для психіки зовнішнім впливам, або впускає бажані енергії, а, з іншого – або сприяє самовираженню у світ, або стримує енергії внутрішні. Порушення функцій психологічної межі насамперед пов'язані з властивістю останньої ставати непроникливою чи, навпаки, розчинятися в дисонансі до внутрішніх потреб, на що безпосередньо впливає формування так званих негативних моторних установок, які призводять до звуження регулятивного діапазону, і, як наслідок, особистісної дезадаптації. Це спонукає авторку вести мову про оптимальну в різних життєвих ситуаціях психологічну межу. У моделі Т. С. Леві виокремлено шість оптимальних станів психологічної межі, які найкраще відповідають певним ситуаціям, сприяючи збереженню автентичності особистості [9].



Із П. Федерном, Г. Аммоном, Т. С. Леві та іншими вченими розуміємо психологічну межу як функціональний орган. Проте психологічна межа структурно поділяється нами на два рівня функціонування:

1) **Психологічна межа особистості на інтраперсональному рівні** – це психічне утворення, яке опосередковано представлено в афективно-когнітивному плані почуттями й уявленнями про ясність та неперервність власної ідентичності, що виражається в чіткому відокремленні *Я* від не-*Я*, мого від не мого. Вона забезпечує суб'єкт-об'єктний поділ реальності, міжпросторовий обмін й інформує про стан психологічного простору. Цим процесам відповідають критично-розмежувальна, транзиторна й сигнальна функції психологічної межі як неанатомічного органу.

2) **Психологічна межа на інтерперсональному рівні** – це вербальний, невербальний або предметно-середовищний знак, що встановлюється особистістю в комунікації і є зовнішнім виразом поточної конфігурації інтраперсональних меж на поведінковому рівні як засіб інформування іншого про бажане або припустиме й неприпустиме в міжособистісній взаємодії. Така межа має переважно нормативно-регламентуючий характер.

Базовою характеристикою психологічних меж особистості виступає ступінь їх сформованості. Вона виражається в параметрах чутливості, керованості та проникливості [1; 9]. Чутливість поділяємо на два типи: **середовищна чутливість** – це здатність особистості усвідомлювати порушення власних психологічних меж або тиск на них із боку інших, що опосередковується виникненням негативних переживань, і **організмична чутливість** – здатність особистості усвідомлювати власні потреби, бажання й наміри, що вимагають реалізації назовні, тобто переконфігурування. **Керованість** – це здатність особистості довільно регулювати проникливість власних психологічних меж. Цим параметром визначається гнучкість психологічних меж. Полюсами цього параметру є лабільність та ригідність. **Проникливість** – це ступінь відкритості–закритості психологічних меж щодо внутрішніх і зовнішніх впливів у комунікації.

Конфігурування психологічних меж – це процес зміни цих параметрів, що зумовлює міру відкритості–закритості психологічного простору особистості. Конфігурація психологічних меж – це своєрідний контур проникливості меж різних психологічних суб-просторів,

що встановлює особистість для задоволення власних потреб у конкретному комунікативному контексті.

Виміри психологічного простору (суб-простори) – це значущі його фрагменти, предметні поля, що ментально відображають об’єкти або факти матеріального, соціального, психологічного, символічного середовища, з якими ототожнює себе людина. Кожен вимір являє собою якісно та кількісно багатокomпонентну, але семантично споріднену структуру. Разом вони формують систему вимірів психологічного простору особистості, у якій кожен окремий вимір має власні незалежно функціонувальні межі. У реальній ситуації спілкування, функціонування меж завжди відбувається навколо конкретного компоненту будь-якого виміру.

Дефіцит просторовості виникає і внаслідок зовнішнього втручання, і через внутрішні причини, наприклад незадоволені потреби, бажання, наміри, які спонукають людину до активності в подоланні такого стану. Ці два чинники й надають нам право в подальшому виокремлювати респонсивний та ініціативний способи переконфігурування особистістю власних меж, що відповідає зовнішній та внутрішній мотивації. Респонсивне й ініціативне конфігурування в такому разі можливо представити у вигляді послідовного процесу, що налічує три етапи, як наведено в табл. 1.

*Таблиця 1*

**Типи конфігурування психологічних меж особистості**

Етап	Респонсивне конфігурування меж	Ініціативне конфігурування меж
1	Реєстрація середовищного стимулу	Реєстрація організмичного стимулу
2	Реактивний установчий акт	Проактивний установчий акт
3	Установлення межі або зміна її проникливості	Установлення межі або зміна її проникливості

Отже, відкритість психологічних просторів у спілкуванні залежить від ступеня проникливості їх меж. Проникливість слід уважати похідною певної комбінації чутливості та керованості. Означені теоретичні положення закладено в основу розробленого опитувальника. Його шкали побудовано для кількісного відображення динамічних відмінностей окреслених параметрів.

**Описання психометричних процедур.** Спираючись на те, що функціонування психологічних меж – іманентна ознака більшості діадних комунікацій загалом, цільовою вибіркою для опитувальника виступили чоловіки й жінки віком від 18 років без зазначення специ-

фічних психологічних, клінічних, освітніх, демографічних та інших особливостей.

Першим кроком у забезпеченні змістовної валідності тесту став ретельний аналіз літератури, з подальшим виокремленням найбільш релевантних щодо регулювання меж буттєвих сфер та проведення фахової фокус-групи із залученням практикуючих психологів і психотерапевтів. Упродовж роботи фокус-групи, використовуючи процедури «мозкового штурму» і групового інтерв'ю, вдалося виокремити низку складників психологічного простору, які частіше захищаються в міжособистісних стосунках [3; 4; 6; 7]. У підсумку виділили такі компоненти, об'єднані у вісім суб-просторів:

*тілесність* – тіло-організм, частини тіла, харчування, одяг й аксесуари туалету, зовнішність загалом;

*речі* – будь-які особисті предмети й фізичні об'єкти, що є значущими й мають ту або ту персональну цінність;

*території* – персональний простір, проксемічні особливості розташування, персоналізовані території, віртуальні простори;

*інші* – окремі особи (друзі, приятелі, близькі, рідні, колеги), компанії та групи, соціальне оточення загалом;

*соціальні ролі* – соціальні ролі (формальні й неформальні), статуси, субординація, позиції у відносинах, соціально-рольові очікування, обов'язки, рольові функції;

*емоції* – настрої, почуття, емоції, афективні переживання загалом;

*ідеї* – думки, міркування, судження, погляди, мрії, фантазії, смаки, переконання, рішення;

*час* – справи (бо потребують проміжку часу), вільний час, плани й планування, зустрічі, строки виконання, режими.

Ґрунтуючись на цих даних, було побудовано 133 твердження, які ввійшли до п'яти основних і дев'яти додаткових шкал опитувальника (включно зі шкалою соціальної бажаності). При створенні дескрипторів, урахувалась необхідність, по можливості, нівелювати установки респондентів на згоду, крайні й середні відповіді, а також редукувати викривлення через утому [2–4; 6–8]. Другим кроком у забезпеченні змістовної валідності було представлення проформи тексту опитувальника психологам, співробітникам лабораторії комунікації Інституту соціальної та політичної психології НАПН України для експертного оцінювання релевантності запропонованих тверджень змінним, що досліджуються, а також для перевірки семантичної оче-

видності й однозначності пунктів опитувальника. Крім того, здійснено лінгвістичну правку тексту опитувальника.

Структурна особливість тесту полягає в тому, що його складено за таким принципом, щоб кожна основна шкала містила пункти, які репрезентують усі, без винятку, виокремлені нами психологічні суб-простори. Так, кожний суб-простір представлений в основних шкалах трьома, рідко чотирма твердженнями з прямим і зворотним ключем, як у прикладі нижче (тріада належить до суб-простору «Час» основної шкали «реактивне встановлення меж»):

(+) Прямо відповідаю, що не можу приділити йому/їй увагу, коли маю обмаль часу;

(+) Роблю зауваження, якщо він/вона змушує мене довго чекати;

(-) Якщо він/вона вкотре приходиться невчасно, не акцентую на цьому уваги.

Як наслідок, з'являлася можливість аналізу параметрів меж і загалом, і окремо за кожним суб-простором (див. табл. 2). Ми припустили, що сума балів по вертикалі надаватиме загальні значення параметрів чутливості, керованості, проникливості відповідно, а по горизонталі – значення параметра сформованості меж кожного суб-простору. Але, слід зазначити, що аналіз всіх восьми додаткових шкал на узгодженість за коефіцієнтом Альфа Кронбаха показав результати нижче  $\alpha < 0,6$ . Це змусило відмовитись від оригінальної задумки структури тесту й зосередитися на основних шкалах.

Таблиця 2 (скорочена)

Співвідношення основних і додаткових шкал\*

	Шкали респонсивного конфігурування		Шкали ініціативного конфігурування		Шкала відкритості просторів
	I. СЧ	II. РВ	III. ОЧ	IV. ПВ	V. П
1. Тіло	тріада	тріада	тріада	тріада	тріада
2. Речі	тріада	тріада	тріада	тріада	тріада
...	...	...	...	...	...
8. Час	тріада	тріада	тріада	тріада	тріада

\* Шкала I «Середовищна чутливість меж»; шкала II «Реактивне встановлення меж»; шкала III «Організмична чутливість меж»; шкала IV «Проактивне встановлення меж»; шкала V «Проникливість меж».

Отже, усі п'ять основних шкал досліджують три параметри психологічних меж: I та III шкали – чутливість; II та IV шкали – керованість; V шкала – проникливість. Відповіді респондентів оцінюють

за шкалою Лайкерта. Збіг із ключем додає від одного до п'яти балів до відповідної шкали.

**Результати емпіричного дослідження.** В апробаційному тестуванні взяли участь 201 респондент (чоловіків – 112, жінок – 89, середній вік – 28,3 роки). Вибірку сформовано у випадковий спосіб [6]. Тестування проводили і в індивідуальному (в тому числі електронному), і в груповому форматі. Групові тестування здійснено серед студентів другого курсу факультету комп'ютерних наук та кібернетики і студентів п'ятого курсу (магістратури) кафедри психодіагностики та клінічної психології КНУ імені Т. Шевченка, а також серед студентів і працівників Енергодарського інституту державного та муніципального управління «КПУ» імені Р. Г. Хеноха. Решта тестувань відбувалась індивідуально. До неакадемічної частини вибірки ввійшли лікарі, продавці, перукарі, художники й дизайнери, HR-менеджери, бізнесмени, представники інших професій; також пенсіонери й специфічна підвибірка з дев'яти пацієнтів реабілітаційного центру для наркозалежних «Ренесанс» (м. Київ).

Дискримінативна валідність забезпечена здатністю окремих тверджень до розрізнення через розрахунок частки ключових на них відповідей. За ключові відповіді прийнято суму відповідей респондентів із вибором перших двох рангів (одна ключова відповідь) і суму відповідей із вибором останніх двох рангів (інша ключова відповідь) оцінювальної шкали. Твердження, у яких частка ключових відповідей становила понад 80 % чи менше за 20 %, виключено з подальших процедур визначення психометричних характеристик тесту [2; 4; 7; 8].

При аналізі опитувальника на надійність з'ясували, що для перевірки достовірності його шкал ретестова процедура неприйнятна, оскільки психологічну межу розуміємо як темпорально нестабільне, пластичне утворення, а не як рису особистості. О. О. Бодальов і співавтори висловлюються так щодо подібних обставин: «Звісно, вимога ретестової надійності коректна лише стосовно таких психічних характеристик, які самі стійкі в часі. Якщо ми створюємо тест для вимірювання емоційних станів (бодрості, тривоги і т. д.), то, очевидно, вимагати від нього ретестової надійності сенсу немає: у досліджуваних швидше зміниться стан, ніж вони забудуть свої відповіді по першому тестуванню» [2, с. 102]. Через це, надійність перевіряли за показником внутрішньої узгодженості з обчисленням коефіцієнта одномоментної надійності Кронбаха й застосуванням процедури роз-

щеплення шкал опитувальника навпіл за формулою Спірмана–Брауна [3; 4; 7; 8]; використовували комп'ютерну програму SPSS v. 16 (див. табл. 3).

Таблиця 3

## Надійність шкал за показниками внутрішньої узгодженості

Коефіцієнт	Шкала I	Шкала II	Шкала III	Шкала IV	Шкала V	Шкала брехні
Узгодженості Альфа Кронбаха	0,82	0,82	0,80	0,65	0,88	0,66
Розщеплення за Спірманом–Брауном	0,79	0,74	0,65	0,42	0,86	0,6

**Висновки.** Теоретико-методологічний аналіз наукових джерел, побудування емпіричної моделі й операціоналізація параметрів психологічних меж, разом із застосуванням перевірених психометричних і математичних статистичних методів, надали змогу сконструювати валідний та достатньо надійний інструмент дослідження психологічних меж особистості. Перевагою методики є її ситуаційно-зумовлена й індивідуально адресована структура тверджень, що дає змогу вивчати межі особистості з огляду на контекст, у якому розгортається їх функціонування. Це дає можливість бачити вузьку темпоральну динаміку переконфігурування меж досліджуваного або в діадній комунікації з одною людиною лонгітудно, або в комунікаціях із різними іншими. Перспективами дослідження слід уважати заплановані процедури нормування й стандартизації шкал опитувальника та багатофакторний аналіз для пошуку альтернативних додаткових шкал, які стосуються окремих психологічних суб-просторів особистості. Це значно розширить емпіричну міць опитувальника та ймовірні сфери його застосування. Крім того, наявна можливість виокремити й описати типові для деяких ситуацій спілкування конфігурації психологічних меж. Припускаємо, що такі конфігурації відрізнятимуться за рівнем адаптивності, що відкриває широкі можливості для фахівців у галузі психокорекції, консультування, психотерапії, профвідбору, медіації, управління тощо.

*Література*

1. Бескова Д. А. Клинико-психологические характеристики внешней и внутренней границ телесности : дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.04. «Медицинская психология» / Д. А. Бескова. – М., 2006. – 171 с.  
Beskova D. Kliniko-psikhologicheskiye kharakteristiki vneshney i vnutrenney granits telesnosti [Clinical psychological characteristics of external and internal body

- boundaries] : dis. ... kand. psikhol. nauk : spets. 19.00.04. "Meditsinskaya psikhologia" / D. Beskova. – M., 2006. – 171 s.
2. Бодалев А. А. Общая психодиагностика / А. А. Бодалев, В. В. Столин, В. С. Аванесов. – СПб. : Речь, 2000. – 440 с.  
Bodalyov A. Obschaya psikhodiagnostika [General psychodiagnostic] / A. Bodalyov, V. Stolin, V. Avanesov. – SPb. : Rech, 2000. – 440 s.
  3. Бурлачук Л. Ф. Психодиагностика : учебник для вузов / Л. Ф. Бурлачук. – СПб. : Питер, 2006. – 351 с. (Сер. : Учебник нового века).  
Burlachuk L. Psikhodiagnostika : uchebnik dlya vuzov [Psychodiagnostic: University textbook] / L. Burlachuk. – SPb. : Piter, 2006. – 351 s. (Uchebnik novogo vremeni series).
  4. Галян І. М. Психодіагностика : навч. посіб. / І. М. Галян. – 2-ге вид., стереотип. – Київ : Академвидав, 2011. – 464 с. (Сер. : Альма-матер).  
Galyan I. Psikhodiagnostika : navch. posib. [Psychodiagnostic : learning manual] / I. Galyan. – 2-he vyd. stereotyp. – Kyiv : Academvydav, 2011. – 464 s. (Alma-mater series).
  5. Григор'єва О. В. Психологічні межі особистості та метод оцінки їх сформованості [Електронний ресурс] / О. В. Григор'єва, А. В. Драпака. – Режим доступу : <http://www.mps.kh.ua/authors/hryhorieva-o-v.html>  
Grygoryeva O. Psykhologichni mezhi osobystosti ta metod otsinky yikh sformovanosti [Psychological boundaries of a person and the method of evaluation of their development] [Elektronnyi resurs] / O. Grygoryeva, A. Drapaka. – Rezhym dostupu : <http://www.mps.kh.ua/authors/hryhorieva-o-v.html>
  6. Гудвин Дж. Исследование в психологии: методы и планирование / Дж. Гудвин. – 3-е изд. – СПб. : Питер, 2004. – 558 с. (Сер. : Мастера психологии).  
Gudwin J. Issledovaniye v psikhologii: metody i planirovaniye [Research in psychology: Methods and Design : 3<sup>rd</sup> Edition] / J. Gudwin. – 3-e izd. – SPb. : Piter, 2004. – 558 s. (Mastera psikhologii series).
  7. Клайн П. Справочное руководство по конструированию тестов: введение в психометрическое проектирование : пер. с англ. / П. Клайн ; под ред. Л. Ф. Бурлачука. – Киев : ПАН ЛТД, 1994. – 288 с.  
Clayn P. Spravochnoye rukovodstvo po konstruirovaniyu testov: vvedenie v psikhometricheskoye proyektirovanie [Reference guide to construction of tests: Introduction to psychometric design] : per. angl. / P. Clayn ; pod red. L. Burlachuka. – Kiyev : PAN LTD, 1994. – 288 s.
  8. Лактионов А. Н. Основы психодиагностики, психометрии и тестологии : учеб.-метод. пособие / А. Н. Лактионов, Е. Л. Луценко. – Харьков : ХНУ им. В. Н. Каразина, 2006. – 64 с.  
Laktionov A. Osnovy psikhodiagnostiki, psikhometrii i testologii : ucheb.-metod. posobiye [Psychodiagnostic, psychometrical and testological essentials: learning-methodical manual] / A. Laktionov, E. Lutsenko. – Kharkiv : KhNU im V. N. Karazina, 2006. – 64 s.
  9. Леви Т. С. Психологическая граница как телесный феномен [Электронный ресурс] / Т. С. Леви. – Режим доступа : [http://telesnost.ru/omega/psihologiya/psihologicheskaya\\_granitsa\\_kak\\_telesnyi\\_fenomen.htm](http://telesnost.ru/omega/psihologiya/psihologicheskaya_granitsa_kak_telesnyi_fenomen.htm)

Levi T. S. Psikhologicheskaya granitsa kak telesnyy fenomen [Psychological boundary as body phenomenon] [Elektronnyi resurs] / T. S. Levi. – Rezhym dostupa : [http://telesnost.ru/omega/psihologiya/psihologicheskaya\\_granitsa\\_kak\\_telesnyi\\_fenomen.htm](http://telesnost.ru/omega/psihologiya/psihologicheskaya_granitsa_kak_telesnyi_fenomen.htm)

10. Нартова-Бочавер С. К. Человек суверенный: психологическое исследование субъекта в его бытии / С. К. Нартова-Бочавер. – СПб. : Питер, 2008. – 400 с.  
Nartova-Bochaver S. K. Chelovek suverennyy: psikhologicheskoye issledovaniye subyekta v yego bytii [Sovereign human: psychological research of a person in its existence] / S. K. Nartova-Bochaver. – SPb. : Piter, 2008. – 400 s.
11. Gabbard G. O. Boundaries and boundary violations in psychoanalysis / G. O. Gabbard, E. P. Lester. – New York : Basic Books; 1995. – 225 p.

УДК 159.923

**О. П. Колісник**

Received: November 15, 2016

Revised: January 21, 2017

Accepted: February 10, 2017

## **ТЕОРІЯ ДУХОВНОГО САМОРОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ**

Духовний саморозвиток особистості здійснюється через розрізнення з провідними смислами ієрархії смислів особистості актуалізованої рівня розвитку та ототожнення з принципово новими ведучими смислами наступного рівня розвитку. Зсув провідних смислів ієрархії на принципово нові смисли відв'язує особистість від попереднього смислового поля і активізує приховані ресурси нового смислового поля.

**Ключові слова:** ідентичність; ієрархія смислів; змінені стани психіки; зміщення сенсу на ціль; ототожнення – розрізнення; пікові переживання; потік психіки; принципово нова мета; психічний механізм саморозвитку; психотерапія; зміст; смислове поле; спонтанність; рівень розвитку; теорія особистості.

**Kolisnyk O. P. Theory of the Personality's Spiritual Self-Development.** Spiritual self-development of the personality is progressing due to disidentification with leading contemporary meanings hierarchy of meanings and the degree of identification with fundamentally new leading meanings of the next major stage of development. The shift of the leading meanings of the hierarchy of meanings of the individual to radically new meanings loose from the previous semantic field and activates the hidden resources of the new semantic field.

**Key words:** postnonclassical science, western and eastern paradigm, personality, identity, spirituality, self-development, value, meaning, hierarchy of meanings, world view, self-concept, the stream of psyche, level of development, meaning field,



fundamentally new purpose, willpower effort, mental mechanism of self-development, identification disidentification, shift of a meaning on the purpose, theory of personality, psychotherapy, spiritual practices, altered states of mind, peak experiences, spontaneity.

**Колисник А. П. Теория духовного саморазвития личности.** Духовное саморазвитие личности осуществляется через разотождествление с ведущими смыслами иерархии смыслов личности актуализированного уровня развития и отождествления с принципиально новыми ведущими смыслами следующего уровня развития. Сдвиг ведущих смыслов иерархии на принципиально новые смыслы отвязывает личность от предыдущего смыслового поля и активизирует припрятанные ресурсы нового смыслового поля.

**Ключевые слова:** идентичность, иерархия смыслов, измененные состояния психики, смещение смысла на цель, отождествление – разотождествление, пиковые переживания, поток психики, принципиально новая цель, психический механизм саморазвития, психотерапия, смысл, смысловое поле, спонтанность, уровень развития, теория личности.

**Постановка наукової проблеми та її значення.** Пропонована концепція особистості претендує на відповідність постнекласичній науці; вона вибудована на оперті порівняльної, діалектичної, сенергетичної рефлексії відомих теорій особистості й впливальних із них видів психотерапії; розглядає концепції особистості західної та східної парадигм світовзаємодіяння як комплементарні, взаємодоповнювальні.

Особистість розуміємо як структуровану й цілісну ієрархію інтеріоризованих, переживаних і спонукаючих уподовж досить довгого часу смислів, за якими імпліцитно стоять вибірково привласнені цінності. Поняття *особистість* покриває психічну реальність ієрархії спонукальних задумів «Задля чого жити й за що боротися?», що задає актуальну та перспективну спрямованість життєвого шляху.

Духовність у широкому значенні слова розуміємо як міру переживання контакту й ототожнення особистості з будь-якими цінностями, які ця особистість вибірково привласнила й трансформувала в переживання спонукальних смислів, котрі вона реалізовує через породження відповідних цим смислам життєвих актів. Духовність у вузькому значенні слова означає ідентифікацію особистості з межовими цінностями, такими як надособистісні, наднормативні й надситуативні, – Свобода, Справедливість, Відповідальність; гуманістичні – Добро, Любов, Турбота; холістичні – Краса, Істина, Творчість; трансперсональні – Космос, Надсмысл, Бог – перетворення їх у провідні сенси ієрархії смислів особистості.

**Мета розгляду проблеми** – запропонувати постнекласичну (холістичну, діалектичну, компоративістичну, динамічну) концепцію духовного саморозвитку особистості, яка, з погляду духовного саморозвитку, наскрізно осягає всю феноменологію буття особистості у світі й структурує в продуктивний порядок наявні в психології теорії особистості та відповідні їм види психотерапії.

**Об'єкт дослідження** – цілісна природа людської психіки, яка забезпечує холістичну інтенційну феноменологічно-смыслову взаємодію особистості зі світом.

**Предмет розвідки** – духовний саморозвиток особистості в процесі її взаємодії зі світом.

**Гіпотеза розвідки** – у процесі буття у світі людина привласнює цінності, перетворюючи їх у підсистему переживаних смислів; із цих смислів вибудовує самотутню ієрархію, надособистісні провідні сенси якої можуть біфуркаційно спонукати до самотрансценденції як саморозвиткового виходу за межі задіяних волею як зданістю породжувати життєві акти за міркування можливостей до спонтанних здатностей своєї самості як уродженого потенціалу та переживаної «Я-тотожності» як трансцендентного і творчого початку, на оперті яких ця особистість у процесі пасіонарного служіння надособистісним смыслом спонтанно породжує надситуативні й наднормативні життєві акти в смузі ризику та персональної відповідальності.

**Метод дослідження** – рефлексивний (методологічний, компоративістський, синергетичний, діалектичний) аналіз сучасних теорій особистості та впливаючих із них видів психотерапії, на оперті якого вибудована оригінальна авторська концепція духовного саморозвитку особистості.

**Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження.** Пожиттєвий психічний саморозвиток людини як особистості, який інтегрує дозрівання й розвиток людини від народження до старості, має потічний характер. *Людська психіка* як відкрита, складна, нелінійна система психічної самотермінації людини тече трьома підсистемними потоками, які постають неодноразово, але в зрілої особистості можуть протікати одночасно й бути комплементарними. У процесі онтогенезу, онтологізації, соціалізації, інкультурації та персоналізації на оперті початкової симетрії півкуль головного мозку переднім постає *буттєвий потік психіки*, у якому ще переживається безпосередній контакт людини зі світом. Буттєвий

потік психіки укорінює індивіда в життя, його онтологія вростає в буття й продукує витoki активності людини; він конституційний, гомеостатичний, довербальний, неусвідомлений, доконвенційний, доконсенсусний, ірраціональний, досоціальний, доособистісний, безпосередній, реактивний, імпульсивний, мимовільний; діяльно-ефекторний, емоційно-смісловий. На підмурівку подальшої асиметрії півкуль головного мозку з буттєвого потоку психіки відбувається становлення двох якісно відмінних, але комплементарних потоків психіки: рефлексивного й духовного, які є двома сторонами єдиного котинууму. Рефлексивний потік психіки залежний від середовища; вербальний; усвідомлений; конвенційний; консенсусний; соціальний; особистісний; опосередкований; дискурсивний; раціональний; із претензією на пізнаваність, об'єктивність і незмінність; елементаристський; дискретний; детерміністичний; каузальний; інтелектуальний, вольовий; адаптивний до норм й обставин. Духовний потік психіки засновується на служінні особистості надособистісним смислам, за якими стоять вибірково інтеріоризовані надособистісні цінності; на активації правої півкулі головного мозку та на взаємодії особистості зі світом за допомогою безпосереднього континуально-інтуїтивного розуму; на взаємодії з обставинами через опертя на здорові й нормальні змінені стани психіки; більш притаманний східній парадигмі взаємодії людини зі світом. Ціннісно-сміслова аксіологія духовного потоку формує особистість із провідними надособистісними сенсами в ієрархії смислів, здатну творити себе й обставини свого буття у світі. Духовний потік психіки – феноменологічний, суб'єктивний, непізнаваний, надвербальний, надсвідомий, надконвенційний, надконсенсусний, надсоціальний, трансперсональний, безпосередній, гетеростатичний, інтуїтивний, холістичний, проактивний, свободний, спонтанний, континуальний, творчий, мінливий, наднормативний та надобставинний. Сміслові поля духовного потоку психіки спрямовані на засновану на переживанні спонтанного смислового контакту з надособистісними цінностями соціоцентричну й світоцентричну проактивну та гетеростатичну взаємодію зі світом. Кожний наступний потік психіки перебирає на себе регуляцію взаємодії особистості зі світом, розвивається поступово й має по чотири ступені розвитку.

Поняття *духовність* покриває собою смислову психічну реальність, якою стають програмовані соціальним контролем чи вибірково інтеріоризовані людським індивідом соціальні цінності, які в процесі

онтологізації, соціалізації, акультурації та персоналізації людина, яка розвивається в напрямку до особистості, трансформує в переживанні її спонукальні смисли та вибудовує з них лише її притаманну ієрархію.

Смисловим полем взаємодії особистості з тут-і-тепер наявними обставинами стає інтенційне феноменологічне поле, у якому переживаний і спонукальний провідний смисл опредмечується з інтенційно вибраними необхідними обставинами, складає з ними єдиний психічний зв'язок. Смислове поле особистості завжди актуалізоване в обставинах, інтенційне, опредмечене; є її обов'язковою та невідемною ознакою; є її серцевиною, яка впливає на всі сторони її буття у світі. Смислові поля відносно усвідомленого рефлексивного й надсвідомого духовного потоків – два кінці єдиного континууму.

Людина – єдина та цілісна система, підсистеми якої розвиваються та синергетично самоузгоджуються впродовж усього її життєвого циклу у вигляді послідовності психосоціальних шаблів розвитку, які відбуваються поступово один за одним від миті народження до часинки смерті. Кожний щабель розвитку супроводжується характерним для нього переломом смислового поля взаємодії з обставинами тут-і-тепер буття у світі, який породжений діалектичним зіткненням між біологічним порядком життєвого циклу (діалектична теза) та вимогами соціального контролю до цього шабля розвитку людини (діалектична антитеза). Синтезою діалектичного протиріччя стає ствердний і продуктивний перехід на новий щабель розвитку чи заперечна і спадна психопатологічна затримка на старому шабелі розвитку.

У духовному плані людська особистість розвивається ступенево. Кожний наступний ступінь розвитку зумовлений розвитком попереднього ступеня розвитку. Розвиток особистості залежить від її готовності взаємодіяти з усе ширшим колом людей та із ширшим світом. Кожний ступінь розвитку системно зв'язаний із іншими ступенями і включений у певну послідовність.

Зломи смислового поля фактично – особливі миттєвості в людському житті, оскільки вимагають перебудови ієрархії смислів особистості, велять зробити вибір між поступом і занепадом, між інтеграцією і стагнацією. Переживання особистістю злomu діючого смислового поля та уява принципово нової мети як нового ідеального смислу знімається становленням психічних механізмів саморозвитку у вигляді сил і здібностей, які забезпечують перехід до принципово

нового смислового поля вже наступного ступеня розвитку. Постання нових психічних механізмів саморозвитку стає поворотним пунктом у духовно-смислового поступі особистості. Кожен наступний ступінь розвитку переминою смислового поля взаємодії особистості з обставинами дає змогу особистості змінити провідні сенси ієрархії смислів, прибiльшити силу «Я» особистості на ступенях розвитку рефлексивного потоку психіки, розблокувати континуально-інтуїтивний розум та спонтанність взаємодії зі світом на ступенях розвитку духовного потоку психіки та оволодіти новими стосунками й навичками.

На кожному ступені розвитку будь-якого потіку психіки має в собі діалетичну єдність і боротьбу тези у вигляді смислового поля особистості з антитезою у вигляді переломного переживання як крайностей, зіткнення яких знімається синтезом як творчим проміжком між ними у вигляді принципово нової мети як ідеальної спонуки до досягнення принципово нового смислового поля та психічних механізмів саморозвитку, за допомогою яких принципово нове ідеальне смислове поле стає реальним; ці ознаки саморозвитку присутні у будь-якої здорової особистості. Творчою і динамічною синтезом єдності й боротьби смислового поля з переломними переживаннями стає переживання самототожності з новим смисловим полем наступного ступеня розвитку, в якому поєднано емоційні, когнітивні та особистісні чинники. У переживанні підсистеми самототожності синтезуються переживання ідентичності, цілосності, індивідуальності та соціальної солідарності.

Через своє феноменологічно-смислове поле, яким є тут-і-тепер взаємодія її ієрархії смислів з обставинами, особистість сприймає й переживає свій світ та спонукає себе до діяльності в ньому. Ступені розвитку буттєвого, рефлексивного й духовного потоків психіки радикально різняться своїми смисловими полями взаємодії людини з обставинами її тут-і-тепер буття у світі.

Є послідовний ряд рівнів духовного саморозвитку особистості, які різняться між собою змістом і якістю смислових полів взаємодії зі світом; цей ряд охоплює собою весь хід можливого духовного саморозвитку особистості; поступ за рівнями розвитку робить особистість усе більш зрілою й актуалізованою в її взаємодії зі світом. Кожний наступний потік психіки перебирає на себе регуляцію взаємодії особистості зі світом, розвивається поступово й має по чотири ступені духовного розвитку.

У буттєвому потоці, у якому людина дебютує неусвідомленою та мало усвідомленою безпосередньою взаємодією зі світом, послідовно проходить психофізіологічний, психоархетипний, психоонтичний, психоментальний ступені розвитку. Рефлексивний потік більш спрямований на фіксування в навичках, уявленнях, поняттях і концепціях досвідної психічної статички, постає над буттєвим потоком розвитку психопрактичним, психогностичним, психосоціальним та егопсихічним ступенями розвитку. Надсвідомий духовний потік психіки, який активує малоусвідомлену й опосередковану афектом та інтелектом процесуальність, розвивається над рефлексивним потоком психіки психоособистісним, психогуманним, психохолістичним та психотрансперсональним ступенями розвитку. Будь-який ступінь розвитку системно пов'язаний із усіма іншими ступенями й постає в певній неперервності.

Людська особистість відповідно до свого смислового розуміння буття у світі має прагнути до саморозвитку через активацію й самоудосконалення свого потенціалу.

Людина – справжня реальність, яка єднає в собі матеріальну й духовну підсистеми дійсності; вона має матеріальне тіло й духовну спонтанну *самість*, яка є осереддям трансцендентного усвідомлення, єдністю несвідомого з буттєвого потоку психіки та свідомості з рефлексивного потоку психіки, сталим суб'єктивним підмурівком свого буття у світі, завдяки якому вона здатна переживати самотождність; ці підсистеми людини невідимі й тотожні. Людина здатна усвідомити свою духовну самість як свій потенціал для саморозвитку, окремими обдарованими людям це усвідомлення досягається легко, але для більшості людей прояснення свідомості дається через значну *духовну практику*, завдяки якій стає можливим безпосереднє інтуїтивне осягнення й ототожнення людини зі своєю спонтанною духовною самістю, що є метою буття людини у світі.

Кожен ступінь духовного розвитку характеризується: своїм смисловим полем, провідні сенси якого визначають спрямованість ієрархії смислів особистості; своїми породженими емоційно-смисловою неузгодженістю в смисловому полі переломними переживаннями, якими буття у світі випробовує ієрархію смислів особистості на витримку, переломні переживання стають поворотним пунктом будь-якого ступеня розвитку, діагностують і перевіряють можливості діючого смислового поля на стабільність породжуваного ствердого чи

заперечного результату; своєю принципово новою метою як новим ідеальним смислом, за допомогою якого особистість уявно може піднятися над переломним переживанням й уявити смислове поле наступного ступеня розвитку як узіреть потрібного прийдешнього, котрий ще не ввійшов в ієрархію смислів і тому має нестачу спонукання та потребує вольового зусилля для початкового породження відповідних собі життєвих актів; своїми вольовими зусиллями з початкової перебудови ієрархії смислів під принципово нову мету, яка із часом зсувається (трансформується) в смисл і стабілізується як провідний сенс оновленої ієрархії смислів; своїми психічними механізмами саморозвитку, які ствердно кріплять перебудовану ієрархію смислів, оскільки уявне смислове завдання особистість може виконати за допомогою своїх механізмів психічного розвитку у вигляді розвитку нових сил, навиків, здатностей і стосунків, які перетворюють уявну принципово нову мету в нове смислове поле уже іншого, вищого ступеня розвитку й таким чином перебудовою ієрархії смислів вирішують *актуальний конфлікт* у ній; своїми концепціями особистості, уже наявними в психології; своїми видами психотерапії, які впливають із притаманних відповідному ступеню розвитку концепцій особистості, психотехніки яких уже присутні в психологічній допомозі й можуть бути використані для цілеспрямованого становлення та закріплення потрібних психічних механізмів саморозвитку особистості.

Основоположними психічними механізмами саморозвитку особистості, через які розкриваються інші похідні від них психічні механізми саморозвитку особистості, є механізм розототожнення з імпліцитними невідрефлексованими цінностями, які в ході онтологізації, соціалізації, акультурації, персоналізації були привласнені, трансформовані в переживані смисли, вибудувалися в характерну саме для цієї особистості ієрархію, спонукали до породження відповідних собі життєвих актів, і механізм ототожнення зі свідомо вибраними особистістю відрефлексованими експліцитними цінностями, які, будучи трансформованими в провідні сенси ієрархії смислів, спонукають до породження актуально контрольованих життєвих актів, через посередність котрих ця особистість може перейти на наступний ступінь розвитку. Основоположний механізм саморозвитку ототожнення – розототожнення працює через зсув провідного сенсу ієрархії смислів особистості на принципово нову мету, завдяки чому смислове поле

відв'язується від попередньої ієрархії смислів і перебудовується в нову, яка притаманна вже смислового полю наступного ступеня розвитку, а закріплює трансформовану ієрархію смислів на смислового полі наступного ступеня розвитку вже характерний саме для нього психічний механізм саморозвитку.

**Висновки.** Саморозвиток і деградація особистості здійснюються через переломні переживання, які є відгуком на перепони в поступі реалізації її провідних сенсів ієрархії смислів у нинішніх обставинах; через принципово нову мету як новий ідеальний смисл, який ще не ввійшов у наявну ієрархію смислів і тому має нестачу спонукання для породження відповідних собі життєвих актів; через вольове зусилля особистості, яке тимчасово забезпечує спонукою відповідні принципово новому ідеальному смислу породжувані життєві акти; через психічні механізми саморозвитку, які забезпечують стабільне й звичне породження відповідних новому провідному смислу життєвих актів, оскільки за ними стоїть спонукання від введеного в ієрархію смислів принципово нового провідного смислу, під який перебудувалася вся ієрархія і який на опорі розвинених при доланні переломних переживань психічних механізмів саморозвитку формує під себе нове смислове поле, котре стає відповідним наступному ступеню розвитку.

Завдяки успішному розв'язанню зламного конфлікту в ієрархії смислів і переходу на наступне принципово нове смислове поле в особистості на кожному ступені розвитку виникають ствердні ознаки та здатності, які засвідчують становлення потенціалу особистості: нарощується внутрішня цільність, розвивається більша здатність осягнення реальності та результативного діяння.

Людство нині зіткнулося з *глобальними планетарними проблемами*, які породила людина своїм споживацьким насильством над природою, спільнотою, іншою людиною й самою собою. Духовна сторона нової постнекласичної парадигми світовзаємодії спрямовує людину на таку перебудову її ієрархії смислів, коли провідним сенсом стає не прагнення панувати над природою, спільнотою, іншою людиною й самою собою, а прагнення ненасильно та адекватно співробітничати з цими сутностями, які є підсистемами Всесвіту як складної, відкритої та нелінійної системи. Розв'язання глобальних проблем людства лежить у площині перебудови ієрархії смислів пересічної людини з егоцентричної на світоцентричну та в активації



духовного потоку психіки; одним із суттєвих засобів такої перебудови особистості є *духовні практики. Медитація*, яка є стрижнем духовної практики, придушує завелику активність лівої півкулі головного мозку, яка проявляється нескінченим внутрішнім діалогом, цілеспрямованим досягненням внутрішньої мовчанки й активує праву півкулю головного мозку тимчасовим захоченням образного світоосягнення.

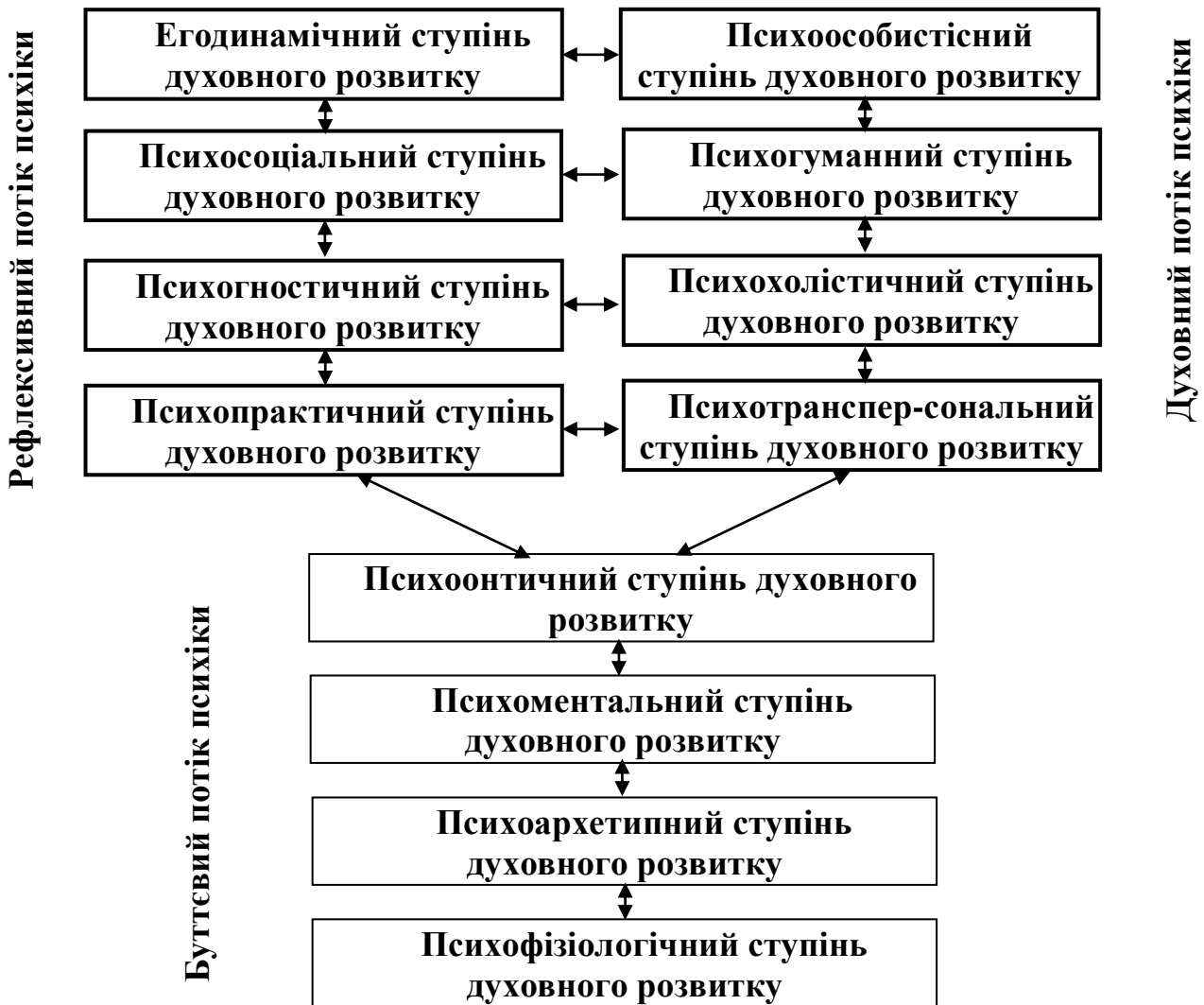


Схема засад саморозвитку особистості (за О. П. Колісником)

Кожен ступінь духовного розвитку характеризується своїм смисловим полем; своїм переломним переживанням; своєю принципово новою метою як новим ідеальним смислом, який ще не ввійшов в ієрархію смислів і тому має нестачу спонукання для породження життєвого акту; своїм психічним механізмом саморозвитку особистості; своїм набором методик і технік для цілеспрямованої постановки потрібного психічного механізму саморозвитку; своєю концепцією особистості.

*Література*

1. Колісник О. П. Психологія духовного саморозвитку особистості : монографія / О. П. Колісник. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 400 с.  
Kolisnyk O. P. Psikhologiya dukhovnogo samorozvytku osobystosti : monografiya / O. P. Kolisnik. – Lutsk : RVV “Vezha” Volyn. derzh. un-tu im. Lesi Ukrayinki, 2007. – 400 s.
2. Колісник О. П. Духовний саморозвиток української нації : монографія / О. П. Колісник. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2012. – 321 с.  
Kolisnyk O. P. Dukhovnyy samorozvytok ukrayinskoyi natsiyi : monografiya / O. P. Kolisnyk. – Lutsk : RVV “Vezha” Volyn. nats. un-tu im. Lesi Ukrayinki, 2012. – 321 s.
3. Колісник О. П. Духовний саморозвиток особистості : монографія / О. П. Колісник. – Луцьк : ПП Іванюк В. П., 2015. – 476 с.  
Kolisnik O. P. Dukhovnyy samorozvytok osobystosti : monografiya / O. P. Kolisnyk. – Lutsk : PP Ivanyuk V. P., 2015. – 476 s.

УДК 159.922.8

**Є. М. Коць**

Received: December 02, 2016

Revised: February 20, 2017

Accepted: March 12, 2017

**ФЕНОМЕН СОЦІАЛЬНОЇ ТРИВОЖНОСТІ  
ЯК НАУКОВА ПРОБЛЕМА**

У статті здійснено теоретичний аналіз феномену соціальної тривожності. Розкрито сутність і значення цього феномену у студентському віці та його взаємозв'язок із проблемою соціальної адаптації особистості, проблемою формування особистісних якостей та адекватної самооцінки і самоствавлення студентів. Визначено, що позитивна соціальна взаємодія із оточенням є не тільки запорукою відчуття психологічного комфорту, а й успішності навчання. Обґрунтовано, що студенти, що страждають соціальною тривожністю, більш схильні до низьких оцінок через свій страх виступати перед групою, відповідаючи на семінарських чи практичних заняттях. Страх відповідати перед екзаменатором, викликаний саме соціальною тривожністю, може призвести до ступору, та, як

наслідок, негативної оцінки знань студента через його неспроможність ці знання виразити.

Доведено, що соціальна тривожність – це реакція тривоги на ситуації соціальної взаємодії. Особам із соціальною тривожністю складніше встановлювати близькі стосунки з іншими людьми, вони відчувають себе невпевнено спілкуючись із протилежною статтю, мають бідний сексуальний досвід. Визначено, що особи, котрі страждають від соціальної тривожності, схильні оцінювати будь-яке соціальне середовище як вороже, негативно налаштоване й трактувати нейтральні реакції як критичні. Проаналізовано основні моделі соціальної тривожності, серед яких найбільшого поширення набула інтерперсональна модель. У рамках цієї моделі соціальна тривожність пояснюється через призму нестачі соціальних навичок та низької самооцінки. Перспективами подальших розвідок є емпіричне дослідження психологічних характеристик осіб, які страждають від соціальної тривожності, й розроблення корекційних програм.

**Ключові слова:** соціальна тривожність, соціальна фобія, тривожність, студент, соціальне оточення, стосунки.

**Kots Ye. M. The Phenomenon of Social Anxiety as a Scientific Problem.** The article provides a theoretical analysis of the social anxiety phenomenon. It reveals the nature and significance of this phenomenon in student age and its relationship with the problem of personality social adaptation, the problem of formation of personal qualities and self-esteem and students' self-attitude. The purpose of this article is to explore the phenomenon of social anxiety as scientific problem among individuals enrolled in higher educational institutions. Objectives of the study are: 1) analytical review of studies on social anxiety among students; 2) theoretical justification of the concept of social anxiety among students; 3) the generalization and understanding of students' social anxiety. In the course of writing the article we used the following theoretical methods: synthesis, analysis, generalization, systematization. It was determined that positive social interaction with the environment is not only the key to the sense of psychological comfort, but also the success of training. It is proved that students suffering from social anxiety are more prone to low self-estimation and to fear to speak in front of a group, responding during seminars or practical training. Fear to answer before the examiner, due to social anxiety, may lead to stupor, and as a result, the negative evaluation of the student's knowledge because of his inability to demonstrate knowledge. It is proved that social anxiety is a reaction of anxiety in situations of social interaction. It is more difficult to establish close relationships with other people for individuals with social anxiety, they feel insecure when dealing with the opposite sex, have a poor sexual experience. It was determined that individuals who suffer from social anxiety tend to view any social environment as hostile, negatively configured, and to interpret the neutral response as critical. Main models of social anxiety were analyzed, among them the greatest distribution has gained to interpersonal model. In this model, social anxiety is explained through the prism of the social skills lack and low self-esteem. Prospects for further research are the

empirical study of psychological characteristics of individuals suffering from social anxiety and the development of correctional programs.

**Key words:** social anxiety, social phobia, anxiety, student, social environment, relationships.

**Коць Евгения. Феномен социальной тревожности как научная проблема.** В статье осуществлен теоретический анализ феномена социальной тревожности. Раскрыта сущность и значение этого феномена в студенческом возрасте и его взаимосвязь с проблемой социальной адаптации личности, проблемой формирования личностных качеств и адекватной самооценки и самоотношения студентов. Определено, что положительное социальное взаимодействие с окружением является не только залогом ощущения психологического комфорта, но и успеваемости. Обосновано, что студенты, страдающие социальной тревожностью, более подвержены низким оценкам через свой страх выступить перед группой, отвечая на семинарских или практических занятиях. Страх отвечать перед экзаменатором, вызван именно социальной тревожностью, может привести к ступору и, как следствие, негативной оценки знаний студента за его несостоятельность эти знания выразить. Доказано, что социальная тревожность – это реакция тревоги на ситуации социального взаимодействия. Лицам с социальной тревожностью сложнее устанавливать близкие отношения с другими людьми, они чувствуют себя неуверенно общаясь с противоположным полом, имеют бедный сексуальный опыт. Определено, что лица, которые страдают от социальной тревожности, склонны оценивать любую социальную среду как враждебную, негативно настроенную и трактовать нейтральные реакции как критические. Были проанализированы основные модели социальной тревожности, среди которых наибольшее распространение получила интерперсональная модель. В рамках этой модели социальная тревожность объясняется через призму недостатка социальных навыков и низкой самооценки. Перспективами дальнейших исследований является эмпирическое исследование психологических характеристик лиц, страдающих от социальной тревожности, и разработка коррекционных программ.

**Ключевые слова:** социальная тревожность, социальная фобия, тревожность, студент, социальное окружение, отношения.

**Постановка наукової проблеми та її значення.** Нестабільні соціально-економічні умови, у яких функціонує нині Україна, сприяли розповсюдженню тривожних розладів серед молоді. Тривожність – це стан психіки людини, схильність переживати тривогу, занепокоєння та страх у специфічних соціальних ситуаціях, пов'язаних із надмірними емоційними чи фізичними навантаженнями. На сьогодні проблема тривожності має актуальний характер. Це зумовлено тим, що із високим рівнем тривожності пов'язані проблеми соціальної адаптації

особистості, проблеми формування особистісних якостей та адекватної самооцінки та самоствавлення у студентів [1–3 та ін.].

Навчання у вищому навчальному закладі тісно пов'язане безпосередньо із соціальною взаємодією. Соціальна тривожність негативно впливає на процес адаптації і емоційної, і соціальної – студентів вищого навчального закладу, а також гнітюче впливає на саму якість життя студентської молоді. Соціальна тривожність – стан емоційного дискомфорту, страху, недовіри та хвилювання в умовах соціальної взаємодії із іншими людьми та при оцінних судженнях із боку соціуму [8].

**Аналіз досліджень цієї проблеми.** Найбільш популярним напрямом у вивченні соціальної сфери особистостей із високим рівнем соціальної тривожності є вивчення когнітивних викривлень, що виникають під час соціальної взаємодії, тобто безпосередньо спілкування. Соціальна тривожність пов'язана з пониженою здатністю до розрізнення та інтерпретації соціальних стимулів. За класифікацією МКХ-10 тривожні розлади містяться під кодом F.40.1 [4].

Вивченням соціальної тривожності займалися такі вчені, як Д. Ватсон, Дж. Вілсон, А. Зимбардо, Д. Кларк, Р. Френд, С. Хофман, Р. Тарасова, Т. Булатова, Е. Черних, В. Краснова, А. Холмогорова, К. Хорні та ін.

Д. Кларк, Л. Стопа виявили, що досліджувані, які страждають від соціальної фобії, схильні до оцінки нейтральних соціальних ситуацій (наприклад, співбесідник під час розмови поглянув у вікно) як негативних. Таким чином мінімально неприємні ситуації, що можуть виникнути у процесі спілкування, наприклад, людина не погодилася з думкою свого співбесідника, особа із соціальною тривожністю буде персоніфікувати. Під персоніфікацією Д. Кларк та Л. Стопа мають на увазі перенесення соціальної ситуації на свою особистість, тобто, якщо хтось з кола спілкування не роділяє думку співрозмовника, соціально тривожна особа схильна до самопригнічення («Я – нецікава людина»). Окрім персоніфікації особи, що страждають від соціальної тривожності, схильні до негативного прогнозу подальших подій, які можуть бути викликані нею у процесі соціальної взаємодії («Мене відрахують із університету», «Я завалю екзамени»). Характерним у дослідженнях Д. Кларка та Л. Стопи було те, що ситуації, котрі не мали зв'язку із соціальною взаємодією, досліджувані інтерпретували набагато точніше та краще [12].

На думку Т. Мелінгс та Л. Алден, особи, що страждають соціальною тривожністю, гірше запам'ятовують деталі соціальної ситуації.

Це означає, що в ситуації соціальної взаємодії увага особи з високим рівнем соціальної тривожності сфокусована лише на її власних переживаннях та негативних уявленнях про себе. Цей висновок не конфліктує з розробленою Д. Кларком та А. Вельсом когнітивною моделлю соціальної фобії. Згідно із цією теорією одним із основних механізмів виникнення соціальної тривожності є надмірне фокусування на власних відчуттях [9].

**Мета статті** – вивчити феномен соціальної тривожності як наукову проблему серед осіб, що навчаються у вищих навчальних закладах.

**Завдання дослідження:** 1) аналітичний огляд досліджень соціальної тривожності серед студентської молоді; 2) теоретичне обґрунтування поняття соціальної тривожності у студентському середовищі; 3) узагальнення та поглиблення розуміння соціальної тривожності студентів.

**Методи та методики.** Під час досліджень було використано такі теоретичні методи: синтез, аналіз, узагальнення, систематизація.

**Виклад основного матеріалу та обґрунтування останніх результатів досліджень.** Будь-які трансформації, що відбуваються із суспільством, першочергово відображаються на студентській молоді. Це зумовлено тим, що через вікові, соціальні та психологічні особливості студентство є найбільш вразливою та чутливою соціальною групою, а також індикатором позитивних й негативних суспільних змін, що відбуваються на сьогодні у нашій країні [6].

Навчаючись у вищому навчальному закладі, студенти повсякчас включені у соціальну взаємодію, що відбувається між самим студентами та студентами й викладачами. Негативні переживання, викликані соціальною фобією на цьому етапі розвитку особистості, можуть негативно вплинути на якість життя студентів, їх успішність у навчанні та викликати соціальну та емоційну дезадаптацію.

Соціальна тривожність переростає в соціальну фобію за умови, якщо вона розпочинає приносити в життя людини відчутний дискомфорт та заважає нормальному функціонуванню індивіда.

Соціальна тривожність викликає зацікавлення вчених різних галузей науки: психологи вивчають сором'язливість та соціальну фобію в контексті психологічного стану та рис характеру; психіатри розглядають соціальну фобію як діагностичний критерій. Далі розглянемо

основні напрями вивчення соціальної тривожності, що найбільш розроблені в науковій літературі та мають експериментальне підтвердження.

*Моделі біхевіоризму.* Згідно із цими моделями соціальна тривожність та соціальна фобія виникають унаслідок травматичної події, що відбулася в минулому особистості та стосувалася її соціальної сфери. За даними досліджень Р. Таунсли, 56 % осіб, які страждають від соціальної фобії, пережили в минулому негативний соціальний досвід (наприклад, були висміяними під час доповіді на семінарському занятті тощо). У контрольній групі було всього 20 % осіб, які пережили травматичні події, що стосувалися їхньої соціальної сфери [14].

Загалом поведінкові теорії пояснюють соціальну тривожність і соціальну фобію неспецифічно, використовуючи для цього загальні для багатьох фобій моделі. Однак серед поведінкових теорій існує широко розповсюджена модель дефіциту соціальних навичок. Згідно із моделлю дефіциту соціальних навичок у розвитку соціальної тривожності велику роль відіграють несформовані соціальні навички особи та її невміння їх використовувати.

*Модель самопрезентації.* Цю модель 1982 р. запропонували вчені Б. Шленкер та М. Лірі, пов'язуючи високий рівень соціальної тривожності з негативною самооцінкою та нестачею соціальних навичок. Ця модель здатна пояснити причини соціальної тривожності в осіб, що мають слабко розвинені соціальні навички та схильні до заниженої самооцінки [13].

Згідно із положеннями теорії самопрезентації особи можуть відчувати тривожність у ситуаціях соціального характеру лише тоді, коли збігаються такі умови: 1) у людини наявна висока мотивація до того, щоб справити необхідне (конкретне) враження на своє оточення; 2) у людини є сумніви щодо того, що вона здатна досягнути бажаного результату.

У випадках, коли особа не хвилюється щодо того, щоб справити на своє оточення певне враження, або ж немає ніяких сумнівів щодо своєї здатності до цього, соціальної тривожності не виникає. Так, у студента, який відповідає на семінарі, може не виникати бажання справити позитивне враження на викладача або ж він буде впевнений у своїй здатності справити таке враження. У такому випадку соціальна тривожність не розвиватиметься. У ситуації, коли студент прагне

до конкретного враження та має сумніви щодо своєї здатності його справити – він відчуває соціальну тривожність.

Однак, навіть справляючи хороше враження на своє оточення, особа може відчувати соціальну тривожність, тому що враження, яке вона справляє, на її думку, може бути недостатнім для досягнення певного поставленого перед собою результату. Саме тому автори цієї теорії наголошують на «необхідному» враженні, не говорячи тільки про «хороше» враження. На думку Д. Тайса, соціальна фобія та тривожність відіграють також й адаптивну функцію. Учений довів, що соціальна тривожність – наслідок природної для людини схильності цікавитися чужою думкою щодо своєї особистості [7]. Однак Д. Тайс вважає, що деякі люди надміру зацікавлені чужою думкою та тим враженням, що вони справляють на своє оточення. Люди з високим рівнем соціальної тривожності більше схвильовані своєю відповідністю стандартам оточення, ніж своїм власним уявленням. Особи з низьким рівнем соціальної тривожності ж схильні вважати, що вони справляють на своє оточення хороше та позитивне враження, незалежно від стандартів, що можуть бути цьому соціальному оточенню суб'єктивно встановлені.

На думку представників інтерперсонального підходу, соціальна тривожність – це передусім розлад інтерперсональної сфери особистості. Симптоми соціальної тривожності проявляються в тих випадках, коли особа, що страждає цим розладом, контактує з іншими людьми. Найтяжчими наслідками соціальної тривожності є неспроможність людини підтримувати соціальні зв'язки з іншими особами і на професійному, і на особистому рівні. Дослідники інтерперсональної теорії розвитку соціальної фобії довели, що не соціальна фобія руйнує життя людей та негативно впливає на їх комунікативну взаємодію з соціальним оточенням, а саме стосунки різного типу впливають на виникнення та закріплення страхів та фобій.

Є два основні положення інтерперсональної моделі соціальної фобії, котрі отримали у процесі досліджень емпіричне підтвердження:

1. Соціальна тривожність згубно впливає на соціальні відносини. Клієнти, що страждають соціальною тривожністю, безсумнівно, мають гірші соціальні відносини ніж люди, у котрих такого розладу немає. Такі люди мають менше друзів, переживають труднощі у взаємостосунках із протилежною статтю, рідше вступають у шлюб. Щодо



студентського середовища, то серед студентів, котрі страждають від соціальної тривожності, відзначаються труднощі в спілкуванні із протилежною статтю та бідніший сексуальний досвід.

2. Несприятливі шаблони поведінки формуються в дисфункційному соціальному оточенні. Дж. Каган виявив, що одна четверть дуже сором'язливих дітей у віці 21 місяця у 6 років за цим показником нічим не відрізнялася від інших дітей, а четвертина не сором'язливих дітей стали сором'язливими, досягнувши віку 6 років. На основі цього було зроблено висновок, що позитивне соціальне оточення здатне знизити рівень дитячої сором'язливості, що була вродженою [10].

Важливим фактором у виникненні соціальної тривожності є якість стосунків дитини зі своїми батьками. Дж. Боулбі вважає, що, маючи міцну прив'язаність до батьків, дитина використовує об'єкт прив'язаності як безпечний прихисток, за допомогою якого вона може досліджувати навколишній світ, й куди вона може повернутися у будь-який момент, відчувши негативні емоції чи стрес [15].

Є два типи ненадійної прив'язаності дитини до батьків чи осіб, що їх заміняють: 1. Амбівалентний тип. У відповідь на непередбачуваність об'єкта прив'язаності дитина виробляє в собі два типи поведінкових реакцій: вона поводить себе то ніжно, то грубо. 2. Уникаючий тип. Унаслідок ситуацій, у яких дитина була відторгнута об'єктами прив'язаності, вона більше не прагне до встановлення тісних соціальних контактів та не переживає через їх відсутність помітного незадоволення [5].

Під час досліджень, що стосувалися типів батьківського виховання, було виявлено, що схильність до соціальної тривожності викликає інтрузивний, гіперопікуючий тип поведінки матері. Особи із соціальною фобією, згадуючи своє минуле, розповідають про те, що їхні батьки були холодними, сильно контролювали, переймалися думкою оточення та часто як покарання використовували вплив за допомогою сорому.

Соціальна тривожність пов'язана зі значним багажем негативного соціального досвіду, що особа отримувала впродовж свого життя (залежання, знущання, відторгнення та неприйняття). Часто соціально тривожні клієнти зізнаються, що в дитинстві їх не приймало оточення, та вони були об'єктом глузувань однолітків. Дорослі клієнти, які страждають від соціальної фобії, нерідко пригадують травматичні події юності, що викликали виникнення чи поглиблення розладу.

Самовідтворюючий інтерперсональний цикл вивчався з погляду таких його аспектів: 1) поведінкових шаблонів (низький рівень соціальних навичок, видимі прояви тривоги); 2) реакцій соціального оточення на соціально тривожних осіб; 3) викривленого соціального сприйняття; 4) нестачі соціальних навичок та захисних поведінкових стратегій.

Соціально тривожні особи мають більш холодні стосунки зі своїми друзями та близькими людьми, ніж особи, що не страждають від соціальної тривожності. Люди із соціальною тривожністю частіше відчують гнів та виражають його у зовнішній світ. Також соціально тривожні особи більш критичні та дратівливі [5; 6].

Викривлене соціальне сприйняття осіб із соціальною тривожністю виражається у критичному сприйнятті свого оточення.

З погляду еволюційних теорій соціальна тривожність пояснюють як спосіб адаптації до навколишнього середовища. Модель соціальної тривожності з погляду еволюційної моделі виглядає так: людство існує у групах із певною системою ієрархії. Участь у тій чи тій соціальній групі допомагає адаптаційним процесам, а відторгнення групою зменшує шанси на виживання та продовження свого роду. Ієрархія своєю чергою зменшує внутрішньогрупову напругу та знижує конкуренцію за їжу та статевих партнерів. Тривога у цьому разі є адаптаційною стратегією, що забезпечує лабільність та спрацювання реакції «боротьби або втечі». Незважаючи на те, що соціальна тривожність приносить безліч страждань своєму носієві, прихильники еволюційного підходу вважають, що цей розлад несе в собі адаптивну функцію репродуктивного успіху [11].

У рамках еволюційного підходу соціальну тривожність розглядають як невід'ємну частину соціального життя. Незважаючи на те, що цей розлад є джерелом дискомфорту та негативних переживань для особи, що від нього страждає, соціальна тривожність виконує позитивні для групового життя функції. Вона регулює внутрішньогрупові соціальні процеси, знижує рівень агресії у її членів. На індивідуальному рівні соціальна тривожність допомагає особі у випрацюванні певних патернів поведінки та розвиває самоконтроль та саморегуляцію.

**Висновки та перспективи подальших досліджень.** Отже, соціальна тривожність дуже поширене явище серед студентського середовища. Студенти, як ніхто інший, повинні брати активну участь у соціальному житті під час навчання у вищому навчальному закладі.

Позитивна соціальна взаємодія із оточенням є не тільки запорукою відчуття психологічного комфорту, а й успішності навчання.

Обґрунтовано, що студенти, що страждають соціальною тривожністю, більш схильні до низьких оцінок через свій страх виступати перед групою, відповідаючи на семінарських чи практичних заняттях. Страх відповідати перед екзаменатором, викликаний саме соціальною тривожністю, може призвести до ступору та, як наслідок, негативної оцінки знань студента через його неспроможність ці знання виразити.

Доведено, що соціальна тривожність – це реакція тривоги на ситуації соціальної взаємодії. Особам із соціальною тривожністю складніше встановлювати близькі стосунки з іншими людьми, вони відчують себе невпевнено спілкуючись із протилежною статтю, мають бідний сексуальний досвід.

Визначено, що особи, котрі страждають від соціальної тривожності, схильні оцінювати будь-яке соціальне середовище як вороже, негативно налаштоване й трактувати нейтральні реакції як критичні. Поведінка соціально тривожних осіб є захисною і очікуючи критики з боку оточення, ці люди самі провокують реакції подібного типу своїми реакціями та ставленням.

Проаналізовано основні моделі соціальної тривожності, серед яких найбільшого поширення набула інтерперсональна модель. У рамках цієї моделі соціальна тривожність пояснюється через призму нестачі соціальних навичок та низької самооцінки. Дослідники цього напрямку встановили, що саме негативні взаємозв'язки осіб із своїм соціальним оточенням є тригерами до виникнення та закріплення соціальної тривожності, тоді як сама соціальна тривожність не є причиною негативних відносин особи зі своїм колом спілкування.

**Перспективою** подальших розвідок є емпіричні дослідження психологічних характеристик осіб, які страждають від соціальної тривожності, розроблення корекційної програми роботи психолога із соціально тривожними студентами для зменшення рівня їх тривожності.

### *Література*

1. Предэкзаменационный стресс и эмоциональная дезадаптация у студентов младших курсов / Н. Г. Гаранян, А. Б. Холмогорова, Я. Г. Евдокимова и др. // Социальная и клиническая психиатрия. – 2007. – № 2. – С. 38–42.  
Predekzamenatsyonnyu stress y emotsyonalnaya dezadaptatsyya u studentov mladshykh kursov [Pre-Examination Stress and Emotional Disadaptation among Junior Students] / N. H. Haranyan, A. B. Kholmohorova, Ya. H. Yevdokymova i dr. // Sotsyalnaya y klynycheskaya psykhyatryya. – 2007. – № 2. – S. 38–42.

2. Перре М. Клиническая психология / М. Перре. – СПб. : Питер, 2003. – С. 12–13.  
Perre M. Klynucheskaya psykholohiya [Clinical Psychology] / M. Perre. – SPb. : Piter, 2003. – S. 12–13.
3. Шелехов И. Л. Методы активного социально-психологического обучения : учебно-методический комплекс / И. Л. Шелехов, Е. В. Гребенникова, П. В. Иванично. – Томск : Изд-во ТГПН, 2014. – С. 264.  
Shelekhov Y. L. Metody aktyvnoho sotsialno-psykholohycheskoho obuchenyuya [Methods of Active Social Psychological Education] : uchebno-metodycheskyu kompleks / Y. L. Shelekhov, E. V. Hrebennykova, P. V. Yvanychno. – Tomsk : Yzd-vo THPN, 2014. – S. 264.
4. Patterns of attachment / M. D. S. Ainswoth, M. C. Blehar, E. Water, E Wall. – Hillisdale, NJ : Erbaum, 1978.
5. Alden L. E. The process of cognitive-behavioral therapy with social phobia. Paper presented at the Annual Meeting of the Association for the Advancement of Behavior Therapy / L. E. Alden, W. J. Koch. – Toronto, Canada, 1999.
6. Alden L. E. Patient-therapist relationship and treatment response in generalizaded social phobia. Manuscript submitted for publication / L. E. Alden, W. J. Koch, 2003.
7. Baumeister R. F. Anxiety and social exclution / R. F. Baumeister, D. M. Tice // J. Soc. Clin. Psychol. – 1990. – Vol. 9. – P. 165–195.
8. Clark J. Social Anxiety and Self-evaluation of Interpersonal Performance / J. Clark, H. Arkowitz // Psychological Reports. – 1975. – № 36.
9. Hope D. A. Social anxiety and the recall of interpersonal information / D. A. Hope, R. G. Heimberg, J. F. Klein // Journal of Cognitive Psychotherapy. – 1990. – Vol. 4. – P. 185–195.
10. Kagan J. The biology of the child / J. Kagan // Handbook of child psychology/ Vol. 3. Social, emotional and personality development / N. Eisbnberg (ed.), W. Damon (series ed.). – New York : Willey, 1998. – P. 177–235.
11. Nesse R. Emotional disorders in evolutionary perspective / R. Nesse // Br. J. Med. Psychol. – 1998. – Vol. 71. – P. 397–415.
12. Stopa L. Social phobia and interpretation of social events / L. Stopa, D. M. Clark // Behaviour Research and Therapy. – 2000. – Vol. 38. – P. 273–283.
13. Schlenker B. R. Social anxiety and self-presentation: a conceptualization and model / B. R. Schlenker, M. R. Leary // Psychol. Bull. – 1982. – Vol. 92. – P. 641–669.
14. Townsley R. Social phobia: Identification of possible etiolAtogical factors. Unpublished doctoral dissertation / R. Townsley. – Athens : University of Georgia, 1992.
15. Vertue F. M. From adaptive to dysfunction: an attachment perspective on social anxiety disorder / F. M. Vertue // Person. Soc. Psychol. Rew. – 2003. – Vol. 7. – P. 170–191.

УДК 159.923

**В. В. Коширець**

Received: November 15, 2016

Revised: January 21, 2017

Accepted: February 10, 2017

## **ОСОБИСТІСНИЙ ПРОСТІР СУЧАСНОЇ МОЛОДІ: ОСОБЛИВОСТІ АДАПТАЦІЙНИХ, МОТИВАЦІЙНИХ ТА ОСОБИСТІСНО-ПОВЕДІНКОВИХ ТЕНДЕНЦІЙ**

У статті конкретизовано авторську позицію дослідження структурно-функціональних компонентів особистісного простору сучасної молоді в контексті їх соціалізації. Окреслено центральні позиції щодо розуміння соціалізації особистості в об'єктивно-суб'єктивному вимірі, де обов'язковим моментом є розуміння особистісного простору як інтегрованого образу всіх сукупностей діяльності людини, які вона актуально реалізує як суб'єкт індивідуальної діяльності. Запропонована дослідницька позиція вивчення особистісного простору у вигляді внутрішнього інтегрованого образу суб'єктного характеру забезпечує адекватний рівень соціально-психологічної адаптації, становлення соціальної зрілості, самоствердження і самоактуалізації сучасної молоді. Основні структурні компоненти особистісного простору виконують свої специфічні функції: адаптаційний компонент виконує пристосувальну, контролюючу та захисну функції; мотиваційний компонент здійснює стабілізуючу, ідентифікаційну та інноваційну функції; особистісно-поведінковий компонент уміщує організуючу, комунікативну та акумулюючу функції. Проаналізовано співвідношення змісту функціональних ознак структурних компонентів особистісного простору та його психологічних меж, виділено такі якісні характеристики, як цілісність, самоорганізація та відкритість особистісного простору. Обґрунтовано, що стійкі мотиваційні тенденції поведінки, персоналізовані зв'язки із соціальним світом, становлення зрілого Я-соціального на рівні групової та індивідуальної реалізації сприяють переорієнтації на цільові ознаки розвитку, прояву ініціативності, пошуку інновацій, індивідуальній активності й самореалізації.

**Ключові слова:** особистісний простір, адаптаційний, мотиваційний, особистісно-поведінковий компоненти, соціалізація, внутрішній інтегрований образ суб'єктного характеру, сучасна молодь.

**Koshyrets V. V. Personality Space of Contemporary Youth: Peculiarities of Adaptational, Motivational, Personality and Behavioral Tendencies.** The article concretizes the author's position of studying the structural and functional components of a personality space of contemporary youth in the context of their socialization. The central positions of understanding the personality socialization are outlined in objective-subjective dimension, where the indispensable moment is to understand the

personality space as integrate dimage of all human activities, which human actively realizes as the subject of individual activity. The proposed research position of studying a personality space in the form of inner integrate dimage of subjective character provides the adequate level of social and psychological adaptation, formation of social maturity, self-assertiveness and self-actualization of contemporary youth. The mainstructural components of a personality space perform their specific functions: adaptational component executes adaptive, control and protective functions; motivational component implements stabilizing, identifying and innovative functions; personality and behavior component contains organizing, communicative and accumulating functions. The content correlation of the functional characteristics of a personality space structural components and its psychological boundaries are analyzed, such quality characteristics as integrity, self-organization and openness of a personality space are outlined. It has been grounded, that stable motivational tendencies of a behavior, personalized connections with a social world, becoming of a mature Self-social at group and individual realization levels, promote reorientation towards targeted signs of development, manifestation of initiative, search of innovation, individual activity and self-realization.

**Key words:** personality space, adaptational, motivational, personality and behavior components, socialization, inner integrated image of subjective character, contemporary youth.

**Коширець В. В. Личностное пространство современной молодежи: особенности адаптационных, мотивационных и личностно-поведенческих тенденций.** В статье конкретизировано авторскую позицию исследования структурно-функциональных компонентов личностного пространства современной молодежи в контексте их социализации. Определены центральные позиции в понимании социализации личности в объективно-субъективном измерении, где обязательным моментом является понимание личностного пространства как интегрированного образа всех совокупностей деятельности человека, которые он актуально реализует как субъект индивидуальной деятельности. Предложенная исследовательская позиция изучения личностного пространства в виде внутреннего интегрированного образа субъектного характера обеспечивает адекватный уровень социально-психологической адаптации, становления социальной зрелости, самоутверждения и самоактуализации современной молодежи. Основные структурные компоненты личностного пространства выполняют свои специфические функции: адаптационный компонент выполняет приспособительную, контролирующую и защитную функции; мотивационный компонент осуществляет стабилизирующую, идентификационную и инновационную функции; личностно-поведенческий компонент содержит организующую, коммуникативную и аккумулирующую функции. Проанализировано соотношение содержания функциональных характеристик структурных компонентов личностного пространства и его психологических границ, выделены такие качественные характеристики как целостность, самоорганизация и открытость личностного пространства. Обосновано, что устойчивые мотивационные тенденции по-

ведения, персонализованные связи с социальным миром, становления зрелого Я-социального на уровне групповой и индивидуальной реализации, способствуют переориентации на целевые признаки развития, проявления инициативности, поиска инноваций, индивидуальной активности и самореализации.

**Ключевые слова:** личностное пространство, адаптационный, мотивационный, личностно-поведенческий компоненты, социализация, внутренний интегрированный образ субъектного характера, современная молодежь.

**Постановка наукової проблеми та її значення.** Особистісний простір молоді людини, який розглядається через систему її ідентичностей, виконує регульовальну функцію в процесі її життєдіяльності. Внутрішні та зовнішні фактори формування особистісного простору взаємопов'язані й взаємозумовлені, та свідчать про вплив соціально-психологічних змін на формат позитивного перетворення чи то негативної дестабілізації структур життєвого простору молоді людини.

**Мета статті** – конкретизувати концептуально-методологічні аспекти дослідження структурно-функціональних компонентів особистісного простору сучасної молоді в контексті їх соціалізації в межах авторської позиції його розуміння.

Постійні соціальні зміни в сучасному суспільстві вимагають від особистості трансформації вже сформованих життєвих поглядів та відносин. Однією з головних характеристик якості життєздійснення людини є гармонійність психологічної організації її внутрішнього світу, узгодженість потреб і реальних здобутих цілей, що дає змогу повноцінно використовувати свій потенціал і мати успіх в різних сферах взаємодії із сучасним світом.

Аналізуючи специфіку соціалізації сучасної молоді, слід зосередити увагу на об'єктивно-суб'єктивному вимірі цього процесу, основні психолого-методичні засоби якого спрямовані на актуалізацію становлення соціальної зрілості, соціально-психологічної адаптації, особистісного самоствердження та самоактуалізації.

У класичному розумінні в процесі соціалізації особистість наділена комплексом соціогенних параметрів (потреб, настанов, компетентності тощо) і здатна до суб'єктивного прогнозування порівняно тривалого стратегічного, а також тактичного планування своєї діяльності щодо задоволення матеріальних і духовних потреб через споживання і творення цінностей соціального й техногенно-природного середовища самостійно або в складі соціального суб'єкта [1]. Тільки зі сполучення характеристик середовища й особистості можна встано-

вити параметри особистості, а не навпаки, оскільки первинні характеристики соціального середовища: людина народжується в уже сформованому ціннісному середовищі, і в процесі соціалізації в неї, у її психічній системі формуються соціогенні характеристики як відображення вже наявних інформаційно-ідеальних характеристик суспільства. Набуття соціогенних параметрів – важлива умова соціалізації, але не достатня. Потрібно сформувати у людини такі соціогенні параметри, з якими на цю особистість був би «попит» соціальних суб'єктів, щоб вона потенційно могла бути елементом різних соціальних структур і, тим самим, бути задіяною в різних соціальних технологіях. Лише в такому разі можна вважати особистість соціалізованою.

У визначенні В. Зінченко й Б. Мещерякова: «соціалізація – це процес засвоєння індивідом соціального досвіду, системи соціальних зв'язків і відносин. У процесі соціалізації людина набуває переконань, громадсько схвалюваних форм поведінки, необхідних для її нормального життя в суспільстві» [3]. У такому інтерпретуванні бачимо зроблений акцент на процесі набуття людиною соціогенних параметрів – соціогенні потреби, життєві цілі, сенс життя, соціальні настанови, моральні норми і світоглядні принципи. Саме тому соціалізацію слід розглядати як процес структуризації сфери свідомості людини, який в усій гаммі соціального навантаження складає образ світу.

Свідомість породжується й формується як «психологічний механізм» включення індивідуального буття в життя суспільства й водночас суспільного буття в життя індивіда. Розвиток індивіда як члена суспільства передбачає розвиток його свідомості, тобто ідеальної форми віддзеркалення буття: об'єктивні відношення людини до світу інтеріоризуються і втілюються в індивідуальній свідомості у вигляді особистісного смислу. З того моменту, коли особистісний смисл «осів» в індивідуальній свідомості, починається його зворотний рух діяльності, причому в різноманітних формах трансформації – цінності, інтереси, ідеали, установки, норми, переконання, – які в комплексній єдності складають суб'єктивний досвід особистості.

Загальна теза, що розробляється в працях багатьох психологів щодо цієї проблеми така: «головний внесок у процес побудови образу предмета чи ситуації роблять не окремі чуттєві уявлення, а образ світу загалом» [2]. Глобальна локалізація явищ забезпечує автоматизовану рефлексію людиною відображуваної дійсності, складає кон-



кретно-психологічне підґрунтя усвідомленого характеру психічного відображення людини. Водночас суб'єктивність відображення є певною цілісною характеристикою суб'єкта в будь-якому його акті: до кожного акту входить накопичений досвід цієї людини. Тому образ виступає як «суб'єктивне відображення предметів і явищ об'єктивної дійсності».

У свідомості конкретної особистості, що взаємодіє зі світом, виникає образ певного виду та змісту, серед яких є «образ життя» – інтегрований образ усіх сукупностей діяльності людини, які вона актуально реалізує як суб'єкт індивідуальної діяльності [1].

Розгляд феномену особистісного простору дуже важливий, адже він дає підтвердження щодо залежності розвитку особистості від розвитку суспільства, оскільки генеза особистості зумовлена зовнішніми чинниками. Визначення ступеня зрілості особистості встановлюється на основі оцінки її дій у системі відносин, наявних у цьому суспільстві, згідно з показниками того, наскільки успішно вона оволодіває діяльністю.

Суб'єктне буття людини досить складне й багатоаспектне, воно забезпечується системою всієї людської психіки й реалізується у різноманітних формах [4]. Одним із найсуттєвіших проявів суб'єктності людини є її самоактуалізація, яка розглядається як здійснення можливостей розвитку *Я* за допомогою власних зусиль, співдіяльності, співтворчості з іншими людьми, соціумом і світом загалом. Самоактуалізація припускає збалансований і гармонійний розвиток різних аспектів особистості через надання адекватних зусиль, які спрямовані на розкриття генетичних, індивідних і особистісних потенціалів: це здійснення самого себе в житті й повсякденній діяльності, пошук та утвердження свого особливого шляху в цьому світі, своїх цінностей і сенсу існування кожної миті

Самоактуалізація як інтегральна характеристика особистості поєднує і динамічне, і змістовне ставлення, де на новому рівні розкриваються вольові якості особистості в тому сенсі, «наскільки й у якому напрямку зуміла особистість додати єдності своїм потягам, бажанням і застосувати свою волю для їх реалізації в особистісно-ціннісних і суспільно-значущих формах». Самореалізація – це здійснення самого себе в житті та повсякденній діяльності, пошук і ствердження свого шляху у цьому світі, своїх цінностей та сенсу свого існування кожної миті.

Діяльність створює умови для самореалізації та самоствердження особистості, для пізнання навколишньої дійсності, для забезпечення матеріального благополуччя, створення матеріальних та духовних цінностей. Самоствердження особистості як процесуальна якість уміщує ознаки індивідуалізації, за якою слідує й інтеграція особистості. Так, процес індивідуалізації передбачає суміщення засвоєних особистістю соціальних вимог, норм, очікувань зі специфікою потреб, властивостей і стилю діяльності індивідів. Цей механізм породжується загостреною суперечністю між досягнутим результатом на попередній стадії і незадоволеною потребою індивіда в максимумі персоналізації. Усе це неминуче призводить до конфлікту між соціальною роллю, яка відведена групою цій особистості, і вже засвоєною нею та усвідомленням свого «Я». На фоні цього конфлікту починає діяти процес інтеграції, який забезпечує прийняття і схвалення групою образу особистості, який створений у процесі індивідуалізації. Інтеграція породжується суперечністю між образом особистості, який створений у процесі індивідуалізації, і здатністю групи приймати та схвалити ті її особливості, які відповідають її цінностям, сприяють успіху сумісної діяльності. На цьому етапі самооцінка особистості найбільш сприяє тривалості та успішності вирішення різноманітних суперечностей. Таким чином самоствердження можна розглядати як встановлення відповідності між самооцінкою особистості й оцінкою її групою за значимими здібностями та якостями особистості.

Слід пам'ятати, що в життєвому виборі реалізується людська потреба в самореалізації, досягненні максимальної повноти життя, при цьому «життєвий простір» для вибору, різноманітність конкретних форм самоствердження і самовираження неосяжні, як неосяжне саме життя особистості. Отже, можемо констатувати психологічний факт взаємозв'язку самоствердження особистості та успішності її життєвого шляху. Якщо на життєвому шляху відбувається самоствердження особистості, то такий життєвий шлях та особистість характеризуються як успішні. Якщо ж людина переживає невдачі в актуалізації своїх потенційних можливостей, то в неї виникає почуття недосконалості, незавершеності того, що могло б бути, виникає невротичне почуття провини і, як наслідок, має місце звуження особистісного розвитку.

У багатомірному та рухливому соціальному «просторі» кожна людина може бути представлена безперервно змінювальним набором

векторів стану як характеристик форм й умов (зовнішніх та внутрішніх) її діяльності і взаємодії з природою та суспільством. Рухливість і динамічність цього «простору» зумовлена активністю людини, тим, що вона не тільки адаптується до навколишніх умов її життя, а й оцінює власні можливості щодо їх прийняття. Людина, випрацюючи особисте ставлення, активно впливає на ці умови, перетворює їх, і тим самим пожинає плоди цих перетворень. Ось чому найчастіше процес соціалізації розглядають як адаптацію. Пристосування молоді до соціально-економічних умов, до рольових функцій, соціальних норм, соціальних груп і соціальних організацій, що виступають у ролі середовища її життєдіяльності, є процесом соціально-психологічної адаптації. Соціальну психологічну адаптацію розглядають як компонент дієвого ставлення індивіда до світу, провідна функція якого полягає в оволодінні ним порівняльно стабільними умовами й обставинами свого буття; складову частину осмислення і виконання типових та нешаблонних завдань і проблем завдяки актуалізації інтелектуального та особистісного потенціалу людини, соціально прийнятним чи ситуативно можливим способом поведінки особистості, вчинкового діяння, спільної діяльності.

Психологічний профіль соціалізації особистості, структуризації свідомості людини в «образі світу», особливостей досягнення соціальної зрілості, самоактуалізації та самоствердження особистості наголошує вагомість такої площини життєвого самоздійснення людини як її особистісний простір.

Просторова організація людини відбувається в соціальному просторі – сукупності різноманітних умов життєдіяльності та соціальної поведінки, яка представлена конкретним природним, речовим і предметним оточенням, а також ситуативними й систематичними комунікаціями, зв'язками та взаємовідносинами; соціальний простір є складовою частиною людської діяльності, де людина, створюючи матеріально-духовний світ, змінює форми свого людського буття і тим самим через зміни зовнішнього світу змінює і саму себе.

Особистісний простір – складник соціального простору, який найчастіше розглядають як «внутрішнє середовище» людини, тобто уявлення людини про «своє» середовище, її сукупний образ, що піддається моделюванню. Особистісний простір є мисленневою моделлю життєвого середовища людини, її певною нормативною концепцією. Основою такої моделі є ядро життєво-важливих цінностей

разом із уявленнями про способи й ресурси їх реалізації. Міра суб'єктивності особистісного простору визначається індивідуальною свідомістю. Однак цей сукупний образ є порівняно стійким феноменом індивідуальної свідомості (певний простір значущих для людини смислів), саме тому може бути кваліфікований як «внутрішнє середовище», взаємовідношення з яким людина постійно моделює. Вона одночасно являє собою резервуар «внутрішніх ресурсів», тобто засвоєних знань, навичок та цілих життєвих програм, які можуть бути актуалізовані автоматично або з мінімальними витратами часу й сил.

Структура особистісного простору містить такі компоненти – *адаптаційний, мотиваційний, особистісно-поведінковий*, структурна конфігурація яких визначає сферу повноцінного життєздійснення як внутрішнього локусу контролю соціальної діяльності суб'єкта. Кожен із компонентів виконує свої специфічні функції: *адаптаційний* компонент – *приспосувальну* (приспосовання людини до змін умов життя через засвоєння «цінностей розвитку», стереотипів укладу життя, навичок спільного проживання тощо), *контролюючу* (включення соціального контролю при зміні або трансформації загальносоціальних цінностей і норм життя людини) та *захисну* (збереження фізичних та інтелектуальних ресурсів, забезпечення безпеки та психологічного комфорту людини при зміні або трансформації умов життєдіяльності); *мотиваційний* компонент – *стабілізуючу* (забезпечення просторово-часової та соціокультурної стабільності як основи стійких мотиваційних тенденцій поведінки), *ідентифікаційну* (забезпечення персоналізованих зв'язків із соціальним світом та становлення зрілого Я-соціального на рівні групової та індивідуальної реалізації) та *інноваційну* (сприяння переорієнтації на цільові ознаки розвитку, прояви ініціативності, пошукову інноваційного укладу життя аж до найвищих форм індивідуальної активності і самореалізації); *особистісно-поведінковий* компонент – *організуючу* (забезпечення усвідомленого зворотного зв'язку із соціальними інституціями засобом організованої нормативної поведінки особистості, засвоєної поведінкової мобільності та сформованого вміння орієнтації в соціальних ситуаціях), *комунікативну* (забезпечення консенсусу взаємодії з об'єктами та суб'єктами соціального світу в межах системи локальних і універсальних зв'язків спілкування з повним набором емоційної озброєності повагою, схваленням та підтримкою оточення) та *акумулюючу* (накопичення соціального й індивідуального потенціалу щодо

прояву відповідальності, уміння концентрувати особистісну активність на становлення світогляду, цінностей та внутрішньої позиції власного Я) [2].

Суб'єктні ознаки особистісного простору – наслідок взаємодії соціогенних потреб людини із цінностями соціального оточення, що дає змогу визначити його як суб'єктивно значущий фрагмент буття, який визначає актуальну діяльність і стратегію життя людини та включає комплекс фізичних, соціальних, психологічних явищ, з якими людина себе ототожнює, а отже оберігає всіма доступними їй фізичними та психологічними засобами. Зрозуміло, що в стабільні та продуктивні періоди життя простір прагне до рівноваги, при цьому використовуючи складені та засвоєні мови самовираження, і, навпаки, у період стресових подій та особистісних криз межі можуть утрачати свою міцність, а особистість починає регресувати до умов свого минулого.

Здатність контролювати, захищати й розвивати свій психологічний простір розглядають як особистісну суверенність, яка є формою внутрішньої емоційної згоди з обставинами життя, тому може бути вивчена тільки через ставлення до різних вимірів психологічного простору. Психологічний простір особистості включає комплекс фізичних, соціальних і суто психологічних явищ, з якими людина себе ототожнює (територію, особисті предмети, соціальні прихильності, установки).

Проаналізувавши співвідношення змісту функціональних ознак виділених компонентів особистісного простору та його психологічних меж, можна виділити якісні характеристики особистісного простору. Виходячи з обґрунтування тісного взаємозв'язку функціонування адаптаційного, мотиваційного, особистісно-поведінкового компонентів особистісного простору та взаємозумовленості функціональних ознак меж особистісного простору, можемо стверджувати, що таке спільне функціонування забезпечує гармонійність внутрішнього світу особистості. Така інтегративність особистісного простору полягає в збалансованості зовнішніх впливів і власних уявлень про світ та дає змогу виділити такі його якісні характеристики: 1) *цілісність* як адаптаційно-нормативний фон функціонування особистісного простору; 2) *самоорганізація* як довільна активність щодо цілісної реалізації відносин зі світом речей, людей, соціальними явищами із урахуванням мотиваційно-ідентифікаційних тенденцій поведінки

та прояву індивідуальних цінностей та здібностей; 3) *відкритість* як усвідомлена позиція щодо розвитку та саморозкриття соціального та індивідуального потенціалу входження в соціальний світ та взаємодії з ним.

На нашу думку, конструктивно сформований особистісний простір сприяє повноцінній взаємодії людини із соціумом, що є умовою її інтеграції в суспільство. У цьому контексті особистісний простір є своєрідним механізмом соціальної адаптації, де вимальовується система аксіологічних координат, які визначають характер змісту та засобів досягнення провідних життєвих цілей особистості. Також визначення функціонального змісту особистісних меж конкретизує можливість виникнення та подальшого розвитку соціально-конструктивної життєвої позиції, що передбачає усвідомлення необхідності творчої взаємодії із соціальним середовищем на основі прийняття особистістю відповідальності за побудову власного життя, ставлення до оточення як до суб'єктів життя, а не засобів досягнення власних цілей, чи то інших цінностей самореалізації.

**Висновки.** Отже, одним із результатів становлення особистісного простору є формування суб'єктивно й об'єктивно узгодженого, такого, що суб'єктивно вдовольняє певну особистість, стилю життя – індивідуально обраної системи засобів взаємодії із соціальним середовищем. У такий спосіб особистість вбудовується як соціальний суб'єкт у цілісну систему конкретного суспільства.

Передусім особистісний простір об'єднує в собі ціннісні орієнтації, що визначають основу соціальної адаптації. Це цінності ставлення до себе та інших як до цінності, мети, а не засобу досягнення чужих цілей; чесності, що проявляється у відкритості досвіду та щирості в почуттях; свободи як спонтанності, відсутності постійного контролю та сліпого дотримання належного, відповідальності; довіри до людської природи; та творчої спрямованості людини.

Реалізація описаних цінностей веде і до внутрішньоособистісної інтеграції через самоприйняття та свідомого розв'язання конфліктів, і до соціальної інтеграції через співробітництво та актуальну продуктивну (з елементами творчості) діяльність. Ці процеси стимулюють перебіг соціального дозрівання та складають його сутність. Крім того, особистісний простір визначає межі розвитку мотиваційної структури особистості. При цьому не слід забувати, що максимально повноцінному становленню особистісного простору сприяє відповідний розви-

ток і задоволення потреби в соціальній оцінці та визнанні. Ось чому становлення особистісного простору неможливе без етапу конструктивної взаємодії із соціумом через співробітництво та продуктивну діяльність. Лише така взаємодія є джерелом суспільного визнання, з одного боку, й засобом розкриття власних можливостей – з іншого. Отже, усвідомлення необхідності конструктивної взаємодії із соціумом є умовою інтеграції в суспільство, відповідно й фактором соціальної адаптації людини. Особливого значення для конструктивної взаємодії із соціумом набуває рівень особистісної зрілості й прояви особистісного самоствердження та самоактуалізації.

Інтонування виділених компонентів суб'єктивним змістом набуває особливого звучання щодо актуалізації питань конструктивного втручання та організації особистісного простору в молодому віці.

**Перспективи науково-практичних досліджень.** Подальші дослідження варто спрямувати в напрямку теоретичного обґрунтування та емпіричного вивчення особливостей структурно-функціональних компонентів особистісного простору в межах різних вікових груп, а також у впровадженні нових психотехнологій із конструктивного формування особистісного простору.

#### *Література*

1. Абрамова Ю. Т. Психология среды: источники и направления / Ю. Т. Абрамова // Вопросы психологии. – 1995. – № 3. – С. 130–141.  
Abramova Yu. T. Psikhologiya sredy: istochniki i napravleniya [Environment Psychology: sources and directions] / Yu. T. Abramova // Voprosy psikhologii [Questions of psychology]. – 1995. – № 3. – S. 130–141.
2. Коширець В. В. Психосемантична репрезентація особистісного простору в індивідуальній свідомості студентської молоді / В. В. Коширець // Science and Education a New Dimension. Pedagogy and psychology. – Budapest, 2013. – I (7), Issue: 14, 2013. – P. 245–249.  
Koshyrets V. V. Psykhosemantychna reprezentatsiya osobystisnoho prostoru v indyvidualniy svidomosti studenskoyi molodi [Psycho semantic representation of personality space in individual consciousness of student youth] / V. V. Koshyrets // Science and Education a New Dimension. Pedagogy and psychology. – Budapest, 2013. – I (7), Issue: 14, 2013. – P. 245–249.
3. Нартова-Бочавер С. К. Человек суверенный: психологическое исследование субъекта в его бытии / С. К. Нартова-Бочавер. – СПб. : Питер, 2008. – 400 с.  
Nartova-Bochaver S. K. Cheloviek suvieriennyi: psikhologicheskoye issliedovaniye subyekta v yego bytii [Man sovereign : a psychological study of the subject in his being] / S. K. Nartova-Bochaver. – SPb. : Piter. – 400 s.

4. Титаренко Т. М. Психологічні практики конструювання життя в умовах постмодерної соціальності : монографія / Т. М. Титаренко, О. М. Кочубейник, К. О. Черемних ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – Київ : Міленіум, 2014. – 206 с.

Tytarenko T. M. Psykhologhichni praktyky konstruyuvannia zhyttia v umovakh postmodernoyi socialnosti [Mental practice of designing life in postmodern sociality] : monohrafiya / T. M. Tytarenko, O. M. Kochubeynyk, K. O. Cheremnykh ; Natc. akad. ped. nauk Ukrainy, In-t soc. ta polit. psykhohohiyi. – Kyiv : Milenium. – 206 s.

UDK 159.9.07

**L. F. Krupelnytska,  
O. M. Shportun**

Received: December 02, 2016

Revised: February 20, 2017

Accepted: March 12, 2017

### **LOGICAL ANALYSIS OF HUMOR FORMS WITH PATHOLOGIZATION OF PERSONALITY**

The article is devoted to the analysis of humor forms considering personality pathologization. Various forms of humor manifestation, in accordance with our proposed regulatory-level model, reflect the dominance of a certain level of regulation – biological, social, reflexive and personality. Normally humor functioning occurs involving different levels of regulation under the background control of personality level. Disabling the personality level of control or rigid fixation on a certain level of regulation is the most typical violation at psychic pathology. The analysis is based on two humor components: cognitive and affective and the most widespread violations of these components at psychic disorders. When in cognitive paradigm it comes to the discrepancy on the level of ideas and cognitions, then in affective one it comes to the affective discrepancy, contradiction between the affects, by which «are charged» the cognitions that come into collision. The article attention is focused on the variants combination of the content components of cognitive sphere with the functioning variety of affective sphere. To the most common cognitive sphere disorders are referred: lowering level of generalization, abstraction processes and distortion of generalization process; to the affective sphere disorders – affective lability, affective rigidity, depressive and manic tendencies, emotional stupidity. Changes in any component are reflected on humor functioning character. Taking into



account that it may be many such changes in each component with the development of pathology, there will be more possible combinations that are resulted in changes of certain parameters of humor. Accordingly, we described 17 correlations of cognitive and affective components, which are formed by combinations of different variants of violations.

**Key words:** humor forms, pathologization of humor, cognitive component, affective component, correlation of cognitive and affective components.

**Крупельницька Л. Ф., Шпортун О. М. Логічний аналіз форм гумору при патологізації особистості.** У статті проаналізовано форми гумору при патологізації особистості. Різноманітні форми вияву гумору відповідно до запропонованої нами регуляторно-рівневої моделі відображають домінування певного рівня регуляції – біологічного, соціального, рефлексивного, особистісного. У нормі функціонування гумору відбувається за участю різних рівнів регуляції за фонового контролю особистісного рівня. Вимкнення ж особистісного рівня контролю або ригідна фіксація на певному рівні регуляції – найбільш типові порушення за психічної патології. За основу аналізу взято дві складові частини гумору: когнітивну й афективну та найбільш поширені порушення цих складників при психічних розладах. Якщо в когнітивній парадигмі йдеться про невідповідність на рівні ідей, когніцій, то в афективній – про афективну невідповідність, суперечність між афектами, якими «заряджені» когніції, що зіштовхуються. Зосереджено увагу на варіантах поєднання змістових складників когнітивної сфери з різновидами функціонування афективної сфери. До найпоширеніших порушень когнітивної сфери віднесено зниження рівня процесів узагальнення й абстрагування та викривлення процесу узагальнення; до порушень афективної сфери – афективну лабільність, афективну ригідність, депресивні та маніакальні тенденції, емоційну тупість. Зміни в будь-якому компоненті відображаються на характері функціонування гумору. Ураховуючи, що таких змін при розвитку патології в кожному компоненті може бути багато, можливих комбінацій, що результуються в змінах тих чи тих параметрів гумору, буде ще більше. Відповідно, описано 17 співвідношень когнітивної й афективної складників, які утворені комбінаціями різних варіантів порушень.

**Ключові слова:** форми гумору, патологізація гумору, когнітивний складник, афективний складник, співвідношення когнітивного та афективного складників.

**Крупельницкая Л. Ф., Шпортун О. Н. Логический анализ форм юмора при патологизации личности.** Статья посвящена анализу форм юмора при патологизации личности. Различные формы проявления юмора в соответствии с предложенной нами регуляторно-уровневой модели отражают доминирование определенного уровня регуляции – биологического, социального, рефлексивного, личностного. В норме функционирования юмора происходит с участием различных уровней регуляции при фоновом контроле личностного уровня. Отключение же личностного уровня контроля или ригидная фиксация на определенном уровне регуляции являются наиболее типичными нарушениями

при психической патологии. За основу анализа взяты две составляющие юмора: когнитивную и аффективную и наиболее распространенные нарушения этих составляющих при психических расстройствах. Если в когнитивной парадигме речь идет о несоответствии на уровне идей, когниций, то в аффективной – о аффективной несоответствие, противоречие между аффектами, которыми «заряжен» когниции, сталкивающихся. Сосредоточено внимание на вариантах сочетания содержательных составляющих когнитивной сферы с разновидностями функционирования аффективной сферы. К наиболее распространенным нарушениям когнитивной сферы отнесены снижение уровня процессов обобщения и абстрагирования и искривление процесса обобщения: к нарушениям аффективной сферы – аффективную лабильность, аффективную ригидность, депрессивные и маниакальные тенденции, эмоциональную тупость. Изменения в любом компоненте отражаются на характере функционирования юмора. Учитывая, что таких изменений при развитии патологии в каждом компоненте может быть много, возможных комбинаций, результируются в изменениях тех или иных параметров юмора, будет еще больше. Соответственно, нами описано 17 соотношений когнитивной и аффективной составляющих, которые образуются комбинациями различных вариантов нарушений.

**Ключевые слова:** формы юмора, патологизация юмора, когнитивная составляющая, аффективная составляющая, соотношение когнитивной и аффективной составляющих.

Numerous examples of the professional humor and specific “alcohol humor” make us think, that humor reflects person’s way of life, character of his/her leading activities, needs and values. However, the reflection of the way of life, as we think, is only one of the aspects of the specific changes of humor in the development of the pathology. First, way of life itself, the character of needs and values are determined by these or those pathological changes [3; 12; 13; 17; 18]. Second, humor undergoes complicated changes, because it is polydetermined and polyfunctional.

Various forms of humor manifestation in accordance with the suggested regulatory-level model reflect the domination of the certain level of regulation – biological, social, reflexive and personal.

Normally the functioning of humor proceeds with the help of different regulatory levels and the background control of the personal level. Disabling of the personal control level or rigid fixation on a certain regulatory level are the most typical disorders of mental pathology [1; 4; 8; 10].

In foreign psychology humor is viewed in two paradigms: cognitive and affective [2; 4; 11; 15; 16]. In cognitive paradigm humor is treated,

first of all, as the ability to accept the discrepancy in the game context which may be followed by a smile or laugh [24, p. 14].

In affective paradigm, despite numerous aspects and levels of investigation, to the foreground comes out the consideration of humor in general and comic particularly as the intermediaries in the process of emotional possession of the private psychological activities [4; 21–26]. It is worth to remind that Z. Freud understood sharp wit as the phenomenon that serves to get satisfaction from psychical processes and as the form of the legal expression of the sexual and aggressive tendencies disapproved by the society.

F. Wolfenstein, who relies on the psychoanalytic conception of humor, worked out the model in which humor is considered as the affective phenomenon, which develops in a synthesis with the motivational and emotional spheres and appears to be a reaction to the discrepancy. Humor is treated as a method, which changes the negative experience of people connected with the anxiety and frustration. Moreover, the author finds the roots of this mechanism in childhood. The content of humor, as F. Wolfenstein thinks, reflects the stages of emotional development. Anxious experiences, which are transferred into iconic context of a joke, quit to be anxious and acquire the status of conventions. This ability increases in ontogenesis that suggests that humor is used as means of self-regulation [27–29].

If in cognitive paradigm we deal with the discrepancies on the level of concepts and cognitions, in affective paradigm – with the affective discrepancy, contradiction between affects, by which cognitions that collide are “charged”.

M. V. Borodenko [4], paying attention to the contradictory and controversial nature of humor phenomenon, states that “laugh, holding on two chairs, is the unity of intellect and affect” and refers to the idea of “two-planned subjective image” developed by V. K. Viliunas [6, p. 223].

This short theoretical digression was made in order to attract attention to some more aspects of the process of the pathologization of humor.

Among them such aspects can be singled out as the connection of mental disorders with the intellectual plane of humor (its cognitive component) and, accordingly, the connection of mental disorders with the affective component of humor. It is worth to note, that changes in any of the components are reflected on the character of the functioning of humor. Taking into account that there can be a lot of such changes in the development of a pathology in each component, there will be more possible combinations that result in changes of these or those parameters of humor.

Besides, we can highlight such aspect of violations as the rupture between the intellectual and affective components of humor, destruction of the connection between them.

Of course, the diversity of possible combinations is not limited by the combination of specific functioning only of content components of the cognitive sphere with this or that variant of the affective sphere functioning. Dynamic options of the cognitive processes are also reflected on the specificity of humor in pathology conditions. Because of high significance of the influence of exactly content components, and in order to avoid extra accumulation of the considered variants of possible combinations, we stopped more detailed on the content aspect of the cognitive sphere.

There are variants of cognitive and affective components of humor, that can be present both in norm and pathology, given in table 1.

*Table 1*

**Cognitive and affective components of humor in norm and pathology**

Cognitive component	Affective component
Norm Decrease of the level of such processes as generalization and abstraction Distortion of the generalization process	Norm Affective lability Affective rigidity Depressive tendencies Manic tendencies Emotional dullness

Let's consider the correlation between the cognitive and affective components.

Forms and types of humor in norm are diverse and can not be represented only through their description.

Humor in these or those mental disorders is not also strictly determined in form, because it reflects personal peculiarities that are not restricted by nosological specificity. Though, some common traits for a significant number of people, who have these or those mental disorders, can be singled out [5; 9; 14; 19; 20].

Different correlation of the cognitive norm, decrease of the level of such processes as generalisation and abstraction or the distortion of the generalisation process with norm and violations of the affective sphere, differently reflect on humor functioning and are observed when various mental disorders are present. Table 2 represents variants of possible correlations of cognitive and affective components in conditions of norm and mental pathology.

Table 2

**Correlation of the cognitive and affective components of humor in conditions of norm and pathology**

<b>Character of the cognitive and affective components</b>	<b>Cognitive norm</b>	<b>Decrease of the level of generalization and abstraction processes</b>	<b>Distortion of the generalization process</b>
<b>1</b>	<b>2</b>	<b>3</b>	<b>4</b>
<b>Affective norm</b>	<i>Affective norm + cognitive norm</i>  normal humor	<i>Affective norm + decrease of the level of generalization and abstraction processes</i>  humor in conditions of head traumas of different genesis	<i>Affective norm + distortion of the generalization process</i>  humor in conditions of paranoid schizophrenia without significant affective disorders
<b>Affective lability</b>	<i>Affective lability + cognitive norm</i>  humor in conditions of mental and behavioural disorders caused by psychoactive substances use (MBDCPSU), neurotic, somatoform and connected with stress disorders, hypertension, vascular diseases	<i>Affective lability + decrease of the level of generalization and abstraction processes</i>  humor after consequences of head traumas, infectious diseases, MBDCPSU	<i>Affective lability + distortion of the generalization process</i>  humor in conditions of schizoid personality disorders, hebephrenic schizophrenia, early stages of schizophrenia, schizotypal and delusional disorders
<b>Affective rigidity</b>	<i>Affective rigidity + cognitive norm</i>  humor on early stages of organic mental disorders, epilepsy, in conditions of MBDCPSU	<i>Affective rigidity + decrease of the level of generalization and abstraction processes</i>  humor in conditions of organic mental disorders, epilepsy, MBDCPSU	<i>Affective rigidity + distortion of the generalization process</i>  humor in conditions of paranoid schizophrenia with the affective component expressiveness

*Completion of table 2*

<b>1</b>	<b>2</b>	<b>3</b>	<b>4</b>
<b>Depressive tendencies</b>	<i>Depressive tendencies + cognitive norm</i>  humor in conditions of dysthymia, depressive periods of cyclothymia, bipolar affective disorder, MBDCPSU	<i>Depressive tendencies + decrease of the level of generalization and abstraction processes</i>  humor in conditions of organic mental disorders, vascular dementia particularly, MBDCPSU	<i>Depressive tendencies + distortion of the generalization process</i>  humor in conditions of schizophrenia with depressive symptoms
<b>Manic tendencies</b>	<i>Manic tendencies + cognitive norm</i>  humor in conditions of manic periods of cyclothymia, bipolar affective disorder, MBDCPSU	<i>Manic tendencies + decrease of the level of generalization and abstraction processes</i>  humor in conditions of intoxication consequences, MBDCPSU	<i>Manic tendencies + distortion of the generalization process</i>  humor in conditions of schizoaffective disorders
<b>Emotional dullness</b>	<i>Emotional dullness + cognitive norm</i>  —	<i>Emotional dullness + decrease of the level of generalization and abstraction processes</i>  humor in conditions of chronic organic processes	<i>Emotional dullness + distortion of the generalization process</i>  humor in conditions of schizophrenia

Let's consider the main variants of correlations and describe them in short, being limited only by considerations on the level of theoretical schemes. It is obvious, that this or that variant of correlations is further specified by way of life, character of pathological development, stage of disorders, personal properties and other factors. However, some peculiarities of humor, connected with the specificity of cognitive and affective spheres in conditions of norm and pathology, can be singled out and described.

1. *Cognitive norm in a combination with an affective lability* result in that variant of humor, in which an emphasis on the nuances, the subtlety of humor content come out to the foreground, though together with the instability of forms and levels of humor in a situation of actualisation of

humorous senses and contexts. Instability is a key trait of humor production as well as of humor perception.

2. *Cognitive norm in a combination with an affective rigidity* manifest in an adequate jokes understanding and the ability to produce them. Though the significant peculiarity of this combination is the difficulty with switching from one pole of the contradiction, actualized in humor, to another one. In order to make a joke understandable and the person, who perceives it, could react to it as to a joke, the ability to such “switching” is rather important. Besides, a person with such combination belongs to the circles of “humorists” and “humor consumers”, who laugh at jokes longer than others and laugh at their own jokes more intensive than others.

3. *Cognitive norm in a combination with depressive tendencies*. Such variant can be called humor only conditionally or in conditions of an extended interpretation of the concept of humor. In a narrow sense humor, as the perception of existing contradictory and ambiguous nature of life, can not be combined with depressive perception, which itself differs by one-sidedness and focuses on the insolubility of essential problems or on the insignificance of their solution. Some forms of the extended interpretation of humor, such as “dark humor”, can be obviously referred to this humorous group.

4. *Cognitive norm in a combination with manic tendencies*. This variant of humor can be brightly represented in external manifestations, because accelerated mental processes, when the thinking content component is saved and the mood is heightened, give a person the possibility to produce a lot of humorous contexts as well as to see humor in the things that happen. However, jokes in such variant of humor appear to be more funny for their author than for readers or listeners, because the perception of some funny content happens on the basis of superficial connections between its elements. Some of these connections can really get into the context of humorous attitude to the content, but most of them are “humorous” only for a joker himself.

5. The variant of *cognitive norm in a connection with an emotional dullness* is singled out only in a theoretical scheme, but we didn't succeed to find such connection among the existing nosological forms. Emotional dullness is a characteristic feature either for the schizophrenic defect, in which more or less expressive cognitive disorders mostly with the distortion of the generalization process exist already, or for the chronic organic processes, which are characterised by the decrease of the level of generalization and abstraction processes.

6. *Affective norm in a connection with the decrease of the level of generalization and abstraction processes.* It is known that cognitive and affective changes, as a result of some factors influence, can happen not only synchronously and uniformly, but partially as well. Thus, cognitive disorders can surpass affective and vice versa. In conditions of the decrease of the level of generalization and abstraction processes, when the affective component of mental activity is preserved, humor differs by the sufficient motivation to recognize and produce humorous content, but, at the same time, by the reduced ability to do it. Humor loses its acuteness, jokes become simplified and not funny for those, who percept them. The bearer of such humor is not able himself to catch subtle humorous contexts.

7. *Affective lability in a connection with the decrease of the level of generalization and abstraction processes* manifests itself in such peculiarities of humor as easy arising of the emotional response to the situation, which by external features looks like humorous, but, at the same time, – exhausting emotional reaction. Because of the reduced level of cognitive processes a person often can't understand the specific humorous situation context very well, is not able to abstract away from a concrete situation and to look for the contexts, which “reconcile” different poles of the contradiction actualized by humorous content.

8. *Affective rigidity in a combination with the decrease of the level of generalization and abstraction processes* is a very frequent variant of mental pathology development. In such combination variant of peculiarities of cognitive and affective spheres humor is poorly produced, and only its lower forms and functional levels are actualized. Such lower humor forms are directed mostly to the purpose of reaching homeostasis; personal self-development, self-transcendence as a meaningful vector of humor development in such variant are absent. Such kind of humor snatches out some aspect of life, difficult to endure, and lessens its value serving the reduction of affective experience. The affective reactions themselves are stable, continuous and rather intensive, often with a dysphoria tendency that gives humor peculiar shades of grim irritability and hostility to the surrounding people. The mockery reactions to somebody or something in such kind of combination variant is continuous, malicious, though primitive in content and slightly rude.

9. *Depressive tendencies in a combination with the decrease of the level of generalization and abstraction processes* result in a humor variant specified by extremely low productivity of its both sides – generation and



perception of humor. Such kind of humor doesn't fulfil an essential number of functions, fulfilled by it in norm, because the key components of humor as a higher mental activity appear to be violated. In such case a person extremely rarely responds to humor of others emotionally. When it happens, the person understands it in a specific "depressive" and "grim" way and often focuses on secondary content aspects, and doesn't percept a joke in a context of those senses which are actualized by other people. The generation of humor is also of low productivity. Conditionally humorous output of people with such combination of cognitive and affective peculiarities is incomprehensible and not interesting for others.

10. *Manic tendencies in a combination with the decrease of the level of generalization and abstraction processes.* Such variant of humor differs from humor in the variant of a combination of cognitive norm with manic tendencies by character of cognitive component functioning. When in conditions of cognitive norm a person can percept the content of humor produced by others adequately and feels humorous context, in conditions of the decrease of the level of generalization and abstraction processes such ability is reduced. In a combination with manic tendencies it manifests as a desire to produce humor, but in a really low ability to do it. A person can be sure that he/she jokes well and a lot, but others don't accept such activity as humorous. To the foreground comes out a feeling of unsound behaviour. In a variant with the preserved level of generalization and abstraction processes humor of a person can be accepted as really funny and cheerful, but in a variant with a reduced level of these processes humor of a sick person is not accepted as it is and in the foreground appear the manifestations of the unsound condition.

11. *Emotional dullness in a combination with the decrease of the level of generalization and abstraction processes.* The variant of such combination exists among nosological forms known in medicine, though it is difficult to find its equivalents on the humor level, because from both sides – cognitive as well as affective – the conditions for humor generation and understanding in such case are the least acceptable. The decreased level of generalization and abstraction processes gives no possibility to feel and find the contexts, in which the contradictory tendencies are synthesized, reconciled only with the help of humor. Besides, the lowered affectivity potential makes the appearance and support of the international component in humor functioning impossible. The only possible examples of humor in conditions of such combination of cognitive and affective peculiarities can

be jokes made by a sick person which he/she remembers from a long-time period, when the defect was not formed yet.

12. *Affective norm in a combination with the generalization process distortion.* This combination often manifests in the fancy and quaint humor, which is not always comprehensible for other people. So called “game frame” in such condition is more actively created than felt, because a person has a feeling of higher control over own intellectual products. As for the humor of others, which takes place in some “game frame” comprehensible for the most of people, for a person with the distortion of the generalization process it is unclear, because such person puts his own specific sense accents in a content, which don’t coincide with the accents fixed by people without such disorders. Thus, humorous products of such type is too peculiar, unclear and fancy.

13. *Affective lability in a combination with the generalization process distortion.* Specificity, oddity and unclearness are the essential humor traits both in this very combination as well as in the previous variant, because these features are connected with the generalization process distortion. The difference between these two types lies in a qualitative specificity of the affective component. Affective lability of the bearer of such type of humor gives the variant under consideration sharpness, emotionality and dependence on the pole of affective experiences.

14. *Affective rigidity in a combination with the generalization process distortion* is one more variant in which the content specificity of humor is set by qualitative deviation of generalization process without the reduction of its level. But unlike two previous variants, the variant under consideration is influenced by affective rigidity, which leads to the effects of sticking on some emotions and manifests in disposition to continuous focusing on the affective experiences. This variant is specific as because of oddity and fancy as due to duration and rigidity of manifestations.

15. *Depressive tendencies in a combination with the generalization process distortion.* In this variant the humor peculiarities, connected with the generalization process distortion, are overlapped by the features, connected with the psychological specificity of a depressive state. Thus, humor of the people of this kind is characterized by an extremely low productivity of both its sides – generation of humor and perception of humor. This variant fulfills little number of functions, because like in conditions of the decrease of the level of generalization and abstraction processes in the connection with the depressive tendencies, in this very

connection the key components of humor, considered to be a higher mental function, appear to be violated. A person seldom reacts to the humor of other people emotionally, understands it in a specific “depressive” way, often focusing on the detached from essential content aspects and doesn’t percept a joke in the meaning actualized by other people. The humor generation is also of low productivity first of all because of the specificity of the affective component functioning. Humor of people with such combination of cognitive and affective peculiarities is, first, extremely poor, second – incomprehensible for others.

16. *Manic tendencies in a combination with the generalization process distortion.* Unlike the variant of the decrease of the level of generalization and abstraction processes, characterized by the disability of a person to percept adequately the content of humor produced by other people, to generate humor on the essential level himself / herself and in conditions of depressive tendencies the absence of the desire to produce humor and to participate in the situations with humorous “game frame”, in conditions of the generalization process distortion, combined with manic tendencies, a person strives to produce humor, is able to create “game frame” situation, but such kind of humor is too specific and inapprehensible for others. It is connected with different reasons. First, the content of the produced humor is eccentric and strange, second, the humor in this very variant is too dynamic: the context accents change each other abruptly and are incoherent for a reader or listener.

17. *Emotional dullness in a combination with the generalization process distortion.* This combination variant is very frequent among famous in medicine nosological forms, first of all, in conditions of schizophrenia. However, it is difficult to find its humor analogues, because from both sides – cognitive and affective – the conditions for humor production as well as for its understanding are unfavourable in this very variant. The distorted generalization process doesn’t allow to feel and to look for adequate contexts, in which contradictory tendencies are synthesized, and these tendencies are conciliated with the help of humor. And a low affectivity potential makes conditions for sufficient humor functioning impossible.

In conclusion we can say, that different correlations of cognitive norm, the decrease of the level of generalization and abstraction processes or the distortion of the generalization process in conditions of norm and affective sphere disorders, reflect on humor functioning differently and

manifest themselves in various mental disorders. The logical analysis of the forms of humor pathologization allowed to single out and describe seventeen generalized variants of humor that function in conditions of mental pathology. The perspective of further investigations lies in empirical verification of the selected humor variants on the basis of the personalities with mental disorders.

### *Bibliography*

1. Асмолов А. Г. Психология личности: принципы общепсихологического анализа [Электронный ресурс] / А. Г. Асмолов. – М. : Смысл, 2001. – Режим доступа : [www.fdp.hse.ru/data/082/535/135/psix-lich.doc](http://www.fdp.hse.ru/data/082/535/135/psix-lich.doc)  
Asmolov A. G. Psikhologiya lichnosti: printsipy obshchepsikhologicheskogo analiza [Psychology of personality: principles of psychological analysis] [Elektronnyi resurs] / A. G. Asmolov. – M. : Smysl, 2001. – Rezhim dostupa : [www.fdp.hse.ru/data/082/535/135/psix-lich.doc](http://www.fdp.hse.ru/data/082/535/135/psix-lich.doc)
2. Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса / М. М. Бахтин. – М. : Худ. лит., 1990. – 543 с.  
Bakhtin M. M. Tvorchestvo Fransua Rable i narodnaya kultura Srednevekovyya i Rennessansa [Rabelais and his world, trans. H. Iswolsky] / M. M. Bakhtin. – M. : Khud. lit., 1990. – 543 s.
3. Братусь Б. С. Аномалии личности / Б. С. Братусь. – М. : Мысль, 1988. – 348 с.  
Bratus B. S. Anomalii lichnosti [Anomalies of personality] / B. S. Bratus. – M. : Mysl, 1988. – 348 s.
4. Бороденко М. В. Два лица Януса-смеха / М. В. Бороденко. – Р/нД. : Цветная печать, 1995. – 86 с.  
Borodenko M. V. Dva litsa Yanusa-smekha [The two faces of Janus – laugheter] / M. V. Borodenko. – R/nD. : Tsvetnaya pechat, 1995. – 86 s.
5. Василюк Ф. Е. Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций) / Ф. Е. Василюк. – М. : МГУ, 1984. – 200 с.  
Vasilyuk F. E. Psikhologiya perezhivaniya (analiz preodoleniya kriticheskikh situatsiyi) [Psychology of experience (analysis of overcoming the critical situations)] / F. E. Vasilyuk. – M. : MGU, 1984. – 200 s.
6. Вилюнас В. К. Психология развития мотивации / В. К. Вилюнас. – СПб. : Речь, 2006. – 458 с.  
Vilunas V. K. Psikhologiya razvitiya motivatsiyi [Psychology of motivation development] / V. K. Vilunas. – SPb. : Rech, 2006. – 458 s.
7. Выготский Л. С. Психология развития человека / Л. С. Выготский. – М. : Смысл ; Эксмо, 2005. – 1136 с.  
Vygotskiy L. S. Psikhologiya razvitiya cheloveka [Psychology of human development] / L. S. Vygotskiy. – M. : Smysl ; Eksmo, 2005. – 1136 s.
8. Выготский Л. С. Собрание сочинений : в 6 т. Т. 4. Детская психология / Л. С. Выготский. – М. : Педагогика, 1984. – 432 с.

- Vygotskiy L. S. Sobraniye sochineniy : v 6 t. T. 4. Detskaya psikhologiya [Collected edition in 6 vol. Vol. 4. Child psychology] / L. S. Vygotskiy. – M. : Pedagogika, 1984. – 432 s.
9. Гладких Н. В. Катарсис смеха и плача / Н. В. Гладких // Вест. Томск. гос. пед. ун-та. Сер. : Гуманитарные науки (филология) – Томск, 1999. – Вып. 6 (15). – С. 88–92.  
Gladkikh N. V. Katarsis smekha i placha [Katharsis of laughing and crying] / N. V. Gladkikh // Vest. Tomsk. gos. ped. un-ta. Ser. : Gumanitarnyye nauki (filologiya) – Tomsk, 1999. – Vyp. 6 (15). – S. 88–92.
10. Домбровская И. С. Юмор в контексте развития / И. С. Домбровская. – ИК «Неформат», 2014. – 280 с.  
Dombrovskaya I. S. Yumor v kontekste razvitiya [Humor in the context of development] / I. S. Dombrovskaya. – ИК “Nefomat”, 2014. – 280 s.
11. Иванова Е. М. Психопатология и чувство юмора [Электронный ресурс] / Е. М. Иванова, С. Н. Ениколопов // Трудный пациент. – 2009. – Июль. – Режим доступа : <http://t-pacient.ru/articles/6443/>  
Ivanova E. M. Psikhopatologiya i chuvstvo yumora [Abnormal psychology and a sense of humor] [Elektronnyi resurs] / E. M. Ivanova, S. N. Enikolopov // Trudnyu patsient. – 2009. – Iyul. – Rezhim dostupa : <http://t-pacient.ru/articles/6443>
12. Завьялов В. Ю. Смысл нерукотворный: методология дианалитической терапии и консультирования. / В. Ю. Завьялов. – Новосибирск : Манускрипт, 2007. – 234 с.  
Zaviyalov V. U. Smysl nerukotvornyy: metodologiya dianaliticheskoy terapiyi i konsultirovaniya [Miraculous meaning: methodology of dianalitical therapy and consulting] / V. U. Zaviyalov. – Novosibirsk : Manuscript, 2007. – 234 s.
13. Леонтьев Д. А. Чувство юмора / Д. А. Леонтьев // Psychologies. – 2007. – № 18. – Р. 44.  
Leontyev D. A. Chuvstvo yumora [A sense of humor] / D. A. Leontyev // Psychologies. – 2007. – № 18. – P. 44.
14. Мамардашвили М. К. Классический и неклассический идеалы рациональности / М. К. Мамардашвили. – М. : Лабиринт, 1994. – 92 с.  
Mamardashvili M. K. Klassicheskiy i neklassicheskiy idealy ratsionalnosti [Classical and non-classical ideals of rationality] / M. K. Mamardashvili. – M. : Labirint, 1994. – 92 s.
15. Мартин Р. Психология юмора : пер. с англ. / Р. Мартин ; под ред. Л. В. Куликова. – СПб. : Питер, 2009. – 480 с.  
Martin R. Psikhologiya yumora : per. s angl. [Psychology of humor] / R. Martin ; pod red. L. V. Kulikova. – SPb. : Piter, 2009. – 480 s.
16. Носенко Е. Л. Стили та форми прояву гумору як гіпотетичні аспекти імпліцитної діагностики психологічного здоров'я / Е. Л. Носенко, О. Б. Харченко // Проблеми сучасної психології. – 2010. – Вип. 10. – С. 501–514.  
Nosenko E. L. Styli ta formu proyavu humoru yak hipotetychni aspekty implitsyt-noyi diagnostyky psykhologichnogo zdorovya [Styles and forms of humor manifestations as hypothetical aspects of implicit diagnostic of psychological

- health] / E. L. Nosenko, O. B. Kharchenko // Problemy suchasnoyi psykholohiyi. – 2010. – Vyp. 10. – S. 501–514.
17. Опихайло О. Б. Характер зв'язку психологічних властивостей особистості з різними формами прояву гумору [Електроний ресурс] / О. Б. Опихайло // Вісн. Нац. акад. Держ. прикордонної служби України. – 2014. – Вип. 2. – Режим доступу : [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vnadps\\_2014\\_2\\_18.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vnadps_2014_2_18.pdf)  
Opykhailo O. B. Kharakter zvyiazku psykholohichnykh vlastyvostei osobystosti z riznymu formamy proyavu humoru [The relationships between the psychological personality traits and different forms of humor manifestation] [Elektronnyi resurs] / O. B. Opykhailo // Visn. Nats. akad. Derzh. prykordonnoyi sluzhby Ukrainy. – 2014. – Vyp. 2. – Rezhym dostupu : [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vnadps\\_2014\\_2\\_18.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vnadps_2014_2_18.pdf)
18. Поппер К. Р. Объективное знание. Эволюционный подход : пер. с англ. / К. Р. Поппер. – М. : Эдиториал УРСС, 2002. – 384 с.  
Popper K. R. Obyektivnoye znaniye. Evolyutsionnyi podhod : per. s angl. [Objective knowledge: An Evolutionary Approach] / K. R. Popper. – M. : Editorial URSS, 2002. – 384 s.
19. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии : в 2-х т. Т. 2 / С. Л. Рубинштейн. – М. : Педагогика, 1989. – 328 с.  
Rubinshteyn S. L. Osnovy obshchey psikhologii : v 2-kh t. T. 2 [Fundamentals of General Psychology : in 2 vol.] / S. L. Rubinshteyn. – M. : Pedagogika, 1989. – 328 s.
20. Рубинштейн С. Л. Очерки, воспоминания, материалы / С. Л. Рубинштейн ; под ред. Б. Ф. Ломова. – М. : Наука, 1989. – 440 с.  
Rubinshteyn S. L. Ocherki, vospominaniya, materialy [Essays, memories, materials] / S. L. Rubinshteyn ; pod red. B. F. Lomova. – M. : Nauka, 1989. – 440 s.
21. Стефаненко Е. А. Исследование гелотофобии у больных психическими расстройствами / Е. А. Стефаненко, Е. М. Иванова, С. Н. Ениколопов // Теоретические и прикладные проблемы медицинской психологии : сб. материалов Всерос. юбилей. науч.-практ. конф. (к 85-летию Ю. Ф. Полякова) (14–15 февр. 2013 г.). – М. : ГОУ ВПО «Московский городской психолого-педагогический университет» и ФГБУ «НЦЗП» РАМН, 2013. – С. 106–107.  
Stefanenko E. A. Issledovaniye gelotofobiya u bolnykh psikhicheskimi rasstroystvami [The study of gelotophobia for patients with mental disorders] / E. A. Stefanenko, E. M. Ivanova, S. N. Yenikolopov // Teoreticheskiye i prikladnyye problemy meditsinskoj psikhologii : sb. materialov Vseros. yubiley. nauch.-prakt. konf. (k 85-letiyu Yu. F. Poliakova) (14–15 fevr. 2013 g.). – M. : GOU VPO “Moskovskiy gorodskoy psikhologo-pedagogicheskij universitet” i FGBU “NTsZP” RAMN, 2013. – S. 106–107.
22. Харченко О. Б. Особистісні фактори різних форм прояву гумору / О. Б. Харченко // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. – Сер. : Психологія. – 2010. – № 9/1. – Вип. 16. – С. 113–118.  
Kharchenko O. B. Osobystisni faktory riznykh form proyavu humoru [Personal factors of different forms of humor manifestation] / O. B. Kharchenko // Visn. Dnipropetr. un-tu. Ser. : Psykhologiya. – 2010. – № 9/1. – Vyp. 16. – S. 113–118.

23. Щербина Л. Ф. Метатеоретичне мислення психотерапевта: модель, дослідження, програма розвитку / Л. Ф. Щербина. – Київ : Геопринт, 2012. – 283 с.  
Shcherbyna L. F. Metateoretychne myslennia psykhoterapevta: model, doslidzhennia, prohrama rozvytku [Meta-theoretical Thinking of Therapist: model, research, program development] / L. F. Shcherbyna. – Kyiv : Neoprynt, 2012. – 283 s.
24. Apter M. J. A structural-phenomenology of play / M. J. Apter // *Adult play: A reversal theory approach*. – Amsterdam : Swets & Zeitlinger, 1991. – P. 13–29.
25. Apter M. J. A structural-phenomenology of play / M. J. Apter // *Adult play: A reversal theory approach*. – Amsterdam : Swets & Zeitlinger, 1991. – P. 13–29.
26. Frydenberg E. Thriving, surviving, or going under: Which coping strategies relate to which outcomes? / E. Frydenberg, R. Lewis // *Thriving, surviving, or going under*, University of Melbourne. – P. 3–23.
27. Lampert M. D. Cross-cultural variation in gelotophobia within the United States / M. D. Lampert, K. L. Isaacso, J. Lyttle // *Psychological Test and Assessment Modeling*. – 2010. – № 52 (2). – P. 202–216.
28. Polimeni J. Humor perception deficits in schizophrenia / J. Polimeni, J. P. Reiss // *Psychiatry Research*. – 2006. – Vol. 141. – P. 229–232.
29. Proyer R. T. An Initial Study on How Families Deal with Ridicule and Being Laughed at: Parenting Styles and Parent – Child Relations with Respect to Gelotophobia, Gelotophilia, and Katagelasticism / R. T. Proyer, S. Estoppey, W. Ruch // *Journal of Adult Development*. – 2012. – Vol. 19, Issue 4. – P. 228–237.
30. Ruch W. Who fears being laughed at? The location of gelotophobia in the Eysencki- an PEN-model of personality / W. Ruch, R. Proyer // *Personality and Individual Differences*. – 2009. – № 46 (5–6). – P. 627–630.

УДК 159.938

**A. V. Kulchytska**

Received: November 15, 2016

Revised: January 21, 2017

Accepted: February 10, 2017

## **SOCIAL-PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF CONSUMER'S BEHAVIOR**

This article is dedicated to the investigation of consumer's personal behavior. The author has proved the topicality, conducted the research analysis of this problem, and defined the investigative methods and the methodology of social-psychological personal characteristics and peculiarities of consumer's behavior. The research topicality is determined by booming development of society and economics, necessity of

solution of scientific targets, the centre of which is a human as a subject of economic activities. One of such questions is the investigation of consumer's behavior and factors, which have influence on it. The author assumes the view that consumer's behavior does not reduce only to maximization of usefulness, rational scores and calculations. Moreover, besides the functional demand on goods, there is also non-functional demand, which is caused by different, including psychological factors. The article shows the results of quantitative and qualitative analysis. The article has found out personal individual-psychological characteristics using Multifactorial personality questionnaire of R. Kettle. The diagnostics results are represented according to sixteen figures. In article there are represented research results of psychological types of customer's behavior according to the methodology of O. S. Posypanova "Psychological profile of customer". Even profiles of customers have been determined and described: innovator, fashioner, traditionalist, conservator, individualist, situationalist, careless. According to diagnostics results with the help of correlating analysis there have defined interconnection peculiarities of personal individual and psychological characteristics and customer's behavior elements, which are definite in customer's psychological profiles typology. In this article there are also the prospective of the following investigations.

**Key words:** customer's behavior, individual and psychological personal characteristics, customer's psychological profile.

**Кульчицька А. В. Соціально-психологічні особливості поведінки споживача.** У статті досліджено споживчу поведінку особистості. Автор обґрунтовує актуальність, аналізує дослідження із цієї проблематики, визначає методи та методика дослідження соціально-психологічних характеристик особистості та особливостей споживчої поведінки. Актуальність дослідження зумовлює сучасний стрімкий розвиток суспільства й економіки, потреба розв'язання наукових завдань, у центрі яких стоїть людина як суб'єкт економічної діяльності. Одне з таких завдань – саме дослідження споживчої поведінки й чинників, які впливають на неї. Автор притримується думки, що поведінка споживача не зводиться лише до максимізації корисності, раціональних оцінок і розрахунків. Оскільки, крім функціонального попиту на товар, існує й не функціональний попит, який зумовлюється різними, у т. ч., психологічними чинниками. Наведено кількісний та якісний аналіз результатів діагностики, здійснено інтерпретацію даних емпіричного дослідження означеної проблеми, які демонструються і графічно, і описово. Виявлено індивідуально-психологічні характеристики особистості з використанням «Багатофакторного опитувальника» Р. Б. Кеттела. Результати діагностики представлені за шістнадцятьма показниками. Представлено результати дослідження психологічних типів споживчої поведінки за методикою О. С. Посипанової «Психологічний профіль споживача». Визначено й описано сім видів профілів споживачів: інноватор, модник, традиціоналіст, консерватор, індивідуаліст, ситуаціоніст, байдужий. За результатами діагностики з допомогою кореляційного аналізу встановлено особливості взаємозв'язку індивідуальних психологічних характеристик особистості та елементів спожив-



чої поведінки, які визначалися в типології психологічних профілів споживачів. Окреслено перспективи подальших досліджень.

**Ключові слова:** споживча поведінка, індивідуально-психологічні характеристики особистості, психологічний профіль споживача.

**Кульчицкая А. В. Социально-психологические особенности поведения потребителя.** В статье исследовано потребительское поведение личности. Автор обосновала актуальность, осуществила анализ исследований по этой проблематике, определила методы и методики исследования социально-психологических характеристик личности и особенностей потребительского поведения. Актуальность исследования вызвана стремительным развитием общества и экономики, необходимостью решения научных задач, в центре которых стоит человек как субъект экономической деятельности. Одной из таких задач является именно исследование потребительского поведения и факторов, влияющих на него. Автор придерживается мнения, что поведение потребителя не сводится только к максимизации полезности, рациональных оценок и расчетов. Поскольку, кроме функционального спроса на товар, существует и не функциональный спрос, который обуславливается различными, в том числе, и психологическими факторами. Приводится количественный и качественный анализ результатов диагностики, осуществляется интерпретация данных эмпирического исследования данной проблемы, которые демонстрируются как графически, так и описательно. Выявлены индивидуально-психологические характеристики личности с использованием «Многофакторного опросника» Р. Б. Кеттела. Результаты диагностики представлены по шестнадцати показателям. Результаты исследования психологических типов потребительского поведения представлены по методике А. С. Посипановой «Психологический профиль потребителя». Определены и описаны семь видов профилей потребителей: инноватор, модник, традиционалист, консерватор, индивидуалист, ситуационистов, равнодушен. По результатам диагностики с помощью корреляционного анализа установлены особенности взаимосвязи индивидуальных психологических характеристик личности и элементов потребительского поведения, которые определялись в типологии психологических профилей потребителей. Определены перспективы дальнейших исследований.

**Ключевые слова:** потребительское поведение, индивидуально-психологические характеристики личности, психологический профиль потребителя.

**Background of the problem.** The fast modern development of society and economics sets new tasks before specialists and professionals of humanitarian and economic spheres. Since the person is a subject of economic activities, for defining of her behavioral peculiarities you should consider psychological factors, but not only economic laws [3]. In our opinion, there is a wide range of scientific problems, connected to the human factor, which aren't paid enough attention on; and one of which is

the research of consumer's behavior and factors that have influence on it. The consumer's behavior can be influenced by the totality of factors, among which there are personal, psychological, social and cultural, factors of situational influence, the marketing complex of a company that deals with manufacture of a certain good [2].

Besides of the functional demand, when the most essential are the characteristic features of a good, there is also a non-functional demand that is caused by different psychological factors [4]. The important role in the formation of consumer's behavior is played by personal psychological peculiarities, which are base for classification of personal types. Individual and psychological peculiarities of consumer's behavior, in our opinion, is the important principle for defining of consumer's behavior peculiarities, as the majority of investigations, directed to consideration of social and economic peculiarities of consumer's behavior.

Therefore, it is advisable, in our opinion, to implement the structuration of consumer contingent referring to consumer's behavioral types. This classification will allow to investigate main individual and psychological peculiarities in consumer's behavior and predict its requirements, needs and desires, that plays extremely important role in marketing sphere. Due to the information above, we consider this topic as a significant and actual one.

**Recent researches analysis of this issue** have shown that the issue of consumer's behavior takes an essential place in scientific works of as national as foreign scientists; as classic as modern scientists. The characteristic feature of this problem is its multidirectional, diversity, ambiguity and inability of coverage only through the prism of looking through only one scientific branch. The proof for this is works of scientists-economists, sociologists, marketologists and psychologists. The peculiarities of usage are discovered in works of such marketologists as F. Cotler, R. Blackwell, P. Miniard, J. Angel, K. Keller, J. McCarthy, G. Carpenter, I. Alioshyna, O. Zozuliov, R. Ivanova, S. Garkavenko and others. There were underlined different behavioral types of consumers at different markets of goods and services [1; 2].

A. Maslow, J. Atkinson, Z. Freud, A. Bandura, J. Rotter, L. Festinger, J. Kelli, R. Kettle, P. Lunt, S. Livingstone, O. Posypanova and others, investigated the psychological peculiarities of consumer's behavior. They have outlined the range of consumer characteristic features; have made clear the understanding of their motives and needs.

In modern Ukrainian society, investigations are conducted due to psychological and economic statements: about the definition of consumer's behavior (B. M. Andrushkiv, N. Voleniuk, E. P. Golubkov, D. Jobber, Ya. Zoska, A. G. Kalchenko, Komarovska, V. Mashtabey, G. Lozhkin, R. Romat, M. Rokich, B. Selingman and others); about factors of consumer's behavior (A. Krylov, V. Kurylenko, M. Lukashevych, A. Mazaraki, V. Moskalenko, T. Negl, G. Stoliarov, A. Starostina, V. Tarasenko and others); about psychographic personal types (V. Ya. Kardash, L. G. Krylov, N. V. Kudenko, A. Kus, F. M. Levshyn, T. I. Lukyanets, A. F. Pavlenko, R. D. Peter, O. S. Posypanova, G. G. Pochentsov and others).

At the same time, the obvious fact is insufficiency of phenomena investigation of consumer's behavior in conditions of modern society. The issue of studying individual and personal determinants and classification of consumer's behavioral types from the point of view of psychological science is still urgent.

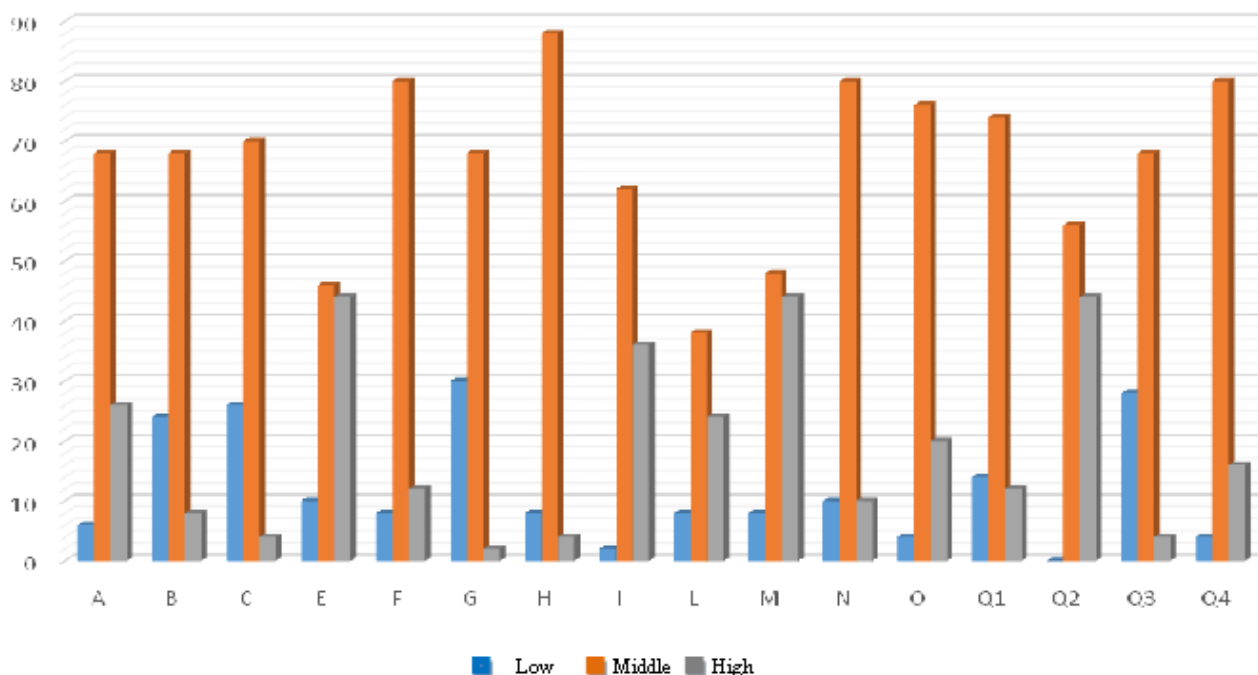
**Objectives of the article** – to conduct the theoretic and empiric research of psychological types of consumer profiles and personality's traits of consumers.

**Methods and methodologies of the research.** For achieving of a particular purpose and goals there were used theoretic and empiric methods of scientific research. The empiric studying of this problem was conducted with a help of such methodologies as: Multifactorial personality questionnaire of R. Kettle [6]. This methodology allows defining features of character, abilities and interests of a person; interview "Psychological consumer profile" by O. S. Posypanova [5]. The methodology allows diagnosing 7 types of consumer profiles: innovator, fashion man, traditionalist, conservator, individualist, situationalist and careless type.

For the participation in investigation we have chosen students-psychologists and students-social teachers. The sample is represented by 70 people. The age of participants is from 18 to 22 years old. The total time of investigation conducting was 150 minutes.

**Procedure of the research.** With a help of chosen methodology we have got results, which gave us opportunity to define individual and psychological features of consumer's behavior of the subjects. Let's consider our received results for each of selected methods.

The general picture of results according to the **Multifactorial personality questionnaire of R. Kettle** is demonstrated graphically at the picture 1.



**Picture 1. Results of personality with a help of the Multifactorial personality questionnaire of R. Kettle (%)**

First, we should notice that received results respond to the “norm”, as most participants showed middle level of each feature expression. The significant fact is how results were divided between low/high levels. As in conditions of low/high level expression of a certain factor, we can talk about the existence of tendency to one of polar characteristics in respondents. Let’s consider received results in details.

The significant expression of a high level is shown with a help of such factors:

- The factor “E” (Conquest – Domination) – 44 % of participants express increased level of domination, for 46 % of subjects a middle level of expressing factor is present, and for 10 % – conquest is special;

- The factor “I” (Realism – Sensitivity) – 36 % of participants express sensitivity, 62 % of subjects have such features of as realism as sensitivity, and only 2 % express “clear” realism;

- The factor “M” (Practicality – Dreaminess) – 44 % of subjects have got the increased level of dreaminess, 8 % of subjects have chosen practicality, and 48 % of subjects have got middle figures of this factor;

- The factor “Q2” (Conformism – Non-conformism) – 44 % of subjects have defined themselves as non-conformists, besides, according to this factor, the participants with extreme expression of conformism are not present, for the rest (56 %) of the participants the specific is a middle level of this factor expression, that characterizes them as through the conformism as through the non-conformism.

The preference of low level to high one is found in such factors:

– The factor “G” (Abnormal – normal behavior) – 30 % of participants are closer to abnormal towards the social norms behavior. Normal behavior is specific only for 2 % of subjects, and for 68 % of subjects a middle level is characteristic, for which expression of as one as other characteristics is common.

– The factor “Q3” (Low- High Self-control) – 29 % of participants have low self-control, 69 % have middle level of ability to self-control, and only 2 % of interviewed have high level of self-control;

– The factor “C” (Emotional instability – Emotional stability). According to this factor some increasing has been found in a direction of emotional instability (26 % of subjects), at the same time only 4 % of subjects have the feature of emotional stability and 70 % of subjects have a middle level, with possible expression of as emotional instability as emotional stability in interviewed.

– The factor “B” (Concrete – Abstract Mind). This factor is expressed on the level of concrete brainwork in 24 % of participants, 8 % of participants have expressed abstract mind, and 68 % of participants are in conditions of as abstract as concrete type of brainwork.

For finding out psychological consumer’s profiles according to their behavior, we have used the method “Psychological consumer’s profile” (by O. O. Posypanova).

The analysis of received data has allowed us stating the following. Due to the type “Traditionalism” we have found that 54 % subjects have a minimal expression of this type, and 46 % subjects – a middle level of this parameter expression. This type is characterized by selection of goods type, which is constant and standard for society where the person lives.

The customer’s type “Conservative man” was revealed on a minimal expression level for 60 % of subjects, while 40 % of subjects have a middle level of the type. It is characterized by the usage of goods, which are tested in own experience and respond to the individual tastes.

Due to the type “Fashion man” for most part of sample (41 %) a minimal expression level is peculiar, 40 % of subjects have a middle level of the type, and 19 % of subjects have a maximal level of the type expression. It is characterized by the following of general tendencies, orientation on general system of tastes and opinions.

The results of the type “Situation man” show about the fact that 42 % of subjects have a low level of this type, a middle expression level is characteristic for 43 % of subjects, and 15 % of subjects have a maximal

expression level of this feature. It is characterized by preference to inner and outer influence.

There is also a small amount of subjects that don't have features of such types: "Individualist", which is characterized by the desire to be different from other people, having their own style; and "Innovator", which is characterized by avant-garde moods. Well, 2 % of subjects haven't expressed any levels of these types. The low level according to these types is characteristic for 54 % and 52 %, high – for 11 % and 12 % and middle – for 33 % and 30 %.

The consumer's type "Careless" is represented by respondents on all levels of expression: this type isn't characterized for 16 % of subjects, 62 % have a minimal level, 18 % – middle level, and for 2 % – high level of the careless type. It is characterized by short brainwork on its choice, careless attitude to customizing products, running the principle of existence and practicality of goods.

The conducted analysis has allowed determining general expression peculiarities of diagnostic figures in the participants. With reference to the research topic and following the targets, which were set, we have conducted the correlative data analysis, received due to the results of diagnostics. So, according to the received results we can state about such statistically significant interconnections:

The consumer's type "Individualist" correlates with:

– the factor "M" ( $r = 0,300$ , with  $p = 0,05$ ). The received coefficient of correlation proves that subjects with brightly expressed type "Individualist" have high figures for the factor "M" (practicality – avoiding of everything unusual, reliability on practical statements).

– the factor "Q4" ( $r = -0,308$ , with  $p = 0,05$ ). The received coefficient of correlation proves that subjects with brightly expressed type "Individualist" have high figures for the factor "Q4" (emotional tension – excitability, irritability, activity).

The consumer's type "Fashion man" correlates with:

– the factor "Q2" ( $r = 0,295$ , with  $p = 0,05$ ). The positive coefficient of correlation testifies that interviewed with a high expression level for consumer of this type have a high expression level of the factor "Q2" (conformism – dependence, need in a group support, making the common decision). And vice versa participants with low expression level of consumer's type "Fashion man" have high figures of the factor "Q2" (non-conformism);

The type “Traditionalist” positively correlates with three parameters:

– the factor “A” ( $r = 0,295$ , with  $p = 0,05$ ). This coefficient of correlation testifies that for the subjects with a high level of expression of traditionalist type of consumer’s behavior a high level of the factor “A” expression is specific (asociality – alienation, distrust, skeptic attitude).

– the factor “B” ( $r = 0,331$ , with  $p = 0,05$ ). The positive coefficient of correlation testifies that for the subjects with a high expression level of the traditionalist type high figures of the factor “B” are specific (concrete mind – emotional disorientation of a brainwork).

– the factor “G” ( $r = 0,319$ , with  $p = 0,05$ ). The subjects with a high expression level of the traditionalist type a high figure of the factor “G” is specific (normal behavior – morality, equability, emotional discipline).

“Conservative” type of a consumer correlates with one parameter:

– the factor “G” ( $r = -0,318$ , with  $p = 0,05$ ). The negative correlative connection between these parameters testifies such peculiarities: for the participants with a low expression level of conservative type for consumer a high expression level of the factor “G” is specific (emotional instability – being under the influence of emotions, high level of tiredness, appearing of argumentative situations).

The consumer’s type “Situation man” correlates with two parameters of personal psychological peculiarities:

– the factor “M” ( $r = 0,289$ , with  $p = 0,05$ ). High figures of consumer’s situation type respond to high figures of the factor “M” (practicality – avoiding of everything unusual, reliability on practical statements), but low figures of consumer’s situation type respond to high figures of the factor “M” (dreaminess);

– the factor “N” ( $r = 0,311$ , with  $p = 0,05$ ). For the participants with a high level of consumer’s situation type a high expression level of the factor “N” is specific (straightness – simplicity, prudence, care, muse) and a low expression level of the factor “F” (expression);

– the factor “I” ( $r = 0,351$ , with  $p = 0,05$ ). For the respondents of consumer’s careless type high figures of the factor “I” are specific (realism – low sensitivity, strictness, reality of statements, practicality);

– the factor “O” ( $r = 0,351$ , with  $p = 0,05$ ). For the subjects with a high expression level of careless type responds to a high expression level of the factor “O” (composure – safety, self-confidence, composure, insensibility to reactions of surrounding people), for the subjects with a low expression level of a careless type high figures of the factor “O” are characteristic (anxiety);

– the factor “N” ( $r = 0,317$ , with  $p = 0,05$ ). The respondents with a high expression level of a careless type have a high expression level of the factor “N” (straightness – sensibility, spontaneity, unstrained emotions, simple tastes) and vice versa, for the interviewed with a low expression level of a careless type a high level of the factor “N” is characteristic (penetration);

– the factor “Q1” ( $r = 0,303$ , with  $p = 0,05$ ). For the respondents with a high expression level of a careless type a low expression level of the factor “Q1” is characteristic (conservatism) and high results of the factor “Q1” (radicalism – free mind, tolerance to inconveniences, critical mood, distrust to the authorities);

– the factor “Q4” ( $r = 0,303$ , with  $p = 0,05$ ). The respondents with a high expression level of a careless type a high level of the factor “Q4” is characteristic (relaxation) and a low level of the factor “Q4” (emotional tension).

**Conclusions and prospects.** Social and psychological characteristics are crucial in the determination of individual and relatively still reactions of the individual on the environment including on formation and expressions of consumer’s behavior.

The diagnostics of consumer’s psychological profile has found that for the participants preferable levels of expression are minimal and middle level.

On the base of the empiric investigation and conducted correlative analysis we have determined certain peculiarities of interconnection of personal social and psychological characteristics and elements of consumer’s behavior, which have been determined by us in the typology of consumers’ psychological profiles.

Therefore, due to the results of conducted investigation we can state that for the respondents with different social and psychological characteristics certain consumer’s behavior types are characteristic, it means, their own tactics of selection goods and services at the market.

The prospects of the following researches are in investigation of other personal characteristics such a system of values, self-esteem and their connections with expressions of personal consumer’s behavior.

#### **References**

1. Амстронг Г. Маркетинг: загальний курс / Г. Амстронг, Ф. Котлер. – Москва ; Київ : Вид. дім «Вільямс», 2004. – 608 с.  
Amstronh H. Marketynh: zahalnyi kurs [Marketing: General Course] / H. Amstronh, F. Kotler. – Moskva ; Kyiv : Vyd. dim “Viliams”, 2004. – 608 s.



2. Гаркавенко С. Маркетинг : підручник / С. Гаркавенко. – Київ : Лібра, 2002. – 702 с.  
Harkavenko S. Marketynh : pidruchnyk [Marketing : tutorial] / S. Harkavenko. – Kyiv : Libra, 2002. – 702 s.
3. Ложкін Г. Особливості та структура економічної свідомості / Г. Ложкін, В. Спасенніков, В. Комаровська // Соціальна психологія. – 2004. – № 1 (3). – С. 8–16.  
Lozhkin H. Osoblyvosti ta struktura ekonomichnoyi svidomosti [Features and structure of economic consciousness] / H. Lozhkin, V. Spasyennikov, V. Komarovska // Sotsialna psykholohiya. – 2004. – № 1 (3). – S. 8–16.
4. Москаленко В. Сучасні напрямки досліджень в економічній психології / В. Москаленко // Соціальна психологія. – 2004. – № 2 (4). – С. 3–18.  
Moskalenko V. Suchasni napriamky doslidzhen v ekonomichniy psykhologii [Current areas of research in economic psychology] / V. Moskalenko // Sotsialna psykholohiya. – 2004. – № 2 (4). – S. 3–18.
5. Посыпанова О. Экономическая психология: психологические аспекты поведения потребителей : монография / О. Посыпанова. – Калуга : Изд-во КГУ им. К. Э. Циолковского, 2012. – 296 с.  
Posypanova O. Ekonomicheskaya psikhologiya: psikhologicheskiye aspekty povedeniya potrebitелей [Economic Psychology: psychological aspects of consumer behavior] : monografiya / O. Posypanova. – Kaluha : Izd-vo KHU im. K. E. Tsyolkovskoho, 2012. – 296 s.

УДК 316.6-047.44:35.08

**Л. Я. Малімон**

Received: December 02, 2016

Revised: February 20, 2017

Accepted: March 12, 2017

## **ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ОЦІНЮВАННЯ ПЕРСОНАЛУ В СИСТЕМІ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ**

Статтю присвячено розгляду психологічних аспектів оцінювання персоналу в системі державної служби. Виокремлено основні причини неефективності такого оцінювання: формальність і суб'єктивність, відсутність зворотного зв'язку, неузгодженість самооцінки працівника з оцінками експертів, неадекватне сприйняття державними службовцями сутності оцінювання. Наголошено на специфіці професійної діяльності в системі державного управління: публічності, соціальній орієнтованості, спрямованості на задоволення потреб громадян. Зазначено, що «оцінка» є основним елементом поняття *ефективність державного управління*, оскільки відображає рівень розвитку суспільства

і рівень функціонування державної служби. Акцентовано увагу на соціально-психологічній сутності оцінювання, недостатній розробленості й визначеності вимог (соціальних норм) до особистості та діяльності державних службовців, необхідності розроблення адекватних методів та процедур оцінки.

Узагальнено результати емпіричного дослідження, у ході якого виявлено професійно важливі якості державних службовців, виокремлено й обґрунтовано критерії та показники оцінки рівня їхнього професіоналізму, здійснено порівняння ефективності різних діагностичних методик оцінювання персоналу в системі державної служби. За допомогою методів прямої оцінки й вимушеного вибору визначено рівень необхідності та рівень сформованості в державних службовців професійно важливих якостей, які відображені в оцінному листі оцінки персоналу в системі державної служби. Виокремлено критерії аналізу професійної ефективності державних службовців (професіоналізм; трудова та виконавча дисципліна; особистісні (професійно важливі) якості; взаємодія з керівництвом, колегами, клієнтами; професійна мотивація; потреба у навчанні; обсяг роботи, що виконується), запропоновано якісні та кількісні показники для аналізу кожного з критеріїв. Здійснено процедуру експертної оцінки важливості виокремлених критеріїв та їхньої відповідності посадовим обов'язкам працівника. Обґрунтовано важливість поєднання цих методів для отримання об'єктивнішої та повнішої інформації, мінімізації ефекту соціальної бажаності в оцінюванні персоналу в системі державної служби.

**Ключові слова:** персонал, оцінювання, державна служба, професійно важливі якості, метод прямої оцінки, метод вимушеного вибору, оцінний лист, експертне оцінювання.

**Malimon L. Ya. Psychological Aspects of Evaluation of Personnel in the System of Public Service.** The article is dedicated to the study of psychological aspects of estimation of personnel in the system of public service. It was determined the main reasons of inefficiency of such estimation: formality and subjectivity, lack of feedback, inconsistency of employee's self-estimation and experts' estimation, inadequate perception by civil servants of the essence of evaluation. The specificity of professional activity in the system of public administration: publicity, social orientation, focus on the needs of citizens has been underlined. It was mentioned that "estimation" is the main element of the notion of "effectiveness of public administration", as it reflects the level of society's development and the level of functioning of the public service. Attention was paid on socio-psychological essence of estimation, insufficient elaboration and definition of requirements (social norms) to a personality and activity of public servants, necessity of development of adequate methods and estimation procedures. The results of empirical study in the course of which it was revealed professionally important qualities of public servants have been generalized, the criteria and indices of estimation of the level of their professionalism have been singled out and grounded, and the effectiveness of different diagnostic techniques of estimation of personnel in the system of public service has been compared. With the help of direct assessment methods and forced choice were defined the level of necessity and the level of formation of professionally important

qualities among public servants which found their reflection in evaluation letter of estimation of personnel in the system of public service. The criteria of analysis of professional activity of public servants (professionalism; labor and executive discipline; personal (professionally important) qualities; interaction with management, colleagues, customers; professional motivation; need in training; the volume of performed work) have been singled out, qualitative and quantitative indices for analysis of each criteria have been proposed. It was carried out the procedure of expert estimation of importance of the singled out criteria and their accordance with official duties of an employee. It was grounded the importance of consolidation of these methods for obtaining more objective and full information, minimizing the effect of social desirability in estimation of personnel in the system of public service.

**Key words:** personnel, estimation, public service, professionally important qualities, method of direct choice, method of forced choice, evaluation letter, expert estimation.

**Малимон Л. Я. Психологические аспекты оценки персонала в системе государственной службы.** Статья посвящена рассмотрению психологических аспектов оценки персонала в системе государственной службы. Выделены основные причины неэффективности такой оценки: формальность и субъективность, отсутствие обратной связи, несогласованность самооценки работника с оценками экспертов, неадекватное восприятие государственными служащими сущности оценки. Отмечена специфика профессиональной деятельности в системе государственного управления: публичность, социальная ориентированность, направленность на удовлетворение потребностей граждан. Указано, что «оценка» является основным элементом понятия *эффективность государственного управления*, поскольку отражает уровень развития общества и уровень функционирования государственной службы. Акцентируется внимание на социально-психологической сущности оценки, недостаточной разработанности и определенности требований (социальных норм) к личности и деятельности государственных служащих, необходимости разработки адекватных методов и процедур оценки. Обобщены результаты эмпирического исследования, в ходе которого выявлены профессионально важные качества государственных служащих, выделены и обоснованы критерии и показатели оценки уровня их профессионализма, проведено сравнение эффективности различных диагностических методик оценки персонала в системе государственной службы. С помощью методов прямой оценки и вынужденного выбора определен уровень необходимости и уровень сформированности у государственных служащих профессионально важных качеств, которые нашли отражение в оценочном листе оценки персонала в системе государственной службы. Выделены критерии анализа профессиональной эффективности государственных служащих (профессионализм; трудовая и исполнительская дисциплина; личностные (профессионально важные) качества; взаимодействие с руководством, коллегами, клиентами; профессиональная мотивация, потребность в обучении, объем выполняемой работы), предложены качественные и количественные показатели для анализа

каждого из критериев. Осуществлена процедура экспертной оценки важности выделенных критериев и их соответствия должностным обязанностям работника. Обоснованно важность сочетания этих методов для получения объективной и полной информации, минимизации эффекта социальной желательности в оценке персонала в системе государственной службы.

**Ключевые слова:** персонал, оценка, государственная служба, профессионально важные качества, метод прямой оценки, метод вынужденного выбора, оценочный лист, экспертная оценка.

**Постановка наукової проблеми та її значення.** На сучасному етапі соціально-економічних змін у країні від державних службовців очікується якісно нове небюрократичне ставлення до виконання своїх обов'язків, що має забезпечуватися системою мотивації, яка б враховувала результати, зусилля працівників і базувалась на науково обґрунтованій оцінці їхньої праці та професійно важливих особистісних якостей. Однак нинішня практика атестації персоналу державної служби, на думку багатьох вчених в галузі державного управління (Н. Гончарук, Ю. Ковбасюк, В. Малиновський, Н. Нижник, О. Оболенський, Л. Пашко, С. Серьогін, В. Сороко та ін.), не відповідає сучасним вимогам і потребує вдосконалення. Дослідники звертають увагу на формальність і суб'єктивність оцінювання, відсутність зворотного зв'язку й неузгодженість самооцінки працівника з оцінками експертів різного посадового статусу, викривлене розуміння державними службовцями сутності оцінювання як такого, що не сприяє їхньому професійно-особистісному розвитку [2; 3; 6; 7; 9; 10].

Державна служба відрізняється від усіх інших видів служби своєю публічністю, професійністю, постійністю, соціальною орієнтованістю на задоволення потреб широкої громадськості, а також демократичними процедурами функціонування, до яких належать: колективний характер вироблення і прийняття найважливіших рішень, облік і контроль за ходом виконання прийнятого рішення, особисте спілкування керівників державних органів із підлеглими тощо [2; 3; 6]. Безумовно, «оцінка» – основний елемент поняття *ефективність державного управління*, тому що вона відображає рівень розвитку суспільства, а також рівень функціонування державної служби.

**Аналіз досліджень цієї проблеми.** Розглядаючи оцінку персоналу як цілеспрямований процес визначення відповідності якісних характеристик персоналу (здібностей, умінь, особистісних якостей, мотивів) вимогам посади або робочого місця, трудової поведінки, що

позначається на ефективності діяльності загалом [5; 7; 8], дослідники акцентують увагу на соціально-психологічній сутності такого оцінювання, недостатній розробленості й визначеності вимог (соціальних норм) до особистості та діяльності державних службовців й необхідності розроблення адекватних методів, способів оцінки, які б зменшили стресогенність процедури оцінювання й забезпечили об'єктивність результатів [2; 4; 7]. Зокрема, у працях І. Глови, Н. Гончарук, Л. Карамушки, Д. Куриці, М. Курбатової, М. Магури, Н. Медвідь, Н. Нижник, Л. Пашко та інших учених розглянуто психологічні аспекти оцінки праці та її ефективності у сфері державного управління й запропоновано певні способи розв'язання соціально-психологічних проблем оцінювання діяльності державних службовців [1; 2; 4; 5; 7; 9; 10].

Водночас, характеризуючи зміст поняття *оцінка персоналу*, дослідники наголошують на його аморфності, оскільки в нього вкладається різний зміст залежно від завдань і ситуацій, які потребують оцінювання. Передусім оцінку персоналу розглядають як діяльність щодо вивчення актуальної й потенційної цінності працівника для організації [5]. Є багато критеріїв оцінювання (кількісних та якісних ознак, на підставі яких оцінюється професійний рівень фахівця), але загалом їх можна віднести до однієї з двох груп: характеристики працівника й результатів діяльності (особистісний та діяльнісний параметри оцінювання) [7]. Кожна з них має своє призначення, застосовується для досягнення різних цілей і оцінюється різними фахівцями.

На рівні особистості державного службовця застосовуються критерії оцінки, які визначаються характеристиками працівника, відображають його особливості, індивідуально-психологічні та професійні якості, здібності, уміння тощо. Для позначення цих характеристик, зокрема їх поведінкового компоненту, в сучасній літературі застосовують поняття *компетенція*. Є велика кількість різних характеристик працівника, які можна розділити на три групи: формальні (характеристики людини, інформацію про які можна отримати з різних документів навіть без оцінювання); професійні (професійні знання, уміння, навички); професійно важливі якості (психологічні якості, біологічні характеристики, які мають важливе значення для успішного освоєння й подальшого застосування працівником знань, навиків і умінь, необхідних для певної професійної діяльності).

Психологічна специфіка професійної діяльності державних службовців вимагає розвитку тих якостей працівників державної служби,

які позначаються на ефективності діяльності й визначають критерії оцінки персоналу. До важливих професійних якостей державного службовця належать: знання законодавчих актів, керівних і нормативних документів, вітчизняного та зарубіжного досвіду, широта професійного світогляду, вміння працювати з документами; здатність оперативно й самостійно приймати обґрунтовані рішення; відповідальність за наслідки дії і рішення; здатність практично організувати й планувати виконання отриманих завдань; здатність виконувати посадові обов'язки; здатність виховувати почуття відповідальності в підлеглих, творчість у розв'язанні поставлених завдань; здатність працювати в екстремальних умовах; загальна висока працездатність тощо [2; 4; 9]. Тому дослідження психологічних аспектів оцінювання персоналу в системі державної служби повинно ґрунтуватися на вивченні цих якостей.

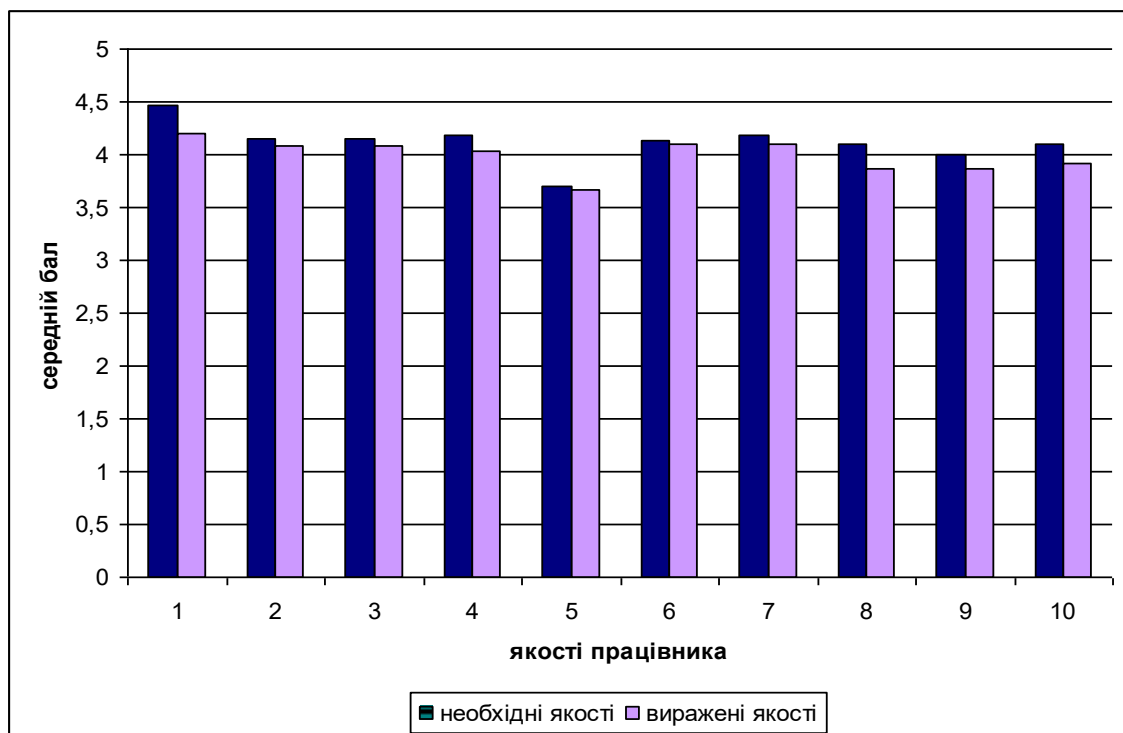
Є досить багато методів оцінювання персоналу, які, зокрема, застосовуються і в державному управлінні й характеризуються різною трудомісткістю та об'єктивністю: метод стандартних оцінок, метод анкет і порівняльних анкет, метод вимушеного вибору, описовий метод, метод вирішення ситуації, метод спостереження за поведінкою, метод шкали рейтингів поведінкових установок, метод незалежних суддів, 360-градусний метод, метод «чотирифакторного інтерв'ю», метод моделювання ситуації, метод групових дискусій, метод інтерв'ювання тощо [7; 8].

**Мета дослідження** – виявити професійно важливі якості державних службовців, виокремити й обґрунтувати критерії та показники оцінювання рівня їхнього професіоналізму, а також порівняння ефективності різних діагностичних методик оцінювання персоналу в системі державної служби.

**Методика й організація дослідження.** Дослідження проводили на базі трьох райдержадміністрацій Волинської області. Вибірка складалася з 39 державних службовців зі стажем роботи в цих державних структурах понад п'ять років. В оцінюванні брали участь дев'ять експертів, у ролі яких виступали керівники та колеги досліджуваних (по три в кожній організації), які працюють з ними не менше трьох років, не мають із працівниками родинних або близьких дружніх стосунків і характеризуються в колективі своєю об'єктивністю, поміркованістю та неупередженістю у висновках.

Застосовувалися такі **методи дослідження**: методика прямого оцінювання для визначення необхідності та рівня сформованості професійних якостей; методика вимушеного вибору й порівняння якостей; розроблений на основі отриманих результатів авторський оцінний лист «Критерії та показники оцінювання професійної ефективності»; апробація процедури експертного оцінювання за допомогою оцінного листа.

**Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження.** На першому етапі дослідження застосовували *методику прямої оцінки*, щоб виявити ступінь необхідності певних професійних якостей для виконання діяльності в органах державної служби. Вона полягала в оцінюванні професійно важливих якостей працівників за 5-бальною шкалою, відповідно до якої визначалася міра необхідності кожної якості. Після цього за допомогою методу самооцінювання було визначено рівень їхнього розвитку в працівників. Узагальнені показники необхідності та вираження професійних якостей держслужбовців відображено на рис. 1.



**Рис. 1. Показники оцінювання професійних якостей державних службовців**

*Примітка:* 1 – наявність широких професійних знань, 2 – аналітичні здібності, 3 – здатність швидко вчитися на досвіді, 4 – уміння організувати свою діяльність, 5 – здатність переконати оточення у своїй правоті, 6 – уміння встановлювати контакт із людьми, 7 – уміння працювати в команді, 8 – здатність приймати самостійні рішення, 9 – лояльність до організації, 10 – уміння ефективно діяти в різних ситуаціях.

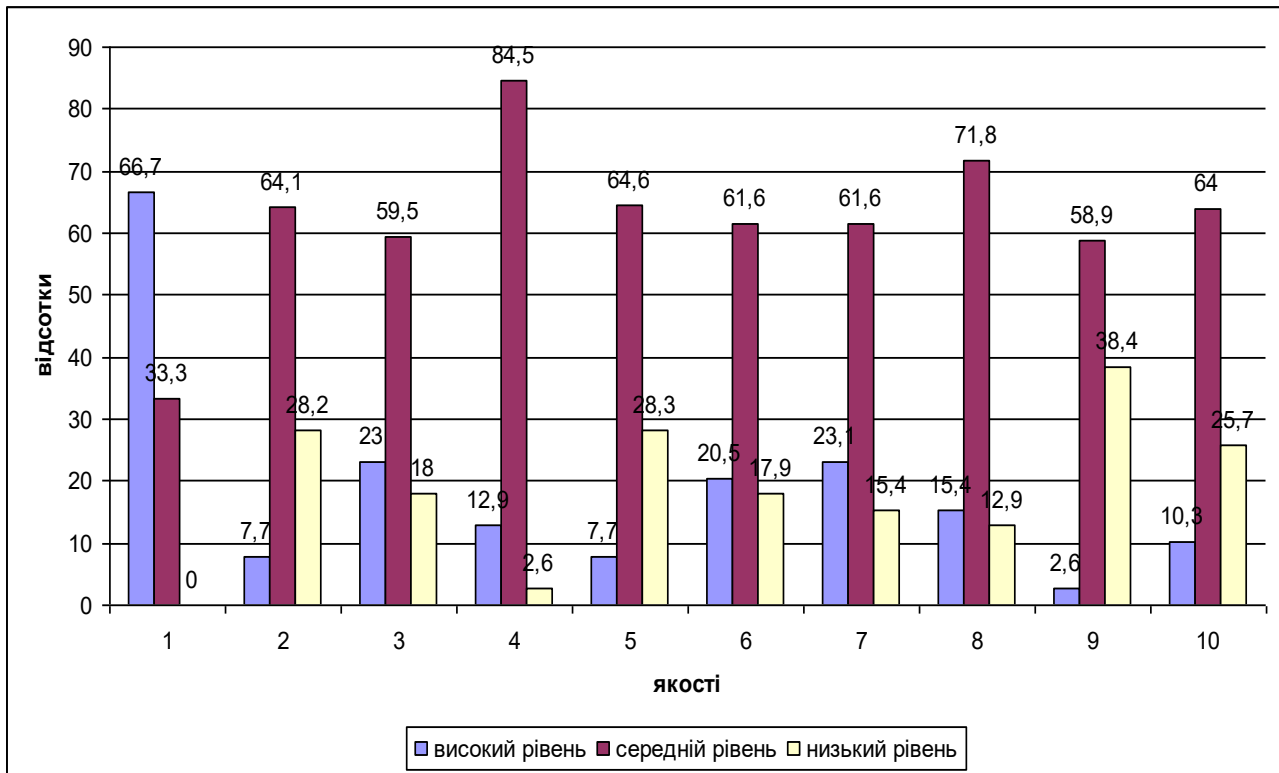
Отже, із розподілу показників (рис. 1) видно, що суттєвої різниці між необхідними й вираженими якостями немає. Найбільший розрив між необхідністю і рівнем розвитку якості виявився за наявністю широких знань та професійним підходом до справи – 0,26 (різниця коливається в межах високого рівня), а також за здатністю приймати самостійні рішення – 0,23 (за необхідністю ця якість має високий рівень, а за вираженням її у працівників – достатній рівень). Найменший розрив характерний для таких якостей, як здатність переконувати оточення – 0,03 та вміння встановлювати контакт із людьми – 0,03 (різниця коливається в межах одного рівня, відповідно, високого і достатнього).

Отже, за результатами методики прямого оцінювання виявлено незначну диференціацію в рівнях важливості та необхідності певних якостей для ефективної професійної діяльності, а також їх сформованість у працівників. Найбільш вираженою й необхідною якістю є наявність широких професійних знань, професійний підхід до справи (високий рівень), а найменш вираженою та необхідною якістю є здатність переконувати оточення у своїй правоті та приймати самостійні рішення (достатній рівень). На наш погляд, це можна пояснити все ще наявною в державній службі адміністративно-бюрократичною системою управління, в умовах якої від працівника менше вимагається ініціативності та самостійності, а більше – виконання поставлених державою завдань.

На другому етапі дослідження застосовували *методику вимушеного вибору*, в ході якої працівникам необхідно було, порівнюючи різні якості між собою, вибрати з кожної пари ту якість, яка є необхіднішою і більшою мірою впливає на ефективність виконання професійних обов'язків. Результати методики вимушеного вибору залежно від важливості якостей наведено на рис. 2.

Отже, результати методики вимушеного вибору, порівняння якостей показують, що до найважливіших та необхідних якостей для ефективного виконання діяльності державні службовці віднесли: професійну компетентність (високий рівень – 66,7 %), комунікативні та організаторські здібності (високий рівень – 12,9 % та 20,5 %), схильність до командної роботи (високий рівень – 23,1 %), спрямованість на досягнення (високий рівень – 15,4 %). Найменш необхідною якістю, на думку досліджуваних, є лояльність до організації (високий рівень – 2,6 %, низький рівень – 38,4 %).





**Рис. 2. Оцінювання рівня важливості професійних якостей державного службовця, які впливають на результативність його професійної діяльності**

*Примітка:* 1 – професійна компетентність, 2 – стратегічне мислення, 3 – потенціал розвитку, 4 – організаторські здібності, 5 – лідерський потенціал, 6 – комунікативні навички, 7 – схильність до командної роботи, 8 – спрямованість на досягнення, 9 – лояльність до організації, 10 – гнучкість поведінки.

Аналіз отриманих даних засвідчив, що методика вимушеного вибору (порівняння якостей) дає більш диференційовану оцінку, ніж методика прямого вибору, тобто є продуктивнішим інструментом оцінювання персоналу. Така різниця помітна з розподілу показників на рис. 1 і 2.

На третьому етапі дослідження на основі аналізу й узагальнення результатів методик прямого оцінювання та вимушеного вибору були виокремлені основні критерії та показники оцінювання, які лягли в основу розроблення оцінного листа визначення професійної ефективності державних службовців. Оцінний лист «Критерії та показники оцінювання професійної ефективності держслужбовців» містить шість шкал (критеріїв), які характеризуються за відповідними показниками:

1) професіоналізм (рівень кваліфікації та компетентність, знання своїх посадових обов’язків, знання нормативно-правових документів,

які вимагаються посадою; уміння планувати та організовувати роботу, якість та продуктивність праці);

2) трудова та виконавча дисципліна (дотримання правил внутрішнього трудового розпорядку, дотримання регламентів роботи, дотримання правил службової поведінки, своєчасність виконання завдань, дотримання Етичного кодексу держслужбовця);

3) особистісні (професійно важливі) якості (відповідальність, самостійність, організованість, зібраність в роботі, емоційна стриманість (уміння контролювати емоції), ініціативність, застосування в роботі нових методів та підходів);

4) взаємодія з керівництвом, колегами, клієнтами (прагнення до співробітництва, уміння враховувати інтереси інших, уміння налагоджувати й підтримувати конструктивні стосунки, сприйняття критики, здатність враховувати зауваження, побажання);

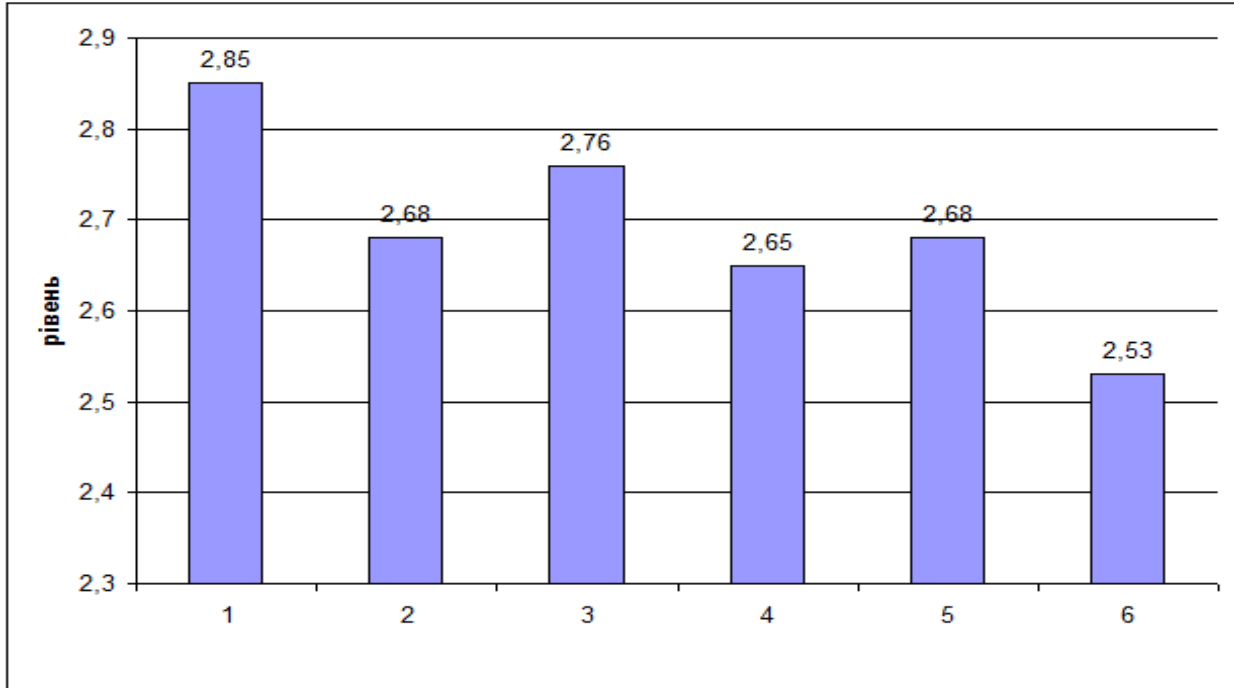
5) професійна мотивація, потреба в навчанні (ставлення до організації, лояльність; ставлення до роботи (рівень мотивації), прагнення підвищувати професійний рівень і результати праці, готовність та здатність навчатися);

б) кількісні показники, обсяг роботи, що виконується (кількість розроблених нормативних документів, кількість підготовлених документів (розпоряджень, рішень, вихідної кореспонденції тощо), кількість опрацьованих документів, кількість реалізованих завдань (заходів) відповідно до розподілу обов'язків).

Оцінний лист був запропонований працівникам державної служби для визначення важливості й відповідності запропонованих критеріїв обов'язкам та посаді державних службовців в організації. Завдання досліджуваних полягало в оцінюванні цих критеріїв та показників за 3-бальною шкалою відповідно до їхньої важливості та відповідності посадовим обов'язкам, де 3 бали – дуже важливий показник, відповідає посадовим обов'язкам працівника; 2 бали – не дуже важливий показник, не зовсім відповідає посадовим обов'язкам працівника; 1 бал – не важливий показник, зовсім не відповідає посадовим обов'язкам працівника. Результати аналізу критеріїв та показників оцінювання відображено на рис. 3.

Отже, за результатами методик прямого оцінювання та вимушеного вибору були визначені критерії та показники оцінювання, які відображені в оцінному листі оцінки персоналу в системі державної служби. Оцінка запропонованих критеріїв працівниками й керівниками державної служби дала змогу виділити як найважливіші і такі,

що відповідають займаній посаді професіоналізм і особистісні (професійно важливі) якості (наближаються до високого рівня, 2,85 та 2,76 бала), та найменш важливі і відповідні – кількісні показники, обсяг роботи, що виконується (середній рівень – 2,53 бала).



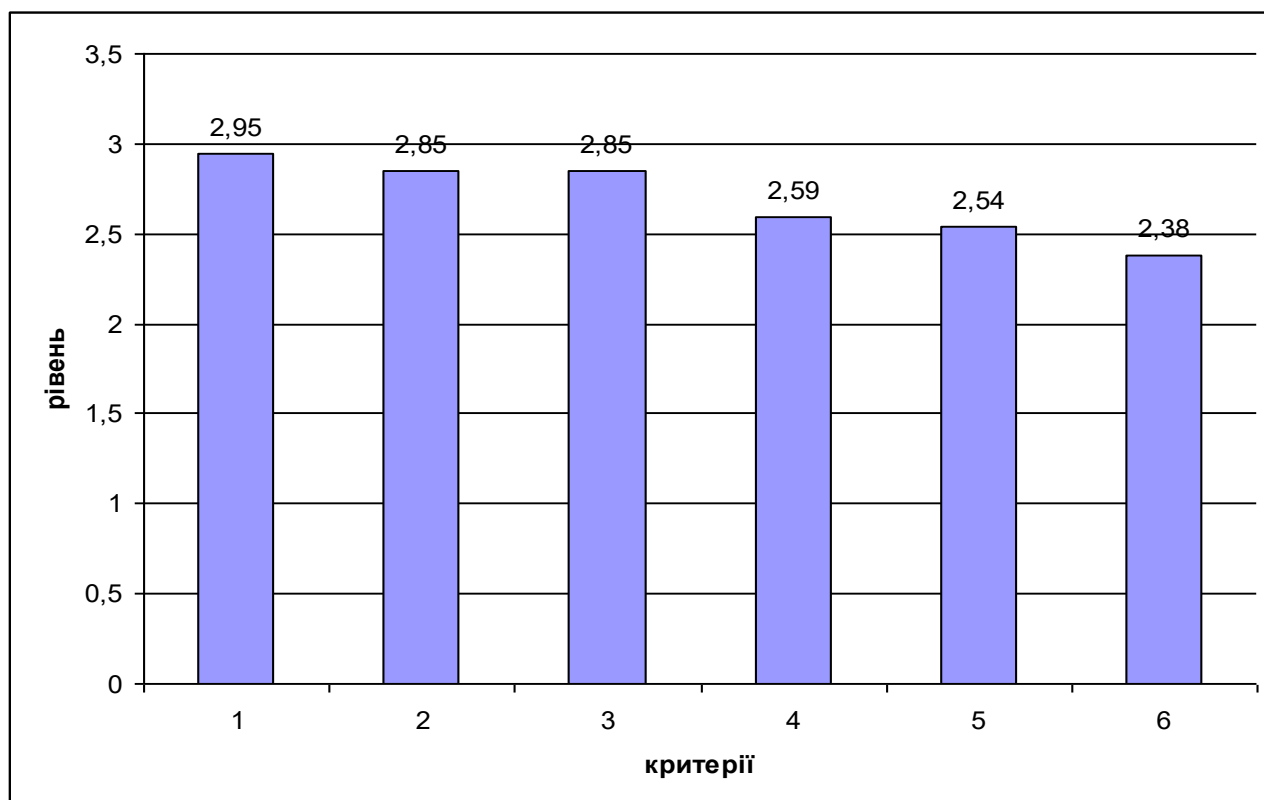
**Рис. 3. Оцінка важливості критеріїв та показників оцінювання професійної діяльності**

*Примітка:* 1 – професіоналізм, 2 – трудова та виконавча дисципліна, 3 – особистісні (професійно важливі) якості, 4 – взаємодія з керівництвом, колегами, клієнтами, 5 – професійна мотивація, потреба у навчанні, 6 – кількісні показники (обсяг роботи, що виконується)

На четвертому етапі дослідження оцінний лист «Критерії та показники оцінювання професійної ефективності держслужбовців» був запропонований і працівникам, і керівникам державної служби, які виступали в ролі експертів, завдання яких полягало в оцінюванні кожного працівника за запропонованими критеріями та показниками. Узагальнені результати оцінювання представлено на рис. 4.

Отже, оцінка експертами професійних якостей і показників професійної ефективності працівників державної служби дала змогу виділити найбільш та найменш виражені якості в працівників. До найбільш виражених якостей експерти віднесли професіоналізм (2,95 бала), трудову й виконавчу дисципліну (2,85 бала), особистісні (професійно важливі) якості (2,85 бала) – ці характеристики оцінені вище середнього рівня. Найнижчу оцінку експертів отримали кількісні показники, обсяг роботи, що виконується (2,38 бала). Водночас

цей критерій визначили експерти як менш важливий в оцінці професійної діяльності державних службовців. Узагальнений аналіз результатів експертного оцінювання дав змогу визначити, що високу оцінку за всіма критеріями й показниками отримали 46,15 % досліджуваних; добру оцінку – 28,21 %; задовільну – 25,64 %; низьку – 0 % досліджуваних.



**Рис. 4. Результати експертного оцінювання професійних якостей та показників професійної ефективності досліджуваних**

*Примітка:* 1 – професіоналізм, 2 – трудова та виконавча дисципліна, 3 – особистісні (професійно важливі) якості, 4 – взаємодія з керівництвом, колегами, клієнтами, 5 – професійна мотивація, потреба у навчанні, 6 – кількісні показники (обсяг роботи, що виконується)

**Висновки.** За оцінкою персоналу можна говорити про ефективність чи неефективність діяльності і окремого працівника, і державної служби загалом. Проведене дослідження показало, що запропонована методика експертного оцінювання за розробленим оцінним листом «Критерії та показники оцінювання професійної ефективності держслужбовців» дає об'єктивніші результати внаслідок більшої диференційованості критеріїв та показників оцінювання, а також мінімізації впливу ефекту соціальної бажаності порівняно з методиками прямого та вимушеного вибору оцінки професійних якостей працівника. Водночас поєднання цих методів оцінювання персоналу в системі держав-

ної служби дасть змогу отримати об'єктивну та досить повну інформацію щодо психологічних аспектів професійної діяльності державних службовців, реалізуючи тим самим основні цілі оцінювання: інформативну – забезпечить керівників різних рівнів державного управління необхідними даними щодо роботи своїх підлеглих, а працівників – даними про їхні індивідуальні переваги та недоліки; мотиваційну – детермінує взаємозв'язок матеріальної винагороди і морального заохочення з трудовою поведінкою та результатами праці державних службовців, і таким чином орієнтує персонал на покращення діяльності та підвищення ефективності функціонування державних структур; адміністративну – ляже в основу прийняття об'єктивних кадрових рішень щодо проведення конкурсного відбору при призначенні на посаду, кар'єрного зростання, ротаций, підвищення кваліфікації, атестації, навчання й розвитку персоналу в системі державної служби.

### *Література*

1. Глова І. В. Психологічний аналіз когнітивного, емоційного та поведінкового компонентів мотивації професійної діяльності державних службовців / І. В. Глова, Л. Я. Малімон // Організаційна психологія. Економічна психологія. – 2015. – № 1. – С. 96–110.  
Hlova I. V. Psykholoqichnyi analiz kohnityvnoho, emotsiynoho ta povedinkovoho komponentiv motyvatsii profesiynoi diyalnosti derzhavnykh sluzhbovtsiv [Psychological analysis of cognitive, emotional and behavioral components of motivation of professional activity of public employees] / I. V. Hlova, L. Ya. Malimon // Orhanyzatsiyna psykhologiya. Ekonomichna psykhologiya. – 2015. – № 1. – S. 96–110.
2. Гончарук Н. Т. Управління керівним персоналом у сфері державної служби : дис. ... д-ра наук з держ. упр. : 25.00.03 / Гончарук Наталія Трохимівна. – Київ, 2007. – 487 с.  
Honcharuk N. T. Upravlinnya kerivnym personalom u sferi derzhavnoi sluzhby [Management of public servants in the field of public service] : dys. ... d-ra nauk z derzh. upr. : 25.00.03 / Honcharuk Nataliya Trokhymivna. – Kyiv, 2007. – 487 s.
3. Енциклопедія державного управління : у 8 т. Т. 6 : Державна служба / наук.-редкол. : С. М. Серьогін [та ін.]. ; Дніпропетр. регіон. ін-т держ. упр. Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. – Київ, 2011. – 524 с.  
Entsyklopediya derzhavnoho upravlinnya [Encyclopedia of Public Administration] : u 8 t. T. 6 : Derzhavna sluzhba / nauk.-redkol. : S. M. Seryogin [ta in.]. ; Dnipropetr. region. in-t derzh. upr. Nats. akad. derzh. upr. pry Prezydentovi Ukrainy. – Kyiv, 2011. – 524 s.
4. Карамушка Л. М. Психологічні чинники професійного стресу у держслужбовців / Л. М. Карамушка, Д. І. Куриця // Теорія і практика управління соціальними системами: філософія, психологія, педагогіка, соціологія. – 2013. – № 1. – С. 112–125.

- Karamushka L. M. Psykhologichni chynnyky profesiynoho stresu u derzhsluzhbovtziv [Psychological factors of professional stress among public servants] / L. M. Karamushka, D. I. Kurytsia // Teoriya i praktyka upravlinnya sotsialnyu systemamy: filosofiya, psykhologiya, pedagogika, sotsiologiya. – 2013. – № 1. – S. 112–125.
5. Курбатова М. Б. Оценка работы персонала, подготовка и проведение аттестации / М. Б. Курбатова, М. И. Магура. – [2-е изд.]. – М. : ЗАО «Бизнес школа «Интел-Синтез»», 2002. – 176 с.  
Kurbatova M. B. Otsenka raboty personala, podgotovka i provedeniye attestatsii [Estimation of personnel work, preparation and performance of certification] / M. B. Kurbatova, M. Y. Mahura. – [2-ye izd.]. – M. : ZAO «Byznes shkola “Intel-Sintez”», 2002. – 176 s.
6. Малиновський В. Я. Державне управління : навч. посіб. / В. Я. Малиновський. – 3-є вид., перероб. та допов. – Київ : Атіка, 2009. – 608 с.  
Malynovskyi V. Ya. Derzhavne upravlinnya [Public administration] : navch. posib. / V. Ya. Malynovskyi. – 3-ye vyd., pererob. ta dopov. – Kyiv : Atika, 2009. – 608 s.
7. Медвідь Н. П. Соціально-психологічні особливості атестації керівників сфери державного управління : дис. ... канд. психол. наук. : 19.00.05 / Медвідь Надія Петрівна. – Київ, 2016. – 22 с.  
Medvid N. P. Sotsialno-psykhologichni osoblyvosti atestatsii kerivnykiv sfery derzhavnoho upravlinnya [Socio-psychological peculiarities of attestation of managers of the sphere of public administration] : dys. ... kand. psykhol. nauk. : 19.00.05 / Medvid Nadiya Petrivna. – Kyiv, 2016. – 22 s.
8. Мотовилин О. Г. Оценка персонала в современных организациях. Ассесмент-технологии. Професиография. Организационная диагностика / О. Г. Мотовилин, И. А. Мотовилина. – М. : Ин-т консультирования и системных решений, 2009. – 388 с.  
Motovilin O. H. Otsenka personala v sovremennykh orhanizatsiyakh. Assesment-tehnologii. Profesyografiya. Orhanizatsyonnaya diagnostika [Assessment of personnel in modern organizations. Assesment technology. Professioography Organizational diagnostics] / O. H. Motovilin, Y. A. Motovilina. – M. : In-t konsultirovaniya i sistemnykh reshenyi, 2009. – 388 s.
9. Нижник Н. Управлінець XXI століття: організатор чи термінатор? / Н. Нижник, Л. Пашко // Соц. психологія. – 2005. – № 5. – С. 28–37.  
Nyzhnyk N. Upravlinets XXI stolittya: orhanizator chy terminator? [Manager of the XXI Century: Organizer or Terminator?] / N. Nyzhnyk, L. Pashko // Sots. psykhologiya. – 2005. – № 5. – S. 28–37.
10. Пашко Л. А. Людські ресурси у сфері державного управління: теоретико-методологічні засади оцінювання : монографія / Л. А. Пашко ; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. – Київ : НАДУ, 2005. – 235 с.  
Pashko L. A. Lyudski resursy u sferi derzhavnoho upravlinnya: teoretyko-metodolohichni zasady otsinyuvannya [Human resources in the sphere of public administration: theoretical and methodological principles of evaluation] : monografiya / L. A. Pashko ; Nats. akad. derzh. upr. pry Prezydentovi Ukrainy. – Kyiv : NADU, 2005. – 235 s.

УДК 159.922

**А. Б. Мудрик**

Received: November 15, 2016

Revised: January 21, 2017

Accepted: February 10, 2017

## **ТРУДОГОЛІЗМ ЯК ПРОФЕСІЙНА АДИКЦІЯ ОСОБИСТОСТІ**

Залежна, або адиктивна, поведінка – одна з форм девіантної поведінки, яка виражається в прагненні до відходу від реальності через зміну свого психічного стану за допомогою прийому деяких речовин або постійної фіксації уваги на певних предметах чи видах діяльності, супроводжується розвитком інтенсивних емоцій і має захисний характер. Питання професійних адикцій – одне з найбільш важливих у контексті актуальних питань професійної психології. Незаперечний той факт, що професійна діяльність – одна з найбільш вагомих сфер у житті сучасної людини, оскільки саме її здійснення створює умови для самореалізації особистості, для забезпечення матеріального благополуччя та духовних цінностей тощо. Однак є певні ризики, пов'язані з неправильною організацією режиму діяльності, що призводять до виникнення й розвитку професійних деформацій, деструкцій, трудових адикцій. Більшість підходів до проблеми трудоголізму має схоже спрямування та визначається і зарубіжними, і вітчизняними вченими: трудоголізм – адикція, утеча від реальності за допомогою зміни свого психічного стану, що досягається фіксацією на роботі; деструктивна залежність – потяг людини до роботи, який, при прийнятті характеру залежності, витісняє всі інші інтереси та потреби, заповнює собою життя. Професійні адикції, зокрема трудоголізм, порушують цілісність особистості, негативно впливають на продуктивність діяльності, призводять до стану хронічної втоми, зниження працездатності, психосоматичних захворювань, конфліктів, кризових станів, регресу й навіть професійної деградації.

**Ключові слова:** адикція, адитивна поведінка, професійна адикція, трудоголізм.

**Mudryk A. B. Workaholism as Professional Addiction of Personality.** The dependent or addictive behavior is one of deviant behavior forms, which are expressed in striving for escaping from reality through the agency of changing own mental condition by means of using certain substances or one's attention enduring fixation on certain objects or modes of activities, accompanied by the development of intense emotions which are of protective nature. The issue of professional addiction is one of the most important in the context of current issues of professional psychology. The undeniable fact is that professional activity is one of the most important areas in the life of modern human being, for precisely this activity creates conditions for the personality self-realization, material prosperity and spiritual values providing, etc. However, there are certain risks associated with incorrect mode of activity organization, result in arising and development of professional destructions and addictions.

Most approaches to the problem of workaholism give a similar direction to both foreign and domestic scientists, and they define workaholism as addiction, an escape from reality through changing of one's mental state, which attained by fixation at the work. Destructive dependence is a human striving to work, that in the case of taking the shape of dependence, suppresses all other interests and needs, fills the whole life of person. Professional addictions, especially workaholism, tend to breach the integrity of the individual, have bad influence over labour productivity, leading to a state of chronic fatigue, decreased working capacity, psychosomatic diseases, conflict, crisis states, regression, and even professional degradation.

**Key words:** addiction, addictive behavior; professional addiction., workaholism.

**Мудрик А. Б. Трудоголизм как профессиональная аддикции личности.**

Зависимое, или аддиктивное, поведение есть одной из форм девиантного поведения, которое выражается в стремлении к уходу от реальности путем изменения своего психического состояния посредством приема некоторых веществ или постоянной фиксации внимания на определенных предметах или видах деятельности, сопровождается развитием интенсивных эмоций и имеет защитный характер. Вопрос профессиональных аддикций является одним из самых важных в контексте актуальных вопросов профессиональной психологии. Неоспорим тот факт, что профессиональная деятельность является одной из наиболее весомых сфер в жизни современного человека, поскольку именно ее осуществление создает условия для самореализации личности, для обеспечения материального благополучия и духовных ценностей. Однако существуют определенные риски, связанные с неверной организацией режима деятельности, приводящие к возникновению и развитию профессиональных деформаций, деструкций, трудовых аддикций. Большинство подходов к проблеме трудоголизма имеют схожее направление и определяется как зарубежными, так и отечественными учеными: трудоголизм – аддикция, бегство от реальности посредством изменения своего психического состояния, достигается фиксацией на работе; деструктивная зависимость – влечение человека к работе, которое, при принятии характера зависимости, вытесняет все другие интересы и потребности, заполняет собой жизни. Профессиональные аддикции, в частности трудоголизм, нарушают целостность личности, негативно влияют на продуктивность деятельности, приводят к состоянию хронической усталости, снижению работоспособности, психосоматических заболеваний, конфликтов, кризисных состояний, регресса, а также профессиональной деградации.

**Ключевые слова:** аддикция, аддитивная поведение, профессиональная аддикция, трудоголизм.

**Постановка наукової проблеми та її значення.** Останнім часом проблема професійних аддикцій посідає одне із чільних місць у контексті актуальних питань професійної психології. В умовах сьогодення професійна діяльність – одна з найбільш важливих сфер у житті людини. Незаперечний той факт, що професійна діяльність закладає



умови для самореалізації й самоствердження особистості, для пізнання навколишньої дійсності, для забезпечення матеріального благополуччя та духовних цінностей. Отож, значення діяльності виявляється в розвитку особистості, у формуванні її професійної спрямованості, ціннісних орієнтацій, стратегії поведінки, смислу і стилю життя. Однак є деякі ризики, пов'язані з неправильною організацією режиму роботи, що призводять до виникнення й розвитку професійних деформацій, деструкцій, трудових адикцій.

**Аналіз досліджень цієї проблеми.** Теоретичне поле аналізу проблеми професійних адикцій стосується розгляду таких соціально-психологічних явищ, як трудоголізм, професійна лінь, завчена безпорадність, прокрастинація, ургентна залежність, професійний перфекціонізм, професійний маргіналізм [1]. Більшість підходів до проблеми трудоголізму має схоже спрямування й визначається і зарубіжними, і вітчизняними вченими (У. Оутс, Б. Робінзон, Г. Портер, В. Кукк, Б. Кіллінджер, М. Гріффітс, М. Наріцин, Ц. Короленко, В. Менделевич, Є. Ільїн, О. Єгоров, Г. Старшенбаум, В. Барабаншикова, О. Клімова, О. Лук'янов, Е. Щеглова, М. Балашова, Г. Ореховський, О. Весніна, С. Табачников, Т. Синицька, Є. Кіосева, О. Чернищов, А. Гоголева, І. Козлова, Є. Харченко, Г. Погромська, Ю. Смірнова, Л. Юр'єва, С. Носов, О. Яковлева, Ю. Смірнова, В. Караваєва, О. Котляров, Р. Карковська, В. Шлаїна, І. Прокопчук, Л. Карамушка, О. Сазонова, М. Смульсон, Х. Василькевич, Ж. Вірна та ін.).

**Мета статті** полягає в теоретичному вивченні феномену трудоголізму як професійної адикції особистості.

**Основні методи дослідження** – аналіз наукової літератури, порівняння, систематизація, узагальнення теоретичних даних.

**Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження.** Уперше термін *трудоголізм* (роботоголізм, *workaholisme*) ввів у науковий тезариус відомий американський фахівець із психології релігії, священник У. Оутс на початку 70-х рр. ХХ ст. Поширення цей термін набув після публікації книги У. Оутсона «Сповідь трудоголіка» (1971). Слід зазначити, що науковець розумів трудоголізм як пристрасть до роботи, сильну, неконтрольовану потребу безперервно працювати.

Перші наукові доробки, присвячені проблематиці трудоголізму, розкрили його схожість з іншими видами хімічної залежності. Адже сам термін *трудоголізм* (*workaholisme*) виник на основі об'єднання

двох слів: «праця» (*work*) і «алкоголік» (*alcoholic*), а 1983 р. в Нью-Йорку було створено перше товариство анонімних трудоволіків [3].

Однак слід зазначити: трудоволізм – явище не тільки сьогодення, це не «досягнення» цивілізації. Про «болючий, майже збочений потяг до роботи» писав ще Г. Флобер 1852 р., а П. Лафарг, який був прихильником матеріалістичного світогляду, 1883 р. критикував «дивну залежність від роботи робітничого класу всіх країн» [3].

Як хворобу трудоволізм уперше описав психоаналітик Ш. Ференці 1919 р. Він ставив діагноз «недільний невроз» своїм пацієнтам, які занемогали, коли закінчувався робочий тиждень і дивним чином видужували, виходячи в понеділок на роботу. У них спостерігалися чітко виражені симптоми позбавлення (аналог наркотичної ломки) – емоційна нестійкість із переважанням дисфорії. Інакше кажучи, трудоволіки не знаходять собі місця, без причини стають злісними й похмурими, коли їх позбавляють можливості працювати. Усе, що за межами роботи, для них означає неробство, лень, які їх дратують. Як і алкоголіки, вони «впираються» до останнього, заперечуючи наявну проблему залежності [9].

Аналізуючи означений феномен, на нашу думку, слід розвести такі поняття, як працюовитість, кар'єризм і власне трудоволізм. Ознайомившись докладніше з науковими доробками фахівців, можемо зазначити: працюовита людина ставить перед собою мету, їй завжди важливий результат своєї праці, для неї професійна діяльність – лише частина життя, спосіб самовираження, засіб самозабезпечення і створення матеріальних благ. Для трудоволіка все навпаки: результат діяльності не має сенсу, робота – це спосіб заповнення часу, така людина націлена на виробничий процес. Сімейні й дружні стосунки, сім'ю трудоволіки сприймають як перешкоди, які відволікають від роботи й викликають роздратування.

Розглянемо ще один термін, пов'язаний із підвищеною увагою до професійної діяльності – кар'єризм. При кар'єризмі основна мета людини – домогтися певних висот на роботі, щоб реалізувати свої мрії і плани (більше заробляти, піднятися по соціальній і професійній драбині тощо). Отож, професійна діяльність – це лише спосіб досягнення мети, проміжний етап.

Щоправда, між кар'єризмом і трудоволізмом є суттєва різниця. Для трудоволіка робота – основа всього. Людину фактично не цікавить кінцевий результат.

Отже, можемо констатувати, трудоголізм – це різновид психологічної залежності, коли центром усього життя людини стає її робота.

Трудоголік повністю сконцентрований на виконанні конкретних завдань, приділяє надмірну увагу дрібницям, намагається все «відшліфувати», зробити ідеальним. В основі трудоголізму немає мети досягти кінцевого результату, найголовніший сам процес виконання роботи. Робота стає не способом досягнення бажаного, а самоціллю. Залежну від роботи людину не цікавить ні сім'я, ні відпочинок, ні побут, ні друзі. Навіть якщо в такої людини є якийсь хобі, то воно безпосередньо пов'язане з роботою.

Отже, трудоголізм характеризується тенденцією працювати надмірно старанно, а також одержимістю роботою, що виявляється в її нав'язливості (*Schaufeli, Shimazu, & Taris, 2009*). Працівники, які виявляють трудоголізм, працюють більше і старанніше, ніж це необхідно для досягнення цілей організації, вони витрачають занадто багато часу й енергії на роботу, нехтуючи тим самим іншими сферами життя. Вони постійно думають про свою роботу й відчувають сильне та неконтрольоване внутрішнє прагнення (драйв) працювати старанно [3].

Трудоголізм має мало спільного з істинною любов'ю до роботи або із щирим бажанням зробити свій внесок у досягнення організаційних цілей. Не займаючись роботою, трудоголіки відчувають себе погано, переживають такі негативні емоції, як роздратування, тривогу, сором, почуття провини. Трудоголіки вочевидь намагаються уникнути цих негативних емоцій, тому «кидаються» в роботу (*Killinger, 2006; Van Beek, Hu, Schaufeli, Taris, & Schreurs, 2012*) [3].

Загалом теоретичний аналіз різних наукових підходів до розуміння поняття «трудоголізм» дає змогу відзначити, що найчастіше його трактують як потяг людини до роботи, який, при прийнятті характеру залежності, витісняє всі інші інтереси та потреби, заповнює собою життя [3].

Отже, як і будь-яка адикція, трудоголізм – утеча від реальності через зміну свого психічного стану, який у цьому разі досягається фіксацією на роботі. Слід зазначити: трудоголік не прагне до виконання своєї роботи у зв'язку з економічною потребою, робота не є для нього однією зі складових життя – вона замінює все: любов, розваги, інші види активності [5].

Більшість підходів до проблеми трудоголізму має схоже спрямування й визначається і зарубіжними, і вітчизняними вченими. У. Оутс

характеризує трудоголіка як особу, яка з гордістю говорить про те, як вона багато працює, зневажливо відгукується про інших людей, які приділяють виконанню професійних обов'язків значно менше часу, ніж вона. На думку дослідника, трудоголік не здатний відповісти відмовою на прохання виконати додаткову роботу та схильний до суперництва [3].

Науковець Б. Робінзон описує трудоголізм як ситуацію, коли особа починає надавати перевагу роботі як відходу від переживань щодо свого емоційного стану та з приводу проблем особистого життя [3].

Згідно з Г. Портером, трудоголікові притаманне ригідне мислення, утеча від дійсності, відсутність критики. Дослідник зазначає, що цією психологічною залежністю страждає кожен четвертий працівник [3].

Б. Кіллінджер і Л. Кіллінджер інтерпретують трудоголізм як негативний і складний процес, упродовж якого робота припиняє бути роботою, а трансформується в стан розуму, коли відбувається «втеча до пов'язаного винятково з роботою надзвичайно підвищеного почуття відповідальності, втеча від справжньої інтимності з іншими» [3]. Отже, це впливає на спроможність індивіда функціонувати належним чином. На думку науковця, є відмінність трудоголізму від алкогольної адикції: остання характеризується втечею від відповідальності. Однак обидві форми адикцій у підсумку «служують засобом уникнути особистої відповідальності стосовно сім'ї та інших» [5]. Науковці стверджують, що до цієї форми адикції особливо схильні фахівці соціономічних професій, особливо працівники медичної сфери.

М. Гріффітс наголошує: основна відмінність між працьовитістю та трудоголізмом полягає в тому, що здорові поведінкові моделі щось привносять у життя, а адикції забирають із життя [10].

Найбільш загальне визначення трудоголізму запропонувала К. Скотт із колегами, визначивши трудоголіка як людину, котра 1) витрачає значну кількість часу на діяльність, пов'язану з роботою, що призводить до негативних наслідків для сім'ї та інших видів діяльності; 2) продовжує концентруватися на роботі, навіть якщо не перебуває на робочому місці; 3) працює більше, ніж від неї вимагають для досягнення організаційних цілей (Scott, Moore, & Miceli, 1997) [7].

Що стосується російських і вітчизняних підходів до трактування означеного феномену, то більшість науковців схильні розглядати трудоголізм як деструктивну залежність. Відомий науковець О. Єгоров

уважає, що однією з вагомих особливостей трудоголізму є компульсивний потяг до постійного успіху та схвалення зі сторони оточення. На думку вченого, адикт понад усе боїться бути звинуваченим у некомпетентності, ліні, він схильний відчувати страх невдачі, «втрати себе, свого “Я”». Із цими переживаннями пов'язано домінування в психологічному стані почуття тривоги, яке не залишає трудоголіка майже ніколи. Трудоголік настільки фіксований на роботі, що відчується від сім'ї, друзів, стає замкнений у системі власних переживань.

О. Єгоров уважає, що трудоголізм призводить до виникнення особистісних змін, які насамперед стосуються емоційно-вольової сфери особистості: зростання емоційного спустошення, зниження рівня емпатії; міжособистісні стосунки сприймаються як обтяжливі й такі, що потребують значних затрат енергії та часу; адикт уникає обговорення важливих сімейних проблем і виховання дітей тощо. Важливою особливістю цієї адикції є те, що поза роботою (хвороба, звільнення) її змінює інша адикція, зазвичай, хімічна (наприклад алкогольна) [2].

Згідно з науковими поглядами І. Козлової трудоголізм – це психологічна залежність, за якої адикт, занурюючись у роботу, втрачає зв'язок із зовнішнім світом. У трудоголіків зазвичай не складається сімейне життя, виникають труднощі, пов'язані з самореалізацією [5].

Цікаві розмірковування знаходимо у О. Весніної, яка вважає, що трудоголік – це зовсім не гіперпрацелюбна людина. На думку дослідниці, трудоголіком може стати й ледар, який не бажає розв'язувати сімейні, домашні проблеми, а тому день і ніч «відсиджується» на роботі. Згідно з поглядами науковця джерелом психологічного дискомфорту, психологічної травми є реально пережитий або уявний страх: боязнь невдачі, страх перед самотністю або, навпаки, боязнь спілкування. Отже, саме страх перед постійною напругою в особистому житті, результат стосунків, що не склалися (чи втрачених), розчарування в близькій людині, розлучення тощо і призводить до виникнення трудоголізму: у цьому разі робота стає ніби заслоном, психологічним захистом, щитом, що відбиває негативні емоції [5].

Російський психотерапевт Н. Наріцин зазначає, що різні прояви трудоголізму виникають, зазвичай, на фоні тієї або тієї нестабільності, а точніше – після різних «революційних змін», суспільних криз тощо. Згідно з науковими поглядами психотерапевта, у деякої частини суспільства внаслідок переживання стресу, розрухи, нестабільності реалізується механізм «втечі в роботу», який є певним психологіч-

ним захистом. Однак джерелом виникнення трудоголізму можуть бути і душевні, сімейні чи міжособистісні проблеми, переживання особистісних криз. Такий трудоголізм можна назвати «втечею від проблем». Справді, повне «занурення» в роботу на деякий час рятує людину від надто сильних негативних переживань, однак не розв'язує саму проблему. Тому якщо трудоголізм – це «втеча від проблем», то це, зазвичай, найчастіше біг у нікуди [5].

Подібне розуміння означеного феномену простежуємо в наукових роботах Г. Старшенбаума. Дослідник пише, що «втеча в роботу» від повсякденних проблем може бути безпосередньо пов'язана з неможливістю переживати «маленькі життєві радощі», нездатністю забезпечити собі психологічний комфорт. У цьому разі людина ставить перед собою все складніші професійні завдання й з почуттям задоволення реалізує їх. Отже, робота займає всі її думки, час, сили, енергію. У разі, коли особа не може реалізувати себе в професійній діяльності, то вона обирає собі хобі, яке стає справою її життя [8].

Згідно з науковими поглядами О. Котлярова джерелом виникнення означеної адикції є незадоволення людиною власним життям. У цьому разі, особа, рятуючись від переживання сумнівів щодо правильності обраного життєвого шляху, «занурюється» в роботу й живе за принципом: «Щоб усе мати, потрібно багато працювати». Отож робота стає певним захисним механізмом, який на деякий час компенсує відсутність мети в житті, радість буття, дає відшукати сенс існування. Однак насправді відбувається втеча людини від самої себе, від реальності. Науковець зазначає, що подібна поведінка є ситуацією заміни поганої (наприклад алкогольної) залежності на хорошу – трудоголізм.

В. Кукк зазначає: трудоголізм має всі ознаки психологічної залежності. Особи, які страждають на трудоголізм, – так звані «маніяки праці»: їх робочий день починається дуже рано й закінчується дуже пізно, вони не знають, що таке відпочинок чи відпустка, навіть у разі хвороби, вони не беруть лікарняний. Якщо ж усе ж таки вони позбавлені на деякий час можливості працювати, то відчують симптоми «позбавлення» (аналог так званої «наркотичної ломки»): емоційна нестабільність, яскраво виражена дисфорія, дратівливість тощо [6].

Також варто зупинитися на дослідженнях, у яких трудоголізм описують не лише з негативного погляду. Слід зауважити, що Є. Ільїн, трактує трудоголізм і з погляду адикції, і як цілком нормальне та

корисне явище. Автор дотримується думки, що існує корисний (нормальний) трудоголізм і залежний (деструктивний) трудоголізм. На думку Є. Ільїна, для нормальних трудоголіків задоволення приносить і процес виконання роботи, і її результат. Здійснення діяльності супроводжується станом психологічного комфорту. Такі особи показують гарні професійні результати, ефективно будують кар'єру, але одночасно успішні і в інших сферах життя. Звичайно, вони відрізняються від нетрудоголіков якимись особистісними якостями й у цьому сенсі адикти, але це не означає, що вони повинні бути пацієнтами психотерапевтів та психіатрів. На думку автора, основна різниця між корисним трудоголізмом і залежністю від роботи полягає в тому, що робота для залежної людини стає метою, а не засобом [3].

Подібних поглядів притримується І. Козлова. Науковець зазначає, що захопленість роботою (особливо у віці 20–35 років), віддача їй своїх сил і енергії є показниками цілеспрямованості та здорових амбіцій. Такий трудоголік – успішна й щаслива особа, а також цілком бажаний та ефективний співробітник у будь-якій компанії [4].

Науковий інтерес, незважаючи очевидний науково-популярний стиль, становить класифікація трудоголіків О. Весніної. Дослідниця виділяє такі типи трудоголіків:

– «Трудоголік для інших» – особа, яка дуже багато працює й отримує від цього задоволення. Близьке оточення, друзі, зазвичай, цим не вдоволені, однак вдіяти нічого не можуть. Тому допомогти «трудоголікові для інших» майже неможливо: це схоже на лікування наркомана чи алкоголіка, який не хоче лікуватися.

– «Трудоголік для себе» – особа, яка дуже багато працює, однак відчуває із цього приводу досить суперечливі почуття. У разі, якщо інші сфери життя такої людини не страждають (сім'я, друзі, відпочинок, дозвілля тощо), то такий трудоголік не безнадійний.

– «Успішний трудоголік» – особа, яка завдяки своїй роботі домагається значних професійних успіхів.

– «Трудоголік-невдаха» – особа, яка невтомно займається незначущою діяльністю, яка нікому не потрібна. Такий трудоголік імітує роботу, заповнюючи нею порожнечу у своєму житті.

– «Прихований трудоголік» – особа, яка привселюдно нарікає, як вона не любить працювати, однак, насправді всю свою енергію, свій час, сили й любов віддає роботі. Джерелом такого виду трудоголізму, з одного боку, є страх перед близькими і глибиною емоційних стосунків із людьми, страх внутрішньої порожнечі, яку треба заповнити,

а з іншого – прагнення до досконалості (перфекціонізму), переваги над іншими.

Прихильник подібних поглядів – Р. Бурке. В авторській типології (на основі тесту на роботоголізм Спенса й Роббінса), виділяється три групи трудоголиків: адиктів роботи (*Work Addicts*), ентузіастів роботи (*Work Enthusiasts*) і захоплених адиктів (*Enthusiastic Addicts*) [2].

Узагальнюючи наведені тлумачення, вважаємо, що роботоголізм – прояв адитивної поведінки й найчастіше розглядається як нав'язлива потреба до певного виду діяльності. До індикаторів роботоголізму належать:

- 1) прагнення особи працювати безперервно, доки вистачає сил;
- 2) концентрація на роботі (думках про роботу) в позаробочий час;
- 3) схильність оцінювати інших винятково за їхніми трудовими досягненнями;
- 4) зниження інтересу до людей та життєвих сфер, не пов'язаних із роботою;
- 5) зростання часових затрат особи на виконання робочих завдань у зв'язку із зосередженістю на деталях;
- 6) надмірна наполегливість у роботі, яка поступово набуває проявів ригідності;
- 7) накопичення напруження, негативних переживань через невміння розслабитись і зростання страху припуститись помилки у виконанні робочих завдань.

**Висновки та перспективи подальших досліджень.** Проведений теоретичний аналіз сучасного стану вивчення й розроблення феномену роботоголізму дає загальне уявлення про суть та основні ознаки цього явища. Перспективи подальших досліджень убачаємо в можливості вдосконалення теоретико-методологічних конструктів вивчення професійних адикцій особистості, зокрема роботоголізму та впровадженні системної діагностики його прояву й корекції.

#### *Література*

1. Вірна Ж. П. Неврогенез професійних деструкцій особистості / Ж. П. Вірна // Психологічні перспективи. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – Вип. 19. – С. 84–91.  
Virna Zh. P. Nevrogenez profesiynykh destruktсий osobystosti [Neurogenesis of professional destructions of personality] / Zh. P. Virna // Psykhologichni perspektvyvy. – Lutsk : Volyn. nats. un-t im. Lesi Ukrainki, 2012. – Vyp. 19. – S. 84–91.
2. Егоров А. Ю. Нехимические зависимости / А. Ю. Егоров. – СПб. : Речь, 2007. – 190 с.



- Yegorov E. Ju. Nehimicheskie zavisimosti [Non-chemical addictions] / A. Ju. Yegorov. – SPb. : Rech, 2007. – 190 s.
3. Ильин Е. П. Работа и личность. Трудоголизм, перфекционизм, лень / Е. П. Ильин. – СПб. : Пирер, 2011. – 224 с.  
 Il'in E. P. Rabota i lichnost'. Trudogolizm, perfekcionizm, len' [The work and personality. Workaholism, perfectionism, laziness] / E. P. Il'in. – SPb. : Pirer, 2011. – 224 s.
  4. Козлова И. Н. Трудоголизм как форма зависимого поведения: проблематика исследований / И. Н. Козлова // Известия высших учебных заведений. Северо-Кавказский регион. Сер. : Общественные науки, 2006. – № 26. – С. 95–96.  
 Kozlova I. N. Trudogolizm kak forma zavisimogo povedeniya: problematika issledovaniy [Workaholism as a form of addictive behavior: problems of research] / I. N. Kozlova // Izvestiya vysshykh uchebnykh zavedeniy. Severo-Kavkazskiy region. Ser. : Obshchestvennye nauki. – 2006. – № 26. – S. 95–96.
  5. Короленко Ц. П. Аддиктология: настольная книга / Ц. П. Короленко, Н. В. Дмитриева. – М. : Ин-т консультирования и системных решений, 2012. – 536 с.  
 Korolenko Ts. P. Addiktologiya: nastolnaya kniga [Addictology: table book] / Ts. P. Korolenko, N. V. Dmitriyeva. – M. : In-t konsultirovaniya i semeinykh resheniy, 2012. – 536 s.
  6. Кукк В. Трудоголизм: труд – наркотик и тирания долга [Электронный ресурс] / В. Кукк. – Режим доступа : [www.medlinks.ru](http://www.medlinks.ru)  
 Kuk V. Trudogolizm: trud-narkotik i tiraniya dolga [Workaholism: labor-drug and the tyranny of debt] [Elektronnyy resurs] / V. Kuk. – Rezhym dostupa : [www.medlinks.ru](http://www.medlinks.ru)
  7. Ловаков А. В. Трудоголизм: понятие, методики измерения, предикторы и последствия / А. В. Ловаков // Электронный научный журнал: организационная психология. – 2012. – Т. 2. – № 4. – С. 28–42.  
 Lovakov A. V. Trudogolizm: ponyatie, metodiki izmereniya, prediktory i posledstviya [Workaholism: concept, measurement methods, predictors and consequences] / A. V. Lovakov // Elektronnyy nauchnyy zhurnal: organizacionnaya psikhologiya. – 2012. – T. 2. – № 4. – S. 28–42.
  8. Старшенбаум Г. В. Аддиктология: психология психотерапия зависимостей / Г. В. Старшенбаум. – М. : Когито-Центр, 2006. – 367 с.  
 Starshenbaum G. V. Addiktologiya: psikhologiya i psikhoterapiya zavisimostey [Addictology: psychology and psychotherapy of addictions] / G. V. Starshenbaum. – M. : Kogito-Tsentr, 2006. – 367 s.
  9. Психология и лечения зависимого поведения / под ред. С. Дауминга. – М. : [б. и.], 2000. – 246 с.  
 Psikhologiya i lecheniya zavisimogo povedeniya [Psychology and treatment of addictive behavior] / pod red. S. Dauminga. – M. : [b. i.], 2000. – 246 s.
  10. Griffiths M. D. Workaholism is still a useful construct / M. D. Griffiths // Addiction Research and Theory. – 2005. – Vol. 13. – N 2. – P. 97–100.

УДК 159.9.07-053.6:316.362.1-055.52-055.62

**Т. М. Павлюк**

Received: December 02, 2016

Revised: February 20, 2017

Accepted: March 12, 2017

## **ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ УЯВЛЕНЬ СТАРШИХ ПІДЛІТКІВ ПРО БЛАГОПОЛУЧНІ ВЗАЄМИНИ З БАТЬКАМИ**

У статті наведено результати емпіричного дослідження гендерної специфіки уявлень старших підлітків про благополучні взаємини з батьками. Вибірка дослідження містила 120 осіб, учнів 9-х класів гімназій і загальноосвітніх шкіл м. Луцька, віком 14–15 років, серед них – 48 хлопців, 72 дівчини. Результати емпіричного дослідження дали змогу встановити за психологічним типом гендерної ідентичності три групи підлітків: маскулінну, фемінну, андрогінну. Виявлено, що кожна із цих груп має свої особливості уявлень про благополучні взаємини з батьками. Так маскулінні підлітки пов'язують його насамперед із наданням дитині самостійності, яка заснована на взаємній довірі, упевненості в силах дитини, відсутності жорсткого батьківського контролю. Потреба в проявах емоційного прийняття з боку батьків у маскулінних підлітків найнижча серед гендерних груп. Прояви директивності батьків, особливо тата, вони сприймають найгостріше порівняно з фемінними й андрогінними підлітками. Перевагу надають ставленню до себе батька. Фемінні підлітки благополучні взаємини з батьками вбачають у проявах безумовно позитивного ставлення до себе поза вихідними очікуваннями батьків і конкретними власними успіхами. Прояви батьківської ворожості фемінні підлітки сприймають найгостріше порівняно з іншими гендерними групами. В уявленнях про благополучні взаємини з батьками андрогінних підлітків виявлено чітку диференціацію: з боку мами вони потребують безумовне позитивне прийняття, емоційне розуміння, співчуття, а з боку батька – самостійність, засновану на взаємній довірі, упевненість у силах дитини. Андрогінні підлітки характеризуються високою толерантністю до проявів батьківської непослідовності і із боку мами, і тата.

**Ключові слова:** дитячо-батьківські взаємини, андрогінність, маскулінність, фемінність, старший підлітковий вік.

**Pavliuk T. M. Gender Peculiarities of Senior Adolescents' Representations of Successful Relationships with Parents.** The article represents the results of empirical study of senior adolescents' gender-specific representations about successful relationships with their parents. The sample contained 120 people, the 9<sup>th</sup>-grade-students of Lutsk gymnasiums and secondary schools, 14–15 years old, including 48 boys and 72 girls. The results of empirical study allowed revealing three groups of adolescents by the psychological type of gender identity: masculine, feminine, androgynous. It was found out that each of these groups has its own particular ideas about successful relationships with parents. So, masculine teens

associate them primarily with the provision of child autonomy, which is based on mutual trust, confidence in the child abilities, and absence of strict parental control. The need in parents' emotional acceptance is the lowest as for masculine adolescents among gender groups. Manifestations of parents' directivity, especially of father, are perceived as the most acute comparing with the feminine and androgynous teenagers. Particular attention is paid to a father's attitude towards them. The feminine teens see successful relationships with their parents in manifestations of positive attitude towards them; regardless of the initial expectations of the parents and their own concrete successes. Parents' hostility is most acutely perceived by feminine teens in comparison with the other gender groups. Clear differentiation is discovered in the androgynous adolescents' representations about successful relationships with parents: from a mother's side they need unconditional positive perception, emotional understanding, empathy, while from a father's side they need self-reliance, based on mutual trust and confidence in the child abilities. Androgynous adolescents are characterized by high tolerance to manifestations of parental inconsistency both from father's and mother's side.

**Key words:** parent-child relationships, androgyny, masculinity, femininity, late adolescence.

**Павлюк Т. Н. Гендерные особенности представлений старших подростков о благополучных взаимоотношениях с родителями.** В статье представлены результаты эмпирического изучения гендерной специфики представлений старших подростков о благополучных взаимоотношениях с родителями. Выборка исследования составляет 120 человек, учеников 9-х классов гимназий и общеобразовательных школ г. Луцка, в возрасте 14–15 лет, среди них 48 юношей и 72 девушки. Результаты эмпирического исследования позволили установить согласно психологическому типу гендерной идентичности три группы подростков: маскулинную, феминную, андрогинную. Обнаружено, что каждая из этих групп имеет свои особенности представлений о благополучных отношениях с родителями. Так, маскулинные подростки связывают их прежде всего с предоставлением ребенку самостоятельности, основанной на взаимном доверии, уверенности в его силах, отсутствии жесткого родительского контроля. Потребность в проявлениях эмоционального принятия со стороны родителей у маскулинных подростков является самой низкой среди гендерных групп. Проявления директивности родителей, особенно отца, воспринимаются ими наиболее остро по сравнению с феминными и андрогинными подростками. Предпочтение отдается отношению к себе отца. Феминные подростки благополучные отношения с родителями видят в проявлениях безусловно позитивного отношении к себе вне зависимости от исходных ожиданий родителей и от конкретных собственных успехов. Проявления враждебности родителей феминные подростки воспринимают острее по сравнению с другими гендерными группами. В представлениях о благополучных отношениях с родителями андрогинных подростков обнаружена четкая дифференциация: со стороны мамы они нуждаются в безусловном позитивном принятии, эмоциональном понимании, сочувствии, тогда как со стороны отца – самостоятельности, основанной на

взаимном доверии, уверенности в силах ребенка. Андрогинные подростки характеризуются высокой толерантностью к проявлениям родительской непоследовательности, как со стороны отца, так и со стороны матери.

**Ключевые слова:** детско-родительские отношения, андрогинность, маскулинность, феминность, старший подростковый возраст.

**Постановка наукової проблеми та її значення.** Упродовж усього періоду дорослішання взаємини дитини з батьками дуже важливі і для дітей, і для батьків, вони суттєво впливають на формування особистості дитини. Під час дорослішання стосунки з батьками змінюються, й особливо інтенсивно це відбувається в підлітковому віці. Цей період життя дуже складний і для самих дітей, і для їх батьків. Підлітковий вік характеризується досить швидкими темпами розвитку особистості, появою новоутворень і формуванням якісно нових взаємин із дорослими й однолітками. Усе це робить сферу взаємин підлітків із батьками вразливою, складною – натомість дуже важливою. Складність ситуації посилюється необізнаністю ані батьків, ані підлітків із закономірностями розвитку дитячо-батьківських стосунків, неусвідомленістю причин цих проблем. Як результат – непорозуміння, взаємні звинувачення, конфлікти. Це своєю чергою призводить до посилення протестних реакцій і емансипованої поведінки з боку підлітків і до спроб посилити контроль, або навпаки – повністю «відпустити» підлітків із боку їх батьків. Унаслідок і діти, і батьки переживають цілий комплекс особистісних проблем, які позначаються на психологічному благополуччі і дітей, і самих батьків.

**Аналіз досліджень цієї проблеми.** Різні аспекти проблеми дитячо-батьківських взаємин у старшому підлітковому віці широко представлені в психологічних дослідженнях вітчизняних і зарубіжних учених (М. Алексеева, Т. Алексеевко, А. Апішева, Г. Бевз, Г. Беженар, Л. Божович, Д. Баумрінд, В. Васютинський, Л. Виготський, Л. Дейниченко, Г. Дьяконов, М. Кле, С. Ковальов, В. Козлов, І. Кон, О. Косарева, А. Лічко, В. Семиченко, Л. Фомічева, О. Хархан, Е. Шефер та багатьох інших). Проблемі взаємин батьків та дітей приділяли увагу й представники психоаналітичного напрямку (Е. Берн, З. Фройд, Е. Фромм та ін); гуманістичного напрямку (Т. Гордон, В. Сатир, К. Роджерс, Е. Фромм, А. Адлер та ін.); гештальтпсихології (В. Келлер, К. Левін, К. Коффка та ін.); біхевіоризму (А. Бандура, Б. Скінер та ін.). Основні підходи до розуміння дитячо-батьківських взаємин в обтяжливих умовах життя вивчали А. Варга, А. Захаров, О. Соколова,

В. Гарбузов, Е. Ейдемільер, В. Москаленко. Проте їх аналіз виявляє фрагментарність розвідок щодо такого ракурсу цієї проблеми, як уявлення підлітків про благополучні взаємини з батьками, який не був предметом спеціальної дослідницької уваги науковців-психологів. Саме така постановка питання з обов'язковим урахуванням гендерних особливостей допоможе розширити наукове розуміння дитячо-батьківських стосунків у підлітковому віці й створити умови для подальшої їх гармонізації.

**Мета дослідження** – на підставі емпіричного дослідження висвітлити гендерну специфіку уявлення старших підлітків про благополучні стосунки з батьками.

**Методи й методики.** Виявлення таких поведінкових ознак батьківського ставлення до своїх дітей, що їх старшокласники сприймають як благополучні, і таких, які сприймають як неблагополучні, на думку самих дітей, здійснювали за модифікованим нами варіантом методики «Діти про батьків» [2]. Методика вивчає установки, поведінку й методи виховання батьків у тому вигляді, якими їх бачать діти старшого підліткового віку. Ми соголосні з тими дослідниками, які вважають, що опитувальник цієї методики описує всю палітру особливостей проявів батьківського ставлення до своєї дитини. Саме тому, використавши основні питання цієї методики, ми передбачали визначити важливість певних ознак у ставленні батьків до своїх дітей на думку самих дітей. Певні характеристики сприймають і оцінюють діти, на підставі чого можна визначити, наскільки важливі вони для старших підлітків у формуванні уявлень про благополучні чи неблагополучні стосунки з батьками. Суть модифікації методики полягала в тому, що учням пропонувалось визначити за шкалою від нуля до 10 балів важливість кожного прояву батьківської поведінки стосовно себе з огляду на те, наскільки цей прояв важливий, коли йдеться про добре ставлення батьків до дитини. Психологічний тип гендерної ідентичності підлітків визначали за методикою С. Бем [1].

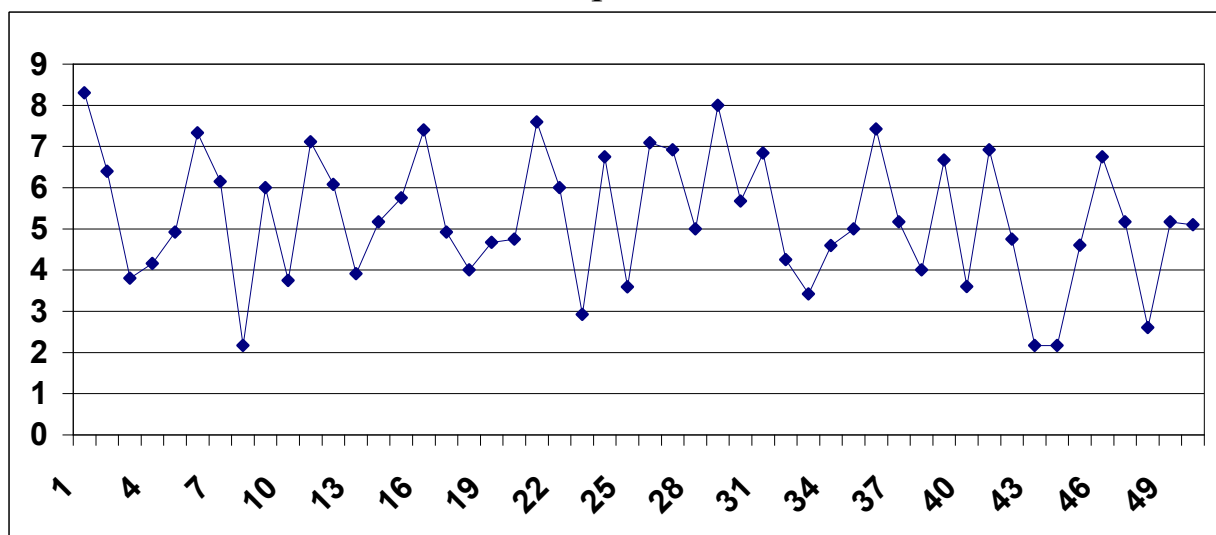
Вибірку дослідження склали учні 9-х класів гімназій і загальноосвітніх шкіл м. Луцька. Обсяг вибірки становить 120 учнів, серед яких – 48 хлопців, 72 дівчини. Вік досліджуваних – 14–15 років.

**Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження.** За психологічним типом гендерної ідентичності досліджуваних розподілили на групи фемінної, маскулінної, андрогінної психологічних статей (за методикою С. Бем). Подальший

аналіз здійснювали способом порівняння уявлень про благополучні стосунки з батьками підлітків андрогінного, фемінного, маскулінного типів психологічної статі.

Оцінки підлітками важливості проявів батьківського ставлення були розподілені так: від 8 до 10 балів – найбільш важливі; від 0 до 3 балів – найменш важливі; від 4 до 7 балів – середні або нейтральні. Відповідно, найбільш важливі оцінки розглядали як уявлення підлітків про прояви благополучного ставлення до себе батьків, а найменш важливі – як прояви неблагополучного ставлення батьків до дитини.

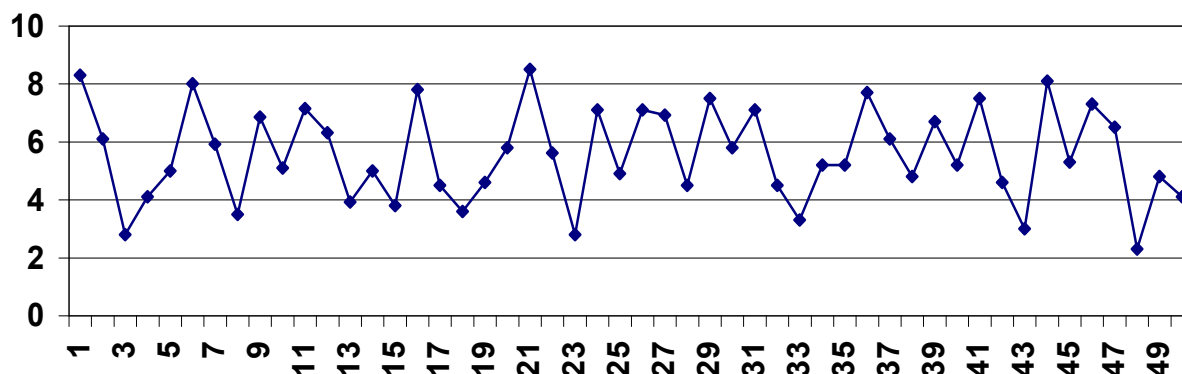
Розглянемо уявлення про благополучні стосунки з батьками підлітків різної фемінної психологічної статі. Так, середні показники важливості проявів поведінки батька старшокласниками фемінної психологічної статі наведено на рис. 1.



**Рис. 1.** Середні показники оцінок важливості проявів поведінки батька учнями фемінної психологічної статі за методикою «Діти про батьків»

Як засвідчує рис. 1, підліткам фемінного типу гендерної ідентичності дуже важливо, щоб: «батько дуже часто посміхався мені» (8,3); «дозволяв мені самому вибирати справу до душі» (8); «з розумінням ставився до моїх поглядів та думок» (8,6); «уважав, що у мене має бути власна думка з кожного питання» (7,4); «коли мені сумно, намагався підбадьорити й розвеселити мене» (7,2); «дозволяв планувати проведення канікул на власний розсуд» (7,1); «дуже любляв робити щось разом зі мною» (7,1); «часто хвалив мене» (7,1). Проте ці підлітки вважають, що благополучні взаємини з батьком неможливі, якщо батько: «постійно на мене комусь скаржиться» (2,2); «іноді мені здається, що я йому огидний» (2,9); «цілком можливо, що він мене ненавидить» (2,2); «відчуваю, що він зневажає мене» (2,6).

Середні показники важливості проявів поведінки мами щодо представників фемінної групи наведено на рис. 2.



**Рис. 2.** Середні показники оцінок важливості проявів поведінки мами учнями фемінної психологічної статі за методикою «Діти про батьків»

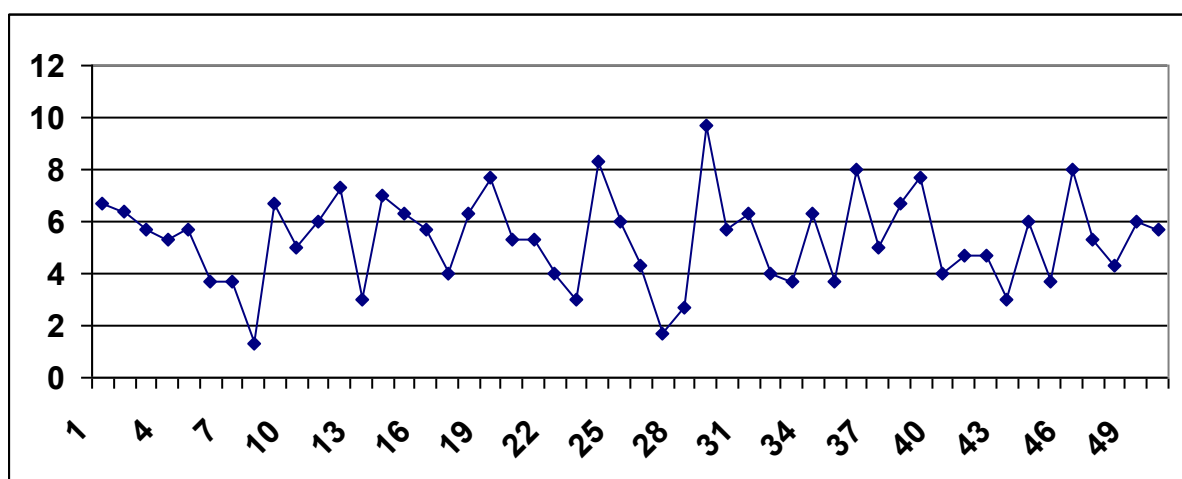
Як видно з рис. 2, учням цієї групи важливо, щоб мама: «дуже часто посміхалася мені» (8,3); «звертала увагу на настрій, намагалася розрадити, розвеселити» (8); «завжди з розумінням ставилася до моїх поглядів та переконань» (8,5); «дозволяла планування канікул на власний розсуд» (8,1). Водночас, на їхню думку, благополучні взаємини з мамою унеможливають такі прояви її поведінки, як: «у неї не вистачає терплячості у ставленні до мене» (2,8); «іноді мені здається, що я їй огидний» (2,9); «цілком можливо, що вона мене ненавидить» (3); «відчуваю, що вона мене зневажає» (2,3).

За методикою «Діти про батьків» кожна із цих характеристик батьківської поведінки включена в одну зі шкал: автономність, директивність, ворожість, непослідовність, позитивний інтерес. У групі підлітків фемінної психологічної статі найбільш вираженими виявилися показники позитивного інтересу з боку матері (7,5) та з боку батька (7,2); дещо нижчі показники автономності з боку матері (6,3) та з боку батька (5,9); за ними йдуть показники директивності мами (5,7) та її непослідовності (5), директивності та непослідовності батька (4,7); найменшими виявилися показники ворожості батька та мами (3,5).

Отже, уявлення про благополучні взаємини з батьками представників цієї групи пов'язано насамперед із проявами безумовно позитивного ставлення до дитини поза їх вихідними очікуваннями й конкретними успіхами дитини. Це проявляється в тому, що батьки емоційно розуміють дитину, співчують їй, вчасно реагують на її проблеми. Тим самим така поведінка батьків створює в старшокласника неусвідомлену впевненість у тому, що він потрібний і цікавий

іншим людям, що йому властиві ті особистісні риси, які потрібні йому для досягнення своєї життєвої мети. Неблагополучні взаємини з батьками у фемінних підлітків пов'язані з проявами негативного ставлення батьків, відсутності ласки та поваги, ігноруванні потреб дитини, надмірної суворості й агресивності, що зазвичай призводять до формування в дитини почуття небезпеки, недовіри до світу й людей, невпевненості в собі та тривоги.

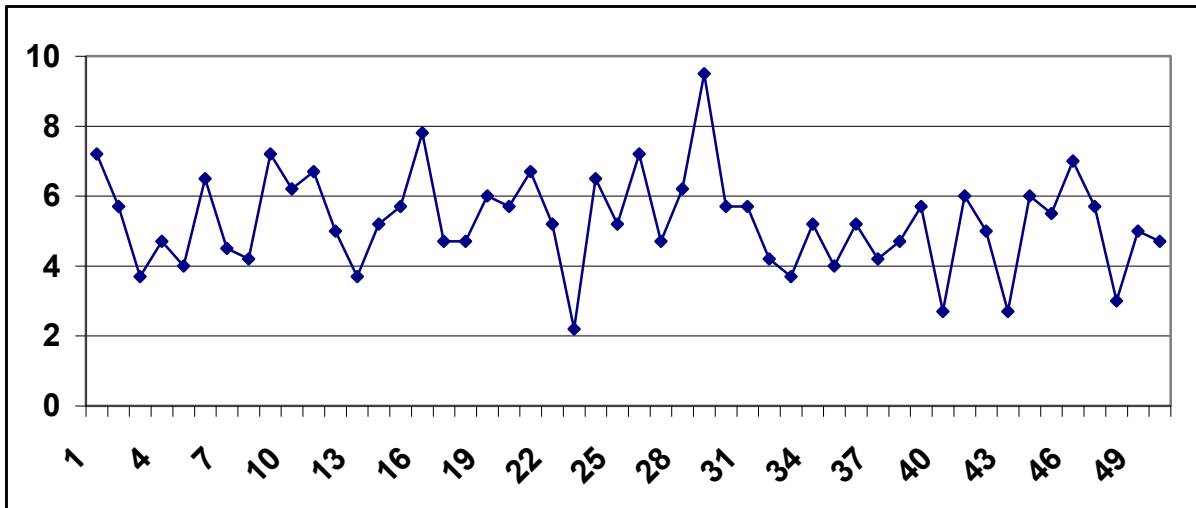
Як видно з рис. 3, підлітки маскулінної психологічної статі вважають проявами благополучного ставлення до себе з боку батька такі особливості його поведінки: «дозволяє мені самому обирати справу до душі» (9,7); «дозволяє робити майже все, що подобається» (8,3); «іноді дуже легко мені прощає, а іноді – ні» (8,3); «вважає, що в мене має бути власна думка з кожного питання» (8); «завжди відверто відповість на будь-яке моє запитання, про що воно б не було» (8). Неблагополучними проявами батьківського ставлення вони називають: «постійно на мене комусь скаржиться» (1,3); «завжди точно хоче знати, що я роблю і де перебуваю» (1,7); «категорично вимагає, щоб я засвоїв, що я можу робити, а що – ні» (3); «починає сердитися й обурюватися з приводу будь-якої дрібниці, яку я скоїв» (3); «іноді мені здається, що я йому огидний» (3); «цілком можливо, що він мене ненавидить» (3).



**Рис. 3. Середні показники оцінок важливості проявів поведінки батька учнями маскулінної психологічної статі за методикою «Діти про батьків»**

Варто зазначити (див. рис. 4), що серед оцінок проявів поведінки мами досліджуваними маскулінної психологічної статі оцінки «дуже важливо» не виявлено. Виняток – прояв «дозволяє мені самому обирати справу до душі» (9,5).





**Рис. 4.** Середні показники оцінки важливості проявів поведінки мами учнями маскулінної психологічної статі за методикою «Діти про батьків»

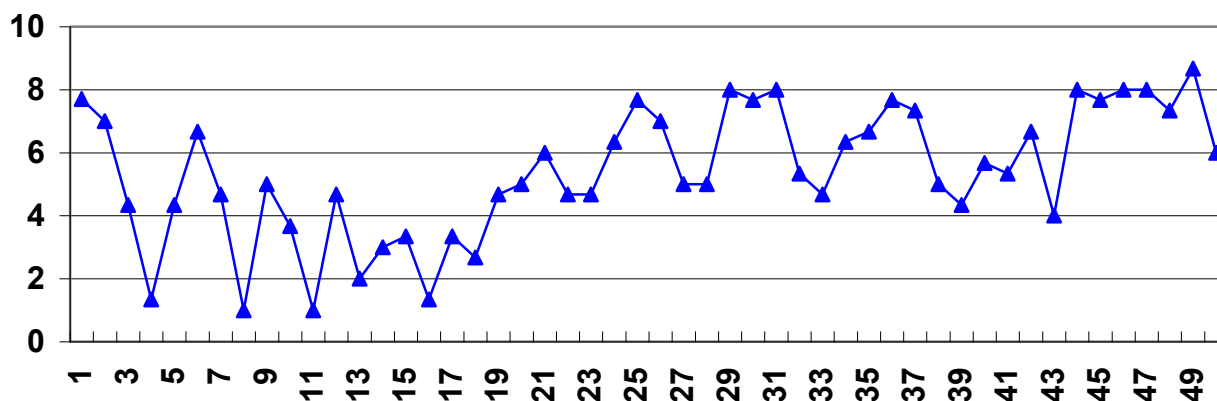
Щодо проявів неблагополучного ставлення з боку мами, то ними виявилися: «іноді мені здається, що я їй огидний» (2,2); «хвалить і карає дуже непослідовно: іноді занадто багато, а іноді надто мало» (2,7); «цілком можливо, що вона мене ненавидить» (2,7); «відчуваю, що вона зневажає мене» (3). Загалом будь-які прояви ставлення мами до себе маскулінні підлітки розцінюють як нейтральні. На нашу думку, це може свідчити про те, що маскулінні підлітки більшою мірою орієнтовані на взаємини з батьком і, відповідно, на особливості його ставлення до себе.

У групі підлітків маскулінної психологічної статі найбільш вираженим виявився показник автономності з боку батька (7,2); дещо нижчі показники позитивного інтересу з боку мами (6,6) й автономності з боку мами (6,1); за ними йдуть показники позитивного інтересу батька (5,8) та його непослідовності (5,4), директивності з боку мами (4,9) та її непослідовності (4,8); найменшими виявилися показники директивності з боку батька (4,4) та ворожості мами (3,8) і батька (3,7).

Отже, уявлення про благополучні взаємини з батьками маскулінних підлітків насамперед пов'язано з наданням їм самостійності, яка заснована на взаємній довірі, упевненості в силах дитини. Дефіцит батьківського контролю сприяє формуванню в підлітків самостійності, почуття більшої відповідальності за свої вчинки, дає старшокласникам змогу почуватися дорослішими. Водночас, за умови низького емоційного прийняття (позитивного інтересу) й вираженої

ворожості, діти сприймають високу автономність як відсутність уваги до потреб дитини, зануреність батьків у власні переживання та справи, відсутність емоційного контакту й інтересу. А такі прояви батьківського ставлення діти цілком справедливо розглядають як неблагополучні. У маскулінних підлітків неблагополучні взаємини з батьками пов'язані також із проявами негативного ставлення батьків, відсутності ласки та поваги, ігнорування потреб дитини, надмірної суворості й агресивності.

Як зазначено на рис. 5, для підлітків андрогінної психологічної статі дуже важливі такі прояви ставлення до себе батька: «моя кімната або куток – моя фортеця: можу прибирати її або ні, він сюди не втручається» (8,6); «намагається відкрито довести, що любить мене» (8); «завжди відверто відповість на будь-яке моє запитання, про що воно б не було» (8); «дозволяє мені самому обирати справу до душі» (8); «дозволяє мені планувати проведення канікул на власний розсуд» (8); «часто перевіряє, чи я все прибрав так, як він наказував» (8).

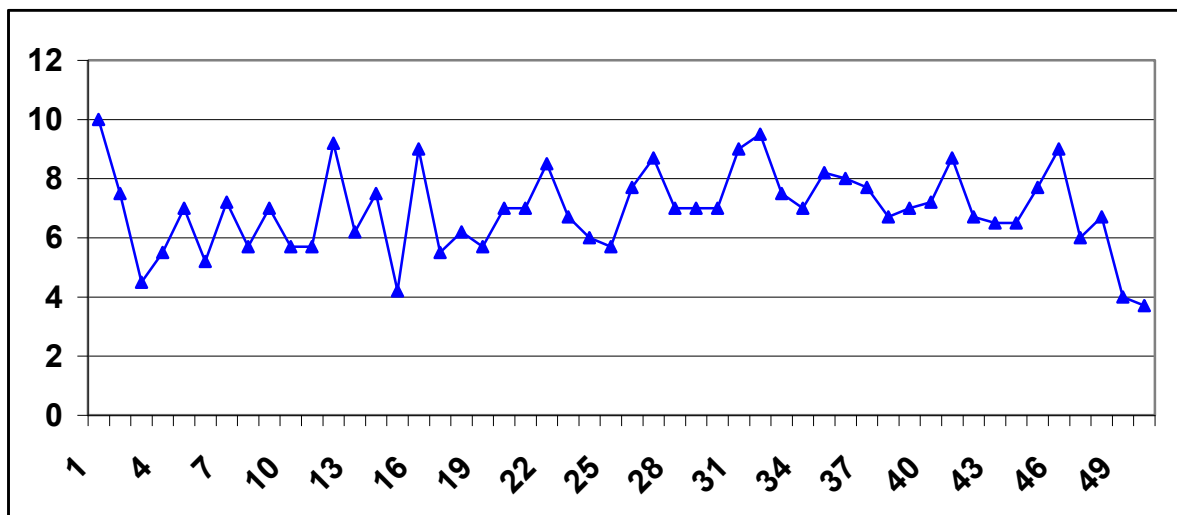


**Рис. 5.** Середні показники оцінки важливості проявів поведінки батька підлітків андрогінної психологічної статі за методикою «Діти про батьків»

Проте вони вважають, що благополучні взаємини з батьком не можливі, коли батько: «дуже любить щось робити разом зі мною» (1); «постійно на мене комусь скаржиться» (1); «коли мені сумно, намагається розвеселити й підбадьорити мене» (1,3); «якщо я кудись іду, сам вирішує, коли я маю повернутися» (1,3); «починає сердитися й обурюватися з приводу будь-якої дрібниці, яку я скоїв» (2); «мало цікавиться тим, що мене хвилює і чого я хочу» (2,6); «дозволяє мені йти, куди я хочу, не питаючи в нього дозволу» (3).

Як свідчать дані рис. 6, підлітки андрогінної психологічної статі вважають дуже важливими проявами благополучних взаємин із

мамою такі: «моя кімната або куток – моя фортеця: можу прибирати її або ні, вона сюди не втручається» (10); «завжди стежить за тим, що я роблю на вулиці й у школі» (9,5); «якщо доручає мені щось робити, то вважає, що я маю виконувати тільки цю роботу, доки не закінчу її» (9,2); «коли мені сумно, намагається розвеселити й підбадьорити мене» (9); «намагається відкрито довести, що любить мене» (9); «завжди відверто відповість на будь-яке моє запитання, про що воно б не було» (9); «завжди знаходить для мене час, коли це мені потрібно» (8,7); «стежить за тим, щоб я завжди робив те, що мені сказано» (8,5); «завжди точно хоче знати, що я роблю і де перебуваю» (8,5); «дуже важко наперед визначити, як учинить, коли я зроблю щось хороше або погане» (8,2); «вважає, що у мене має бути власна думка з кожного питання» (8). Проявів неблагополучного ставлення до них мами у цих підлітків не виявлено.



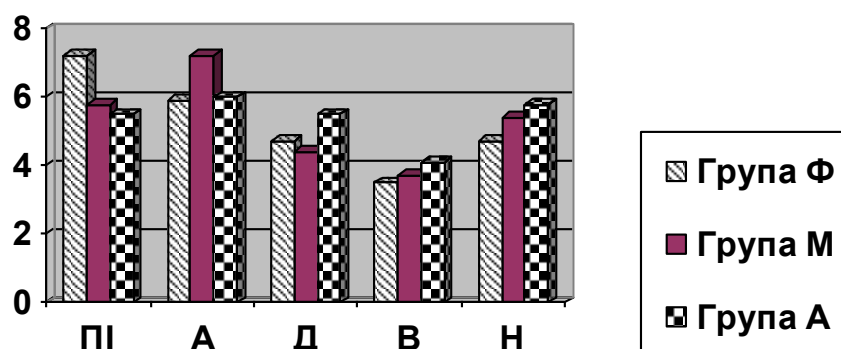
**Рис. 6.** Середні показники оцінки важливості проявів поведінки мами підлітків андрогінної психологічної статі за методикою «Діти про батьків»

У групі підлітків андрогінної психологічної статі найбільш вираженими виявилися показники позитивного інтересу (7,8) та директивності (7,6) з боку мами; дещо нижчі показники непослідовності мами (6,6), автономності з боку мами (6,5) та її ворожості (6,3); за ними опинилися показники автономності з боку тата (6), його непослідовності (5,8), позитивного інтересу тата (5,5) і його директивності (5,5); найменшим виявився показник ворожості з боку тата (4,1).

Отже, уявлення андрогінних підлітків про благополучні взаємини з батьками пов'язано насамперед із безумовним позитивним ставленням із боку мами, її емоційним розумінням своєї дитини, співчуттям,

вчасним материнським реагуванням на проблеми дитини, розумним лідерством із боку мами, з наданням батьком самостійності, заснованої на взаємній довірі, упевненості в силах дитини. Неблагополучні взаємини з батьками в андрогінних підлітків пов'язані з проявами ворожості з боку батька, ігнорування потреб дитини, надмірного контролю, його суворості й агресивності.

Як видно з рис. 7, розподіл проявів поведінки батька за параметрами цієї методики й, відповідно, вираженість їх показників у представників усіх груп дещо різниться. Зокрема, у досліджуваних фемінової статі яскраво виражений позитивний інтерес (7,2), а в досліджуваних маскулінової статі – автономність (7,2). Дещо нижчими виявилися оцінки автономності андрогінних (6) і фемінової статі (5,9) підлітків, позитивного інтересу маскулінової статі (5,8) і андрогінних (5,5) підлітків, непослідовності андрогінних (5,8) та маскулінової статі (5,4), директивності андрогінних підлітків (5,5). Найменшими виявилися показники ворожості, серед яких в андрогінній групі – 4,1, у маскулінової статі – 3,7, у фемінової статі – 3,5.

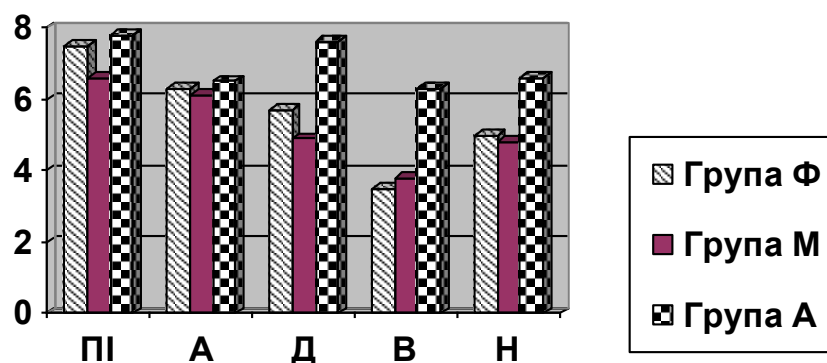


**Рис. 7. Розподіл проявів поведінки батька за параметрами методики «Діти про батьків» згідно з уявленнями підлітків із різним психологічним типом гендерної ідентичності**

*ПІ* – позитивний інтерес, *А* – автономність, *Д* – директивність, *В* – ворожість, *Н* – непослідовність.

Порівняння показників важливості проявів поведінки мами з огляду на уявлення підлітків про благополучні взаємини з батьками за параметрами методики «Діти про батьків» (див. рис. 8) виявило, що найвищі показники важливості проявів позитивного інтересу (7,8) та директивності (7,6) з боку мами в представників андрогінної статі, позитивного інтересу – фемінової статі (7,5). Дещо нижчими виявилися

показники автономності (6,5), непослідовності (6,6), ворожості (6,3) в андрогінних підлітків. На одному рівні з ними показники позитивного інтересу представників маскулінної (6,6), автономності – фемінної (6,3) та маскулінної (6) статі. Нижчими за них виявилися показники директивності фемінних (5,7) і маскулінних (4,9) старшокласників, непослідовності – фемінних (5) і маскулінних (4,8) учнів. Найнижчими опинилися показники ворожості маскулінних (3,8) і фемінних (3,5) підлітків.



**Рис. 8. Розподіл проявів поведінки мами за параметрами методики «Діти про батьків» згідно з уявленням підлітків із різним психологічним типом гендерної ідентичності**

*ПІ* – позитивний інтерес, *А* – автономність, *Д* – директивність, *В* – ворожість, *Н* – непослідовність.

**Висновки й перспективи подальших досліджень.** Отже, як свідчать наші дані, уявлення про благополучні взаємини з батьками підлітків різної психологічної статі дещо різняться, і це варто враховувати батькам у своїй взаємодії з дітьми старшого підліткового віку. Перспективи дослідження вбачаємо в розробленні профілактичної й корекційної програм психологічного супроводу старших підлітків із різним типом гендерної ідентичності та їх батьків.

### *Література*

1. Мудрик А. Б. Гендерна компетентність особистості: теорія, діагностика, розвиток : посібник / А. Б. Мудрик. – Луцьк : [б. в.], 2014. – 200 с.  
Mudryk A. B. Genderna kompetentnist osobystosti: teoriya, diahnostyka, rozvytok : posibnyk [Gender competence of personality: theory, diagnostics and development : a guide] / A. B. Mudryk. – Lutsk, 2014. – 200 s.
2. Подросток на перекрестке эпох / С. В. Кривцова [и др.]. – М. : Генезис, 1997. – 288 с.  
Podrostok na perekriostke epokh [Adolescent at the crossroads of epochs] / S. V. Krivtsova [y dr.]. – M. : Henezys, 1997. – 288 s.

УДК 316.6:007:304:070

**О. В. Петрик**

Received: November 15, 2016

Revised: January 21, 2017

Accepted: February 10, 2017

## **ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОГО ІНТЕЛЕКТУ ЖУРНАЛІСТІВ У СИСТЕМІ КОНВЕРГЕНТНИХ НЬЮЗРУМІВ**

У статті теоретично обґрунтовано та емпірично досліджено місце й роль соціального інтелекту журналістів у процесі професійного розвитку особистості. Розглянуто основні напрями розроблення соціального інтелекту в працях зарубіжних та українських авторів. Проаналізовано особливості роботи конвергентних ньюзрумів у сучасному медіапросторі та з'ясовано, що його прикметною характеристикою є високопрофесійні кадри, у становленні яких важливе місце посідає соціальний інтелект як здатність, що зумовлює ефективність міжособистісної взаємодії, соціальної адаптації та реалізації професійних здібностей. Ураховуючи, що сучасне суспільство висуває підвищені вимоги до фахівців, встановлено важливу роль соціального інтелекту в бездоганному оволодінні фахівцями журналістики своєю професійною діяльністю і ефективному втіленню фахових завдань, де потрібно налагоджувати взаємодію в колективі та за його межами, правильно розуміти власну поведінку та поведінку інших людей. Емпірично досліджено особливості рівня соціального інтелекту в професійній діяльності журналістів з урахуванням досвіду роботи. Вибірку склали 128 журналістів Волинської області, віком від 21 до 56 років. Дослідження здійснювали за допомогою тесту Дж. Гілфорда. Зафіксовано відмінності між групами досліджуваних із різним стажем роботи, що дає змогу говорити про соціальний інтелект як важливу умову професійної діяльності, оскільки саме соціальний інтелект сприяє пізнанню, розвитку міжособистісних відносин та є запорукою успіху у професійній діяльності журналістів в умовах конвергентних ньюзрумів.

**Ключові слова:** соціальний інтелект, конвергентні ньюзруми, професійна діяльність журналістів, досвід роботи, міжособистісна взаємодія, соціальні здібності.

**Petryk O. V. The Peculiarities of Journalists' Social Intellect in the System of Convergent News-Rooms.** In the paper the place and role of journalist's social intellect is theoretically grounded and empirically investigated in the process of professional development of personality. The main directions of social intellect researches are considered in foreign and Ukrainian authors' works. The peculiarities of convergent news-rooms functioning in modern media space are analyzed. It is found that the distinguishing characteristics of the convergent news-rooms are highly qualified staff, in the development of which social intellect occupies an important place. Social intellect is treated as capacity for efficiency of interpersonal interaction,

social adaptation and realization of professional abilities. It is taken into account, that the modern society puts forward higher requirements and the latter determine the important role of social intellect in experts journalism, their professional activities and effective implementation of professional competence. In the scope of their professional activity it is necessary to organize the interaction of all subjects of modern society, understanding correctly oneself, others and environment. The sample for the study of social intellect contains 128 journalists from Volyn region aged 21 to 56 years old. There were differences between the groups with different work experience that makes it possible to treat social intellect as an important factor of the professional activities. Moreover it was revealed that social intellect promotes social cognition, development of interpersonal relations and it is the key to success in the professional activities of convergent news-rooms.

**Key words:** social intellect, convergent news-rooms, the professional activities of journalists, work experience, interpersonal interaction, social skills.

**Петрик О. В. Особенности социального интеллекта в системе конвергентных ньюсрумов.** В статье теоретически обосновано и эмпирически исследовано место и роль социального интеллекта журналистов в процессе профессионального развития личности. Рассмотрены основные направления разработки социального интеллекта в трудах зарубежных и украинских авторов. Проанализированы особенности работы конвергентных ньюсрумов в современном медиапространстве и выяснено, что его отличительной чертой является высокопрофессиональные кадры, в становлении которых важное место занимает социальный интеллект как способность, что приводит к эффективности межличностного взаимодействия, социальной адаптации и реализации профессиональных способностей. Учитывая, что современное общество предъявляет повышенные требования к специалистам, установлено важную роль социального интеллекта в безупречном овладении специалистами журналистики своей профессиональной деятельностью и эффективном воплощении профессиональных задач, где необходимо налаживать взаимодействие в коллективе и за его пределами, верно понимать собственное поведение и поведение других людей. Эмпирически исследованы особенности уровня социального интеллекта в профессиональной деятельности журналистов с учетом опыта работы. Выборку составляли 128 журналистов Волынской области, в возрасте от 21 до 56 лет. Исследования проводили с помощью теста Дж. Гилфорда. Зафиксировано различия между группами испытуемых с разным стажем работы, что позволяет говорить о социальном интеллекте как важном условии профессиональной деятельности, поскольку именно социальный интеллект способствует социальному познанию, развитию межличностных отношений, а также является залогом успеха в профессиональной деятельности журналистов в условиях конвергентных ньюсрумов.

**Ключевые слова:** социальный интеллект, конвергентные ньюсрумы, профессиональная деятельность журналистов, опыт работы, межличностное взаимодействие, социальные способности.

**Постановка наукової проблеми та її значення.** В епоху цифрових технологій та модернізації всіх сфер суспільного життя перед наукою, у галузі психології, постає завдання ґрунтовного вивчення та дослідження активізації психологічних ресурсів особистості в професійній діяльності, прагнення людини до гармонійного розвитку та самовдосконалення. Медіаіндустрія інформаційної ери – складна ієрархічна структура, забезпечуючи обслуговування зростаючих запитів масової аудиторії, висуває нові вимоги до своїх працівників та їх професійних здібностей. Тому на цьому етапі розвитку науки психологічні знання дотичні до різних галузей життєдіяльності людини, зокрема журналістики. Особливого значення слід надавати вивченню питань успішності особистості у діяльності, взаємовідносинах з іншими людьми, адаптації в конкурентних умовах життя.

Засоби масової інформації – один із потужних інструментів формування соціального простору в сучасному світі. Сьогодні, коли якість інформаційних технологій та їх використання більшою мірою визначають характер життя суспільства, питання про взаємовідносини суспільства і ЗМІ набувають особливого значення. На державному рівні постає проблема медіабезпеки, яка своєю чергою передбачає стан захищеності кожного індивіда від недостовірної або небезпечної інформації, що завдає шкоди здоров'ю людини, особистісному розвитку. Такі суспільно важливі завдання журналістики вимагають особливої відповідальності від професії та особистості самого журналіста. Соціальний інтелект як особистісна риса індивідуума налічує саме ті здібності, які здатні забезпечити належний рівень взаємозв'язку між виробником інформації та її споживачем. Тому наукове дослідження феномену соціального інтелекту в професійній діяльності журналістів набуває особливого значення в період адаптації ЗМІ до існування у новому комунікативному середовищі. Традиційні ЗМІ активно переглядають не лише вимоги до своїх співробітників, а й загалом стратегію розвитку. Проблема адаптації потребує наукового осмислення й розроблення нових концептуальних підходів до організації засобів масової інформації, корекції документів редакційної політики, вивчення вітчизняної та зарубіжної практики функціонування конвергентних ньюзрумів.

Вивчення проблеми професійного становлення журналістів приводить до необхідності дослідження особливостей розвитку соціального інтелекту. Саме соціальний інтелект є провідним компонентом



успішності особистості у суспільстві, становлення спеціаліста соціальної сфери, організатора функціонування сучасних комунікативних систем. Соціальний інтелект сприяє швидкому адаптуванню до змін умов існування, які сьогодні актуальні в журналістиці, правильно розуміти співрозмовника, прогнозувати його та свою поведінку. Соціальний інтелект забезпечує сприятливі умови для саморозкриття, самореалізації, толерантності, професійного розвитку. З огляду на те, що цей феномен у контексті журналістики вивчений недостатньо, наше дослідження актуальне, та має практичну значущість.

**Основні завдання розвідки:** теоретичне обґрунтування головних підходів до вивчення соціального інтелекту та емпіричне дослідження соціального інтелекту в професійній діяльності журналістів як фактору ефективної міжособистісної взаємодії в системі конвергентних ньюзрумів медіапростору.

**Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження.** Важливим складником соціального інтелекту слід вважати соціальні здібності. Як зазначає О. І. Власова, розглядаючи соціальні здібності з позиції диференційно-психологічного підходу, який лежить в основі індивідуальної психології, педагогічної та вікової, психології праці, високорозвиненим потенціалом соціальних здібностей людини є соціальна обдарованість як неповторне поєднання лише їй притаманних властивостей, які в ході соціалізації й професійного становлення об'єднуються в індивідуальний стиль її діяльності. З соціально-психологічного погляду соціальні здібності визначають здатність людини до входження в спільноту, її продуктивне функціонування у групах різного рівня спільності, управління такими групами людей, що забезпечує соціальну самореалізацію особистості через ефективне спілкування та взаємодію з іншими людьми [4].

Під час вивчення поняття *соціальний інтелект* у зарубіжній літературі слід зупинитися на дослідженнях Г. Оллпорта, який описує соціальний інтелект як особливу здібність правильно розуміти людей, прогнозувати їхню поведінку й забезпечувати адекватне пристосування в міжособистісній взаємодії. На думку вченого, це соціальний дар, необхідний для тонкої рівноваги в поведінці, що забезпечує гнучкість у стосунках з людьми. Соціальний інтелект має безпосередній зв'язок із поведінкою, а не з оперуванням поняттями. Г. Оллпорт один із перших, хто звернув увагу на взаємодію між людьми, а виділені ним особистісні характеристики відображають взаємодію певних соціаль-

них здібностей для кращого розуміння інших людей [9]. Особистість, наділена таким переліком здібностей, здатна до результативного втілення фахових знань.

Заслуговує на особливу увагу позиція Р. Стернберга, який указував на те, що соціальний інтелект пробують дослідити за допомогою штучних конструкцій, не намагаючись наблизити його до вимірювання в реальному житті. На думку автора, соціальний інтелект – це інтелект, який проявляється при спілкуванні з оточенням [12].

Інші дослідники – С. Космітський та О. П. Джон – виділили сім складників, які, на їхню думку, є головними в концепції соціального інтелекту. Це когнітивні елементи (оцінка перспективи, розуміння людей, знання соціальних правил, відкритість у стосунках з оточенням), а також поведінкові елементи (здібність мати справу з людьми, соціальна пристосовуваність, доброзичливість у міжособистісних стосунках). Це трактування повторює теорії інших дослідників, але також містить додаткові аспекти, котрі ще не були враховані [10]. Такі здібності сприяють не лише гармонії в міжособистісній взаємодії, а й у саморозкритті, самореалізації, толерантності і, як наслідок, у професійному розвитку.

Вивчення соціального інтелекту у вітчизняній літературі зосереджено, зокрема, у працях Ю. Н. Ємельянова. На його думку, сферу суб'єкт-суб'єктивного пізнання індивіда можна назвати соціальним інтелектом, розуміючи під цим стійку, засновану на специфіці мисленнєвих процесів, ефективного реагування й соціального досвіду здібність розуміти самого себе, а також інших людей, їхні взаємовідносини та прогнозувати міжособистісні події [5].

Ще одним вітчизняним дослідником, який стояв біля витоків вивчення соціального інтелекту, була М. І. Бобнева. Вона визначила цей конструкт у системі соціального розвитку особистості. Авторка розглядає в ролі механізму формування особистості процес соціалізації, розуміючи його в широкому сенсі як набуття якостей, необхідних для життєдіяльності в суспільстві, і в більш конкретному – включення людини в ту чи ту соціальну групу і сформованість певних якостей та здібностей. Соціальний інтелект вона розуміє як здатність вбачати і сприймати складні відносини та залежності в соціальній сфері. М. І. Бобнева вважає, що соціальний інтелект потрібно розцінювати як особливу здатність людини, яка формується в процесі своєї діяльності в соціальній сфері, у сфері спілкування і соціальних взаємодіях [2].

Слід зазначити, що з початком активного використання терміна *соціальний інтелект* у психологічній літературі ця категорія найчастіше трапляється саме в переліку важливих якостей, необхідних для ефективності професійного становлення особистості. Так, у дослідженнях Р. Каверіної до професійно важливих якостей, окрім спрямованості на тип діяльності у сфері міжособистісної взаємодії, спілкування, емпатії, розвиненим мовленням і здатністю володіти собою та іншими людьми, значна роль відводиться саме соціальному інтелекту, який піддається цілеспрямованому формуванню в процесі професійного становлення [7].

Вивчення соціального інтелекту як чинника професійного становлення відображено в працях Н. Л. Рудої. Авторка зазначає, що ХХІ ст. в психології часто називають століттям соціального інтелекту, пояснюючи це розширенням меж комунікативного простору, який супроводжують процеси глобалізації [8]. Такі процеси кидають виклик сучасним ЗМІ, що призвело до появи конвергентних ньюзрумів у журналістиці.

Сучасні виклики часу полягають у тому, що в умовах стрімкого розвитку нових технологій у галузі масових комунікацій та інформації, коли комп'ютер включає в себе в одному цифровому форматі відео- і телепрограму, радіопередачу, газетні й журнальні публікації, літературно-художні та наукові розвідки, виникає потреба суспільства в універсальному (конвергентному) спеціалісті, добре володіючому, поруч з традиційними, й новими масмедійними технологіями та новітніми методиками в галузі міжкультурних комунікацій.

Епоха цифрових технологій ставить завдання виявлення нових аспектів функціонування журналістики, вписаної у комунікативні реалії. Традиційні газетні редакції почали використовувати нові медіаплатформи для розповсюдження свого контенту: від радіо та інтернету до мобільних телефонів, планшетів, інфоекранів. Тобто конвергенція в цьому контексті представлена як процес, в основі якого лежить принцип однократного вироблення контенту та багатократне його тиражування на різних платформах. Сьогодні інтернет, з одного боку, є зберігачем усіх традиційних ЗМІ, з іншого – новим повноцінним учасником системи масових комунікацій. У результаті, на думку Є. Л. Вартанової, ЗМІ інтегруються у конвергентну систему сучасного суспільства, а саме у комунікативні мережі [3].

Не існує поки що чіткого розуміння того, що повинен уміти сучасний журналіст конвергентного видання. Поруч із цим основна

функція журналіста залишається незмінною – формування порядку денного та інтерпретація подій, що відбуваються. До константи професій також можна віднести морально-етичні принципи журналіста, професійну майстерність, прагнення до самовдосконалення. Змінюються форми роботи з інформацією та канали доставки її до читачів, швидкі відгуки споживачів на отриману інформацію, а як наслідок – ключові компетенції. А. А. Амзін виділяє такі атрибути сучасного журналіста: він повинен бути грамотним, уміти шукати інформацію в мережі, писати великі тексти в стислі терміни, знати, як мінімум, одну іноземну мову, мати навички роботи з графічними редакторами [1]. Такі професійні обов'язки успішно втілюються завдяки відповідному рівню соціального інтелекту.

На думку А. Г. Качкаєвої, складний симбіоз професійних навиків, уміння орієнтуватися в потребах споживача та прагнення до творчого самовираження, коли стираються межі між споживачем та медіавиробником, є характеристиками нового соціального, економічного та інформаційного середовища [6]. Своєю чергою, це змінює характер ділових та міжособистісних відносин і пред'являє нові вимоги до соціального інтелекту журналістів, які працюють у проблемних соціальних ситуаціях нового типу. Тому до складника соціального інтелекту в професійній діяльності журналістів слід включати соціальне мислення, соціальну пам'ять, соціальну уяву, соціальну перцепцію, а також довіру як форму соціального інтелекту.

Як зазначає Г. Нюгрєн, під впливом технологій культура професії стає більш відкритою й динамічною, яка приводить до того, що межі між журналістами та іншими учасниками процесу обміну інформацією стають більш розмитими, зближеними, тобто конвергентними [11]. Таким чином професіоналізм журналіста – це комплекс принципів, навиків, знань, які дають змогу систематично, регулярно та ефективно здійснювати медіадіяльність в умовах нелійності процесів, що відбуваються.

Варто відзначити, що конвергентні процеси охоплюють не всі видавничі колективи нашої країни. Багато видань і надалі працюють за традиційною схемою, а єдиною відповіддю на техногенні виклики залишаються інтернет-сайти з оцифрованим контентом паперових видань, тобто електронні архіви медіапродуктів. Поясненням такої ситуації є консерватизм редакційних колективів, а також залежність від дотацій власника або держави. Подібну ситуацію спостерігаємо у

Волинському регіоні, де було здійснено експериментальне дослідження. Інтернет-видання тут працюють активно, і це неабиякий крок до зародження та появи повноцінних конвергентних ньюзрумів. У цей час важливим завданням є наукове дослідження та обґрунтування професійної діяльності самих журналістів як фахівців цієї сфери, де особливого значення слід надавати саме рівню соціального інтелекту.

Отже, на підставі здійсненого теоретичного аналізу сучасного науково-психологічного розуміння феномену соціального інтелекту та особливостей професійної діяльності журналістів у системі конвергентних ньюзрумів маємо змогу перейти до емпіричного дослідження цієї проблеми. Для вивчення рівня соціального інтелекту журналістів відповідно до досвіду роботи було проведено таке дослідження. Вибірку склали 128 журналістів Волинської області, віком від 21 до 56 років, які працюють у системі конвергентних ньюзрумів, у нашому випадку інтернет-видання. Дослідження здійснювали за допомогою тесту Дж. Гілфорда. Його суть полягає у визначенні рівня соціального інтелекту за допомогою чотирьох запропонованих субтестів. Субтест № 1 «Історії із завершенням» – спрямований на дослідження вміння передбачати наслідки поведінки. Субтест № 2 «Групи експресії» – з його допомогою визначаємо правильність оцінювання станів, почуттів, намірів людей за їх невербальними проявами – мімікою, жестами. Субтест № 3 «Вербальна експресія» – спрямований на визначення чутливості до характеру та окремих людських взаємовідносин. Розпізнання структури міжособистісних ситуацій досліджуємо за допомогою субтесту № 4 «Історії із доповненням». У нашому випадку ми визначали рівень соціального інтелекту за допомогою композитної оцінки. У результаті дослідження ми отримали низькі, нижче середніх, середні, вище середніх та високі показники рівня соціального інтелекту досліджуваної групи журналістів. У групах журналістів з досвідом роботи до 5 років, від 5 до 10, від 10 і більше ми отримали такі показники процентного співвідношення.

Як видно з табл. 1, низький рівень соціального інтелекту було виявлено в усіх групах досліджуваних, загалом відсоток не високий, що свідчить про належність фаху журналіста до професії типу «людина–людина». Відповідно до досвіду роботи в групах досліджуваних він містить обернено пропорційний характер, тобто чим менший досвід, тим більший показник, із невеликим відривом між групами. Слід звернути увагу на відмінність у показниках рівня інтелекту

нижче середнього, у групі з досвідом роботи до 5 років він становить 39,8 %, а у групі від 10 років і більше – 9,2 %. У групі з досвідом роботи від 5 до 10 років процентне відношення рівня інтелекту становить 19,4 %. Такі показники свідчать про те, що соціальний інтелект є особливою здатністю людини, яка формується в процесі діяльності в соціальній сфері, у сфері спілкування і соціальних взаємодіях. Цікаві результати дослідження процентного співвідношення середнього рівня інтелекту. У групі з найменшим та найбільшим досвідом роботи (серед досліджуваних) він майже однаковий з відривом лише у 0,4 %. У той час показники вище середнього й високий значно відрізняються, у групі до 5 років він становить 18,4 % та 2,1 %, у групі від 10 років і більше – 43,7 % і 10,6 %. Отже, чим більший досвід роботи, тим вищий рівень соціального інтелекту журналістів, такі особливості можна пояснити тим, що тривалий контакт з оточенням, професійне самовдосконалення впливає на збільшення соціального інтелекту, здібність мати справу з людьми, соціальну пристосовуваність, доброзичливість у міжособистісних стосунках. Високий рівень соціального інтелекту в усіх групах досліджуваних складає невеликі процентні показники.

Таблиця 1

**Відсоткове співвідношення рівня соціального інтелекту згідно з досвідом роботи**

Досвід роботи	Низький	Нижче середнього	Середній	Вище середнього	Високий	Разом, %
До 5 років	7,2	39,8	32,5	18,4	2,1	100
Від 5 до 10 років	5,4	19,4	44	25,5	5,7	100
Від 10 років і більше	3,6	9,2	32,9	43,7	10,6	100

**Висновки та перспективи подальших досліджень.** Отже, результати проведеного дослідження свідчать про наявність відмінностей у рівнях соціального інтелекту між групами журналістів з різним досвідом роботи. При цьому за результатами середніх показників можна дійти висновку, що в працівників з різним досвідом роботи рівень соціального інтелекту не складає значних відмінностей. Ми помітили вищий рівень інтелекту в групі журналістів з досвідом роботи від 10 років і більше, ніж у працівників з досвідом до 5 років. Виходячи із загальних положень про соціальний інтелект, припускаємо, що чим вищий показник рівня соціального інтелекту, тим частіше співробітники ЗМІ контактують з оточенням. **Перспективним** вважа-

ємо розробку і впровадження тренінгової програми сприяння розвитку соціального інтелекту, особливо у групі з досвідом роботи до 5 років, у яких початок професійної кар'єри відбувається в інтернет-виданнях, де конвергентність наявна на всіх рівнях реалізації фахових умінь та навичок.

### *Література*

1. Амзин А. А. Новостная интернет-журналистика / А. А. Амзин. – М. : Аспект Пресс, 2011. – 105 с.  
Amzin A. A. Novostnaya internet-zhurnalistika [New internet journalism] / A. A. Amzin. – М. : Aspekt Press, 2011. – 105 s.
2. Бобнева М. И. Психологические проблемы социального развития личности // Социальная психология личности / отв. ред. М. И. Бобнева, Е. В. Шорохова. – М. : Наука, 1979. – С. 35–63.  
Bobnyeva M. I. Psikhologichieskiye problyemy sotsialnoho razvitiya lichnosti [Psychological problems of personality social development] / M. I. Bobnyeva // Sotsialnaya psikhologiya lichnosti / отв. red. M. I. Bobnyeva, E. V. Shorokhova. – М. : Nauka, 1979. – S. 35–63.
3. Вартанова Е. Л. Журналистика в информационном обществе: новые проблемы и новые вызовы / Е. Л. Вартанова. – М. : Ин-т развития информационного общества, 2005. – С. 36–48.  
Vartanova E. L. Zhurnalistika v informatsionnom obshchestve: novyye problyemy i novyye vyzovy [Journalism in information society: new problems and new challenges] / E. L. Vartanova. – М. : In-t razvitiya informatsionnoho obshchestva, 2005. – S. 36–48.
4. Власова О. И. Психология социальных способностей: структура, динамика, факторы развития : монография / О. И. Власова. – Київ : Київ. ун-т, 2005. – 308 с.  
Vlasova O. I. Psykhologiya sotsialnykh zdibnostey: struktura, dynamika, chynnyky rozvytku : monohrafiia [Psychology of social skills: structure, dynamics, factors of development : monograph] / O. I. Vlasova. – Kyiv : Kyiv. un-t, 2005. – 308 s.
5. Емельянов Ю. Н. Теория формирования и практика совершенствования коммуникативной компетентности / Ю. Н. Емельянов. – М. : Просвещение, 1995. – 183 с.  
Yemelyanov Yu. N. Tyeoriya formirovaniya i praktika sovyershenstvovaniya kommunikativnoy kompetentnosti [Theory formation and practice communicative competence perfection] / Yu. N. Yemelyanov. – М. : Prosveshcheniye, 1995. – 183 p.
6. Журналистика и конвергенция: почему и как традиционные СМИ превращаются в мультимедийные / под ред. А. Г. Качкаевой. – М., 2010. – 200 с.  
Zhurnalistika i konverhentsiya: pochemu i kak traditsionnyye SMI prevrashchayutsya v multimediynnyye [Journalism and Convergence: why and how traditional media are transformed into multimedia] / pod red. A. G. Kachkayevoy. – М., 2010. – 200 s.

7. Каверина Р. Д. Психологическая систематика профессии типа «человек–человек» в целях профессиональной ориентации : автореф. дис. ... канд. психол. наук / Каверина Р. Д. – Л., 1981. – 19 с.  
Kaverina R. D. Psikhologicheskaya sistematika profiessii tipa “chelovek–chelovek” v tseliakh professionalnoy oriyentatsii [Psychological taxonomy of the type profession “human–human” in order to professional orientation] : avtoref. dis. ... kand. psikh. nauk / Kaverina R. D. – L., 1981 – 19 s.
8. Руда Н. Л. Соціальний інтелект психолога як чинник професійної діяльності / Н. Л. Руда // Наук. вісн. Миколаїв. держ. ун-ту ім. В. О. Сухомлинського. Сер. : Психологічні науки. – 2012. – Т. 2, вип. 9. – С. 202–205.  
Ruda N. L. Sotsialnyi intelekt psykhologa yak chynnyk profesiynoyi diyalnosti [Social intellect of psychologist as a factor of professional activities] / N. L. Ruda // Nauk. visn. Mukolayiv. derzh. un-tu im. V. O. Sukhomlynskoho. Ser. : Psykhologichni nauky. – 2012. – Т. 2, вып. 9 – С. 202–205.
9. Allport G. W. Pattern and growth in personaliti / G. W. Allport. – New York : Holt Rinehart and Winston. – 1961. – 176 p.
10. Kosmitzki C. John O. P. The implicit use of explicit conceptions of social intelligence / C. Kosmitzki, O. P. John // Personality and Individual Differences. – 1993. – Vol. 15. – P. 11–23.
11. Nygren G. Is there a de-professionalization of journalism? / G. Nygren // Paper for the conference Nordic Media in Theory and Practice, UCL. – London, 2008. – P. 1–2.
12. Sternberg R. The triarchic mind / R. Sternberg. – N. Y. : Yiking, 1988. – 324 p.

УДК 316.6/.47:159.923.2

**І. С. Попович**

Received: December 02, 2016

Revised: February 20, 2017

Accepted: March 12, 2017

### **ДОСВІД СТВОРЕННЯ Й АПРОБАЦІЇ МЕТОДИКИ «РІВЕНЬ СОЦІАЛЬНИХ ОЧІКУВАНЬ» («РСО»)**

У статті описано авторську методику діагностики рівня соціальних очікувань особистості. Розглянуто їх як унікальне соціально-психологічне утворення, що виступає процесом психічної регуляції поведінки, психічним станом, володіє низкою властивостей; здатне через психологічні механізми ц функції здійснювати регуляцію соціальної поведінки; виступає важливим складником цілепокладання; наділяє особистість здатністю конструювати соціальну реальність. Схарактеризовано алгоритм створення авторського опитувальника «РСО»



(рівень соціальних очікувань), котрий містить 14 завдань, які відтворюють такі структурні складники досліджуваного феномену: соціально-психологічних особливостей обізнаності особистості про передбачуваний перебіг подій, соціально-психологічних особливостей ставлення особистості до учасників міжособистісної взаємодії та соціально-психологічних особливостей регуляції особистістю своєї поведінки. Наведено результати надійності й валідності методики, які дали змогу розглядати її як перспективний психоекспериментальний інструмент дослідження психологічних вимірів соціальних очікувань особистості. Наведено результати емпіричного дослідження двох етапів апробації опитувальника рівня соціальних очікувань особистості: перший етап  $n = 141$  (кінець 2015 р.); другий етап  $n = 434$  (початок 2016 р.). Випробуваних другого етапу апробації об'єднано в три групи вибірок: учасники «Школи лідера» ( $n = 12$ ), співробітники HR-структури ( $n = 10$ ) і студенти ХДУ ( $n = 112$ ) – перша група вибірок; друга група: учнівська вибірка, що складалася з п'яти навчальних груп ДНЗ «Херсонський суднобудівний лицей» ( $n = 117$ ), вибірка водіїв-експедиторів і водіїв-далекобійників транспортного відділу ТОВ «ПМК-19» ( $n = 41$ ), і вибірка вантажників логістичної структури ТОВ «Максі Трейд» ( $n = 64$ ); третя група – три клінічні вибірки: алкозалежні ( $n = 19$ ), наркозалежні ( $n = 17$ ) і хворі з психічними розладами ( $n = 42$ ). Здійснено валідизацію, визначено конвергентну й дискримінантну валідність, застосовано метод відомих груп, визначено психодіагностичні характеристики опитувальника.

**Ключові слова:** рівень соціальних очікувань, очікування особистості, апробація, методика, надійність, валідність.

**Popovych I. S. The Experience of Creating and Testing Methods “Level of Social Expectations” (“LSE”).** The article describes the author's method of diagnosing the level of social expectations of the individual. The latter are considered as a unique social and psychological formation, that serves as a psychological process of the regulation of behavior, mental state, has a number of properties; capable to carry out the regulation of social behaviour through psychological mechanisms and functions; it serves as an important component of goal-setting; it gives a person the ability to construct social reality. Algorithm of the creation of the author's questionnaire “LSE” (level of social expectations) is described, it contains 14 tasks that reproduce such structural components of the studied phenomenon as the socio-psychological characteristics of the awareness of a person of a predictable course of events, social and psychological characteristics of the relationship of the individual towards the participants of interpersonal interaction and socio-psychological characteristics of the regulation of behaviour by the individual. There are mentioned the results of reliability and validity of the methodology that allowed to consider it as a promising research tool and psycho-experimental instrument of the study of the dimensions of social expectations of an individual. The results of an empirical study of the two stages of testing the questionnaire level of social expectations of a person are given: the first phase  $n = 141$  (end of 2015); the second phase  $n = 434$  (beginning of 2016). The subjects of the second phase of testing were grouped into three samples: the participants “Leadership School” ( $n = 12$ ), members of HR-structure ( $n = 10$ ) and

students of KSU ( $n = 112$ ) – the first group of samples; the second group: the sample of students, consisted of five study groups “Kherson Shipyard Lyceum” ( $n = 117$ ), the sample of delivery drivers and long-distance truck drivers of transport department LTD “MMC-19” ( $n = 41$ ) and sample of loaders of logistic structure LTD “Maxi Trade” ( $n = 64$ ); the third group – three clinical samples: alcoholics ( $n = 19$ ), drug users ( $n = 17$ ) and patients with mental disorders ( $n = 42$ ). Validation of defined convergent and discriminant validity is implemented, a method of known groups is applied, psychodiagnostic characteristics of the questionnaire are identified.

**Key words:** level of social expectations, expectation of personality, personality testing, methodology, reliability, validity.

**Попович И. С. Опыт создания и апробации методики «Уровень социальных ожиданий» («УСО»).** В статье описано авторскую методику диагностики уровня социальных ожиданий личности. Последние рассматриваются как уникальное социально-психологическое образование, выступает процессом психической регуляции поведения, психическим состоянием, обладает рядом свойств; способно через психологические механизмы и функции осуществлять регуляцию социального поведения; выступает важной составляющей целеполагания; наделяет личность способностью конструировать социальную реальность. Описан алгоритм создания авторского опросника «УСО» (уровень социальных ожиданий), который содержит 14 заданий, которые воспроизводят такие структурные составляющие исследуемого феномена: социально-психологических особенностей осведомленности личности о предполагаемом ходе событий, социально-психологических особенностей отношения личности к участникам межличностного взаимодействия и социально психологических особенностей регуляции личностью своего поведения. Приведены результаты надежности и валидности методики, которые позволили рассматривать ее как перспективный психоэкспериментальный инструмент исследования психологических измерений социальных ожиданий личности. Приведены результаты эмпирического исследования двух этапов апробации опросника уровня социальных ожиданий личности: первый этап  $n = 141$  (конец 2015 г.); второй этап  $n = 434$  (начало 2016 г.). Испытуемые второго этапа апробации объединены в три группы выборок: участники «Школы лидера» ( $n = 12$ ), сотрудники HR-структуры ( $n = 10$ ) и студенты ХГУ ( $n = 112$ ) – первая группа выборок; вторая группа: выборка учащихся, состоящая из пяти учебных групп: ГУЗ «Херсонский судостроительный лицей» ( $n = 117$ ), выборка водителей-экспедиторов и водителей-дальнобойщиков транспортного отдела ООО «ПМК-19» ( $n = 41$ ), и выборка грузчиков логистической структуры ООО «Макси Трейд» ( $n = 64$ ); третья группа – три клинические выборки: алкозависимые ( $n = 19$ ), наркозависимые ( $n = 17$ ) и больные с психическими расстройствами ( $n = 42$ ). Осуществлено валидизацию, определены конвергентные и дискриминантные валидности, применен метод известных групп, определены психодиагностические характеристики опросника.

**Ключевые слова:** уровень социальных ожиданий, ожидания личности, апробация, методика, надежность, валидность.

**Постановка наукової проблеми та її значення.** Логічним у теоретико-емпіричному обґрунтуванні концепції дослідження психології соціальних очікувань особистості є перехід до визначення їхнього рівня. Попередньо отримані результати дослідження дають підстави оперувати такими вихідними даними: соціальні очікування особистості – унікальне соціально-психологічне утворення, яке виступає процесом психічної регуляції поведінки, психічним станом, володіє низкою властивостей; через психологічні механізми та функції, соціальні очікування здійснюють регуляцію соціальної поведінки; формування очікувань – важливий складник цілепокладання; соціальні очікування наділяють особистість здатністю конструювати соціальну реальність; побудова моделі очікуваного майбутнього – необхідна умова досягнення мети; структурно-функціональна модель наочно показує будову та взаємозв'язки соціальних очікувань особистості. Очевидне те, що в контексті будь-якого завдання чи окремої соціально-психологічної ситуації очікування мають здатність формуватися. У контексті сформованості соціальних очікувань доцільним видається класичний поділ на такі рівні: високий, середній, низький.

**Мета статті** – висвітлення результатів апробації авторської психоекспериментальної методики «PCO». Для реалізації мети було використано такі **методи**: теоретичні (аналіз наукових джерел); емпіричні (опитування, шкалювання); математико-статистичні (первинний і вторинний статистичний аналіз за допомогою пакета SPSS v.23.0).

**Аналіз досліджень цієї проблеми.** Для успішної апробації опитувальника виходили з теоретико-методологічних основ психодіагностики й конструювання тестів, які розробили А. Анастасі [1], Л. Ф. Бурлачук [2], П. Клайн [3] та ін. Також за допомогою методичного інструментарію врахували принципи, які застосовували Д. О. Леонтьєв в апробації тесту «Смисложиттєві орієнтації» [4], В. К. Гербачевський в опитувальнику «Рівень домагань особистості» [5] та ін.

**Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження.** Аналіз соціально-психологічного змісту проблемних ситуацій, що виникають під час розгляду тверджень опитувальника, актуалізують процес психічної регуляції поведінки, який забезпечується когнітивною, емоційною й поведінковою готовністю особистості до передбачуваного перебігу подій. Когнітивна, емоційна, поведінкова готовність супроводжується здатністю особистості до соціальних дій. Ця здатність – своєрідний психічний стан, або ще її можна схарактеризувати станом очікуваної готовності діяти.

Валідизація опитувальника пройшла декілька етапів, починаючи від «надміру цілеспрямованих» студентів других–четвертих курсів різних факультетів Херсонського національного технічного університету, які в рамках проведення навчального проекту «Школа лідера» пройшли курс тренінгів, і кращі з них були відібрані для проходження стажування на базі однієї з провідних комерційних компаній півдня України – ТОВ «МАК «Монополія», і закінчуючи хворими особами з психічними розладами, що перебували на стаціонарному лікуванні у КЗ «Херсонська обласна психіатрична лікарня» Херсонської обласної ради. Також у валідизації використано результати опитування співробітників *HR*-структури ТОВ «МАК «Монополія» (м. Херсон), що склали другу вибірку. Наступна, студентська вибірка складалася з п'яти навчальних груп третього курсу факультету філології та журналістики Херсонського державного університету. Відповідно, учасники «Школи лідера», співробітники *HR*-структури і студенти ХДУ склали першу групу вибірок. До другої групи ми віднесли: учнівську вибірку, що складалася з п'яти навчальних груп ДНЗ «Херсонський суднобудівний ліцей», вибірку, сформовану з водіїв-експедиторів та водіїв-далекобійників транспортного відділу ТОВ «ПМК-19» (м. Херсон), вибірку вантажників логістичної структури ТОВ «Максі Трейд» (м. Херсон). Третю групу склали три клінічні вибірки. У цю групу об'єднали: перша вибірка – алкозалежні, друга – наркозалежні, третя – хворі з психічними розладами. Усі випробовувані третьої вибірки перебували на стаціонарному лікуванні на базі КЗ «Херсонська обласна психіатрична лікарня» ХОР і КУ «Обласний наркологічний диспансер» ХОР.

Перший етап апробації опитувальника був пілотажним. На цьому етапі опитувальник поєднував 30 тверджень. Опитуванням охоплено випробуваних першої групи вибірок: студентів-стажерів «Школи лідера», співробітників *HR*-структури і студентів ХДУ. Загальна кількість випробуваних на цьому етапі –  $n = 141$ .

Для статистичної обробки отриманих даних застосовували комп'ютерну програму SPSS v.23.0. За допомогою  $\lambda$ -критерію Колмогорова–Смирнова визначили, що розподіл значень усіх вимірюваних параметрів нормальний і рівномірний за максимального значення двосторонньої асимптотичної значущості ( $p = 0,017$ ;  $p \leq 0,05$ ) за об'єму вибірки  $n = 141$  випробуваних. Найбільше позитивне екстремальне розходження 0,183 і негативне –0,251. Експериментальним шляхом визначено рівні всіх вимірюваних ознак. Покажемо в табл. 1 емпіричні результати першого етапу апробації трьох вибірок.

Таблиця 1

Емпіричні результати першого етапу апробації студентів-стажерів «Школи лідера», співробітників HR-структури і студентів ХДУ

Показник соціальних очікувань особистості	Рівень	«Школа лідера» 24 студенти-стаж.		HR-структура 10 співроб.		ХДУ 107 студентів	
		к-сть	%	к-сть	%	к-сть	%
Рівень обізнаності про передбачуваний перебіг подій, ОП <sub>о</sub>	високий	8	33,33	3	30,00	23	21,49
	середній	16	66,67	7	70,00	63	58,88
	низький	0	0,00	0	0,00	21	19,63
Рівень очікуваного ставлення, ОС <sub>о</sub>	високий	17	70,83	9	90,00	69	64,49
	середній	7	29,17	1	10,00	31	28,97
	низький	0	0,00	0	0,00	7	6,54
Рівень очікуваних результатів діяльності, ОР <sub>о</sub>	високий	19	79,17	8	80,00	47	43,93
	середній	5	20,83	2	20,00	39	36,45
	низький	0	0,00	0	0,00	21	19,62
Рівень соціальних очікувань особистості, РСО <sub>о</sub>	високий	6	25,00	1	10,00	6	5,61
	середній	18	75,00	9	90,00	74	69,16
	низький	0	0,00	0	0,00	27	25,23

На першому етапі апробації, звернувши увагу на внутрішню валідність опитувальника, значний перелік тверджень було скорочено. Ми спростили твердження, зменшили кількість психологічних термінів, перефразували складні речення, відкоректували твердження так, щоб вони відповідали сутності вимірюваних ознак. З опитувальника було вилучено такі твердження: 2. *Не варто чекати результату в діяльності, якою займаєшся, зазвичай він приходить сам собою*; 8. *Будь-яка черга, у якій я змушений чекати, видається мені безкінечною*; 11. *Іноді, не спланувавши виконання завдання, мені приходять на думку аргументи, як його не виконати*; 12. *Вольові люди частіше досягають своєї мети*; 18. *Упевнено можу сказати, що моя сьогоднішня робота приносить мені моральне й матеріальне задоволення*; 21. *Іноді я чекаю неприємностей, і вони зазвичай приходять*; 23. *Найкращого результату за цим опитувальником мені не досягнути*; 26. *Я завжди приймаю рішення й дію самостійно, а не сподіваюся на допомогу інших або на долю*; 29. *У своєму житті я не очікую на досягнення чогось видатного*. Після чого опитувальник «РСО» налічував 21 твердження.

Другим етапом охоплено три групи вибірок, загальна кількість яких – дев'ять ( $n = 434$ ). Перевірка надійності за критерієм  $\alpha$ -Кронбаха показала, що первинна форма опитувальника (21 твердження) володіє високими показниками надійності, зокрема  $\alpha$ -Кронбаха ( $\alpha = 0,777$ ) і  $\alpha$ -Кронбаха на базі стандартизованих пунктів ( $\alpha = 0,796$ ). Надійність,

визначена методом розщеплення, становить 0,758. Коефіцієнт надійності методом розщеплення Спірмена–Брауна – 0,772, і коефіцієнт половинного розщеплення Гуттмана ( $L_1$ – $L_6$ ):  $L_1 = 0,740$ ;  $L_2 = 0,791$  – складніший, ніж  $\alpha$ -Кронбаха;  $L_3 = 0,777$  – еквівалентний  $\alpha$ -Кронбаха;  $L_4 = 0,653$ ;  $L_5 = 0,768$ ;  $L_6 = 0,813$ .

Для перевірки факторної гомогенності ми використовували первинний експлораторний факторний аналіз методом головних компонентів з облімін обертанням. Зазначений тип обертання факторних вісей дає можливість виявити потенційно корелювальні фактори, що узгоджується з нашим припущенням про залежність факторів обізнаності про попередній перебіг подій, очікуваного ставлення до учасників міжособової взаємодії, очікуваних результатів діяльності.

Критерій адекватної вибіркості Кайзера–Майєра–Олкина (КМО) дорівнює 0,839 (факторний аналіз доцільно застосовувати, якщо вище 0,5), – це високий результат. Критерій сферичності Бартлетта значущий ( $p < 0,001$ ). Це дає можливість зробити висновок, що отримані дані опитування придатні для факторного аналізу. Виявлено, що точка перетину ліній зменшення власних значень емпіричних даних і генерованих даних перебуває на рівні п'яти факторів, тож ця кількість для опитувальника з 21 твердженням оптимальна. Результати факторного аналізу показали, що п'ятифакторна структура розкриває 51,55 % загальної дисперсії, F1 (очікуваний результат діяльності) розкриває 23,30 % загальної дисперсії, F2 (обізнаність про передбачуваний перебіг подій) розкриває 10,60 %, F3 (очікуване ставлення до учасників міжособистісної взаємодії) – 6,66 %, F4 (очікуваний зміст діяльності) – 5,86 % і F5 (знання про очікування) містить частку розкритої дисперсії – 5,14 % і є превалюючим у трьох твердженнях (№ 19, 1, 5). Отримані результати частково підтверджують закладену на етапі проектування структуру опитувальника. Твердження № 20, 19, 11, 5, 1 зменшують надійність опитувальника, тому їх було видалено. Отже, первинний експлораторний факторний аналіз виявив п'ять тверджень, які не входять до закладеної нами структури опитувальника.

Після видалення п'яти (відносно моделі) тверджень проведено вторинний експлораторний етап факторного аналізу. Було виявлено, що точка перетину ліній зменшення власних значень емпіричних даних та генерованих даних перебуває на рівні трьох факторів, тож ця кількість для опитувальника з 16 твердженням оптимальна. Вторинний факторний аналіз показав три фактори із сумарною дисперсією – 47,67 %, структуру яких наведено в табл. 2.

Таблиця 2

Первинний перелік тверджень і результати їхньої апробації

№ з/п	Твердження	F1	F2	F3
1	Очікування будь-якої людини – орієнтири, що визначають її майбутнє		*	
2	Вираховувати, чого чекають і на що сподіваються учасники взаємодії – безглузда трата часу	0,122	-0,146	<b>0,604</b>
3	Завжди прагну до максимального результату	<b>0,720</b>	–	–
4	Виконуючи роботу, прагну показати все, на що я здатен	<b>0,724</b>	0,141	–
5	Люди розлучаються, тому що їх очікування не підтвердилися		*	
6	Доволі часто, плануючи виконання роботи, у моїй уяві спливають позитивні варіанти перебігу подій	0,198	<b>0,673</b>	–
7	Перед виконанням будь-якого завдання завжди ретельно обмірковую його, вираховую всі «за» і «проти»	0,178	<b>0,613</b>	–
8	Моє найближче оточення мене не розуміє	–	0,159	<b>0,745</b>
9	Мої очікування завжди спрямовані на досягнення успіху	<b>0,753</b>	0,173	–
10	Очікую досягнути високого результату в діяльності, якою займаюся	<b>0,639</b>	0,197	0,161
11	Мої очікування сприяють активізації діяльності		*	
12	Очікування людини проектують ставлення і до себе, і до учасників взаємодії	0,151	<b>0,654</b>	-0,122
13	Очікування керівництва можуть реалізуватися тільки за умови повного контролю дій підлеглих, адже самостійність підлеглих приводить до краху очікувань керівництва	–	0,418	-0,432
14	Передовсім мої результати проходження опитувальника будуть низькими	0,132	–	<b>0,690</b>
15	Я здатен зробити все, що в моїх силах, щоб досягнути бажаного очікуваного результату	<b>0,692</b>	0,152	–
16	Я схильний програмувати себе на максимальний результат	<b>0,616</b>	0,326	–
17	У процесі виконання завдання завжди змушений коректувати поставлену мету	0,366	–	-0,433
18	Детально сплановане і продумане мною виконання завдання – запорука досягнення очікуваного результату	0,321	<b>0,630</b>	–
19	Будь-які конфлікти – результат нереалізованих очікувань сторін, що конфліктують		*	
20	Очікую отримати найвищі результати з опитування		*	
21	Максимальна активізація зусиль допомагає мені досягти будь-якого, бажаного результату	<b>0,625</b>	0,215	–

\* Твердження відкинуто за результатами експлораторного факторного аналізу.

Три фактори: *F1* (очікуваний результат діяльності) з часткою дисперсії 27,63 %; *F2* (обізнаність про передбачуваний перебіг подій) із часткою дисперсії 12,24 % і *F3* (очікуване ставлення до учасників міжособистісної взаємодії) з часткою дисперсії 7,80 % відображають соціально-психологічну структуру досліджуваного феномену. Зникнення (точніше – «розчинення») попередніх четвертого й п'ятого факторів підтвердило правильність проведеного вторинного факторного аналізу, а тому надалі ми вирішили спиратися на його результати. Також нами було відкинуто ще два твердження (№ 13, 17) з незначними факторними навантаженнями.

Сконструйовану трифакторну модель було перевірено на 14 твердженнях, за допомогою конфірматорного факторного аналізу. Конфірматорний факторний аналіз підтвердив наявність трьох факторів із сумарною дисперсією – 51,88 % та факторами *F1* із часткою дисперсії 31,16 %, *F2* (12,24 %) та *F3* (8,48 %).

Дуже важливо, що конфірматорним факторним аналізом підтверджено високу гомогенність і правомірність трифакторної структури опитувальника. Факторний аналіз показав, що всі 14 тверджень уходять до факторної структури зі значущим факторним навантаженням і такий варіант опитувальника оптимальний. Уважаємо, що проведений конфірматорний етап факторного аналізу надійний, а його результати такі, що відповідають меті дослідження. Ретестова надійність за коефіцієнтом Спірмена–Брауна становить 0,807 за  $n = 203$ , що є показником відмінного рівня.

Для валідизації опитувальника застосовано низку методів визначення різних типів валідності. Сподіваємося, що обізнаність про передбачуваний перебіг подій може бути пов'язана зі сукупністю знань про свій потенціал у контексті досягнення бажаного результату. Це припущення підтверджується кореляціями обізнаності про передбачуваний перебіг подій з оцінкою свого потенціалу ( $r = 0,306$ ;  $p < 0,001$ ) та оцінкою рівня досягнутих результатів ( $r = 0,059$ ;  $p < 0,001$ ). Допускаємо, що очікуване ставлення до учасників міжособистісної взаємодії пов'язане з намірами особистості в рамках реалізації будь-якої діяльності в контексті соціальної дійсності. Констатуємо підтвердження кореляції очікуваного ставлення до учасників міжособистісної взаємодії з наміченим рівнем мобілізації зусиль ( $r = 0,279$ ;  $p < 0,001$ ). Прогнозуємо високу кореляцію очікуваного результату діяльності з очікуваним рівнем результатів і пересвідчуємося в її наявності ( $r = 0,123$ ;  $p < 0,001$ ). Має місце зв'язок очікуваних результатів діяльності з кое-



фіцієнтом очікувань визначеним авторською методикою «Експектометрія». Констатуємо позитивну кореляцію ( $r = 0,013$ ;  $p < 0,001$ ).

Дуже важливим видається встановлення позитивного кореляційного зв'язку рівня соціальних очікувань і загального показника осмисленості життя, визначеного опитувальником «СЖО» Д. О. Леонтьєва, який склав ( $r = 0,341$ ;  $p < 0,01$ ) та позитивного кореляційного зв'язку рівня соціальних очікувань з адекватністю самоочікувань, визначеною «Експектометриєю», що становить ( $r = 0,063$ ;  $p < 0,01$ ). Отже, результати визначення конвергентної і дискримінантної валідності опитувальника дали вагомий позитивні результати.

Далі перейдемо до визначення таких психометричних характеристик соціальних очікувань, як рівні досліджуваних ознак (див. табл. 3).

Таблиця 3

**Психометричні характеристики опитувальника «PCO»**

Шкала опитувальника	Параметри екстремально низькі	Параметри низького рівня	Параметри середнього рівня	Параметри високого рівня	Параметри екстремально високі
OP <sub>0</sub>	...<11	12–16	17–24	25–27	28<...
OC <sub>0</sub>	...<4	5–9	10–17	18–20	21<...
OP <sub>0</sub>	...<16	17–31	32–44	45–48	49<...
PCO <sub>0</sub> (зведена)	...<39	40–62	63–82	83–96	97<...

У табл. 3 наведено параметри низького, середнього, високого рівнів всіх шкал опитувальника, які визначені експериментальним шляхом. Значення, що менші за нижчу межу низького рівня, віднесли до екстремально низьких і, відповідно, – більші за вищу межу високого рівня – до екстремально високих.

Обробка емпіричних результатів опитування – необхідний складник продовження валідації опитувальника. Покажемо в табл. 4 емпіричні результати другого етапу апробації першої групи вибірок.

Порівняно з першим, етапом на другому етапі апробації відбулися кількісні зміни у вибірках першої групи. Зокрема, з усіх учасників «Школи лідера» було відібрано тих, що пройшли на наступний етап і були запрошені на стажування. Перехід на наступний етап дає підстави вважати, що в цих випробуваних ( $n = 12$ ) емпіричні показники будуть вищими, ніж загальної групи ( $n = 24$ ), адже відібрані студенти наблизилися до очікуваної бажаної мети. У другій вибірці кількісні зміни ми не спостерігаємо. Кількість третьої вибірки зросла

на п'ять випробуваних, що були присутніми під час проведення повторного опитування.

Таблиця 4

## Емпіричні результати другого етапу апробації першої групи вибірок

Показник соціальних очікувань особистості	Рівень	«Школа лідера» 12 студ.-стаж.		HR-структура 10 співроб.		ХДУ 112 студ.	
		к-сть	%	к-сть	%	к-сть	%
Шкала ОП <sub>0</sub>	високий	4	33,33	3	30,00	8	7,14
	середній	8	66,67	6	60,00	91	81,25
	низький	0	0,00	1	10,00	13	11,61
Шкала ОС <sub>0</sub>	високий	4	33,33	8	80,00	18	16,07
	середній	8	66,67	2	20,00	85	75,89
	низький	0	0,00	0	0,00	9	8,04
Шкала ОР <sub>0</sub>	високий	4	33,33	6	60,00	14	12,50
	середній	8	66,67	4	40,00	78	69,64
	низький	0	0,00	0	0,00	20	17,86
Шкала РСО <sub>0</sub>	високий	5	41,67	8	80,00	16	14,29
	середній	7	58,33	2	20,00	86	76,79
	низький	0	0,00	0	0,00	10	8,92

Другу групу склали: учні ДНЗ «ХСЛ» ( $n = 117$ ), водії ТОВ «ПМК-19» ( $n = 41$ ) та вантажники ТОВ «Максі Трейд» ( $n = 64$ ), загальною кількістю ( $n = 222$ ). Друга група вибірок не потребує додаткової характеристики, оскільки відображає типову генеральну сукупність «учня училища», «водія» і «вантажника». Покажемо в табл. 5 емпіричні результати другого етапу апробації другої групи вибірок.

Таблиця 5

## Емпіричні результати другого етапу апробації другої групи вибірок

Показник соціальних очікувань особистості	Рівень	ДНЗ «ХСЛ» 117 учнів		ТОВ «ПМК-19» 41 водій		ТОВ «Максі Трейд» 64 вантажники	
		к-сть	%	к-сть	%	к-сть	%
Шкала ОП <sub>0</sub>	високий	11	9,40	7	17,07	19	29,69
	середній	84	71,80	27	65,86	40	62,50
	низький	22	18,80	7	17,07	5	7,81
Шкала ОС <sub>0</sub>	високий	6	5,13	2	4,88	8	12,50
	середній	88	75,21	38	92,68	53	82,81
	низький	23	19,66	1	2,44	3	4,69
Шкала ОР <sub>0</sub>	високий	9	7,69	8	19,51	15	23,43
	середній	83	70,94	31	75,61	30	46,88
	низький	25	21,37	2	4,88	19	29,69
Шкала РСО <sub>0</sub>	високий	11	9,40	4	9,75	5	7,81
	середній	82	70,09	35	85,37	43	67,19
	низький	24	20,51	2	4,88	16	25,00

Третю групу склали: алкозалежні ( $n = 19$ ), наркозалежні ( $n = 17$ ), хворі з психічними розладами ( $n = 42$ ) загальною кількістю ( $n = 78$ ). Апробація опитувальника здійснювалася в комунальному закладі «Херсонська обласна психіатрична лікарня» ХОР у психіатричному відділенні інтенсивної медикаментозної терапії для пацієнтів із гострою стадією захворювання і для пацієнтів із повторним загостренням захворювання. Нашими випробуваними були пацієнти жіночого відділення № 3. «Психіатричне. Гостре лікувально-діагностичне відділення первинних епізодів психічних розладів» і чоловічого відділення № 10. «Психіатричне. Гостре лікувально-діагностичне відділення первинних епізодів психічних розладів». Вибірку осіб із психічними захворюваннями склали чоловіки й жінки віком від 20 до 65 років. Також мало місце опитування 13-літньої дитини з біполярним афективним розладом (лікарня також дитяча). Усього 49 випробуваних, із діагнозом: біполярний афективний розлад (маніакально-депресивний психоз) – дві особи; гострий поліморфний психотичний розлад із синдромами шизофренії – дві особи; параноїдна шизофренія – 11 осіб; шизофренія – 19 осіб; психопатія – одна особа; депресивні епізоди різних ступенів – чотири особи; шизоафективні розлади різних типів – три особи; наркоманія – три особи; алкоголізм – чотири особи. Діагноз хворих ми вказали з науковою метою. Етичні норми отримання емпіричних даних витримані. Наступний заклад, у якому здійснювали апробацію опитувальника, – комунальна установа «Обласний наркологічний диспансер» ХОР. Стаціонарне відділення надає спеціалізовану й реанімаційну допомогу особам, які зловживають алкоголем, тютюном, наркотичними й іншими психоактивними речовинами. Усього 29 випробуваних, усі чоловіки з таким діагнозом: алкоголізм – 13 осіб; алкогольний психоз («біла гарячка») – дві особи; наркоманія – 14 осіб. Покажемо в табл. 6 емпіричні результати другого етапу апробації третьої групи вибірок.

Загальна кількість випробуваних другого етапу апробації досягла  $n = 434$ . Перейдемо до валідазації методом відомих груп. Як і очікувалося, середньогрупові результати продемонстрували монотонне зниження від першої до дев'ятої вибірки. Відмінності між контрольними й клінічними (третья група вибірок) суттєві за всіма шкалами опитувальника.

Таблиця 6

Емпіричні результати другого етапу апробації третьої групи вибірок

Показник соціальних очікувань особистості	Рівень	КЗ «ХОПЛ» ХОР і КУ «ОНД» ХОР 19 алкозал. осіб		КЗ «ХОПЛ» ХОР і КУ «ОНД» ХОР 17 наркозал. осіб		КЗ «ХОПЛ» ХОР 42 психічно хворих особи	
		к-сть	%	к-сть	%	к-сть	%
Шкала ОП <sub>0</sub>	високий	3	15,79	2	11,76	7	16,67
	середній	15	78,95	11	64,71	33	78,57
	низький	1	5,26	4	23,53	2	4,76
Шкала ОС <sub>0</sub>	високий	1	5,26	1	5,88	3	7,14
	середній	15	78,95	13	76,47	31	73,81
	низький	3	15,79	3	17,65	8	19,05
Шкала ОР <sub>0</sub>	високий	1	5,26	2	11,76	3	7,14
	середній	13	68,42	7	41,18	30	71,43
	низький	5	26,32	8	47,06	9	21,43
Шкала РСО <sub>0</sub>	високий	3	15,79	2	11,76	1	2,38
	середній	10	52,63	8	47,06	28	66,67
	низький	6	31,58	7	41,18	13	30,95

**Висновки й перспективи подальших досліджень.** Сконструйований опитувальник валідний, високоточний, психоекспериментальний інструмент, який уможливив визначення таких емпіричних величин: рівня соціальних очікувань особистості; рівня обізнаності про передбачуваний перебіг подій; рівня очікуваного ставлення до учасників міжособистісної взаємодії; рівня очікуваних результатів діяльності. Найближчі перспективи подальших наукових розвідок убачаємо в експериментальному дослідженні змістових параметрів соціальних очікувань особистості.

### Література

1. Анастаси А. Психологическое тестирование / Анна Анастаси, Сюзан Урбина. – 7-е междунар. изд. – СПб. : Питер, 2007. – 688 с.  
Anastasi A. Psikhologicheskoye testirovaniye [Psychological testing] / Anna Anastasi, Susan Urbina. – 7-e Mezhdunar. yzd. – SPb. : Pyter, 2007. – 688 s.
2. Бурлачук Л. Ф. Психодиагностика / Л. Ф. Бурлачук. – СПб. : Питер, 2003. – 350 с.  
Burlachuk L. F. Psikhodiagnostika [Psychodiagnosics] / L. F. Burlachuk. – SPb. : Pyter, 2003. – 350 s.
3. Клайн П. Справочное руководство по конструированию тестов. Введение в психометрическое проектирование / П. Клайн ; пер. с англ. Е. П. Савыченко. – Киев : ПАН ЛТД, 1994. – 283 с.  
Klain P. Spravochnoye rukovodstvo po konstruirovaniyu testov. Vvedeniye v psikhometricheskoye proyektirovaniye [Reference design tests. Introduction to the

design of psychometric] / P. Klain ; per. s angl. E. P. Savychenko. – Kyiv : PAN LTD, 1994. – 283 s.

4. Леонтьев Д. А. Тест смысложизненных ориентаций (СЖО). – 2-е изд. / Д. А. Леонтьев. – М. : Смысл, 2000. – 18 с.

Leontiev D. A. Test smyslozhynennykh orientatsiy (SZhO) [Test life orientations (LSS)]. – 2-ye izd. / D. A. Leontiev. – M. : Smysl, 2000. – 18 s.

5. Психодиагностика персонала. Методика и тесты : учеб. пособие для ф-тов: психол., экон. и менеджмента : в 2 т. Т. 1 / ред.-сост. Д. Я. Райгородский. – Самара : Изд. дом «БАХРАХ-М», 2007. – 672 с.

Psikhodiagnostika personala. Metodika i testy [Psycho staff. Methods and tests] : ucheb. posobiye dlya f-tov : psikhol., econ. i menegmenta : v 2 t. T. 1 / red.-sost. D. Y. Raygorodskiy. – Samara : Izd. dom “BAKHRAKH-M”, 2007. – 672 s.

УДК 159.922.8-057.874

**Т. В. Федотова**

Received: November 15, 2016

Revised: January 21, 2017

Accepted: February 10, 2017

## **ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ ІЗ МАКІАВЕЛЛІСТИЧНИМИ ТЕНДЕНЦІЯМИ**

У статті теоретично розглянуто явище макіавеллізму в працях Р. Крісті та Ф. Гейс (визначення «загальної моделі поведінкових проявів» осіб із високим рівнем макіавеллізму, що в подальшому стало підґрунтям для поглибленого дослідження цього феномену), Д. Брагінські (з'ясування особливостей прояву макіавеллізму в десятирічних дітей), С. Раї та М. Гапта (вивчення усвідомленого та неусвідомленого наслідування дітьми макіавеллістських переконань батьків), Дж. Тібо, С. Гікей та П. Гуперт (вивчення етичних поглядів осіб залежно від рівня макіавеллізму), Н. Барбер (дослідження макіавеллізму в сімейних взаєминах), А. Русліної (вивчення психологічних особливостей макіавеллістів), В. Знакова (зв'язок макіавеллізму з моральними якостями особистості). Результати проведеного емпіричного дослідження дали змогу констатувати таке: серед дівчат було виявлено 55 % осіб із високим рівнем макіавеллізму, тоді як у хлопців цей показник становив лише 38 % опитаних. Загалом можна говорити про те, що високий рівень макіавеллізму у дівчат є соціально культивованим, оскільки заохочується значимими дорослими та розглядається певною мірою як норма поведінки. Дівчата з високим рівнем макіавеллізму характери-

зуються інтровертованістю, нейротизмом і дратівливістю, що наголошує їх надмірну тривожність, страх, часті зміни настрою та відчуття самотності. У спілкуванні вони найчастіше вдаються до вербальної та непрямой агресії, яка може виявлятися в буденних плітках, злих жартах, погрозах та негативному налаштуванні стосовно свого оточення. Хлопці з високим рівнем макіавеллізму схильні до асоціальної поведінки, агресивних проявів та неадекватності емоційних реакцій. У спілкуванні з однолітками вони вирізняються високою конфліктністю, неконтактністю, егоїстичністю та байдужістю, вдаються переважно до вербальної агресії, завдяки чому здійснюють значний соціальний тиск на співрозмовника.

**Ключові слова:** макіавеллізм, маніпуляція, інтроверсія, екстраверсія, нейротизм, психотизм, агресія.

**Fedotova T. V. Psychological Peculiarities of Senior Pupils with Machiavellian Tendencies.** In the article it is theoretically observed the phenomenon of Machiavellism in the works of R. Christie and F. Geis (defining of “the general model of behavioral display” of a person with high level of Machiavellism which in the future became a grounding for depth research of this phenomenon), D. Braginsky (clarification of peculiarities of Machiavellism manifestation among children aged 10), S. Rey and M. Gupta (studying conscious and unconscious inheritance of Machiavellian believes of parents by children), J. Thibaud, C. Hickey and P. Gumpert (studying of ethical attitudes of people depending on the level of Machiavellism), N. Barber (studying of Machiavellism in family relations), A. Ruslina (studying psychological peculiarities of Machiavellian personalities), V. Znakova (connection of Machiavellism with moral qualities of a personality). The results of empirical research let us state the following: among girls it was found out that 55% of them have a high level of Machiavellism and among boys this index was only 38% of the respondents. In general we may say that high level of Machiavellism among girls is socially cultured as it is encouraged by significant adults and is observed to some extent as a norm of behavior. Girls with high level of Machiavellism are characterized by introversion, neuroticism and irritability which underlines their excessive anxiety, fear, frequent changes of mood and feeling of loneliness. In communication they often resort to verbal and indirect aggression which may be expressed in everyday gossips, evil jokes, threats and negative attitude towards their environment. Boys with high level of Machiavellism are predisposed to antisocial behavior, aggressive displays and inadequate emotional reactions. In communication with peers they differ in their proneness to conflict, unsociability, selfishness and indifference, they mainly resort to verbal aggression thereby carrying out significant social pressure on an interlocutor.

**Key words:** machiavellism, manipulation, introversion, extroversion, neuroticism, psychoticism, aggression.

**Федотова Т. В. Психологические особенности старшеклассников с макиавеллистическими тенденциями.** В статье теоретически рассмотрено явление макиавеллизма в трудах Р. Кристи и Ф. Гейс (определение «общей модели

поведенческих проявлений» лиц с высоким уровнем макиавеллизма, что в дальнейшем стало основой для детального исследования этого феномена), Д. Брагински (выяснение особенностей проявления макиавеллизма у десятилетних детей), С. Раи и М. Гапта (изучение осознанного и неосознанного подражания детьми макиавеллистских убеждений родителей), Дж. Тибо, С. Гикей и П. Гуперт (изучение этических взглядов лиц в зависимости от уровня макиавеллизма), Н. Барбер (исследования макиавеллизма в семейных отношениях), А. Руслиной (изучение психологических особенностей макиавеллистов), В. Знакова (связь макиавеллизма с нравственными качествами личности). Результаты проведенного эмпирического исследования позволили констатировать следующее: среди девушек было выявлено 55 % респондентов с высоким уровнем макиавеллизма, тогда как у юношей этот показатель составил лишь 38 % опрошенных. В общем можно говорить о том, что высокий уровень макиавеллизма у девушек является социально культивируемым, поскольку поощряется значимыми взрослыми и рассматривается в некоторой степени как норма поведения. Девушки с высоким уровнем макиавеллизма характеризуются интровертованностью, нейротизмом и раздражительностью, что подчеркивает их чрезмерную тревожность, страх, частые смены настроения и чувство одиночества. В общении они чаще прибегают к вербальной и косвенной агрессии, которая может проявляться в каждодневных сплетнях, злых шутках, угрозах и негативной установке относительно своего окружения. Юноши с высоким уровнем макиавеллизма склонны к ассоциальному поведению, агрессивным проявлениям и неадекватности эмоциональных реакций. В общении со сверстниками они отличаются высокой конфликтностью, неконтактностью, эгоистичностью и равнодушием, прибегают преимущественно к вербальной агрессии, благодаря чему осуществляют значительное социальное давление на собеседника.

**Ключевые слова:** макиавеллизм, манипуляция, интроверсия, экстраверсия, нейротизм, психотизм, агрессия.

**Постановка наукової проблеми та її значення.** Становлення та розвиток особистості відбувається у взаємодії з соціальним середовищем, що передбачає постійний соціальний вплив на її поведінку, думки, почуття, систему цінностей, установок, моральних норм тощо. Часто-густо під час міжособистісної взаємодії люди свідомо чи несвідомо використовують інших осіб задля досягнення своїх цілей. Реалізуючи негативний вплив на особистість, такі люди порушують внутрішню рівновагу інших, спонукаючи приймати їх необдумані рішення та вдаватися до імпульсивних дій, змінювати життєві настанови. Це гостро ставить потребу розробити та активно запровадити комплекс заходів протидії маніпуляціям й психологічної безпеки не лише окремої особистості, а й суспільства загалом.

Зростання зацікавленості психологів у вивченні проблеми маніпуляції має низку причин: необхідність установлення значення мані-

пуляції в контексті побудови конструктивних міжособистісних взаємин; посилення уваги до проблеми протидії маніпуляціям щодо особистості засобами масової інформації та пропаганди; зосередження уваги лише на негативних аспектах маніпулятивного впливу, ігноруючи її позитивні моменти для розвитку та становлення особистості; збільшення випадків агресії та жорсткої конкуренції в соціальному середовищі за лідерське місце, схильність наслідувати негативних лідерів; культивування, заохочення та соціальне схвалення маніпулятивної поведінки дітей з боку дорослих.

**Аналіз досліджень цієї проблеми.** Поняття *макіавеллізм* зобов'язане своїм походженням вченню Н. Макіавеллі. У подальшому до нього почали зараховувати такі характеристики, як цинізм, холодний розум, нехтування нормами моралі в гонитві за пануванням і владою над іншими людьми [10].

Загалом макіавеллізм розглядають як рису, поведінкову установку, що характеризується використанням психологічної маніпуляції як основного засобу досягнення своїх цілей, часто на шкоду інтересам інших суб'єктів [6].

Одними з перших, хто почав вивчати макіавеллізм із позиції психологічної науки, були Р. Крісті та Ф. Гейс. Вони запропонували «загальну модель поведінкових проявів», завдяки якій розглядали поведінку осіб із різним рівнем макіавеллізму залежно від ступеня структурованості ситуації. Згідно з дослідженнями науковців у структурованій ситуації особи з низьким рівнем макіавеллізму намагалися обдумувати поведінкові стратегії, натомість люди з високим рівнем – поводити себе формально. Проте в неструктурованій ситуації останні використовували інтуїцію для зменшення кількості помилкових спроб та не турбувалися про збереження власної репутації. Загалом автори встановили, що особи з високим рівнем макіавеллізму менш схильні до емоційного переживання проблем інших та соціального тиску [12].

У подальших дослідженнях макіавеллізму розглядалися питання формування макіавеллістичних тенденцій, впливу батьків на його становлення, особливості прояву у подружніх стосунках тощо.

В. Знаков виділяє ключові психологічні складники поняття макіавеллізму: поведінка, що виявляється в усвідомленому використанні маніпулятивних технік у процесі міжособистісної взаємодії; ставлення у вигляді емоційної відчуженості стосовно інших людей, орієнта-



цію не на партнера, а на вигоду, яку можна отримати; ігнорування загальноприйнятих моральних норм суспільства, зневага до соціальної моралі. Науковець емпірично підтвердив негативну кореляцію макіавеллізму з моральними якостями особистості. Такий результат він пояснює так: у системі цінностей макіавеллістів чесність і доброзичливість малозначимі; макіавеллісти не приховують нечесні способи досягання власної мети [3].

С. Биков наголошує, що макіавеллізм являє собою доволі стійку рису особистості, своєрідну систему взаємин особи з іншими людьми: як особистісна риса – відображає бажання і наміри людини маніпулювати іншими людьми в міжособистісних стосунках; у взаєминах з іншими – загальна стратегія поведінки в міжособистісному спілкуванні, тенденція маніпулювання іншими задля отримання власної вигоди [2].

Е. Кідд додає, що в ситуаціях міжособистісного спілкування макіавеллісти не лише навмисно приховують свої справжні наміри, а й схильні маніпулювати іншими, вдаючись не до фізично агресивних способів, а до спеціальних відволікальних маневрів (улесливості, обману, підкупу або залякування). Автор вважає, що макіавеллісти характеризуються недовірою щодо альтруїстичних намірів інших людей, експлуаторською установкою стосовно них, оцінкою їх як слабких, залежних від чужої волі, відсутністю довіри до суспільства загалом [3].

Р. Крісті та Ф. Гейс припускають, що така риса, як прагнення маніпулювати іншими, формується в людини задовго до її дорослішання. Зокрема, Д. Брагінські емпірично довела наявність тенденцій до маніпулювання оточенням у дітей десятирічного віку. Проведене дослідження дало змогу визначити також статеві відмінності в прояві макіавеллізму. В хлопчиків відбувалося демонстрування домінантності через агресивні, егоїстичні та маніпулятивні стратегії поведінки і в гомогенних, так й у змішаних групах. У дівчат – у просоціальной та маніпулятивній стратегіях лише в гомогенних групах, що супроводжувалися більш тонкими варіантами маніпулювання, у змішаних – вони поступалися в домінуванні хлопчикам [9].

С. Раї та М. Гапта у своїх дослідженнях установили кореляцію рівня макіавеллізму дітей та батьків. Вони виявили, що високому рівню макіавеллізму в дітей шкільного віку відповідав середній або переважно високий рівень макіавеллізму в обох батьків. Те саме сто-

сувалося осіб із низькими показниками. Тобто діти переймають систему поглядів і переконань своїх батьків, що однозначно впливає на їхню подальшу поведінку: одні повністю копіюють маніпулятивну поведінку батьків; інші переймають батьківські альтруїстичні установки [5].

Досліджуючи вияви макіавеллізму в сімейних відносинах, Н. Барбер зазначає, що родинні зв'язки мають значущий вплив на ставлення макіавелліста до суспільства. Науковець установив, що рівень макіавеллізму щодо власної родини значно менший, ніж до людей у соціумі, тобто високий рівень зацікавленості й довіри саме до членів власної родини та друзів зумовлює повну апатію до незнайомих людей [13].

Науковці припускають, що рівень макіавеллізму може зростати з віком, а вже в старшому віці стабілізуватися та знижуватися, пояснюючи це формуванням соціально значущих цінностей, які засвоюються впродовж життя [4].

Вивчаючи етичні погляди осіб із різним рівнем макіавеллізму, Р. Екслейн, Дж. Тібо, С. Гікей і П. Гуперт визначили, що діагностовані із високим рівнем макіавеллізму схвалювали етичні погляди, моральні поняття й уявлення, які були досить відносними, мінливими та мали переважно умовний характер. Респонденти з низьким рівнем макіавеллізму розділяли ідеалістичні та сталі етичні погляди й моральні судження. Проте дослідники не визначили відмінностей у моральній чи аморальній поведінці діагностованих двох груп [11].

А. Русліна звернула увагу на те, що особи з високим рівнем макіавеллізму демонструють оточенню свої сильні сторони. Такі люди роблять це незалежно від ситуації або ж місця, на якому опинилися в той момент. У спілкуванні ж вони, зазвичай, орієнтуються лише на свої погляди та думки, а не на думку співрозмовника. Переважно вони ригідні комунікатори, які не вважають за потрібне враховувати психологічні особливості партнера [7].

Отже, обмеженість у вивченні проблеми макіавеллізму лише з'ясуванням специфіки її виявів у повнолітніх осіб та на дитячих вибірках спонукали нас до подальшого вивчення проблеми макіавеллізму в старшому шкільному віці.

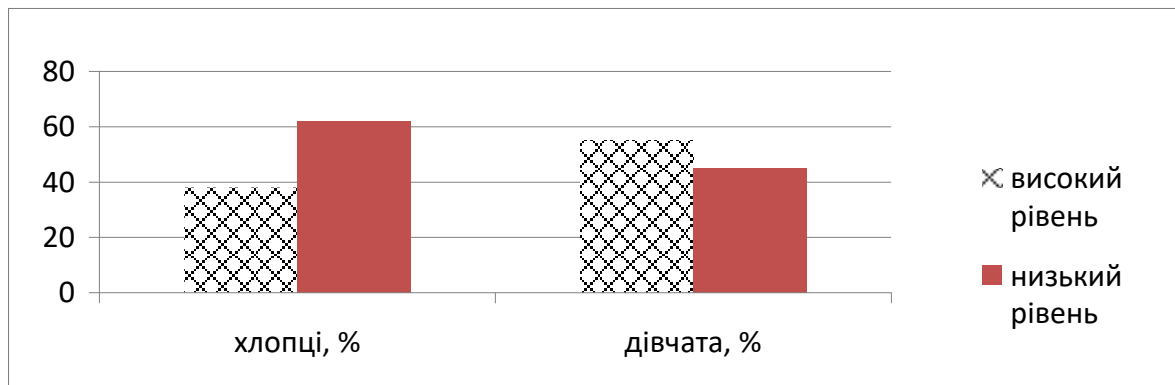
**Мета статті** полягає в теоретико-методологічному аналізі явища макіавеллізму в психологічній літературі та емпіричному з'ясуванні психологічних особливостей старшокласників із макіавеллістичними

тенденціями, що передбачає розв'язання таких завдань: проаналізувати основні аспекти вивчення проблеми макіавеллізму в психологічній літературі; емпірично визначити психологічні особливості осіб старшого шкільного віку з високим рівнем макіавеллізму.

**Методи та методики.** Для досягнення поставленої мети було застосовано такі методи: теоретичні (порівняння, систематизація та узагальнення наукової інформації); організаційні (порівняльний метод дослідження); психодіагностичні методи, що представлені методикою «Шкала макіавеллізму особистості» [1], особистісним опитувальником ERQ Г. Айзенка та тестом-опитувальником ворожості Басса–Даркі [8]; математичної статистики (визначення середньогрупових показників, відсотковий, однофакторний дисперсійний аналіз).

**Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження.** Дослідження реалізовувалися на базі Княгининівської спеціалізованої школи-інтернату I–III ступенів «Центр освіти та соціально-педагогічної підтримки». Дослідженням було охоплено 54 особи, віком 15–16 років.

Після застосування методики «Шкала макіавеллізму особистості» діагностованих поділено на групи: дівчата з високим та низьким рівнем макіавеллізму; хлопці з високим та низьким рівнем макіавеллізму (рис. 1).



**Рис. 1.** Відсотковий розподіл діагностованих за методикою «Шкала макіавеллізму особистості»

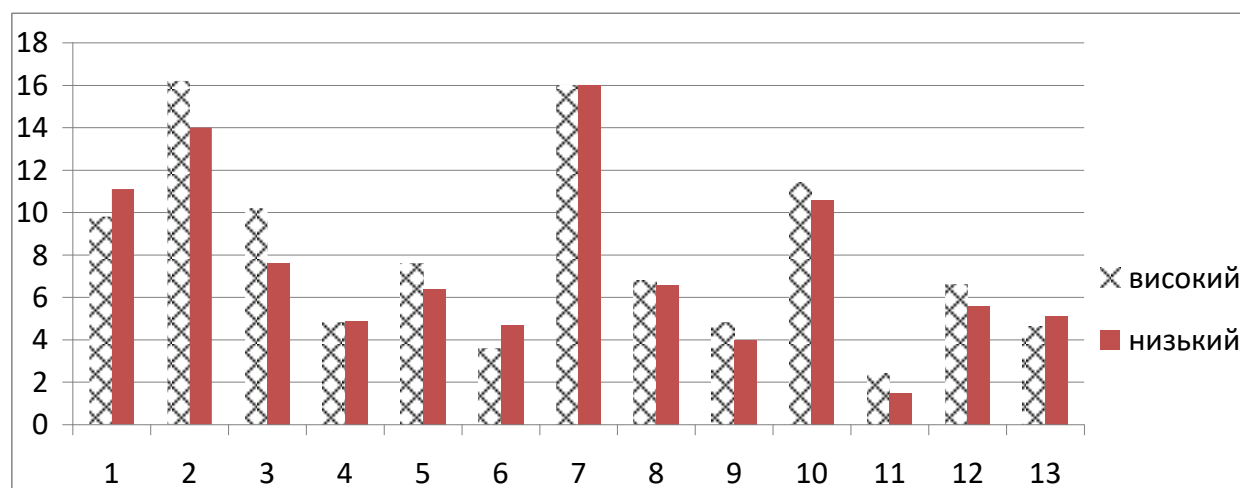
Як видно з рис. 1, 38 % осіб чоловічої статі продемонстрували високий рівень макіавеллізму та 62 % – низький; у дівчат 55 % осіб мають високий рівень макіавеллізму, а 45 % – низький.

Значна відсоткова перевага у вияві макіавеллізму в групі дівчат ймовірно зумовлена тим, що маніпулятивні тактики, котрі вони застосовують у повсякденному житті, комфортні та схвально сприймаються у соціальному середовищі. Підтвердження нашого припущення знаходимо у Е. Кідд, яка зазначає, що типовим прикладом жіночого

вияву макіавеллізму є насамперед саморозкриття і співпраця. Для хлопців застосування подібних проявів є демонстрацією слабкості та підкорення [3].

Проведений однофакторний аналіз засвідчив, що є значущі відмінності в показниках діагностованих із різним рівнем вияву макіавеллізму: у результатах хлопців ( $F = 23,22$ , при  $\alpha \geq 0,001$ ) та дівчат ( $F = 40,72$  при  $\alpha \geq 0,001$ ). Проте статистично значущих відмінностей в осіб різної статі в межах груп із високим та низьким рівнями прояву макіавеллізму виявлено не було.

Усереднені результати діагностованих хлопців із високим та низьким рівнем макіавеллізму за особистісним опитувальником ЕРQ Г. Айзенка та тестом-опитувальником ворожості Басса–Даркі зображено на рис. 2.



**Рис. 2** Середньогрупові результати діагностованих хлопців із різним рівнем вияву макіавеллізму за особистісним опитувальником ЕРQ Г. Айзенка та тестом-опитувальником ворожості Басса–Даркі:

1 – екстраверсія-інтроверсія, 2 – нейротизм, 3 – психотизм, 4 – фізична агресія, 5 – вербальна агресія, 6 – непрямая агресія, 7 – загальний показник агресії, 8 – підозрілість, 9 – образа, 10 – загальний показник ворожості, 11 – негативізм, 12 – дратівливість, 13 – почуття провини.

Отже, згідно з рис. 2 хлопці з низьким рівнем макіавеллізму вирізняються екстравертованістю ( $X_{\text{сер.}} = 11,1$ ) та непрямую агресією ( $X_{\text{сер.}} = 4,7$ ). Натомість старшокласники з високим рівнем макіавеллізму інтровертовані ( $X_{\text{сер.}} = 9,8$ ), мають значно вищі показники за шкалами: психотизму ( $X_{\text{сер.}} = 10,2$ ), нейротизму ( $X_{\text{сер.}} = 16,2$ ), вербальної агресії ( $X_{\text{сер.}} = 7,6$ ) та дратівливості ( $X_{\text{сер.}} = 6,6$ ).

Незначні відмінності у результатах діагностованих двох груп було визначено за шкалами: фізичної агресії ( $X_{\text{сер.}} = 4,8$ ;  $X_{\text{сер.}} = 4,9$ ),

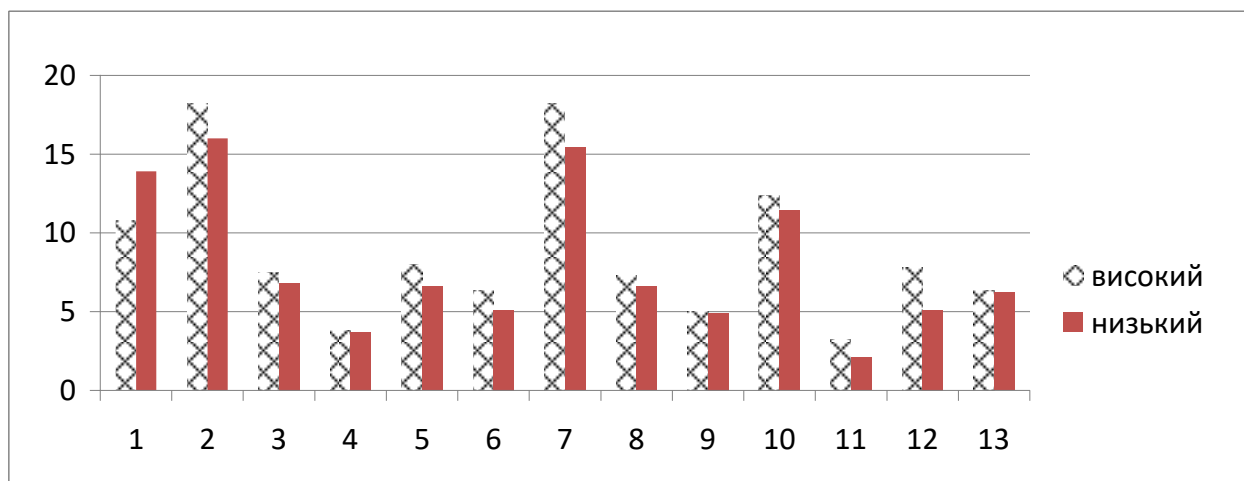
підозрілості ( $X_{сер.} = 6,8$ ;  $X_{сер.} = 6,6$ ), образи ( $X_{сер.} = 4,8$ ;  $X_{сер.} = 4$ ), загального показника ворожості ( $X_{сер.} = 11,4$ ;  $X_{сер.} = 10,6$ ), негативного ставлення стосовно інших людей ( $X_{сер.} = 2,4$ ,  $X_{сер.} = 1,5$ ) та почутті провини ( $X_{сер.} = 4,6$ ;  $X_{сер.} = 5,1$ ).

Статистично значущі відмінності в показниках діагностованих хлопців із різним рівнем вияву макіавеллізму було визначено за шкалами: нейротизму ( $F = 2,43$ , при  $\alpha = 0,05$ ), психотизму ( $F = 2,45$ , при  $\alpha = 0,05$ ), непрямой агресії ( $F = 2,32$ , при  $\alpha = 0,05$ ).

Отже, хлопці з високим рівнем макіавеллізму емоційно нестабільні, не вірять у добрі наміри та доброзичливість людей, вони вважають, що оточення не заслуговує на інше ставлення, окрім маніпуляції; через свою егоїстичність та егоцентричність визнають лише власні цілі та погляди, ставлячи себе при цьому на перше місце.

Хлопці з низьким рівнем макіавеллізму вирізняються відкритістю світу та відсутністю зацикленості на власній персоні, непрямую агресією.

Середньогрупові результати діагностованих дівчат із високим і низьким рівнем макіавеллізму за особистісним опитувальником EPQ Г. Айзенка та тестом-опитувальником ворожості Басса–Даркі зображено на рис. 3.



**Рис. 3.** Усереднені результати опитаних дівчат із різним рівнем вияву макіавеллізму за особистісним опитувальником EPQ Г. Айзенка та тестом-опитувальником ворожості Басса–Даркі:

1 – екстраверсія-інтроверсія, 2 – нейротизм, 3 – психотизм, 4 – фізична агресія, 5 – вербальна агресія, 6 – непрямая агресія, 7 – загальний показник агресії, 8 – підозрілість, 9 – образа, 10 – загальний показник ворожості, 11 – негативізм, 12 – драгівливість, 13 – почуття провини.

Як видно на рис. 3, дівчата з високими показниками макіавеллізму характеризуються: нейротизмом та загальною агресивністю

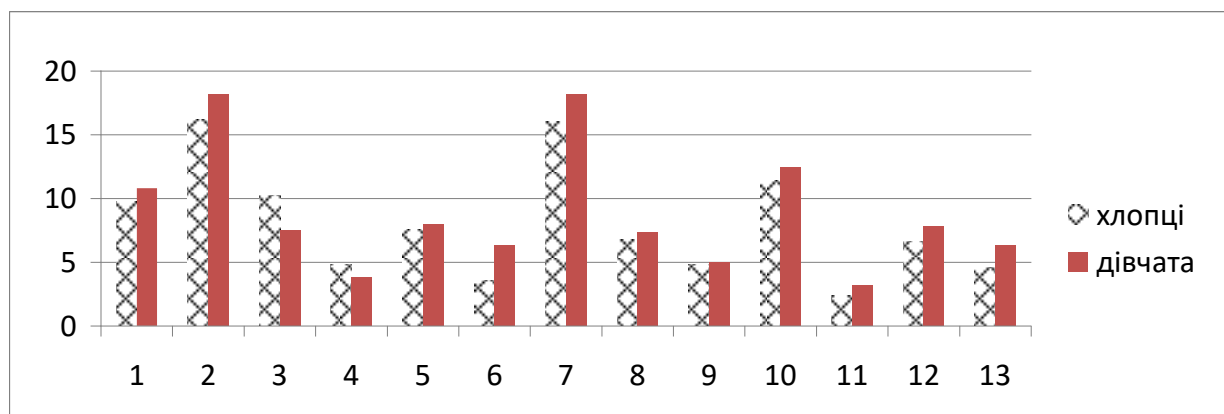
( $X_{\text{сер.}} = 18,2$ ), вербальною агресією ( $X_{\text{сер.}} = 8$ ), непрямую агресією ( $X_{\text{сер.}} = 6,3$ ), негативізмом ( $X_{\text{сер.}} = 3,2$ ) та дратівливістю ( $X_{\text{сер.}} = 7,8$ ). Дівчата з низьким рівнем макіавеллізму вирізняються екстравертованістю ( $X_{\text{сер.}} = 13,9$ ).

Незначні відмінності в результатах діагностованих було визначено за шкалами: психотизму ( $X_{\text{сер.}} = 6,8$ ;  $X_{\text{сер.}} = 7,5$ ), фізичної агресії ( $X_{\text{сер.}} = 3,7$ ;  $X_{\text{сер.}} = 3,8$ ), підозрливості ( $X_{\text{сер.}} = 6,6$ ;  $X_{\text{сер.}} = 7,3$ ), образи ( $X_{\text{сер.}} = 4,9$ ;  $X_{\text{сер.}} = 5$ ) та почуття вини ( $X_{\text{сер.}} = 6,2$ ).

Статистично значущі відмінності в показниках діагностованих дівчат із різним рівнем вияву макіавеллізму було визначено за шкалами: екстраверсії–інтроверсії ( $F = 2,37$ , при  $\alpha = 0,05$ ), загального показника агресії ( $F = 2,46$ , при  $\alpha = 0,05$ ) та дратівливості ( $F = 2,33$ , при  $\alpha = 0,05$ ).

Оскільки макіавеллізм передбачає усвідомлене використання маніпулятивних стратегій у процесі міжособистісної взаємодії, дівчата з високим рівнем макіавеллізму мають змогу здійснювати соціальний тиск на співрозмовника вдаючись до вербальної (погроз, наказів, залякувань тощо) та непрямой (плітки, грубі жарти тощо) агресії, швидше з пересторогою ставляться до оточення та вирізняються надмірною дратівливістю.

Середньогрупові результати діагностованих хлопців та дівчат із високим рівнем макіавеллізму за особистісним опитувальником ЕРQ Г. Айзенка та тестом-опитувальником ворожості Басса–Даркі зображено на рис. 4.



**Рис. 4.** Усереднені результати опитаних хлопців та дівчат із високим рівнем вияву макіавеллізму за особистісним опитувальником ЕРQ Г. Айзенка та тестом-опитувальником ворожості Басса–Даркі:

1 – екстраверсія–інтроверсія, 2 – нейротизм, 3 – психотизм, 4 – фізична агресія, 5 – вербальна агресія, 6 – непрямая агресія, 7 – загальний показник агресії, 8 – підозрливість, 9 – образа, 10 – загальний показник ворожості, 11 – негативізм, 12 – дратівливість, 13 – почуття провини.

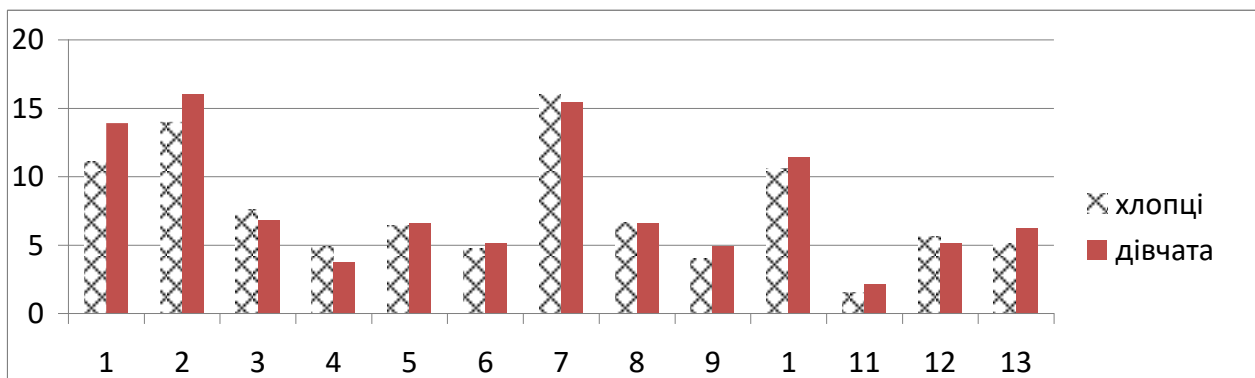
Дівчата з високим рівнем макіавеллізму продемонстрували дещо вищі результати за шкалами: екстраверсії-інтроверсії ( $X_{сер.} = 10,8$ ), нейротизму ( $X_{сер.} = 18,2$ ), непрямой агресії ( $X_{сер.} = 6,3$ ), загального показника агресії ( $X_{сер.} = 18,2$ ), роздратування ( $X_{сер.} = 7,8$ ) та почуття провини ( $X_{сер.} = 6,3$ ).

Хлопці з високим рівнем макіавеллізму вирізняються психотизмом ( $X_{сер.} = 10,2$ ) та фізичною агресією ( $X_{сер.} = 4,8$ ).

Майже однакові показники визначено за шкалами: вербальної агресії (дівчата –  $X_{сер.} = 8$ ; хлопці –  $X_{сер.} = 7,6$ ), підозрливості ( $X_{сер.} = 7,3$ ;  $X_{сер.} = 6,8$ , відповідно), образи ( $X_{сер.} = 5$  – в дівчат;  $X_{сер.} = 4,8$  – в хлопців) та негативізму ( $X_{сер.} = 3,2$ ;  $X_{сер.} = 2,4$  відповідно).

Статистично значущі відмінності в показниках діагностованих дівчат та хлопців із високим рівнем вияву макіавеллізму було визначено за шкалами: нейротизму ( $F = 2,3$ , при  $\alpha = 0,05$ ), непрямой агресії ( $F = 2,3$ , при  $\alpha = 0,05$ ) та загального показника агресії ( $F = 2,34$ , при  $\alpha = 0,05$ ).

Середньогрупові результати діагностованих хлопців і дівчат із низьким рівнем макіавеллізму за особистісним опитувальником EPQ Г. Айзенка та тестом-опитувальником ворожості Басса-Даркі зображено на рис. 5.



**Рис. 5. Усереднені результати опитаних хлопців і дівчат із низьким рівнем вияву макіавеллізму за особистісним опитувальником EPQ Г. Айзенка та тестом-опитувальником ворожості Басса-Даркі:**

1 – екстраверсія-інтроверсія, 2 – нейротизм, 3 – психотизм, 4 – фізична агресія, 5 – вербальна агресія, 6 – непряма агресія, 7 – загальний показник агресії, 8 – підозрливість, 9 – образа, 10 – загальний показник ворожості, 11 – негативізм, 12 – дратівливість, 13 – почуття провини

Згідно з рис. 5 дівчата з низьким рівнем макіавеллізму відзначаються високими показниками за шкалою екстраверсії-інтроверсії ( $X_{сер.} = 13,9$ ), нейротизму ( $X_{сер.} = 16$ ) та почуття провини ( $X_{сер.} = 6,2$ ).

Щодо хлопців, то вони характеризуються психотизмом ( $X_{сер.} = 7,6$ ) та проявами фізичної агресії ( $X_{сер.} = 4,9$ ).

За рештою шкали мають практично однакові результати, а саме за шкалами: вербальної агресії (дівчата –  $X_{сер.} = 6,6$ ; хлопці –  $X_{сер.} = 6,4$ ), непрямой агресії ( $X_{сер.} = 5,1$ ;  $X_{сер.} = 4,7$  відповідно), підозрілості ( $X_{сер.} = 6,6$  в дівчат та  $X_{сер.} = 6,6$  у хлопців), образи ( $X_{сер.} = 4,9$ ;  $X_{сер.} = 4$ ), загального показника ворожості ( $X_{сер.} = 11,4$ ;  $X_{сер.} = 11,6$ ), негативізму ( $X_{сер.} = 2,1$ ;  $X_{сер.} = 1,5$ ) та дратівливості ( $X_{сер.} = 5,1$ ;  $X_{сер.} = 5,6$  відповідно).

Статистично значущі відмінності в показниках діагностованих дівчат та хлопців із низьким рівнем вияву макіавеллізму було визначено за шкалами: нейротизму ( $F = 2,23$ , при  $\alpha = 0,05$ ) та екстраверсії-інтроверсії ( $F = 2,37$ , при  $\alpha = 0,05$ ).

**Висновки та перспективи подальших досліджень.** Макіавеллізм розглядаємо як рису, поведінкову установку, що характеризується емоційною відчуженістю щодо інших людей і полягає у використанні психологічної маніпуляції як головного засобу досягнення цілей.

За результатами емпіричного дослідження було встановлено:

– 55 % дівчат вирізняються високим рівнем макіавеллізму, у хлопців цей показник становить лише 38 %;

– дівчата з високим рівнем макіавеллізму характеризуються інтроверсією, нейротизмом та дратівливістю, що наголошує їхню надмірну тривожність, страх, часті зміни настрою та нав'язливе відчуття самотності. У спілкуванні вони найчастіше вдаються до вербальної та непрямой агресії, яка може виявлятися в буденних плітках. Загалом вони більш агресивні та негативно налаштовані стосовно свого оточення;

– хлопці з високим рівнем макіавеллізму схильні до асоціальної поведінки, неадекватних емоційних реакцій. Вони вирізняються високою конфліктністю, неконтактністю, егоїстичністю, байдужістю. У спілкуванні з однолітками вони вдаються переважно до вербальної агресії, завдяки чому здійснюють значний соціальний тиск на співрозмовника.

Перспективу подальших розвідок у цьому напрямі вбачаємо у розширенні вибірки діагностованих та у з'ясуванні особливостей прояву макіавеллізму в осіб різних вікових груп.

#### *Література*

1. Братченко С. Л. Диагностика склонности к манипулированию : [метод. пособие для школьных психологов] / С. Л. Братченко // Диагностика личностно-развивающего потенциала. – Псков : Изд-во Псков. обл. ин-та повышения квалификации работников образования, 1997. – С. 56–62.



- Bratchenko S. L. Diagnostika sklonnosti k manipulirovaniyu [Diagnosis of propensity to manipulate] / S. L. Bratchenko // Diagnostika lichnostno-razvivayushchego potentsiala. – Pskov : Izd-vo Pskov. obl. in-ta povysheniya kvalifikatsii rabotnikov obrazovaniya, 1997. – S. 56–62.
2. Быков С. В. Макиавеллизм как механизм манипуляции и психологической защиты у студентов гуманитарных и технических направлений образования / С. В. Быков // Вестн. Самар. гуманит. акад. – Самара, 2015. – Вып. 1 (17). – С. 71–82.
- Bykov S. V. Makiavellizm kak mekhanizm manipulyatsii i psikhologicheskoy zashchity u studentov gumanitarnykh i tekhnicheskikh napravleniy obrazovaniya [Machiavellianism as a mechanism of manipulation and psychological protection in students of humanitarian and technical directions of education] / S. V. Bykov // Vestn. Samar. gumanit. akad. – Samara, 2015. – Vyp. 1 (17). – S. 71–82.
3. Знаков В. В. Макиавеллизм: психологическое свойство личности и методика его исследования / В. В. Знаков // Психологический журнал. – 2000. – Т. 21, вып. 5. – С. 16–22.
- Znakov V. V. Makiavellizm: psikhologicheskoye svoystvo lichnosti i metodika yego issledovaniya [Machiavellianism: the psychological property of a person and the methodology of his research] / V. V. Znakov // Psikhologicheskii zhurnal. – 2000. – T. 21, vyp. 5. – S. 16–22.
4. Жемердеева Е. Макиавеллизм в структуре личностных черт [Электронный ресурс] / Е. Жемердеева – Режим доступа : <http://www.km.ru/referats/517FC060B0984CBCA73FCBC7BF460A7A/>
- Zhemerdyeyeva Ye. Makiavellizm v strukture lichnostnykh chert [Machiavellianism in the structure of personality traits] [Elektronniy resurs] / E. Zhemerdyeyeva. – Rezhim dostupa : <http://www.km.ru/referats/517FC060B0984CBCA73FCBC7BF460A7A/>
5. Ильин. Е. П. Психология общения и межличностных отношений / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2009. – 576 с.
- Ilin E. P. Psikhologiya obshcheniya i mezhlichnostnykh otnosheniy [Psychology of communication and interpersonal relations] / E. P. Ilin. – SPb. : Piter, 2009. – 576 s.
6. Калущкая И. Н. Макиавеллизм личности и «троянское» обучение в российской и американской культуре / И. Калущкая. – [б. г.] : Тип. изд-ва ГУ-ВШЭ 125319, 2008. – 26 с.
- Kaluckaya I. N. Makiavellizm lichnosti i “trojanskoye” obucheniye v rossiyskoy i amerikanskoj kulture [Machiavellianism of personality and “Trojan” training in Russian and American culture] / I. Kaluckaya. – [b. g.] : Tip. izd-va GU-VSHEN 125319, 2008. – 26 s.
7. Руслина А. О. Макиавеллизм личности и понимание манипулятивного поведения / А. О. Руслина // Вестн. КГУ им. Н. А. Некрасова. – 2007. – Т. 13. – С. 34–40.
- Ruslina A. O. Makiavellizm lichnosti i ponimaniye manipulyativnogo povedeniya [Machiavellianism of the person and understanding of manipulative behavior] / A. O. Ruslina // Vestn. KGU im. N. A. Nekrasova. – 2007. – T. 13. – S. 34–40.
8. Фетискин Н. П. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Н. П. Фетискин, В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов. – М. : Психотерапия, 2002. – 490 с.

- Fetiskin N. P. Socialno-psykhologicheskaya diagnostika razvitiya lichnosti i malykh grupp [Socio-psychological diagnosis of personality development and small groups] / N. P. Fetiskin, V. V. Kozlov, G. M. Manuylov. – M. : Psykhoterapiya, 2002. – 490 s.
9. Braginsky D. D. Machiavellianism and manipulative interpersonal behavior in children / D. D. Braginsky // J. of Experimental Social Psychology. – 1970. – Vyp. 6. – № 1. – P. 77–99.
10. Daniel N. J. Machiavellianism / N. Jones Daniel, Del Paulhus. – University of British Columbia, 1992. – P. 93–108.
11. Exline R. Ethical Ideologies of the Machiavellian / R. Exline, J. Thibaut, C. Hickey, P. Gumpert // Ethical Ideologies of the Machiavellian. – 1970.
12. Christie R. Studies in Machiavellianism / R. Christie, F. Geis. – New York : Academic Press, 1970.
13. Nigel B. Machiavellianism and altruism: effect of relatedness of target person on machiavellian and helping attitudes / B. Nigel // Psychological Reports. – Birmingham-Southern College, 1994. – P. 403–422.

УДК 159.922.73:159.942

**М. М. Шпак**

Received: December 02, 2016

Revised: February 20, 2017

Accepted: March 12, 2017

## **ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ В МОЛОДШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ**

У статті розкрито теоретичні підходи до вивчення феномену емоційного інтелекту особистості. Визначено його змістові та структурні характеристики. Обґрунтовано доцільність розглядати емоційний інтелект як інтегральну властивість особистості, що забезпечує здатність розуміти емоції та управляти ними через когнітивну обробку емоційної інформації. Емпірично визначено психологічні особливості розвитку емоційного інтелекту в молодшому шкільному віці. Схарактеризовано результати формувального експерименту, який передбачав розроблення та апробацію програми психологічного супроводу розвитку емоційного інтелекту молодших школярів. Вона включала комплекс взаємопов'язаних заходів та методів роботи з учнями, вчителями початкових класів та батьками дітей. Установлено, що спостерігається позитивна динаміка розвитку емоційного інтелекту в молодших школярів, які взяли участь у формувальному експерименті. Аналіз отриманих результатів дав підстави констатувати суттєве

підвищення і загального рівня емоційного інтелекту, і його показників у досліджуваних експериментальної групи. Найбільш суттєві зрушення відбулися в показниках «розуміння емоцій» та «управління емоціями». При цьому виявлено й деякі гендерні відмінності в розвитку емоційного інтелекту в хлопців і дівчат. З огляду на психологічні новоутворення, які виникають у молодшому шкільному віці (рефлексія, довільність пізнавальних процесів і поведінки, внутрішній план дій), та результати проведеного експериментального дослідження визначено, що молодший шкільний вік – сензитивний період для розвитку емоційного інтелекту.

**Ключові слова:** емоційний інтелект, молодші школярі, емпіричне дослідження, вікові особливості, гендерні відмінності.

**Shpak M. M. Empirical Research of Psychological Peculiarities of Emotional Intelligence Development at Primary School Age.** The article deals with theoretical approaches to studying the phenomenon of individual emotional intelligence. Its content and structural characteristics are determined. A possibility to consider emotional intelligence as an integral feature of personality that provides the ability to understand emotions and control them through cognitive processing of emotional information is grounded. Psychological peculiarities of emotional intelligence development at primary school age are empirically defined. The results of forming experiment are characterized providing elaboration and approbation of the program of psychological follow-up the emotional intelligence development of primary school pupils. It included a set of interrelated activities and methods of work with pupils, primary school teachers and children's parents. It is found out the positive dynamics of emotional intelligence development of primary school pupils who had taken part in forming experiment. The analysis of obtained results enables to state a significant increase both of the overall level of emotional intelligence and its indexes of the pupils in experimental group. The most significant changes concern indexes "understanding emotions" and "emotions control". In addition, it is also found out some gender differences in the development of emotional intelligence of boys and girls. Considering the psychological innovations arising at primary school age (reflection, arbitrariness of cognitive processes and behavior, internal action plan), and the results of the experimental research it is determined that the primary school age is a sensitive period for the emotional intelligence development.

**Key words:** emotional intelligence, primary school pupils, empirical research, age peculiarities, gender differences.

**Шпак М. М. Эмпирическое исследование психологических особенностей развития эмоционального интеллекта в младшем школьном возрасте.** В статье раскрыты теоретические подходы к изучению феномена эмоционального интеллекта личности. Определены его содержательные и структурные характеристики. Обоснована целесообразность рассматривать эмоциональный интеллект как интегральное свойство личности, которое обеспечивает способность понимать эмоции и управлять ими путем когнитивной обработки эмоциональной информации. Эмпирически определены психологические особенности развития эмоционального интеллекта в младшем школьном возрасте. Охарактере-

ризовані результати формуючого експеримента, який передбачав розробку і апробацію програми психологічного супроводження розвитку емоційного інтелекту молодших школярів. Вона включала комплекс взаємопов'язаних заходів і методів роботи з дітьми, вчителями початкових класів і батьками дітей. Встановлено, що спостерігається позитивна динаміка розвитку емоційного інтелекту у молодших школярів, які взяли участь у формуючому експерименті. Аналіз отриманих результатів дозволив констатувати суттєве підвищення як загального рівня емоційного інтелекту, так і його показників в досліджуваній експериментальній групі. Найбільш суттєві зміни відбулися в показниках «розуміння емоцій» і «керування емоціями». При цьому виявлені і деякі відмінності в розвитку емоційного інтелекту у хлопчиків і дівчаток. Враховуючи психологічні новоутворення, які виникають в молодшому шкільному віці (рефлексія, довільність пізнавальних процесів і поведінки, внутрішній план дій), і результати проведеного експериментального дослідження визначено, що молодший шкільний вік є чутливим періодом для розвитку емоційного інтелекту.

**Ключові слова:** емоційний інтелект, молодші школярі, емпіричне дослідження, вікові особливості, гендерні відмінності.

**Постановка наукової проблеми та її значення.** Проблема емоційного інтелекту особистості одна з найактуальніших у сучасній психологічній науці. Однак до сьогодні ще немає загальноприйнятого визначення поняття *емоційний інтелект*, як не вироблено і єдиної думки щодо можливості його розвитку в онтогенезі. Аналіз наукових джерел із проблеми дослідження дає змогу констатувати розбіжності в поглядах дослідників на змістове наповнення зазначеного феномену та методологічні підходи до його вивчення.

**Аналіз досліджень цієї проблеми.** Реалізація визначених нами завдань дослідження передбачала насамперед вивчення наукових праць з означеної проблеми. Як засвідчив їхній аналіз, нині в психологічній науці склалося декілька підходів щодо розуміння феномену емоційного інтелекту особистості.

Найпереконливішими видаються нам погляди науковців, які розглядають емоційний інтелект у контексті т. зв. «змішаної моделі» і трактують його як сукупність когнітивних здібностей та особистісних якостей людини. Так, наприклад, до цього типу моделей належить модель Р. Бар-Она [8]. Емоційний інтелект дослідник визначає як сукупність некогнітивних здібностей, компетенцій і навичок, що дають людині можливість успішно справлятися з викликами і впливом зовнішнього середовища та протистояти його тиску. Це забезпечує

здатність людини успішно пристосовуватися до соціуму, налагоджувати міжособистісну взаємодію, управляти своєю поведінкою в стресових ситуаціях.

Подібного погляду дотримується і Д. Гоулман [1]. Дослідник розглядає емоційний інтелект як особистісну властивість, яка полягає в здатності усвідомлювати власні почуття, управляти своїм емоційним станом, мотивувати самого себе до емоційного самопізнання, емпатійно ставитися до інших людей. Отже, емоційний інтелект, за образним висловлюванням Д. Гоулмана, забезпечує баланс «раціонального» та «емоційного», гармонійну роботу «розуму» та «серця», а отже сприяє успішності життєдіяльності людини загалом.

Наголосимо на тому, що в Україні вивчення емоційного інтелекту тісно пов'язано з іменем Е. Л. Носенко. Відомий науковець визначає емоційний інтелект як соціально значущу інтегральну властивість особистості, що «відображає ступінь розумності ставлення людини до світу, до інших та до себе як суб'єкта життєдіяльності» [6, с. 107]. Тому дослідниця позиціонує емоційний інтелект з поняттям «емоційна розумність».

Суттєво збагачують уявлення про сутність цього феномену й дослідження інших сучасних психологів, а саме: І. Ф. Аршави, О. І. Власової, С. П. Дерев'янка, В. В. Зарицької, Н. В. Ковриги та ін. У працях цих учених розкрито змістові, структурно-динамічні та функціональні особливості емоційного інтелекту.

Однак серед сучасних психологічних досліджень майже відсутні ті, які стосуються розвитку емоційного інтелекту в молодшому шкільному віці. Здебільшого у вітчизняній психології дослідження емоційного інтелекту здійснюються на рівні емпіричного вивчення його особливостей у студентському віці (С. П. Дерев'янка, О. В. Милославська), у процесі професійної підготовки майбутніх фахівців соціономічного профілю (Ю. В. Бреус), гуманітарного та технічного профілів (В. В. Зарицька, В. С. Романова, А. Г. Четверик-Бурчак та ін.). З огляду на зазначене, ми здійснили спробу дослідити різноманітні аспекти проблеми розвитку емоційного інтелекту саме в молодшому шкільному віці.

**Мета статті** – теоретично обґрунтувати та емпірично визначити психологічні особливості розвитку емоційного інтелекту молодших школярів.

Слід наголосити, що важливість цього феномену стає очевидною, коли йдеться про проблеми гуманізації навчання і виховання особис-

тості загалом та збереження психічного здоров'я, забезпечення емоційного благополуччя учнів в закладах освіти зокрема.

**Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження.** Вивчення та аналіз наукових джерел з означеної проблеми, а також отримані результати експериментального дослідження дають змогу нам розглядати емоційний інтелект як складне структурне утворення, яке включає когнітивні, емоційні та особистісні характеристики. Конкретизуємо, передусім сутність поняття *інтелект*.

Проаналізувавши сучасні наукові підходи до розуміння інтелекту, вважаємо за доцільне дотримуватися визначення означеного поняття, яке запропонувала український психолог Л. В. Засекіна: «інтелект – це пізнавальна здатність до усіх рівнів психічного відображення, передбачення та доцільного перетворення дійсності, яка пронизує всі сфери особистісного життя людини та діяльності суб'єкта пізнання» [3, с. 22]. Таке тлумачення цього феномену, на думку ученої, «зумовлює необхідність вивчення інтелекту як стійкої особистісної властивості, що нерозривно пов'язана з мотиваційною та емоційною сферами» [4, с. 10].

Наші дослідження психологічної сутності емоційного інтелекту на засадах системного підходу підтвердили доцільність розглядати його як інтегральну властивість особистості, яка відображає пізнавальну здатність людини розуміти емоції й управляти ними через когнітивну обробку емоційної інформації. Залежно від змістових характеристик і цільової спрямованості розрізняють внутрішньоособистісний емоційний інтелект, який забезпечує здатність розуміти власні емоції та керувати ними, та міжособистісний емоційний інтелект, який сприяє розумінню та регуляції емоцій інших людей [5].

Особливу роль відіграє емоційний інтелект у становленні та розвитку особистості дитини молодшого шкільного віку. З огляду на психологічні новоутворення, які виникають на цьому етапі вікового розвитку [7], зокрема розвиток рефлексії, довільності пізнавальних процесів і поведінки, внутрішнього плану дій, та результати проведеного експериментального дослідження нами визначено, що молодший шкільний вік є сензитивним періодом для розвитку емоційного інтелекту. У зв'язку з цим охарактеризуємо більш детально отримані нами емпіричні дані.

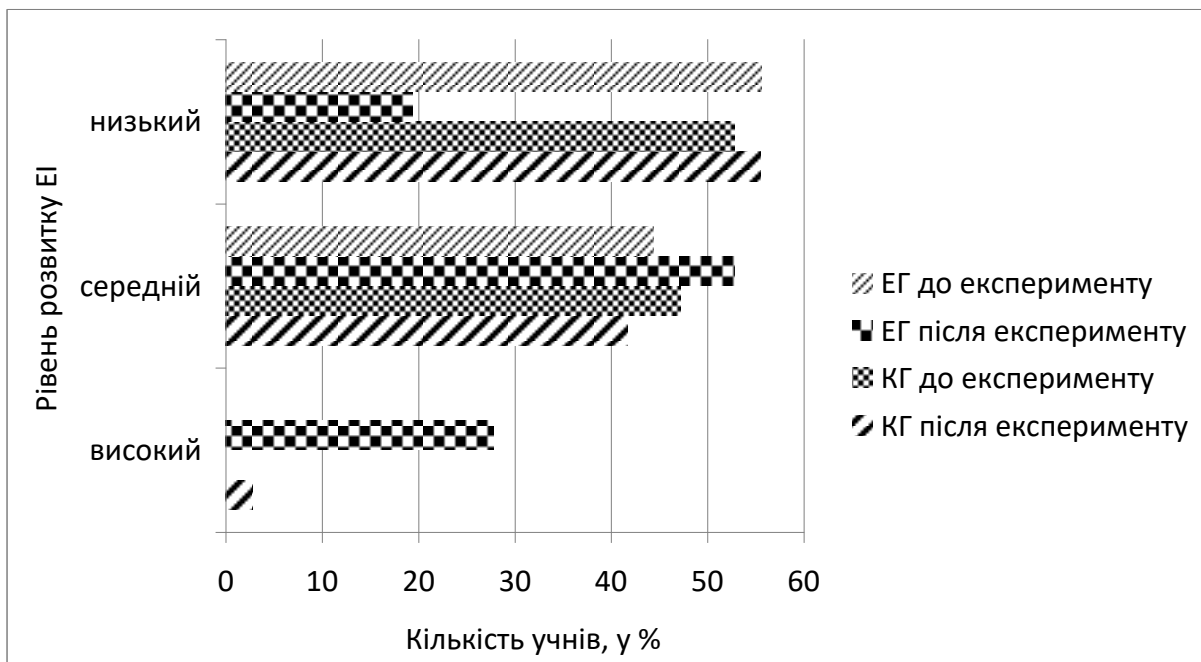
**Методи та методики дослідження.** У формувальному експерименті взяло участь 72 дітей молодшого шкільного віку (учнів 4-х класів), з них: 36 дітей – експериментальна група та 36 учнів – кон-

трольна група. Ми розробили програму психологічного супроводу розвитку емоційного інтелекту молодших школярів.

Психологічний супровід уключав комплекс взаємопов'язаних заходів та методів роботи з молодшими школярами, вчителями початкових класів і батьками дітей. Одним із основних методів розвитку емоційного інтелекту в молодших школярів ми обрали соціально-психологічний тренінг. З цією метою ми розробили програму соціально-психологічного тренінгу щодо актуалізації емоційно-когнітивних ресурсів та розвитку в молодших школярів внутрішньоособистісного та міжособистісного емоційного інтелекту.

На початку та в кінці формульального експерименту проводили психодіагностичні зрізи. Для дослідження емоційного інтелекту молодших школярів ми використали опитувальник «ЕІн» Д. В. Люсіна [5]. За допомогою нього ми з'ясували як загальний рівень емоційного інтелекту в учнів, так і рівні розвитку його структурних компонентів та показників.

Зауважимо, що до експериментальної та контрольної груп увійшли учні, які за результатами психодіагностичного дослідження мали до початку формульального експерименту низький та середній рівень розвитку емоційного інтелекту. Кількісні результати дослідження відображено на рис. 1.



**Рис. 1. Загальний рівень розвитку емоційного інтелекту в молодших школярів до і після експерименту**

*Примітки:* ЕІ – емоційний інтелект, ЕГ – експериментальна група, КГ – контрольна група.

Застосування методів математично-статистичної обробки даних дало змогу здійснити порівняльний аналіз результатів до й після проведення експерименту та простежити кількісні зміни в розвитку досліджуваного феномену. Узагальнені результати дослідження наведено в табл. 1.

Таблиця 1

Динаміка показників розвитку емоційного інтелекту молодших школярів до і після формульовального експерименту

Шкали й субшкали опитувальника «ЕмІн» Д. В. Люсіна	ЕГ				
	до експерименту		t-критерій Ст'юдента	після експерименту	
	$\bar{x}$	$\sigma$		$\bar{x}$	$\sigma$
Розуміння своїх емоцій	16,36	20,98	2,47*	21,89	34,96
Управління своїми емоціями	12,89	5,87	4,23**	17,31	13,88
Розуміння чужих емоцій	18,22	34,29	8,00***	24,61	6,42
Управління чужими емоціями	17,06	8,85	3,60**	20,33	21,37
Контроль експресії	10,14	6,01	2,82*	13,47	11,11
Розуміння емоцій	34,42	96,99	11,19***	44,97	20,48
Управління емоціями	40,61	34,64	5,28**	44,11	67,53
Внутрішньоособистісний інтелект	39,36	57,44	5,24**	46,39	21,27
Міжособистісний інтелект	35,25	62,48	4,50**	43,19	23,30
Загальний рівень ЕІ	74,61	211,73	6,58***	89,58	71,45

*Примітки:* ЕГ – експериментальна група, ЕІ – емоційний інтелект, – середнє значення,  $\sigma$  – стандартне відхилення, \* – відмінності значущі при  $p < 0,05$ , \*\* – відмінності, значущі при  $p < 0,01$ , \*\*\* – відмінності значущі при  $p < 0,001$ .

Як видно з табл. 1, спостерігається позитивна динаміка розвитку емоційного інтелекту в молодших школярів, залучених до формульовального експерименту. Так, аналіз отриманих результатів дав змогу констатувати суттєве підвищення і загального рівня емоційного інтелекту ( $t = 6,58$  при  $p < 0,001$ ), і його показників у досліджуваних експериментальної групи. Найбільш суттєві зрушення відбулися в показниках розуміння емоцій ( $t = 11,19$  при  $p < 0,001$ ) та управління емоціями ( $t = 5,28$  при  $p < 0,01$ ).

Установлено, що в експериментальній групі кількість учнів із високим рівнем розвитку емоційного інтелекту збільшилася на 27,8 % (рис. 1). Після формульовальних впливів вони більшою мірою демонстрували здатність правильно ідентифікувати емоції за експресивними ознаками, вербалізувати їх, раціонально аналізували емоціогенну ситуацію та продукували конструктивні способи її вирішення. У результаті активного соціально-психологічного навчання в них знач-



но підвищилася здатність розуміти емоції – і власні, й інших людей – та управляти ними.

У 36,2 % досліджуваних експериментальної групи рівень розвитку емоційного інтелекту з низького перейшов на середній. У них констатовано підвищення емоційного самопізнання, сформованість умінь емоційної саморегуляції, навичок емоційного самоконтролю, покращення розуміння емоцій інших людей та керування ними.

Проте 19,4 % учнів після реалізації програми психологічного супроводу не продемонстрували підвищення рівня розвитку емоційного інтелекту. В умовах кризових ситуацій їх характеризували намагання занурюватися у світ власних негативних переживань, нестабільність настрою, прагнення дистанціюватися від оточення та своїх емоційних проблем. Ці учні потребують, на нашу думку, більш довготривалої корекційно-розвивальної роботи та індивідуального підходу до них.

Порівняльний аналіз отриманих результатів показав, що значущих кількісних та якісних змін у показниках емоційного інтелекту досліджуваних контрольної групи не було встановлено ( $t = 1,68$  при  $p < 0,05$ ). У представників цієї групи виявлено дуже незначну частку осіб, у яких констатовано підвищення загального рівня емоційного інтелекту із середнього до високого. Так, кількість таких осіб збільшилась лише на 2,8 % (рис. 1).

Контрольний зріз після проведення формувального експерименту та порівняльний аналіз отриманих даних дали змогу зробити висновок, що контрольна та експериментальна групи за виділеними структурними компонентами, показниками та рівнями розвитку емоційного інтелекту суттєво відрізняються, що підтверджено за допомогою  $t$ -критерію Ст'юдента і свідчить про те, що відмінності є статистично значущими ( $t = 4,14$  при  $p < 0,01$ ).

Крім того, було виявлено й деякі гендерні відмінності в розвитку емоційного інтелекту. Зокрема, після формувального експерименту в хлопців експериментальної групи відбулося статистично значуще підвищення за такими показниками, а саме: «розуміння чужих емоцій» ( $t = 5,13$  при  $p < 0,001$ ), «контроль експресії» ( $t = 4,87$  при  $p < 0,001$ ), «управління чужими емоціями» ( $t = 4,78$  при  $p < 0,001$ ), «управління своїми емоціями» ( $t = 4,23$  при  $p < 0,01$ ). У дівчат експериментальної групи спостерігається суттєве підвищення загального рівня емоційного інтелекту ( $t = 4,97$  при  $p < 0,001$ ), а також покращення за такими показниками, як: «розуміння чужих емоцій» ( $t = 4,82$  при  $p < 0,001$ ), «внутрішньоособистісний інтелект» ( $t = 4,09$  при  $p < 0,01$ ).

Отже, після реалізації програми психологічного супроводу розвитку емоційного інтелекту в досліджуваних експериментальної групи відбулося не лише підвищення його загального рівня розвитку, а й спостерігаються позитивні зміни в його структурних складниках та їхніх показниках. Динаміка розвитку емоційного інтелекту молодших школярів після формувального експерименту свідчить, з одного боку, про зростання внутрішньої збалансованості його структурних компонентів, з іншого – підтверджує наше припущення про можливість його розвитку у процесі онтогенезу загалом.

З огляду на те, що навчальна діяльність провідна в молодшому шкільному віці, важливу роль у розвитку емоційного інтелекту учнів відіграє також учитель початкових класів. Тому ми провели просвітницьку роботу з учителями, метою якої було підвищення емоційної обізнаності педагогів про вікові особливості розвитку емоційного інтелекту молодших школярів. У процесі проведення психологічних лекторіїв ми націлювали вчителів на використання психодидактичних засобів для розвитку емоційного інтелекту учнів у процесі навчальної діяльності. Так, наприклад, важливо використовувати емоціогенність змісту навчального матеріалу, методичний апарат підручників, а саме: ілюстрації, сюжетні малюнки, репродукції відомих картин, що забезпечує емоційне сприймання творів, формує в учнів уміння визначати емоційний стан людини за експресивними ознаками тощо. Водночас, для актуалізації й розширення емоційного досвіду учнів учителі можуть також застосовувати дидактичні ігри, драматизацію, інсценування, слухання музики, гумор.

У розвитку емоційного інтелекту особливу роль відіграють також батьки. Саме від них залежить емоційне благополуччя дитини в сім'ї. Адже позитивне ставлення батьків до дитини, сприятливий психологічний клімат у сім'ї – необхідна умова емоційного самопізнання дитини, її самоповаги, адекватної самооцінки, розвитку в неї емпатійного ставлення до інших людей [2]. Під час виступів на батьківських зборах ми розказували про вікову специфіку розвитку емоційного інтелекту молодших школярів, індивідуально-психологічні особливості емоційного виховання дітей, що сприяло підвищенню емоційної компетентності батьків.

Отже, психологічний супровід розвитку емоційного інтелекту молодших школярів передбачав цілеспрямований його розвиток не лише в учнів, а й підвищення емоційної компетентності вчителів початкових класів та батьків дітей. Такий комплексний підхід до означеної проблеми дослідження забезпечив психолого-педагогічний вплив на емо-

ційний інтелект молодших школярів і сприяв підвищенню у них рівня розвитку як його структурних складників, так і загального показника загалом.

**Висновки.** Отже, узагальнюючи результати наукових досліджень та власних емпіричних даних, можемо стверджувати таке:

1. Вивчення емоційного інтелекту особистості – одне з найактуальніших завдань сучасної психології й найменш дослідженим у молодшому шкільному віці.

2. Емоційний інтелект розглядаємо як інтегральну властивість особистості, яка відображає пізнавальну здатність людини розуміти емоції та управляти ними через когнітивну обробку емоційної інформації.

3. Ми розробили та здійснили апробацію програми психологічного супроводу розвитку емоційного інтелекту молодших школярів, яка включала комплекс взаємопов'язаних заходів та методів роботи з молодшими школярами, вчителями початкових класів та батьками дітей. Після проведення формувального експерименту в учнів експериментальної групи констатовано статистично значуще підвищення як загального рівня емоційного інтелекту, так і його структурних складників. В учнів контрольної групи достовірних змін не виявлено.

4. Отримані результати експериментального дослідження дають змогу стверджувати, що молодший шкільний вік – сензитивний період для розвитку емоційного інтелекту.

**Перспективи досліджень** убачаємо в подальшій розробці та апробації психолого-педагогічних технологій розвитку емоційного інтелекту молодших школярів, що сприятиме їхній емоційній компетентності.

#### *Література*

1. Гоулман Д. Эмоциональный интеллект / Д. Гоулман ; пер. с англ. А. П. Исачевой. – М. : АСТ: Астрель, 2011. – 478 с.  
Houlman D. Emotsyonalnyi intellekt [Emotional intelligence] / D. Houlman ; per. s angl. A. P. Isayevoy. – M. : AST : Astrel, 2011. – 478 s.
2. Журавльова Л. П. Психологія емпатії / Л. П. Журавльова. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – 328 с.  
Zhuravlova L. P. Psykhologiya empatii [Psychology of empathy] / L. P. Zhuravlova. – Zhytomyr : Vyd-vo ZhDU im. I. Franka, 2007. – 328 s.
3. Засекіна Л. В. Особливості функціонування інтелектуальних структур у процесі розв'язання творчих задач / Л. В. Засекіна // Вісн. Нац. техн. ун-ту України «Київський політехнічний інститут». Сер. : Філософія, психологія, педагогіка. – 2005. – № 3 (15). – С. 21–28.  
Zasyekina L. V. Osoblyvosti funkcionuvannya intelektualnykh struktur u procesi rozvyazannya tvorchykh zadach [The peculiarities of functioning of intellectual

structures in the process of solution of creative tasks] / L. V. Zasyekina // *Visn. Nac. tekhn. un-tu Ukrainy "Kyivskyy politekhnichnyy instytut"*. Ser. : Filosofiya, psykhologiya, pedagogika. – 2005. – № 3 (15). – S. 21–28.

4. Засєкіна Л. В. Структурно-функціональна організація інтелекту особистості : автореф. дис. ... д-ра. психол. наук : 19.00.01 / Засєкіна Л. В. ; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – Київ, 2006. – 33 с.

Zasyekina L. V. Strukturno-funkcionalna organizaciya intelektu osobystosti [Structural and functional organization of personal intelligence] : avtoref. dys. ... d-ra psykhol. nauk : 19.00.01 / Zasyekina L. V. ; In-t psykhologii im. G. S. Kostyuka APN Ukrainy. – Kyiv, 2006. – 33 s.

5. Люсин Д. В. Новая методика для измерения эмоционального интеллекта : опросник ЭМИн / Д. В. Люсин // *Психологическая диагностика*. – 2006. – № 4. – С. 3–22.

Lyusin D. V. Novaya metodika dlya izmereniya emocionalnogo intellekta : oprosnik EmIn [A new technique for measuring the emotional intelligence: questionnaire EmIn] / D. V. Lyusin // *Psikhologicheskaya diagnostika*. – 2006. – № 4. – S. 3–22.

6. Носенко Е. Л. Емоційний інтелект як соціально значуща інтегральна властивість особистості / Е. Л. Носенко // *Психологія і суспільство*. – 2004. – № 4. – С. 95–109.

Nosenko E. L. Emocionnyy intellekt yak socialno znachushcha integralna vlastyvist osobystosti [Emotional intelligence as socially significant integrated feature of personality] / E. L. Nosenko // *Psykhologiya i suspilstvo*. – 2004. – № 4. – S. 95–109.

7. Психическое развитие младших школьников / под ред. В. В. Давыдова. – М. : Педагогика, 1990. – 168 с.

Psikhicheskoye razvitiye mladshykh shkolnikov [Mental development of primary school pupils] / pod red. V. V. Davydova. – M. : Pedagogika, 1990. – 168 s.

8. Bar-On R. The Bar-On Emotional Quotient Inventory: Technical Manual / R. Bar-On. – Toronto : Multi-Health Systems, 1997.

УДК 316.4: 323.2

**D. O. Iaroyi**

Received: November 15, 2016

Revised: January 21, 2017

Accepted: February 10, 2017

## **CRITICAL DISCOURSE ANALYSIS AS A METHOD OF RESEARCH OF POLITICAL DISCOURSE IN SOCIAL MEDIA**

The use of the social media diplomacy in political discourse is indisputably getting more popular every year. In this regard social media are the way of reaching each member of the society directly and quickly, allowing them to interact with the

audience. This article is aimed at studying the specific features of political discourse in social media and offering the paradigm for its analysis. With this aim, a research of the nature of political discourse in social media is first conducted. It is explained that this discourse is developing in the conditions of high competition for public attention, thus requires to be interactive (even proactive), credible, and reach the target audience. Based on this position, an explanation of the method suitable for the analysis, critical discourse analysis, is provided. Due to the nature of research area, such method seems legitimate for identifying, interpreting and explaining power relations and competition of discourses. Moreover, for the case of Ukrainian society and civil confrontation taking place in it critical discourse analysis could provide necessary answers in terms of avoiding negative consequences.

**Key words:** critical discourse analysis, social media, soft power, civil confrontation.

**Яровий Д. О. Критичний дискурс-аналіз як метод дослідження політичного дискурсу в соціальних медіа.** Використання соціальних медіа в політичному дискурсі стає все більш популярним із кожним роком. Соціальні медіа – канал, здатний досягти кожного члена суспільства безпосередньо й швидко, і такий, що дає змогу взаємодіяти з аудиторією. Стаття спрямована на вивчення особливостей політичного дискурсу в соціальних медіа та розроблення схеми його аналізу. Для цього проведено дослідження природи політичного дискурсу в соціальних медіа. Пояснено, що такий дискурс розвивається в умовах високої конкуренції за увагу громадськості, отже, він зобов'язаний бути інтерактивним (і часто випереджувальним), яке заслуговує на довіру, і бути спрямованим на цільову аудиторію. Виходячи із цієї позиції, надається пояснення наукового методу, придатного для дослідження, тобто критичного аналізу дискурсу. У зв'язку з характером дослідницької сфери цей метод видається обґрунтованим для ідентифікації, інтерпретації та пояснення відносин сили й конкуренції дискурсів. Крім того, стосовно українського суспільства й громадянського протистояння, що відбувається в ньому, критичний аналіз дискурсу надає потрібні відповіді з погляду уникнення негативних наслідків.

**Ключові слова:** критичний аналіз дискурсу, соціальні медіа, м'яка сила, громадянське протистояння.

**Яровой Д. А. Критический дискурс-анализ как метод исследования политического дискурса в социальных медиа.** Использование социальных медиа в политическом дискурсе становится все более популярным с каждым годом. Социальные медиа являются каналом, способным достичь каждого члена общества напрямую и быстро, и позволяющим взаимодействовать с аудиторией. Статья направлена на изучение особенностей политического дискурса в социальных медиа и разработки схемы его анализа. Для этого проведено исследование природы политического дискурса в социальных медиа. Объясняется, что такой дискурс развивается в условиях высокой конкуренции при внимании общественности, таким образом, он обязан быть интерактивным (и часто предваряющим), заслуживающий доверия, и быть направленным на целевую аудиторию. Исходя из этой позиции, предоставляется объяснение

научного метода, подходящего для исследования, т. е. критического анализа дискурса. В связи с характером исследовательской области этот метод представляется обоснованным для идентификации, интерпретации и объяснения отношений силы и конкуренции дискурсов. Кроме того, в случае украинского общества и происходящего в нем гражданского противостояния, критический анализ дискурса предоставляет необходимые ответы с точки зрения избегания негативных последствий.

**Ключевые слова:** критический анализ дискурса, социальные медиа, мягкая сила, гражданское противостояние.

**Research problem.** In the modern age of overwhelming use of Internet and social media the latter is frequently used as an instrument of broadening political influence and achieving different goals through reaching the networks of information consumers in the Internet. The social media is now used with a varying degree of success by global and national political actors, which allows us to speak about it as about the instrument of political discourse and one of the concepts representing soft power in politics.

This instrument, being accessible and covering the high amount of communicators and communicants, could impact the social, political and economic processes, which has been proved by the events of “Arab spring” in early 2010-s, EuroMaidan, and recently, by the unexpected win of Donald Trump at the US elections, who almost ignored the conventional media in his campaign, paying most attention to the Internet.

In Ukraine, social media is also widely used, and the amount of users of Facebook, Twitter, YouTube and other channels is extensively growing every year, targeting people from more varied focus groups than ever. Unfortunately, social media is often used in a destructive way, causing social instability or other negative consequences. It makes important for political psychologists to pay attention to this area, and investigate how they could research and influence the developments taking place in social media.

Consequently, **the aim of the present article is** to discuss the specific features of political discourse in social media and offer a methodological framework for its comprehensive analysis from the point of view of political psychology.

**Theoretical review.** Before proceeding with the presentation of methodology, it is necessary to discuss the specific features of political discourse in social media, which largely predetermines the suggested paradigm for its analysis.

Since with the technological outbreak, the monopoly on information has been dissolved in all civilised countries from political power to everyone who is using Internet, the political elites had to change their operation model as well. Currently political groups of interest have to be especially proactive and rapid in setting their agenda. In their hands, the technology-enabled networks of the global web may be both the source of mass hysteria, confusion and hostility, when spreading propaganda, and the source of cross-cultural communication and understanding with limitless potential, when having the right knowledge and being used in a constructive way [4].

Joseph Nye stresses that in the information age the measurement of the effectiveness of information activities is not the expenditures on it, but the change of people's minds. He argues that in the modern conditions of excessive development of information technologies the "paradox of plenty" has occurred, when overwhelming amount of information is distracting people, preventing them from focusing on important things. It means that nowadays "attention rather than information becomes the scarce resource" [5, p. 99]. It adds even more value to the usage of social media, where the amount of information is so excessive that it can't be measured. Thus, the pressure on those who use the information product created in social media is extensive, so is the competitiveness for their attention. The competition of discourses in public arenas makes the discourses more aggressive and more tend to represent the polar opinions. Consequently, the discourses start to collide, which eventually leads to the collision of identities. In brings the issue – how are the discourses becoming more or less efficient?

According to Nicholas Westcott, the main implications of the social media usage in policy and diplomacy are service delivery, ideas, networks and information. Westcott underlines that promoting ideas is the main instrument of achieving success, and writes that it is essential to influence public opinion by being present in the right virtual spaces and calibrating the message to the various virtual audiences. He suggests that interactivity, i.e. the possibility to cooperate with target audience in the real-time regime and respond towards its needs, makes such efforts more efficient. These implications allow claiming that social is acting in support of conventional political discourse, being one of the tools of its adaptation to the Internet age [7].

Interactive political discourse cooperates with the target audience of consumers, and responds to their queries, even those which are difficult

and/or provocative. This interactivity may have different forms of coming out: either as a reaction towards the issues arising (reactive approach), or as an agenda-setting in the international politics (proactive approach). Interactivity requires moving from one-way information-driven communication to two-way experience-sharing and relationship-building. In the conditions when information channels have been extremely expanded, the attention of the target audience is easily distracted. When people notice that their question are left unnoticed, they quickly lose interest and don't monitor the newsmaker anymore [9]. In this instance agenda-setting in political discourse could mean not only responding, but also preventing the interest of public by supplying information which is demanded.

The example of successful realisation of this agenda on the international level is provided by the USA, whose "e-diplomacy" strategy, mobilising the American public to "get busy on the Internet" and proactively interact with foreign audiences to carry out some of American's diplomatic strategies, has been actively promoted since 9/11. It has been realised via answering question asked in the web, real-time transmitting the most important events (for example, via micro-blogging), providing feedback to commentators and even organising contests among users. These activities may also cover, e. g., the application of the US Ambassador's personal micro-blogs, which become very popular in the country of residence and usually get numerous reposts and comments.

It brings us to understanding, that one of the instruments ensuring interactivity of political discourse, which allows to spread first-hand ideas and information, discuss it and get a feedback, is social media. The existence of the wide network of people with shared interests, certain level of mutual trust and public authority (especially when we speak about policy-makers or civil society activists) simplifies the spread of idea, making it possible to share the news, position or comment within minutes. Especially important it becomes in the conditions of crisis communications, when speed is of particular importance, or when other information sources are restricted.

However, it's also actual for society in the period of permanent crisis, where mutual trust between state, society and different groups representing both these categories is low. For Ukraine, where civil confrontation has been artificially escalated by Russia, as well as by different internal groups, such situation is a common practice, and different interest groups of official and unofficial status are utilizing such situation.



To understand the effectiveness of different channels of social media communications depending on their status, it is important to be critical regarding the level of social media credibility among their customers.

On the one hand, unofficial communications could be more powerful, as the source identity has been recognised very important for the persuasiveness of the message in the Internet. People often “rely more on word-of-mouth news based on social media than on traditional press when seeking interpretation and understanding of current events” [8, p. 18], and when these news are personalised, they sound more convincing and reliable. Social media provide the audience with the information from most different sources, which people from their personal circle of communication have found interesting. It means that users are not selecting the content source first, instead they select the story itself, depending on its level of trust to particular communicators or interconnections with particular social media newsmakers. It generates the pluralism and competition of the sources and opinions [2, p. 260].

On the other hand, in the functioning of social media as information source the “paradox of plenty” remains actual, and for some groups of users, especially conservative, information posted by any individual is less credible than other types of information sources. Regarding this, it is important to work on the reputation of the sources. “Internet remembers everything”, and social media messages of those conducting political discourse should be very carefully selected, concerted with the official policy and exact (avoid disinformation).

At the same time, in the modern environment, personalised activities in political discourse (social networks, blogs) have given the target audience opportunity to directly communicate with the foreign policy agents, who are now perceived as being ordinary, “someone-like-me” people, not like impersonal statehood machine [9]. Consequently, it is influencing the very discourse which communicators are using, and they have to find a balance between official representation and keeping their communication personalized. Finding this balance properly creates favourable conditions for promoting the ideas and values through the social media.

Thus, the social media is one of the channels of political discourse. It has its own peculiarities, like high level of interconnection among users, rapid reaction on the events, differing approaches towards formal status, and all these features altogether make social media an instrument of influencing the society, which requires a complex research from the positions of political psychology. The above outlined theoretical framework in

connection with suitable methodological model will allow establishing an analytical scheme, which enables understanding of the psychological features of social media discourse.

**Major findings and results.** The research of political discourse through the social media has to answer the question through explaining the mechanisms of discourse, how is it organized, what group of interests are behind and what are their instruments. This kind of research requires a method which through the examination of messages and its context will provide the understanding of the goals of communication, connect it with the political and social events, and the identity, interests and motives of the communicators. Speaking about the case of Ukraine, it should allow concluding, what are the mechanisms of escalating civil confrontation in the social media, and providing some models to avoid negative consequences of this process.

In order to elaborate the research design it is necessary to reflect about different methods of the research of communication. In the large selection of qualitative and quantitative methods possible, this should be one aimed at the analysis of specific texts. It provides such major options, as content analysis and discourse analysis.

While content analysis is used effectively to identify the categories prevailing or missing in the text, this approach provides mostly a quantitative measurement. In political communication, especially in such sensitive environment as social media, focus on the meaning and the context is more important, since frequency is not identical to the importance. The discourse analysis provides understanding of the meaning and the goal of the message, allows to identify the interests, correlate it with the social context, and elaborate social practices presented in the communication.

The object of discourse analysis could be defined as the patterns that people's utterances follow when they take part in different domains of social life [3]. There are several well-known approaches to discourse analysis: Laclau and Mouffe' discourse theory (which focuses on the constant struggle of different discourses, "each representing particular ways of talking about and understanding the social world", in order to achieve hegemony), discursive psychology (which researches the usage of existing discourses flexibility "in creating and negotiating representations of the world and identities") and critical discourse analysis, or CDA (with the main interest in the analysis of change and intertextuality, i.e. "how an individual text draws on elements and discourses of other texts" [3, p. 7].

Critical discourse analysis is the approach providing theories and methods for the empirical study of the relations between discourse and social and cultural developments in society. One of the models existing within this approach is three-dimensional model, elaborated by Norman Fairclough [1]. The main feature of the model is that discourse is deemed as having binary nature, being in a dialectical relationship with the social world. Thus the discourse is both reproducing and impacting reality and being influenced by it, and the context is extremely important for understanding the discourses.

The reason to use the CDA for research of the political discourse in social media is its strong emphasis on understanding the ideological influence towards power relations, which is the foremost component of policy. According to Fairclough, discourses might be more or less ideological, but nevertheless ideologically they contribute to the transformation of power relations [3, p. 75]. Critical discourse analysis will help to trace the specific features of such transformation in social media texts, which are largely contextual. It will also allow identifying the variety of discourses in the same texts, and comprehending their competition with each other. Speaking about the specific case of Ukraine, analysis of political discourse in social media could provide.

The three-dimensional model provides differentiated approach to analysis. The text analysis is focused on the linguistic features (how are discourses performed), analysis of discursive practice (how the text is produced and consumed, and how do the discourses interrelate), and of the social practice (how do the discourses interact with the wider world and to see what implications do they have to relevant actors regarding power relations).

The analytical tools of CDA are broad: they cover the deep research of the intertextual chains in the text, relations between content and its structure, possible interpretations of the discourses, relations between speakers and consumers, wording, grammar, and social context of the discourses. Application of this model can provide description, interpretation and explanation of the political discourse and answer the research question, depending on which sphere is being studied.

The research design of the CDA is flexible, and it could be tailored to match the characteristics of certain research project. It includes such steps as the choice of the research problem, formulation of research questions,

selection of material, its transcription and the analysis itself [3]. The below presented methodological scheme of research presents the example of the application of CDA to the research of civil confrontation in Ukraine through the political discourse in social media.

First stage is the explanation of the validity and reliability of the method for the situation. It starts with understanding of the essence of the CDA. The critical discourse analysis, as derives from its name, should contribute to the issue of some injustice or challenge in the society. Also, it has to provide explanations and critique to the case in study to disclose the possible misinterpretations, discover all the variety of meanings in the particular discourses.

The research of political discourse in social media, especially on the case of Ukraine, would be a representational method. Such discourse is functioning in the conditions of partition both in the camp of recipients and suppliers of the information. The values and ideologies in Ukrainian society are dispersed and often questionable, and both external and internal groups of interests, which are shaping them, aren't unilateral in their actions and discursive acts. The understanding of the needs and values of Ukrainian citizens is sometimes distorted, and the dissonance exists between expectations towards the Ukrainian authorities and their real actions.

The interest groups participants to the confrontation are arising to due group polarization, which is a psychological mechanism of their construction. Group polarization is a psychological mechanism of fragmentation of discourses and increase of confrontation. As the result of group discussion, difficult discourses and polar opinions are not getting smoother, but instead polarize. As the result competition between groups is growing, and they are less collaborating with each other and more competing [6]. In social media, with low degree of censorship and self-censorship, quick and spontaneous reaction of users and low level of emotional control, the polarization is activated even more than in off-line life, becoming a mechanism of constructing group confrontation.

In regard of this notions, the CDA will allow to identify policies in qualitative measurement: which topics and how are disclosed in the messages of different actors, what is the meaning of messages in regard of social context, which social practices are shaped, and how do the actors relate to each other in the communication process? It will demonstrate the possible roots of misinterpretations of information and suggest the way to avoiding it.

The choice of the material analysed through the CDA depends on the research problem, researcher's background and access to information. The array of communication in the Internet (especially in social media) is large, rapidly proliferating and contains numerous excessive messages, therefore before analysing it is extremely important to set and explain certain limitations of the amount of material used via defining the chronology and sources.

It is necessary to select a time lapse, which would allow to cover the research. The author suggests starting this process from 18 February 2014, when the events of Euromaidan became radicalized due to violent actions of President Yanukovich and his team, and civil confrontation all over the country became more dangerous. Speaking about the end up point, it would be the day of change of Government of Arseniy Yatseniuk to the Government of Volodymyr Groysman – 14 April 2016. Ending the period of research with the change of Government is justified by two reasons: it presents a point when civil confrontation between groups of interests has peaked due to their focus on entering the Government, and just after that a decline took place due to the temporary achieved balance.

Sources of the material are Facebook accounts of the active users, who take part in the political discourse. The accounts will be selected through the expert interviews, utilizing the opinion of the knowledgeable informants in the area of Facebook. Facebook is preferred to other social media channels (Twitter, YouTube, blogs, image boards) due to several reasons. Firstly, in Ukraine this environment is highly politicized, and the major part of web political discourse takes place in this sphere. Secondly, Facebook provides large texts, sometimes with the strong visual component (photos, videos added), which allows to apply discourse analysis broadly. Finally, this social medium encompasses almost all important communicators, which might be absent from YouTube, Twitter or blogs (thus the comparison would be non-representative).

The analysis, as it was mentioned before, will be based on Fairclough's three-dimensional model. The linguistic features of the text are the instruments used in the text, in this case – language used: wording, grammar, language (Ukrainian, Russian, English). The important elements to be identified are also transitivity and modality. Research of the transitivity is detecting the relations between processes and subjects/objects

(i. e., mention of the responsible actor in “Ukrainian authorities dispersed the group of protestants”, or its omission in “protestants were dispersed”), and research of modality focuses on the speaker’s affiliation to the message (“it is human rights violation”, “we deem it violation” or “may be considered as violation”).

The discursive practice may be defined as a process related to the production and consumption of the text. The discourses here mean sets of communicative concepts used in the certain social context. Its research will trace the intertextual chain of messages and identify discourses present in the political discourse in Facebook, what ideas are conveyed and how are they connected. It will provide the understanding of the interaction of communicators and discourses with each other.

The social practice is the relation of the discursive practice with its context, which is social world. Its analysis will be the concluding part, intended to reflect the relations of political discourse in Facebook with the events and processes of political life. It will map a social matrix of discourse [1], which will allow to understand the level of reactive or proactive character of discourses, and trace their evolution or regress. It is conducted via linking discourses with political and social events, including negotiations, official statements, publications, protests, interference of the third party etc., and its possible theoretical explanations by political and communication studies.

**Summary and further research prospects.** The present article discusses the specific features of political discourse in social media. The first characteristic mentioned is the proactive nature of such discourse and its ability to attract numerous people in real-time regime. The proactivity or reactivity of discourse is important to understand how influential it is, which have been provided by some major political events. Another issue with social media discourse is its reliability, which is connected with large amount of information and often informal way of its origination. The research of political discourse through the social media has to answer the question through explaining the mechanisms of discourse, how is it organized, what group of interests are behind and what are their instruments. These questions could be answered through the examination of messages and their context, goals of communication, and connection with identity, and motives of communicators.

In order to analyse such political discourse, a model of critical discourse analysis by Norman Fairclough would be relevant. Such analytical scheme for the political discourse in social media, utilizing the critical discourse analysis of public policy messages, is logically embedded into the theoretical framework of social media and discourse, which was discussed. It allows answering certain research questions, and could be applied to the research of civil confrontation in Ukraine. Such method concludes on the interests of certain groups, the values and ideologies they promote, utilization of different psychological mechanisms to achieve certain aim, thus providing implications to the discussion of the civil confrontation in Ukraine and methods of preventing its negative consequences.

The ongoing studies will be focused on implementing the method on practice to achieve results on the group polarization in social media as a mechanism of civil confrontation in Ukraine.

#### *References*

1. Fairclough N. *Discourse and Social Change* / N. Fairclough. – London : Cambridge Polit Press, 1992. – 259 p.
2. Ismail S. *Authenticity Issues of Social Media: Credibility, Quality and Reality* / S. Ismail, R. Latif // *World Academy of Science, Engineering and Technology*. – 2013. – № 74. – P. 265–272.
3. Jorgensen M. *Discourse Analysis as Theory and Method* / M. Jorgensen, L. Phillips. – Thousand Oaks : SAGE, 2010. – 320 p.
4. Lozev K. *The digital diplomacy potential* / K. Lozev, A. Murray // *KM World*. – 2013. – № 22 (6). – P. 22.
5. Nye J. *Public Diplomacy and Soft Power*. *Annals of the American Academy of Political and Social Science* / J. Nye // *Public Diplomacy in a Changing World*. – 2008. – № 616. – P. 94–109.
6. Price V. *Normative and informational influences in online political discussions*. *Communication Theory* / V. Price, L. Nir, J. N. Cappella. – 2006. – 16 (1). – P. 47–74.
7. Westcott N. *Digital diplomacy: the impact of the Internet on International relations* / N. Westcott // *Research Report of Oxford Internet Institute*. – 2008. – № 16. – 20 p.
8. Xiguang L. *Web-based public diplomacy: the role of social media in the Iranian and Xinjiang riots* / L. Xiguang, W. Jing // *Journal of International Communication*. – 2010. – № 16 (1). – P. 7–22.
9. Zhonga X. *Public diplomacy meets social media: a study of the U. S. Embassy's blogs and micro-blogs* / X. Zhonga, J. Lu // *Public Relations Review*. – 2013. – № 39. – P. 542–548.

УДК 159.922.1

**І. В. Ясенчук**

Received: November 15, 2016

Revised: January 21, 2017

Accepted: February 10, 2017

## **ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ТИПІВ І КОМПОНЕНТІВ ЛЮБОВІ В ШЛЮБНОМУ ПАРТНЕРСТВІ**

У статті представлено теоретичний аналіз компонентів і типів любові в психологічних дослідженнях. Обґрунтовано актуальність поняття «любов» і її ролі в таких соціальних інститутах та проявах, як релігія, мораль, сім'я, шлюб. Описано типології любові Т. Кемпера, Р. Стернберга, Р. Хетфільда, Е. Фромма. Для визначення типів любові та її основних компонентів використано такі методи, як бесіда, анкетування, опитувальник «Трикутні шкали любові» Р. Стернберга. Виявлено, що серед компонентів любові в шлюбному партнерстві найбільш виявлені інтимність і виконання обов'язків. Компонент пристрасть спостерігається в значно меншій частині подружжів. Досліджено, що шлюбні партнери характеризуються наявністю п'яти типів любові – досконала любов, симпатія, беззмістовна любов, любов-дружба, вигадана любов. Романтична й палка любов у цьому дослідженні не виявлені. З'ясовано, що більша частина досліджуваних характеризується таким типом любові, як любов-дружба. У своїх відносинах такі шлюбні пари проявляють розуміння, щирість, відповідальність, але значно менше відчують романтизм і пристрасть. Четверта частина нашої вибірки характеризується досконалою любов'ю, тобто в них найповніше реалізують і розвиваються цінності любові, які забезпечують духовний, моральний та фізичний комфорт у шлюбі. Незначній кількості досліджуваних притаманна беззмістовна любов, симпатія, вигадана любов та відсутність любові.

**Ключові слова:** любов, шлюб, типи любові, компоненти любові, інтимність, пристрасть, виконання обов'язків.

**Yasenchuk I. V. Psychological Markers of Love Types and Components in Marital Partnership.** A theoretical analysis of elements and types of love in psychological investigations are given herein. The relevance of the concept 'love' and its importance in such social institutions and forms of their manifestation as religion, morality, family and marriage are grounded. The existing typology of love given by T. Kemper, R. Sternberg, R. Hetfield and E. Fromm has been also elucidated. Techniques such as an interview, polling, questionnaire "Sternberg Triangular Love Scale" have been used to determine the type of love and its main elements. Any marital privacy and execution of matrimonial duties are revealed as the most identified among the elements of love in the partnership of marriage. The component «passion» is observed rarely in couples being under study. As it has been proved, partners in marriage are characterized by five types of love – perfect love, sympathy, meaning-



less love, love, friendship, and make-believe love. Either romantic or passionate types of love have not been found in our research. Most of the testees are characterized by such types of love as love and love combined with friendship. Married couples in such relations are receptive, show their honesty, and responsibility, but feel much less romanticism and passion. The fourth part of our series of analytical results is characterized by perfect love, in other words, the testees fully implement and develop those values of love that provide spiritual, moral and bodily comfort within marriage. A small number of testees is characterized by meaningless love, sympathy, make-believe love and the lack of love.

**Key words:** love, marriage, types of love, elements of love, marital privacy, passion, fulfillment of duties.

**Ясенчук И. В. Психологические особенности типов и компонентов любви в брачном партнерстве.** В статье представлен теоретический анализ компонентов и типов любви в психологических исследованиях. Обоснована актуальность понятия *любовь* и ее роли в таких социальных институтах и проявлениях, как религия, мораль, семья, брак. Описаны существующие типологии любви Т. Кемпера, Р. Стернберга, Г. Хэтфильда, Э. Фромма. Для определения типов любви и ее основных компонентов использованы такие методы, как беседа, анкетирование, опросник «Треугольная шкала любви» Р. Стернберга. Выявлено, что среди компонентов любви в брачном партнерстве наиболее проявленными есть интимность и выполнения обязанностей. Компонент страсть наблюдается в значительно меньшей части супругов. Исследовано, что брачные партнеры характеризуются наличием пяти типов любви – совершенная любовь, симпатия, бессодержательная любовь, любовь-дружба, выдуманная любовь. Романтическая и страстная любовь в этом исследовании не обнаружена. Большая часть исследуемых характеризуется таким типом любви, как любовь-дружба. В своих отношениях такие брачные пары проявляют понимание, искренность, ответственность, но значительно меньше испытывают романтизм и страсть. Четвертая часть нашей выборки характеризуется совершенной любовью, то есть в них наиболее полно реализуют и развиваются ценности любви, которые обеспечивают духовное, нравственное и физическое комфорт в браке. Незначительном количестве исследуемых присуща бессодержательная любовь, симпатия, придуманная любовь и отсутствие любви.

**Ключевые слова:** любовь, брак, типы любви, компоненты любви, интимность, близость, обязательства.

**Постановка наукової проблеми та її значення.** Феномен любові відіграє формотворчу роль у таких соціальних інститутах та проявах, як релігія, мораль, сім'я, шлюб. Кожному з них притаманні особливості та відмінності щодо проявів любові. Так, у християнській релігії прийнято вважати, що любов є «союзом досконалості», почуттями серця й душі, які проявляються у взаємоповазі, довготерпінні,

покорі, взаєморозумінні, милосерді, лагідності, доброті, жертвності, гармонії тощо. Моральна цінність любові проявляється дещо динамічніше, а саме в здатності мобілізувати всі сили особистості, збуджувати в ній творчу енергію, створювати й формувати людину та людське в ній. Для сім'ї, як глибокої спільноти життя, любов важлива при вихованні майбутніх поколінь. Так, любов батьків та рідних до дитини забезпечує і духовний, і тілесний розвиток здорової особистості, а почуття любові між чоловіком та дружиною породжує, актуалізує, відкриває любов самої дитини, впливає на подальше її життя, є основним джерелом для наслідування, навчання, натхнення. У шлюбно-партнерських відносинах найповніше реалізуються та розвиваються цінності любові, які проявляються у виконанні обов'язків, в інтимності, у пристрасті та інших компонентах і забезпечують духовний, моральний та фізичний комфорт у шлюбі, впливають на особистість та на сім'ю загалом. Тому в цій статті акцентуємо на типах і компонентах любові у шлюбному партнерстві та вважаємо, що психологічні служби, які надають допомогу шлюбним партнерам потребують більшого теоретичного і практичного розуміння любові при здійсненні психологічних консультацій, психотерапії, психологічних тренінгів. Відповідно, це потребує новітніх теоретико-практичних технологій, знань і обґрунтованого, достовірного дослідження.

**Аналіз досліджень цієї проблеми.** До теми любові між чоловіком та жінкою звертались із давніх часів і науковці, і митці, філософи, культурологи та інші вчені, які вивчали та продовжують вивчати цей феномен із різних сторін. Серед зарубіжних учених-психологів цю тему описували А. Адлер, Е. Берн, Л. Гозман, Е. Еріксон, К. Ізард, О. Кернберг, Т. Кемпер, П. Куттер, А. Лоуен, А. Маслоу, В. Петрушин, К. Роджерс, С. Рубінштейн, Р. Стернберг, К. Хорні, В. Франкл, Д. Флойд, З. Фройд, Е. Фромм, К. Юнг та ін. У вітчизняній науці тему любові досліджували О. Кочарян, Ю. Коцюба, Л. Куприянчик, С. Максименко, В. Моргун, А. Федосова, Є. Фролова та ін.

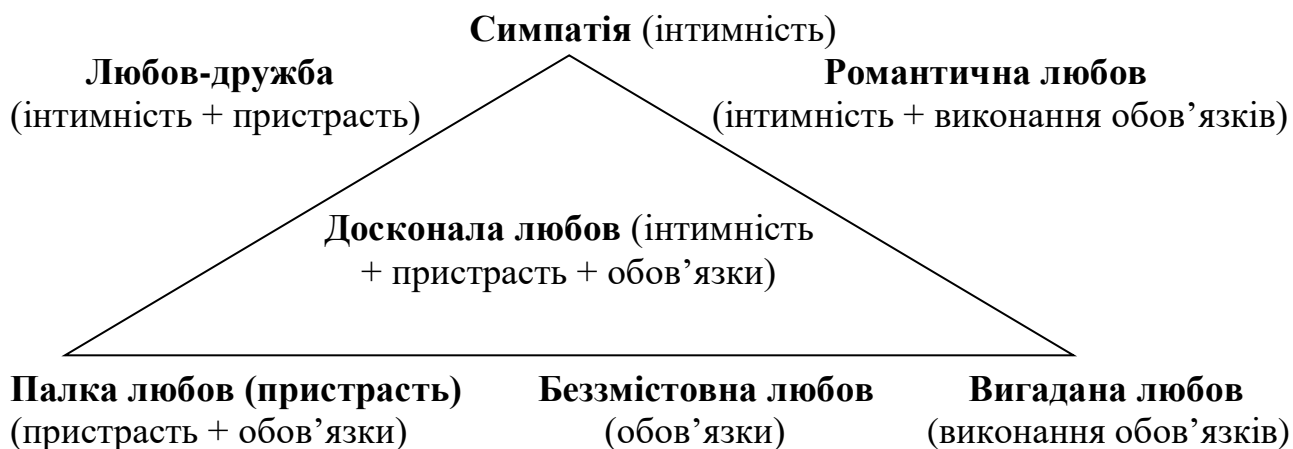
Для цього дослідження цікаві й важливі концептуальні підходи до типології любові таких науковців, як Т. Кемпер, Дж. Лі, Р. Стернберг, Р. Хатфільд, Е. Фромм та ін. У своїх наукових підходах К. Ізард, Е. Фромм звертали увагу на об'єкт любові й вивчали любов батьків до своїх дітей (батьківська, материнська), дітей до своїх батьків (синівська, дочірня), між братами й сестрами (сіблінгова любов), між чоловіком та жінкою (романтична любов), до всіх людей (християн-

ська любов), любов до Бога. Окрім того, Е. Фромм увів і пояснив нові, кваліфікуючі терміни й поняття, які можна віднести до типів любові між чоловіком та жінкою: справжня любов, плідна любов, зріла любов, неплодотворна, або ірраціональна любов, любов-поклоніння, фальшива любов, сентиментальна, невротична любов [4, с. 25]. Інший дослідник, Р. Хетфільд, виділяє два типи любові в шлюбному партнерстві: співчутливу й пристрасну. Перша характеризується взаємною повагою, прихильністю й довірою. Друга пов'язана з інтенсивними емоціями, сексуальним потягом і тривогою [3, с. 26].

Ще один зарубіжний дослідник, Т. Кемпер, виділяє сім типів любовних стосунків у партнерстві: 1) романтична любов, коли обидва партнери володіють статусом, і кожен з них може «покарати» іншого, позбавивши його проявів своєї любові; 2) братерська любов, яка ґрунтується на взаємному високому статусі, що характеризується низькою владою, відсутністю можливості до примусу; 3) харизматична любов, у якій один партнер володіє і статусом і владою, інший – лише статусом; 4) «зрада» – один партнер володіє і владою, і статусом, інший – лише владою; 5) закоханість – один із партнерів володіє і владою, і статусом, інший не користується ні тим, ні іншим; 6) «поклоніння» – один партнер володіє статусом, не володіючи владою, інший не володіє ні статусом, ні владою; 7) любов між батьком і маленькою дитиною, коли один партнер володіє високим статусом, але низькою владою (дитина), а інший (дорослий) – низьким статусом, оскільки любов до нього ще не сформувалась, проте з високим рівнем влади [1, с. 113–115].

За основу свого дослідження типів і компонентів любові в шлюбному житті ми взяли трикомпонентну теорію Р. Стернберга, у якій любов включає такі компоненти: інтимність (почуття психологічної близькості), пристрасність (фізичний потяг), виконання обов'язків (забав'язання) [3, с. 234–236]. На думку Р. Стернберга, любов може складатися з одного, двох чи комбінації трьох компонентів. Відсутність любові проявляється у відсутності всіх трьох компонентів. Описавши три компоненти любові відповідно до їх характеристики, автор виділив сім типів любові: досконала любов (близькість + пристрасність + виконання обов'язків), симпатія (близькість), романтична любов (інтимність + пристрасність), палка любов (пристрасність), беззмістовна любов (пристрасність + виконання обов'язків), любов-дружба (інтимність + виконання обов'язків), вигадана любов (виконання обов'язків)

[5, с. 119–135]. Схематично компоненти та типи любові за Р. Стернбергом представлені на рис. 1.



*Рис. 1. Трикомпонентна теорія Р. Стернберга*

**Формування мети й завдання.** Відповідно до представлених у теоретичній частині типів і компонентів любові ми поставили перед собою таку мету: вивчити психологічні особливості компонентів та типів любові в шлюбних партнерів. Для досягнення поставленої мети визначили завдання: теоретично й емпірично дослідити та проаналізувати психологічні особливості компонентів і типів любові в шлюбних партнерів. Для виконання поставлених завдань використали такі методи, як бесіда, анкетування, тестування.

**Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження.** Дослідження, спрямоване на аналіз психологічних особливостей типів і компонентів любові, проводили на базі Психологічного консультативного центру при кафедрі практичної психології та безпеки життєдіяльності факультету психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Вибіркову сукупність склали 50 пар, які перебувають у шлюбі.

Робота зі шлюбними партнерами включала два етапи: перший – коротка бесіда, де досліджуваним повідомляли про зразкову тривалість зустрічі, про цілі подальшого використання результатів. Також бесіда передбачала обговорення за кожною з проведених методик. Бесіда відіграла допоміжну роль, оскільки важливу для нас інформацію отримували під час анкетування та тестування. Анкетування включало питання, які стосувалися демографічних даних (стать, вік, стаж шлюбного життя тощо). У результаті анкетування було сформовано дві групи респондентів за стажем шлюбного життя: 1 група – молоді пари зі стажем сумісного життя від 1 до 6 років (50 %), 2 – подружжя зі стажем шлюбного життя від 7 до 15 років (50 %).

Другий етап дослідження передбачав тестування, а саме проведення та опрацювання методики «Трикутні шкали Р. Стернберга». Ця методика уключає 45 тверджень, 15 із них входять у шкалу «Інтимність», 15 – у шкалу «Пристрасть», 15 – «Виконання обов'язків». Усі висловлювання стосуються конкретної людини – об'єкта оцінювання. Перед заповненням тесту досліджуваним дається інструкція, у якій завдання респондентів полягає в оцінюванні ступеня своєї згоди з кожним наведеним судженням, що стосується відносин із дружиною (чоловіком) за шкалою від 1 до 9 балів, де 1 бал означає «зовсім ні», 5 – «помірно», 9 – «дуже сильно». Інші бали використовували для проміжних оцінок. Під час підрахунку результатів, який проводили для всіх шкал окремо, залежно від ступеня згоди або незгоди респондента, результати відповідей сумували за шкалами (від 15 до 135 балів). Відповідно до представленої вище теорії, висвітлювали певний тип відносин у шлюбному партнерстві (досконала любов, симпатія, романтична любов, палка любов, беззмістовна любов, любов-дружба, вигадана любов). За методикою ми спочатку вивчали компоненти любові в шлюбних партнерів за кроками, де 1-й крок дослідження – шкала «Інтимності», 2-й – шкала «Пристрасті», 3-й – шкала «Виконання обов'язків», останній крок – загальне визначення типів любові в різному за стажем шлюбному житті.

Аналіз результатів компонентів любові за шкалами Р. Стернберга здійснювали за трьома кроками, де перший крок – вивчення шкали «Інтимності». Було виявлено, що 80 % шлюбних партнерів характеризуються показниками інтимності, які відповідають достатньому й високому рівням; 20 % шлюбних пар характеризуються низьким рівнем за шкалою «Інтимності», тобто для більшості партнерів підтримка, довіра, взаєморозуміння досить важливі характеристики. Такі досліджувані зазначають, що між ними існують теплі стосунки, вони можуть розраховувати на партнера в разі потреби, їх спілкування має позитивний, конструктивний характер, вони цінують партнера, відчувають до нього близькість, довіряють і роблять все, щоб шлюбний партнер довіряв їм у відповідь. Менша частина шлюбних партнерів не відчуває емоційної підтримки, близькості, не довіряє і не цінує один одного, не розуміє і не ділиться особистою інформацією про себе.

Аналіз результатів другого кроку методики, під час якого вивчали шкалу «Пристрасті», допоміг нам виявити, що 65 % подружніх пар характеризується низьким рівнем вираження пристрасті до партнера

й 35 % пар мають високі показники за даною шкалою. З огляду на отримані дані, можемо узагальнити, що більшість партнерів не переживає почуття романтичності у своїх подружніх стосунках, задоволеності у фізичному контакті, відданості, самоповаги. Такі досліджувані зазначають, що не часто думають про свого партнера, вважають свого партнера не дуже цікавою особистістю, не обожають його, можуть уявити життя без нього, не мають потребу належати своєму партнерові, не вважають відносини пристрасними й не відчують, щось «магічне» у своїх подружніх стосунках. Незначна кількість партнерів характеризується позитивними результатами за шкалою «Пристрасті», тобто вони ідеалізують партнера, відчують щастя від його присутності, вважають свого партнера найважливішим за все у їхньому житті.

Аналіз результатів третього кроку методики, під час якого ми вивчали шкалу «Виконання обов'язків», дав змогу виявити такі показники: 80 % шлюбних партнерів характеризуються показниками виконання обов'язків на достатньому й високому рівнях; 20 % пар характеризується низьким рівнем за цією шкалою. З такого відсоткового співвідношення можемо зробити висновок: для більшості партнерів прихильність, відповідальність, дбайливість, стабільність, впевненості – важливі характеристики їхнього шлюбного життя. Такі досліджувані зазначають, що вони піклуються про свого партнера, вірять у стабільність своїх відносин, сподіваються, що їхня любов буде тривати все життя, завжди будуть відповідальні за свого партнера, впевнені у своїй любові, вважають свої стосунки постійними й не сумніваються у своєму виборі. Проте окремі пари не проявляють ці ознаки у своїх стосунках, а навпаки, не відчують відповідальності в подружньому житті, не впевнені у своїх відносинах, сумніваються у своєму виборі.

Відповідно до визначення компонентів любові, наступним нашим кроком було дослідження типів любові в шлюбному партнерстві, різному за стажом сумісного життя. Виявлено, що 40 % шлюбних партнерів у своїх відносинах проявляють любов-дружбу, яка характеризується наявністю інтимності та виконанням обов'язків. Порівняльний аналіз відповідно до типу любові з урахуванням шлюбного стажу показав, що 27 % – становлять пари 2-ї групи й усього 13 % належать до 1-ї групи. Тому можемо зробити висновок, що більшість шлюбних партнерів, стаж подружнього життя яких від 7 до 15 років, проявляє у своїх відносинах розуміння, щирість, відповідальність, але значно

менше відчують романтизм і пристрасть у своїх стосунках. У теорії Р. Стенберга є спостереження про наявність зв'язку між рівнем компонентів любові та плином часу: пристрасть швидко досягає свого піку, а потім йде на спад, тоді як інтимність та виконання обов'язків із плином часу набирають значення [3].

26 % шлюбних пар характеризується досконалою любов'ю – такі пари оцінювали твердження від 8 до 9 балів. Тобто дані досліджувані мають високі показники за трьома шкалами (інтимності, пристрасті та виконання обов'язків). За стажем шлюбного життя 16 % пар належать до 1-ї групи, 10 % – склали групу 2-ї вибірки. Р. Стернберг уважав, що досягнення досконалої любові ще не дає гарантії, що ця любов буде тривалою, і від того формування та збереження вищої любові залежить від відносин і від ситуації, у якій ця любов розвивається і зберігається [2].

Беззмістовна любов проявляється у 18 % шлюбних пар. Для цього типу любові характерне поєднання компонентів «пристрасть» і «зобов'язання» та відсутність стабілізуючого елементу «інтимності». За стажем шлюбного життя ми виявили такі дані, що до 1-ї групи належать – 15 %, до 2-ї групи – 3 %. Цей тип любові характеризується закоханістю, романтичністю, ідеалізацією один одного та спільними планами на майбутнє.

Водночас досліджено, що 7 % шлюбних партнерів характеризується відсутністю любові, де за показниками їхні бали варіювали переважно за всіма шкалами від 1 до 4, тобто в них або повністю відсутня інтимність, пристрасть та обов'язки або проявляється на досить низькому рівні. За стажем подружнього життя 5 % належить до 1-ї групи і 2 % – до 2 групи.

Вигадана любов, де єдиним компонентом любові є виконання обов'язків, притаманна 6 % пар. Стаж їхнього життя належить лише до 2-ї групи. За шкалою інтимності та пристрасті у таких пар виявлено досить низькі результати. Любов цього типу, за Р. Стернбергом, можна іноді виявити в застійних відносинах, які тривають багато років і за цей час втратили і взаємну емоційність, і фізичний потяг, що колись були для них характерні [3]. Також такий тип любові, як симпатія, присутня в 5 % пар, тобто в почуття любові в них уходить лише інтимність (близькість). За стажем подружнього життя до 1-ї групи належить 3 %, до 2-ї – 2 %. Романтична й палка любов у нашому дослідженні не виявлені.

Отже, можемо узагальнити, що більша частина досліджуваних характеризується таким типом любові, як любов–дружба. Цей тип любові більшою мірою виражений у тих шлюбних партнерів, стаж сумісного життя яких понад сім років. Аналіз результатів дослідження й подальша бесіда показали, що у своїх відносинах вони проявляють щирю симпатію, підтримку, взаєморозуміння, відданість, прихильність, відповідальність. Водночас у їхніх відносинах спостерігається відсутність чи низький рівень пристрасті, що визначає фізичний потяг, сексуальну поведінку в парі, романтичність, думки та фантазії про свого партнера. Отож можемо зробити висновок: з віком і стажем подружнього життя ці характеристики зменшуються або ж зникають зовсім.

Виявлено, що значна кількість партнерів найповніше реалізує й розвиває цінності любові в такому її типі, як досконалій любові. Цей тип проявляється у виконанні обов'язків, в інтимності, у пристрасті та їх характеристиках, які забезпечують духовний, моральний і фізичний комфорт у шлюбі, що своєю чергою проявляється в гармонійному вихованні майбутніх поколінь та натхненні для інших людей.

Досліджено, що вигадана любов більшою мірою виражена у партнерів зі стажем шлюбного життя від 7 до 15 років, що характеризується таким компонентом любові, як забор'язання. Досліджувані, яким притаманний тип вигаданої любові, піклуються про свого партнера, вірять у стабільність своїх відносин, сподіваються, що їхня любов буде тривати все життя, відповідальні за свого партнера, вважають свої стосунки постійними й не сумніваються у своєму виборі, проте не відчують близькості у відносинах, інтимності, пристрасті та романтичності й багато інших важливих проявів любові.

Засвідчено, що молоді шлюбні пари (від 1 до 6 років сумісного життя) більшою мірою проявляють беззмістовну любов, за якої компонент інтимності (психологічної близькості) перебуває на низькому рівні свого розвитку. Під час бесіди відзначено, що чоловіки й жінки часто не розуміють один одного, висовують постійні претензії і не довіру в стосунках, проте пристрасть та відповідальність за свій вибір дає силу продовжувати шлюбне життя.

Показано, що незначній кількості досліджуваних притаманна симпатія, яка характеризується прагненням підтримати свого партнера, зробити його життя кращим, наявністю спільних інтересів і занять, але такі компоненти, як пристрасть і виконання обов'язків



повністю відсутні чи перебувають на низькому рівні щодо своїх проявів у такому шлюбному житті.

З'ясовано, що відсутність любові частіше трапляється в тих шлюбних партнерів, стаж сумісного життя яких варіює від 1 до 6 років. Під час бесіди підтверджено, що ці подружні пари задумуються про розлучення, а окремі з них (5 %) прийняли рішення розлучитися.

**Висновки й перспективи подальших досліджень.** На основі вивченого практичного й теоретичного наукового матеріалу ми дійшли висновку, що феномен любові в психологічній науці має безліч елементів, компонентів, типологій, класифікацій та проявів. У своєму дослідженні акцентуємо на трьох компонентах любові (інтимність, пристрасть, виконання обов'язків) і на семи типах (досконала любов, симпатія, романтична любов, палка любов, беззмістовна любов, любов-дружба, вигадана любов).

За результатами цього дослідження, два компоненти любові, а саме інтимність і виконання обов'язків, – найбільш виражені серед шлюбних партнерів. Третій компонент – пристрасть проявляється в незначній кількості подружжів. Інтимність і виконання обов'язків характеризуються симпатією до партнера; прагненням підтримати, зробити його життя кращим; наявністю спільних інтересів і занять; піклуванням щодо стабільності відносин; відповідальністю; упевненістю у своїй любові. Щодо такого компонента, як пристрасть, то в нашій вибірковій сукупності він швидше проявляється в незадоволеності фізичним контактом із партнером; у відсутності повної самоповаги; у потребі належати комусь та потребі одержати підтримку у важку хвилину; у відсутності романтичності й відчуття «магії» в шлюбних стосунках.

Відповідно до означених компонентів, ми дослідили наявність п'яти типів любові в досліджуваних: досконала любов, симпатія, беззмістовна любов, любов-дружба, вигадана любов. Два інших типи, а саме романтична й палка любов, у цьому дослідженні не виявлені. Більша частина досліджуваних характеризується таким типом любові, як любов–дружба. Четверта частина нашої вибірки характеризується досконалою любов'ю, тобто в них найповніше реалізують і розвиваються цінності любові, які забезпечують духовний, моральний та фізичний комфорт у шлюбі. Незначній кількості досліджуваних притаманна беззмістовна любов, симпатія, вигадана любов і відсутність любові.

У порівняльному аналізі за стажем сумісного життя в шлюбних партнерів досліджено різне відсоткове співвідношення в компонентах

і типах любові. Старшим шлюбним партнерам (від 7 до 15 років спільного життя) більшою мірою притаманні такі типи любові, як любов-дружба та вигадана любов, що проявляється переважно в психологічній близькості, але за відсутності пристрасті. Молоді шлюби більшою мірою характеризуються досконалою любов'ю. В окремих шлюбних пар (від 1 до 6 років спільного життя) виявлено беззмістовну любов, що виявляється в нестабільності, конфліктності, відсутності взаєморозуміння що, своєю чергою, може з плином часу привести до розриву відносин.

Узагальнивши отриманий теоретико-практичний матеріал, можемо зробити висновок, що більшість чоловіків та жінок потребує психологічної допомоги та інформаційної підтримки щодо типів і компонентів любові та їх значення для успішного функціонування шлюбного партнерства. Саме тому подальші наші дослідження будуть спрямовані на пошук оптимальних шляхів щодо надання психологічної інформації, яка стосується типів і компонентів любові.

#### *Література*

1. Гозман Л. Психология эмоциональных отношений : монография / Л. Гозман. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1987. – 175 с.  
Gozman L. Psikhologiya emotsionalnykh otnosheniy : monografiya [Psychology of emotional relations : monograph] / L. Gozman. – М. : Izd-vo Mosk. un-ta, 1987. – 175 s.
2. Ильин Е. Психология любви / Е. Ильин. – СПб. : Питер, 2013. – 336 с. (Мастера психологии).  
Ilin E. Psikhologiya lyubvi [Psychology of love] / E. Ilyin. – SPb. : Piter, 2013. – 336 s. (Mastera psikhologii).
3. Психология любви и сексуальности: гетеросексуальность, инцест, гомосексуальность / Н. Б. Маньковская (пер.). – М. : Новости, 2006. – 319 с.  
Psikhologiya lyubvi i seksualnosti: geteroseksualnost, intsest, gomoseksualnost [Psychology of love and sexuality: heterosexuality, incest, homosexuality] / N. B. Mankovskaya (per.). – М. : Novosti, 2006. – 319 s.
4. Фромм Э. Искусство любви / Э. Фромм. – Минск : ТПЦ «Полифакт», 1990. – 80 с.  
Fromm E. Iskusstvo lyubvi [The Art of Love] / E. Fromm. – Minsk : TPTs "Polifakt", 1990. – 80 s.
5. Хеллингер Б. Порядки любви. Разрешение семейно-системных конфликтов и противоречий / Б. Хеллингер. – М. : Изд-во Ин-та психотерапии, 2001. – 400 с.  
Hellinger B. Poryadki lyubvi. Razreshenie semeyno-sistemnykh konfliktov i protivorechiy [Orders of love. Permit family system conflicts and contradictions] / B. Hellinger. – М. : Izd-vo In-ta psikhoterapii, 2001. – 400 s.
6. Sternberg Robert J. A triangular theory of love / Robert J. Sternberg // Psychological Review. – 1986. – Vol. 93 (2). – 93 p.

УДК 378.015.3–057.87

**Н. О. Войтович,**

**Г. Делль**

Received: December 02, 2016

Revised: February 20, 2017

Accepted: March 12, 2017

## **ОБРАЗ МАЙБУТНЬОГО ЯК ЧИННИК АДАПТАЦІЇ СТУДЕНТІВ ПЕРШОГО КУРСУ ДО УМОВ НАВЧАННЯ У ВИЩОМУ ЗАКЛАДІ ОСВІТИ**

Стаття присвячена дослідженню проблеми психологічної адаптації студентів-першокурсників до умов навчання у вищому закладі освіти, а також тому, якими є глибинні особистісні чинники успішної адаптації. Припускаємо, що образ майбутнього, як складне інтегральне утворення, що включає в себе ціннісні орієнтації й перші життєві плани, і плановані, і очікувані події, засвоєні стереотипи соціальної поведінки, елементи самооцінки, установки та емоційне ставлення до майбутнього, є саме тим визначальним фактором, що сприяє вибору студентом успішної стратегії адаптації до умов навчання у вищому закладі освіти. Образ майбутнього – це структурний елемент психологічного часу особистості, який становить собою узагальнену візуалізацію моделі її власного майбутнього, що є результатом антиципації нею майбутнього (його близької, середньої і віддаленої перспектив). Зазвичай, проблема адаптації порушується стосовно нових, незнайомих для індивіда ситуацій, які мають для нього істотне та життєво важливе значення. Це означає, що не адаптованість, «не пристосованість» може з високою ймовірністю призводити до психічного неблагополуччя індивіда, стану дистресу, серйозної загрози для його життєвих інтересів. Неадаптованість проявляється в неадекватному розумінні ситуації, у такому способі дій, який підвищує несприятливість ситуації, її загрозливисть. Наведено результати досліджень, які представляють, з одного боку, найтипівіші проблеми першокурсників та ступінь успішності їх адаптації до умов вищого навчального закладу. З іншого – зміст і ключові характеристики образу майбутнього. Аналіз результатів засвідчує, що образ майбутнього безпосередньо впливає на процеси цілепокладання і пов'язаний з такими утвореннями, як мрії, цілі, життєві програми та плани особистості. Питання майбутнього для молоді стає центральним і вимагає активного вибудовування шляхів та способів досягнення своїх цілей. Рефлексивний рівень особистості в молодому віці дає змогу доволі детально описати своє уявне майбутнє, усвідомити перспективу досить значного проміжку часу, завдяки чому вона реалістично уявляє навіть віддалене майбутнє. Успішно адаптовані першокурсники мають значно чіткіший і більш структурований образ майбутнього, бачення дальшої перспективи і більш насичене життя у рефлексивному прогнозуванні власного майбутнього. Також вони в більшій мірі є професійно орієнтованими.

**Ключові слова:** адаптація, образ майбутнього, самовизначення, стратегія життя, часова перспектива, психологічний вік, ціннісні орієнтації.

**Voitovych N. O., Dell H. Image of Future as a Factor of First-Year Students' Adjustment in the Universities.** The article investigates the problem of psychological adaptation of first-year students to the learning environment in higher educational institutions, as well as what are the underlying personal factors of successful adaptation. We assume that the image of the future, as a complex integral formation that includes the value orientation and the first life plans as planned and expected developments, learned patterns of social behavior, elements of self-esteem, attitudes and emotional attitude to the future, is precisely the determining factor that promotes student choice successful strategy to adapt to the learning environment in higher educational institutions. The image of the future – a structural element of individual psychological time, which is a generic visualization model of its own future, it is the result of anticipation of the future (the short, medium and long run). Typically, the problem of adaptation is broken on the new, unfamiliar to the individual situations that are essential to him and vital. This means that no adaptation, “no adaptation” could very likely lead to mental distress individual state of distress, serious threat to its vital interests. Neadaptovanist manifests itself in a lack of understanding of the situation in this method of action that increases the unfavorable situation of zahrozlyvist. The results of studies that are on the one hand the most common problems of freshmen and degree of success of their adaptation to university. On the other - the content and key characteristics of the image of the future. Analysis of the results shows that the image of the future directly affects the process of goal-setting and associated entities such as dreams, goals, plans and programs vital personality. The future for young people is central and requires active alignment ways of achieving their goals. Reflective individual level at a young age allows a rather detailed description of his imaginary future perspective to understand quite a significant period of time, making it even realistic to imagine the distant future. Successfully adapted freshmen have a much clearer and more structured way of the future vision of further prospects and a busy life in reflexive predicting their own future. Also, they are more professionally oriented.

**Key words:** adaptation, future image, self-life strategy, temporal perspective, psychological age, values.

**Войтович Н. О., Делль Г. Образ будущего как фактор адаптации студентов первого курса к условиям высшего учебного заведения.** Статья посвящена исследованию проблемы психологической адаптации студентов-первокурсников к условиям обучения в высшем учебном заведении, а также тому, каковы глубинные личностные факторы успешной адаптации. Предполагаем, что образ будущего, как сложное интегральное образование, включающее в себя ценностные ориентации и первые жизненные планы, как планируемые, так и ожидаемые события, усвоенные стереотипы социального поведения, элементы самооценки, установки и эмоциональное отношение к будущему, является именно тем определяющим фактором, что способствует выбору студентом успешной стратегии адаптации к условиям обучения в высшем учебном заведении. Образ будущего – это структурный элемент психологического времени личности, который представляет собой обобщенную визуализацию модели ее собственного будущего, является результатом антиципации ею будущего (его близкого, средней и далекой перспектив). Как правило, проблема адапта-

ції виникають нових, незнайомих для індивіда ситуаціях, які мають для нього суттєве і життєво важке значення. Це означає, що адаптація, «не пристосованість» може з високою ймовірністю привести до психічного неблагополуччя індивіда, стану дистресу, серйозної загрози для його життєвих інтересів. Неадаптованість проявляється в неадекватному розумінні ситуації, в такому способі дій, який підвищує небажаний стан, її загальну загрозу. Наведені результати досліджень, які представляють з одного боку типові проблеми першокурсників і ступінь успішності їх адаптації до умов вищого навчального закладу. З іншого – зміст і ключові характеристики образу майбутнього. Аналіз результатів показує, що образ майбутнього безпосередньо впливає на процеси цілепошуку і пов'язаний з такими факторами, як мрії, цілі, життєві програми і плани особистості. Питання майбутнього для молоді стає центральним і вимагає активного пошуку шляхів і способів досягнення своїх цілей. Рефлексивний рівень особистості в молодому віці дозволяє достатньо детально описати своє уявне майбутнє, усвідомити перспективу достатньо значущого проміжку часу, завдяки чому вона реалістично представляє навіть віддалене майбутнє. Успішно адаптовані першокурсники мають значно більш чіткий і більш структурований образ майбутнього, бачення дальшої перспективи і більш насичену життя в рефлексивному прогнозуванні власного майбутнього. Також вони в більшій мірі є професійно орієнтованими.

**Ключові слова:** адаптація, образ майбутнього, самоопределение, стратегія життя, часовий перспектива, психологічний вік, ціннісні орієнтації.

**Постановка наукової проблеми та її значення.** У сучасних розвинених суспільствах мотивація вступу до вищого навчального закладу освіти визначається тією обставиною, що соціальна самореалізація особистості тісно пов'язана з її професійною реалізацією. Це й зумовлює прагнення студента досягти успіху в оволодінні своєю професією. У нашому суспільстві соціально-психологічні передумови мотивації навчання студента дещо інші. Загальна нестабільність умов життя, традиції патерналістського минулого не сприяють орієнтації на професійну самореалізацію. Часто отримання диплома – своєрідної «путівки у життя» – поки що залишається для багатьох студентів більш важливим, ніж набуття конкретних професійних знань і навичок. Тому первинна мотивація вступу до вищого навчального закладу освіти, безперечно, зумовлює те, яку поведінкову стратегію навчання обирає новоявлений студент. Крім того, як нам видається, присутні більш глибокі особистісні чинники, які зумовлюють успішність адаптації до вищого навчального закладу, баланс адаптації-самореалізації та вибору стратегії навчання.

Тому важливо розглянути й дослідити проблему психологічної адаптації до умов навчання у вищому закладі освіти, а також те, якими є глибинні особистісні чинники успішної адаптації студентів-першокурсників. Припускаємо, що образ майбутнього, як складне інтегральне утворення, що включає в себе ціннісні орієнтації й перші життєві плани – і плановані, і очікувані події, засвоєні стереотипи соціальної поведінки, елементи самооцінки, установки й емоційне ставлення до майбутнього, є саме тим визначальним фактором, що сприяє вибору студентом успішної стратегії адаптації до умов навчання у вищому закладі освіти. Дослідження цієї проблеми допоможе напрацювати психологічні методи підвищення успішності в навчанні, а також організувати психологічний супровід студентів-першокурсників у рамках соціально-психологічної служби вищого навчального закладу.

Розуміння й тлумачення явища адаптації до ситуації навчання у вищому навчальному закладі може бути різним. Зазвичай, проблема адаптації порушується стосовно нових, незнайомих для індивіда ситуацій, які мають для нього істотне й життєво важливе значення. Це означає, що не адаптованість, «не пристосованість» може з високою ймовірністю призводити до психічного неблагополуччя індивіда, стану дистресу, серйозної загрози для його життєвих інтересів. Неадаптованість проявляється в неадекватному розумінні ситуації, у такому способі дій, який підвищує несприятливість ситуації, її загрозовість.

Найбільш загальне розуміння психологічної адаптації до нових незвичних умов передбачає формування психологічних механізмів, завдяки яким особа організовує собі безпеку й адекватну орієнтацію в новій ситуації. За успішної адаптації особистість отримує можливість максимальної самореалізації без надмірних зусиль [2, с. 10]. Проблема, що визначає неминучість адаптаційного процесу та його значення, – одвічна проблема невідповідності суб'єктивних очікувань і наявних умов реальної дійсності. Існує суперечність між інтелектуальним, творчим, особистісним потенціалом студента, з одного боку, і можливостями його реалізації, що надає навчальний заклад. Ці можливості завжди пов'язані з суттєвими ускладненнями організаційного, фінансового, психологічного порядку. Тому спрямованість адаптаційного процесу може бути різною: або пристосування до наявних умов у вузькому розумінні, коли мінімізується особиста воля, а умови визначаються діяльністю або реалізація власної волі й мотиваційного потягу з урахуванням умов, але часто всупереч їм.

Отже, можна вести мову про успішну й неуспішну адаптацію. Неуспішна адаптація дає змогу студентові адекватно орієнтуватися в ситуації, але не дає можливості більш-менш вираженої самореалізації в рамках вищого закладу освіти. Успішна адаптація, навпаки, надає значні можливості реалізувати свій потенціал в умовах навчання у вищій школі і, крім того, отримати потенційні можливості для майбутньої соціальної самореалізації.

Від чого залежить успішність адаптації і чи можна сприяти їй психологічними методами? Як зазначає дослідник Н. В. Хазратова, успішна адаптація до умов навчання залежить від вибору певної стратегії навчальної діяльності й напрацювання операційних механізмів для її здійснення. Успішна стратегія забезпечує студенту максимальну самореалізацію не лише в навчанні, але й в позанавчальній діяльності: студентському самоврядуванні, самодіяльності, «клубному спілкуванні», студентських «тусівках» тощо. Адже вміння реалізувати себе в багатьох формах діяльності й визначають адаптованість до студентського життя.

Дослідниця пропонує гіпотетичну модель, так звану типологію стратегій поведінки студентів у ситуації навчання: 1) соціальна бажаність, для якої характерна зовнішня мотивація навчання, виражене прагнення до схвалення з боку референтної групи, оцінки сприймаються як засіб самоствердження; 2) шлях найменшого опору, коли студент свідомо відмовляється від боротьби за високі оцінки, демонструючи свою байдужість, незалежність, перебуваючи ніби у «глухій опозиції» до ВНЗ; 3) навчання «для себе», коли притаманна внутрішня мотивація навчання й зумовлений цим прагматизм. Очевидно, що найбільш конструктивна третя стратегія, що, крім якості навчання, передбачає оптимальне ставлення до «травмувальних» чинників, таких як екзамени, оцінки, взаємини в групі.

Від чого залежить стратегія поведінки, яку обирає студент у незвичній для нього ситуації навчання у вищому закладі освіти? Як зазначає автор цієї типології, вона є результатом кількох основних чинників: 1) суб'єктивного відображення наявних умов студентського буття; 2) інтелектуального й соціального потенціалу особистості; 3) адаптаційної мобільності як особистісної риси; 4) мотивації навчання, зокрема мотивації вступу до вищого закладу освіти. Інтелектуальний і соціальний потенціал особистості, а також її мотиваційні диспозиції, проявляються, на наш погляд, у певній глибинній структурі – «образі майбутнього», що містить результати соціальної перцепції та певні антиципації щодо майбутнього власного життя. Образ

майбутнього розглядаємо, як складне інтегральне утворення, що включає в себе ціннісні орієнтації й перші життєві плани – і плановані, і очікувані події, засвоєні стереотипи соціальної поведінки, елементи самооцінки, установок та емоційне ставлення до майбутнього. Проблема образу майбутнього розробляється досить інтенсивно і у вітчизняних, і зарубіжних психологічних дослідженнях. З одного боку, образ майбутнього – одна з складових частин суб'єктивної картини життєвого шляху й вивчення його тісно пов'язане з розробкою наукової проблематики психологічного часу особистості. В уявленнях про майбутнє можна побачити «потенціал особистості», а на основі вивчення життєвих планів молоді можна прогнозувати розвиток суспільства. З іншого боку, сформованість уявлень про майбутнє може виступати критерієм особистісної та соціальної зрілості.

Досліджувана проблема багатоаспектна, що зумовило існування різнобічно спрямованих підходів до вивчення образу майбутнього. Наявні підходи можна об'єднати в такий спосіб:

**Теоретико-методологічний напрям**, головна увага якого зосереджена на розробленні понять, категорій, концепцій образу майбутнього в контексті ширшої картини всього життєвого шляху особистості, вивченні змісту й просторово-часових характеристик уявлень про майбутнє [1–3; 8].

**Експериментально-практичний напрям**, дослідження якого присвячені вивченню майбутньої часової перспективи й планування життя особистості, вивченню вікової специфікації в контексті цієї проблематики, дослідженню сприймання свого майбутнього й виокремленню на цих засадах типологій особистості [2; 4; 6; 7; 9].

Переважає більшість праць спрямована на вивчення уявлень про майбутнє в юнацькому віці. Це пов'язано насамперед із тим, що цей вік вважають надзвичайно важливим у становленні особистості, пов'язаний із постійним здійснення вибору: професії, системи цінностей, партнера по шлюбу тощо. Ці вибори знаходять своє відображення в суб'єктивній картині майбутнього. Наявність зрілих, сформованих уявлень про майбутнє саме в цьому віці стає необхідною передумовою подальшого розвитку особистості.

Формування образу майбутнього в ранньому юнацькому віці має свою специфіку, пов'язану з віковими особливостями розвитку особистості. Значною рисою цього вікового періоду є «спрямованість у майбутнє». У юнака активно формується цілісне уявлення про час власного життя. Осмислення часу власного життя стає цінністю, у якій провідну позицію займає образ майбутнього [2].



Основою для самовизначення та планування майбутнього життя слугує низка якісних перетворень, що відбуваються в розвитку особистості в ранній юності. Цей вік характеризується бурхливим розвитком процесів самосвідомості, становленням цілісного образу «Я», який уключає в себе і складник «Я в майбутньому» [3]. Зміни в самосвідомості особистості у всіх її проявах: самооцінці, самопізнанні, саморегуляції, тощо зумовлюють формування нової соціальної позиції і образу життя загалом.

З погляду соціалізації рання юність – це дуже важливий період у розвитку особистості, період «рольового мораторію», пов'язаний із постійним здійсненням вибору, в найширшому значенні цього слова. Це період інтенсивного прийняття життєво важливих рішень, що передбачає вияв особистісної активності. Ця активність відіграє провідну роль, опосередковуючи й детермінуючи процеси самовизначення особистості.

Наявність у першокурсників просто уявлень про майбутнє не є показником їх успішної соціалізації й, відповідно, першої її ланки – адаптації до умов навчання у вищому закладі освіти. Такими показниками може слугувати наявність структурованих і системних уявлень про подальший життєвий шлях. У психологічних дослідженнях для оцінювання сформованості уявлень людини про своє майбутнє застосовуються такі критерії: тривалість і диференційованість часової перспективи: представленість ближньої, середньої та далекої перспективи; реалістичність майбутнього середнього масштабу; поєднання конкретності й перспективності; узгодженість життєвих планів, цілей, цінностей; активність і самостійність при формуванні життєвої перспективи; оптимістичність уявлень про майбутнє [10].

Ураховуючи описані вище результати теоретико-методологічного вивчення проблем адаптації та зумовлюючих її соціально-психологічних чинників, було організовано емпіричне дослідження на предмет того, чи залежить і якою мірою залежить успішність адаптації студентів першого курсу до умов навчання у вищому закладі освіти, ступінь їх професійної орієнтованості від чіткості «бачення» майбутньої перспективи життя, інакше кажучи – від образу свого майбутнього.

Для дослідження успішності адаптації до умов навчання у вищому закладі освіти було проведено опитування студентів-першокурсників. Анкета містила такі блоки питань:

1. Наявність переживання адаптаційного стресу.
2. Особливості мотивації навчання.
3. Стратегії навчальної діяльності.
4. Орієнтація в ситуації університетського навчання.

Опитування проводили серед студентів першого курсу трьох гуманітарних факультетів у другому семестрі (4 групи, вік від 16 до 20 років, загальною кількістю 62 особи, 30 юнаків та 32 дівчини). У вибірку ввійшли також студенти, які вже мають досвід подібного навчання у закладах середньої спеціальної освіти (табл. 1).

Таблиця 1

Результати опитування

Основний блок проблеми	Зміст проблеми	% опитаних, які ствердно відповіли на запитання анкети
1. Стрес адаптації	1) відчувають напруження;	20
	2) відчувають велике навантаження;	57
	3) відчувають ізольованість, самотність, брак спілкування;	12
	4) відчувають утому	23
2. Мотивація навчання (провідний мотив)	1) професійний мотив (стати спеціалістом високої кваліфікації);	12
	2) пізнавальний мотив (потреба в новій інформації);	48
	3) мотив саморозвитку	10
3. Проблеми в навчанні	1) приділяють навчанню в середньому 8–9 год. на добу (аудиторні заняття включно);	48
	2) не встигають підготуватись до всіх семінарів;	54
	3) відповідають на семінарах за власною ініціативою;	20
	4) не розуміють лекційний матеріал;	14
	5) не вміють конспектувати лекції;	89
	6) відчувають брак інформації про літературу та можливості її знаходження;	8
	7) знають, до кого можна звернутися	7
4. Уявлення, установки, очікування	1) думають, що студенти, які відповідають за власною ініціативою, – «вискочки»;	80
	2) викладача сприймають за аналогією зі шкільним учителем;	55
	3) очікування жорсткого контролю з боку викладачів й адміністрації університету	43

Як бачимо, наявний певний «альянс» проблем адаптації першоккурсників до умов навчання у вищому закладі освіти. Та нас цікавила передовсім наявність і міра взаємозв'язку успішної адаптації студента та сформованості в нього образу майбутнього. Успішність адаптації було виявлено за результатами опитування, індикатори успішності: наявність професійного мотиву; низька міра дистресу; низька представленість проблем у навчанні (що відображено у виборах варіантів відповіді в анкетах). Тому за результатами дослідження було встановлено 27 % студентів, із приводу яких можна стверджувати, що вони тією чи іншою мірою успішно адаптувалися до умов навчання у вищому навчальному закладі. Важливо, що саме в цих студентів яскраво виражено присутність професійного мотиву й мотиву «саморозвиток».

Характеристики образу майбутнього досліджували за допомогою методики А. А. Кроніка та Є. І. Головахи «Оцінювання п'ятирічних інтервалів», яка, зокрема, присвячена оцінюванню таких індексів образу майбутнього: насиченість подіями образу майбутнього; стереотипні та нормативні події.

Методика «Оцінювання п'ятирічних інтервалів» дає змогу оцінити насиченість п'ятиріч життя значущими подіями. Її вирішальним результатом є графік життя або графік продуктивності життя особистості. Відповідне теоретичне обґрунтування провів Є. І. Головаха [5, с. 84–85]. Переживання продуктивності життя він розглядає як показник життєвого успіху, спираючись на такі теоретичні положення:

1. Продуктивність життя розуміє як деяку сукупність життєвих успіхів та досягнень людини.

2. Продуктивність життя може бути оцінена не лише з боку об'єктивної користі іншим людям, суспільству, а й з позиції її внутрішньої самооцінки.

3. На відміну від об'єктивної продуктивності, яку можливо виміряти лише за насиченістю значущими подіями минулого, суб'єктивну продуктивність можна виміряти й у майбутньому – за оцінками, які людина очікує в майбутньому. У зв'язку із цим використовує поняття «очікувана тривалість життя», у якій відображено уявлення людини про найбільш вірогідну для нього тривалість життя.

4. Тривалість життя розглядається як формальний критерій продуктивності життя, яка характеризує абстрактну можливість самореалізації особистості в більш-менш короткі терміни.

5. Насиченість життя – змістовий критерій, який характеризує життєвий шлях особистості з погляду її результатів.

6. Одиницею вимірювання насиченості й відповідності продуктивності життя, що несе інформацію про всі рівні активності людини в різних сферах життєдіяльності та яка піддається якісній оцінці, виявляється «подія» життєвого шляху.

7. Отож основний показник продуктивності життя – *ступінь насиченості життя*.

8. Події можуть мати різну значущість у житті людини. Одні події повністю змінюють життя, інші – можуть бути не поміченими. Урахувати цю різномасштабність дає змогу аналіз значущості подій. Чим більший вплив створює подія на життя людини загалом, тим більш воно значуще для самої людини [5, с. 99].

Проаналізувавши дослідження попередників, ми дали таку інструкцію респондентам:

«Уявіть собі все своє життя – минуле, теперішнє, майбутнє. Спробуйте виокремити п'ять найважливіших, на Вашу думку, подій у своєму житті.

Обираючи їх, майте на увазі, що це можуть бути і вже минулі події, і події, які відбуваються нині, й ті, які Ви очікуєте в майбутньому.

Напишіть, будь ласка, назви цих п'яти подій.

1. Укажіть дату (рік, можливо, місяць) кожної події. Якщо вона відбулася, згадайте, коли саме це було. Якщо йдеться про майбутню подію, намагайтеся оцінити або передбачити, коли вона, швидше за все, відбудеться.

2. У якому році Ви народилися?

3. До якого віку, на Вашу думку, Ви доживете? (дайте більш-менш реалістичну оцінку).

4. У наведеній нижче таблиці обведіть кружечком число, яке відповідає Вашому реальному віку (з точністю до п'яти років).

5. За допомогою таблиці спробуйте оцінити кожне п'ятиріччя Вашого життя за ступенем насиченості важливими для Вас подіями.

6. Спочатку оцініть насиченість першого п'ятиріччя (до п'яти років). Свою оцінку відзначте + у клітинці таблиці, виходячи з того, що:

десять балів – максимальна ступінь насиченості подіями;

один бал – мінімальна ступінь насиченості.

7. Так само оцініть насиченість кожного з п'ятиріч (минулих і майбутніх аж до відміченого Вами віку).

8. Кожне п'ятиріччя повинно мати тільки одну оцінку насиченості, але мати воно повинно обов'язково».

Після заповнення бланка-таблиці було пораховано такі показники: реалізованість життя, психологічний вік та коефіцієнт дорослості. Беручи до уваги мету та завдання дослідження, додано такі показники: насиченість подіями та структурованість образу майбутнього у відсотках. Психологічний вік і показник реалізованості життя розраховували за відповідними формулами. Також ми вивели ще один критерій дослідження образу майбутнього – це насиченість подіями образу майбутнього (НПОМ).

Написані юнаками й дівчатами твердження стали матеріалом не лише для дослідження продуктивності життя, а й змістовної наповненості образу майбутнього досліджуваних. Студенти з цілковитою відповідальністю поставилися до дослідження, деякі, хто цікавиться психологією, мали бажання дізнатися результати дослідження та їх індивідуальну інтерпретацію.

Отож результати дослідження показали, що в більшості хлопців та дівчат плани на майбутнє схожі за своїм змістом. При аналізі результатів в образі майбутнього ми виокремили кілька категорій, до них належать такі життєво важливі події, як закінчення ВНЗ, робота, створення сім'ї, народження дітей, а також інтереси й хобі. У юнаків ми виокремили ще одну категорію висловлювань, які стосуються служби в армії.

Оскільки обидва дослідження були здійснені на цій же вибірці й в один прийом, ми мали змогу порівняти ключові результати за обома методиками. Тенденції були більш ніж промовисті: успішні першокурсники мають високий бал зі сформованості, структурованості й насиченості образу майбутнього. Психологічний вік успішно адаптованих студентів у середньому на 12 % відсотків вищий, ніж у студентів із низькою адаптацією до умов вищого навчального закладу. Тому можна стверджувати, що адаптовані першокурсники мають значно чіткіший і більш структурований образ майбутнього, бачення дальшої перспективи й більш насичене життя в рефлексивному прогнозуванні власного майбутнього. Також впадає у вічі те, що вони більшою мірою професійно орієнтовані.

Отож, здійснюючи аналіз та інтерпретацію результатів дослідження, прийшли до таких **висновків**:

1. Образ майбутнього – це структурний елемент психологічного часу особистості, який становить собою узагальнену візуалізацію моделі її власного майбутнього, що є результатом антиципації нею майбутнього (його близької, середньої і віддаленої перспективи).

2. Образ майбутнього безпосередньо впливає на процеси цілепокладання й пов'язаний із такими утвореннями, як мрії, цілі, життєві програми та плани особистості.

3. Питання майбутнього для молоді стає центральним і вимагає активного вибудовування шляхів та способів досягнення своїх цілей.

4. Рефлексивний рівень особистості в молодому віці дає змогу докладніше описати своє уявне майбутнє, усвідомити перспективу досить значного проміжку часу, завдяки чому вона реалістично уявляє навіть віддалене майбутнє.

5. Успішно адаптовані першокурсники мають значно чіткіший і більш структурований образ майбутнього, бачення дальшої перспективи й більш насичене життя в рефлексивному прогнозуванні власного майбутнього. Також вони більшою мірою професійно орієнтовані.

З огляду на сказане вище, і структура, і динаміка образу майбутнього заслуговують на ретельне вивчення. Зрозуміло також, що вони можуть істотно різнитися в різні вікові періоди розвитку особистості та суттєво залежати від соціальної ситуації її розвитку.

#### *Література*

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская. – М. : [б. и.], 1991. – 300 с.  
Abulkhanova-Slavskaya K. A. Strategiya zyzni [Strategy life] / K. A. Abulkhanova-Slavskaya. – M. : [b. i.], 1991. – 300 s.
2. Белинская Е. П. Я-концепция и ценностные ориентации старших подростков в условиях быстрых социальных изменений / Е. П. Белинская // Вестн. Моск. ун-та. – Сер. 14 : Психология. – 1997. – № 4. – С. 25–31.  
Belinskaya Ye. P. Ja-kontseptsiya i tsennostnyye oriyentatsii starshykh podrostkov v usloviyakh bystrykh sotcialnykh izmyenyeniy [I-concept and value orientation older teens in terms social changes] / Ye. P. Belinskaya // Vestn. Mosk. un-ta. – Ser. 14 : Psykhologiya. – 1997. – № 4. – S. 25–31.
3. Божович Л. И. Проблемы формирования личности / Л. И. Божович. – М. : Изд-во «Институт практической психологии» ; Воронеж : НПО «МОДЭК», 1997. – 352 с.  
Bozhovich L. I. Problemy formirovaniya lichnosti [Problems of personality formation] / L. I. Bozhovich. – M. : Izd-vo “Institut prakticheskoy psykhologii” ; Voronezh : NPO “MODEK”, 1997. – 352 s.
4. Головаха Е. И. Жизненная перспектива и ценностные ориентации личности / Е. И. Головаха // Психология личности в трудах отечественных психологов. – СПб. : Питер, 2000. – С. 256–269.  
Golovakha Ye. I. Zhiznennaya perspektiva i tsennostnyye oriyentatsii lichnosti [Life perspective and value orientations of the individual] / Ye. I. Golovakha //

Psikhologiya lichnosti v trudakh otechestvennykh psikhologov. – SPb. : Piter, 2000. – S. 256–269.

5. Головаха Е. И. Психологическое время личности / Е. И. Головаха, А. А. Кроник. – Киев : [б. и.], 1984. – 208 с.  
Golovakha Ye. I. Psikhologicheskoye vremya lichnosti [Psychological time of personality] / Ye. I. Golovakha, A. A. Kronik. – Kiyev : [b. i.], 1984. – 208 s.
6. Дворник М. С. Соціально-психологічні практики відтермінування в конструюванні особистістю власного майбутнього : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.05 «Соціальна психологія, психологія соціальної роботи» / Дворник М. С. – Київ : Ін-т соц. та політ. психології НАПН України, 2014. – 17 с.  
Dvornik M. S. Sotsialno-psikhologichni praktyky vidterminuvannya v konstruyuvanni osobistystyu vlasnogo maybutnyoho [Socio-psychological practice delay in the construction of their future personality] : avtoref. dys. ... kand. psykhol. nauk : spets. 19.00.05 “Sotsialna psikhologiya, psikhologiya sotsialnoyi roboty” / Dvornyk M. S. – Kyiv : In-t sots. ta polit. psikhologii NAPN Ukrainy, 2014. – 17 s.
7. Зимбардо Ф. Парадокс времени. Новая психология времени, которая улучшит вашу жизнь / Ф. Зимбардо, Дж. Бойд. – СПб. : Речь, 2010. – 352 с.  
Zimbardo F. Paradoks vremeni. Novaya psikhologiya vremeni, kotoraya uluchshyt vashu jyzn [The new psychology of time that will improve your life] / F. Zimbardo, Dj. Boyd. – SPb. : Rech, 2010. – 352 s.
8. Леонтьев Д. А. Профессиональное самоопределение как построение образов возможного будущего / Д. А. Леонтьев, Е. В. Шелобанова // Вопр. психологии. – 2001. – № 1. – С. 57–66.  
Leontyev D. A. Professionalnoye samoopredeleniye kak postroyeniye obrazov vozmozhnogo budushchego [Professional self-determination as the building of images of a possible future] / D. A. Leontyev, Ye. V. Shelobanova // Vopr. psikhologii. – 2001. – № 1. – S. 57–66.
9. Полунін О. В. Переживання людиною плину часу: експериментальне дослідження : монографія / О. В. Полунін. – Київ : Гнозіс, 2011. – 360 с.  
Polunin O. V. Perezhyvannya ludynoyu plynu chasu: eksperymentalne doslidzhennya : monografiya [Human experiences over time: Experimental Research : monograph] / O. V. Polunin. – Kyiv : Gnozis, 2011. – 360 s.
10. Хазратова Н. Психологічна адаптація першокурсників: типові проблеми та шляхи їх вирішення // Психологічна адаптація студентів першого курсу до умов навчання у вищому закладі освіти : зб. наук. ст. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1999. – 91 с.  
Khazratova N. Psikhologichna adaptatsiya pershokursnykiv: typovi problemy ta shlyakhy yikh vyrishennya [Psychological adjustment of freshmen, common problems and solutions] / N. Khazratova // Psikhologichna adaptatsiya studentiv pershogo kursu do umov navchannya u vyshchomu zakladi osvity : zb. nauk. st. – Lutsk : RVV “Vezha” Volyn. derzh. un-tu im. Lesi Ukrainky, 1999. – 91 s.

**А. М. Одінцова**

Received: November 15, 2016

Revised: January 21, 2017

Accepted: February 10, 2017

## **ПСИХОЛІНГВІСТИЧНІ МАРКЕРИ МОВЛЕННЯ ОСІБ У РІЗНИХ ЕМОЦІЙНО-ПСИХІЧНИХ СТАНАХ**

У статті викладено результати експериментально-діагностичного дослідження психолінгвістичних маркерів осіб у різних емоційно-психічних станах. Розкрито значення емоційного стану та його зовнішнього прояву під час виконання життєвої ролі та сприйняття ролей навколишніх людей. Дослідження психолінгвістичних маркерів проводили за допомогою аналізу авторських казок. Теоретично й емпірично обґрунтовано ефективність застосування методів казкотерапії, зокрема казкоаналізу, у дослідженні психолінгвістичних маркерів осіб у різних емоційно-психічних станах. В основній частині висвітлено результати емпіричного дослідження, яке проводили в три етапи. Перший етап – діагностичне дослідження за авторською анкетною «Ставлення до власної ролі» та методикою багатофакторного дослідження особистості Кеттелла (форма С). На другому етапі було здійснено процедуру факторного аналізу. Третій етап – аналіз казкового матеріалу. У дослідженні взяли участь студенти віком від 18 до 23 років. Виокремлено психолінгвістичні маркери, що відповідають кожному типу життєвої ролі й типовим емоційним станам. Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше на емпіричному рівні за допомогою казкоаналізу досліджено емоційні стани. Отримані результати можуть бути використані для подальших психолінгвістичних досліджень, розроблення діагностичного й терапевтичного інструментарію.

**Ключові слова:** емоційні стани, життєва роль, казкоаналіз, психолінгвістичні маркери, життєвий шлях.

**Odintsova A. M. The Psycholinguistic Markers of Individual Speech in Different Emotional States.** The article presents the results of the experimental and diagnostic research of persons' psycholinguistic markers that provide an opportunity to distinguish various emotional and psychic states. The author revealed the meaning of the concept «emotional state» and distinguished the features of the external expression of persons' emotional states in the process of realization their vital roles and perception of the other people's roles. The research of psycholinguistic markers was carried out using the analyzing of author's tales. The author demonstrated the effectiveness of the application of the fairytale therapy's methods, in particular, fairytale analysis, for the identify of persons' psycholinguistic markers of the various emotional and psychic states at the theoretical and empirical levels. The article describes the results of empirical research, which was carried out in three stages. The first stage was a diagnostic research, in which the author's application form "Attitude to one's own role" and the R. Cattell's method of the personality's multifactorial



research (Form C) were used. The procedure of the factor analysis was performed at the second research stage. The goal of the third stage was the qualitative analysis of the fairytale material. The students aged 18 to 23 years participated in this study. The psycholinguistic markers corresponding to each type of the vital role and typical emotional states were identified. The scientific novelty of this research is that the emotional states were recognized by using of fairytale analysis at empirical level for the first time. The results can be used for creating and constructing of diagnostic and therapeutic methods in further psycholinguistic researches.

**Key words:** emotional states, vital role, fairytale analysis, psycholinguistic marker, life path.

**Одинцова А. М. Психолінгвістическіе маркеры речи лиц в различных эмоционально-психических состояниях.** В статье изложены результаты экспериментально-диагностического исследования психолінгвістическіе маркеры лиц в различных эмоционально-психических состояниях. Раскрыто значение эмоционального состояния и его внешнего проявления во время выполнения жизненной роли и восприятия ролей окружающих людей. Исследование психолінгвістическіе маркеры проводилось с помощью анализа авторских сказок. Теоретически и эмпирически обоснована эффективность применения методов сказкотерапии, в частности, сказкоанализа, в исследовании психолінгвістическіе маркеры лиц в различных эмоционально-психических состояниях. В основной части освещены результаты эмпирического исследования, которое проводилось в три этапа. Первый этап – диагностическое исследование по авторской анкете «Отношение к собственной роли» и методике многофакторного исследования личности Кеттелла (форма С). На втором этапе была осуществлена процедура факторного анализа. Третий этап – анализ сказочного материала. В исследовании приняли участие студенты в возрасте от 18 до 23 лет. Выделены психолінгвістическіе маркеры, соответствующие каждому типу жизненной роли и типичным эмоциональным состояниям. Научная новизна работы заключается в том, что впервые на эмпирическом уровне с помощью сказкоанализа исследовано эмоциональные состояния. Полученные результаты могут быть использованы для дальнейших психолінгвістическіе исследований, разработки диагностического и терапевтического инструментария.

**Ключевые слова:** эмоциональные состояния, жизненная роль, сказкоанализ, психолінгвістическіе маркеры, жизненный путь.

**Постановка наукової проблеми та її значення.** Будь-який вибір, дія чи визначення власного ставлення людиною неможливе без урахування її емоційних особливостей. Емоційні особливості в нашому дослідженні розуміємо як систему особистісних якостей, які відображають певні риси особистості, особливості поведінки в повсякденному житті, емоційні ставлення та стани.

Емоційні стани – це відносно типові переживання людиною свого ставлення до навколишньої дійсності та до самої себе в певний

проміжок часу. Ці стани переважно регулюються емоційною сферою й охоплюють емоційні реакції та емоційні ставлення, відносно стійкі переживання (Rean, 2002).

Зовнішній прояв особистісних рис людини та її емоційних станів відбувається під час виконання життєвої ролі та сприйняття ролей навколишніх людей. Життєва роль – це вид психологічної ролі, яка зумовлена життєвим шляхом особистості відповідно до життєвої перспективи, сенсу життя, стратегії життя, життєвої лінії й життєвої позиції.

Відповідно до структури свідомості визначено, що на рівні значення поняття *роль* використовують як системно-мовне узагальнення поведінки та стану певних категорій людей; на рівні смислу – як персональний конструкт для означення переходу змісту ролі у внутрішній світ особистості.

У попередніх дослідженнях запропоновано авторську типологію ролей відповідно до концепції життєвого шляху особистості: аксіологічно-змістові й аксіологічно-нейтральні ролі (пов'язані із системою цінностей); послідовні та непослідовні ролі (пов'язані з плануванням виконання ролі); активні й пасивні ролі (з життєвою стратегією); смислоутворюючі та смислонеітральні ролі (відповідно до сенсу життя); свідомі й несвідомі ролі (відображають рівень усвідомленості виконання ролі) (Odintsova, 2013).

**Мета статті** – емпірично визначити психолінгвістичні маркери осіб у різних емоційно-психічних станах за допомогою аналізу авторських казок.

Усвідомлене використання казок бере свій початок ще з пори, коли існувала усна народна творчість. Казки були своєрідним інструментом навчання, виховання та зцілення, виступали як засіб народної психотерапії ще до того, як психотерапія отримала офіційний статус.

У нашому дослідженні психолінгвістичний потенціал казки реалізується на основі емпіричного дослідження Л. Засекіної, що полягало в обґрунтуванні використання українських прислів'їв і приказок у когнітивно-поведінковій терапії. Казка так само, як і прислів'я, приказки та метафори, «служує своєрідним сховищем національно-культурної пам'яті та етнічною пам'яткою щодо поведінки в різних життєвих контекстах» (Zasyekina 2014:117).

У роботі «Основи психолінгвістичної діагностики: моделі світу в літературі» (Beljanin, 2008) В. Белянін досліджує текст як предмет-нуну форму рефлексії особистості та пропонує типологію текстів за

критерієм емоційно-сенсової домінанти, що є типологічною характеристикою особистості. На думку науковця, людина, що складає текст, описує дійсність через призму власних уявлень, які мають для неї особистісний сенс.

**Аналіз досліджень цієї проблеми.** У дослідженні взяли участь юнаки та дівчата віком від 18 до 23 років. Загальна кількість досліджуваних – 217 осіб (52 юнаки, 165 дівчат). Опитувані – студенти вищих навчальних закладів різного напрямку навчання, а саме Херсонського державного університету, Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова (Херсонська філія) та Херсонського національного технічного університету.

Експериментально-діагностичне дослідження психолінгвістичних маркерів осіб у різних емоційно-психічних станах включало три етапи.

На першому етапі для аналізу рівня розвитку провідної ролі відповідно до життєвої концепції особистості було використано авторську анкету «Ставлення до власної ролі».

Для дослідження емоційних особливостей було обрано методику багатофакторного дослідження особистості Кеттелла (форма С).

На другому етапі було здійснено процедуру факторного аналізу. Статистичну обробку даних здійснювали за допомогою комп'ютерного забезпечення SPSS для Windows (версія 10.0).

На третьому етапі проаналізовано авторські казки досліджуваних і виокремлено психолінгвістичні маркери.

**Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження.** Для визначення взаємозв'язку між провідним типом життєвої ролі відповідно до життєвої концепції й емоційними особливостями осіб здійснено процедуру факторного аналізу.

Процедурі факторного аналізу показники піддали за методиками: 16-факторного опитувальника Р. Кеттелла (форма С) та результати авторської анкети «Ставлення до власної ролі», попередньо згруповані за п'ятьма провідними типами життєвих ролей.

Після виявлення кількості факторів (задано п'ять факторів), провели факторизацію та використали обертання *Varimax* Кайзера задля найкращої інтерпретації даних. У результаті дослідження отримали три статистично значущі фактори, пов'язані з означеною вище рольовою типологією.

До першого фактору «Особистісні якості юнаків з переважанням активного типу ролі» разом із показником «активного – пасивного»

типу ролі ввійшли такі показники 16-факторного опитувальника Р. Кеттелла, як «сила “Я” – слабкість “Я”» і «сила “Над-Я” – слабкість “Над-Я”» – з позитивним факторним навантаженням, та «протенсія – алаксія» і «аутія – праксернія» – з негативним факторним навантаженням.

«Активні – пасивні» ролі – тип ролей, що відображає стратегію життя особистості й характеризує якість виконання ролі. Цей тип ролей пов’язаний з ініціативним ставленням до життя, усвідомленою та рішучою поведінкою індивіда.

Щодо показників 16-факторного опитувальника Р. Кеттелла отримали наступні результати:

До першого фактору з факторною вагою 0,40 увійшов показник «сили “Я” – слабкості “Я”» (фактор С). Особистість, котрій притаманна емоційна стійкість, виявляє здатність до керування власними емоціями й настроєм, має вміння знаходити адекватне пояснення та реалістичне вираження власним емоціям. Студент, який має у своєму профілі особистості фактор «сили “Я” – слабкості “Я”», краще підготовлений до успішного виконання поставлених перед ним завдань, він більш спокійний й упевнений у своїх вчинках, ніж інші. Також він має реалістичне ставлення до життя, стійкі в часі інтереси, уміє «тримати себе в руках», йому не притаманно впадати в паніку через невдачі.

Другий показник 16-факторного опитувальника Р. Кеттелла, який також увійшов до першого фактору, – показник сили «“Над-Я” – слабкості “Над-Я”» (фактор G). Його факторна вага становить 0,41. Сила «“Над-Я” – слабкість “Над-Я”» – це фактор, пов’язаний із регулюванням особистістю власної поведінки відносно моральних цінностей. У певному сенсі, це контроль над проявом власної особистості, який бачимо в теорії особистості З. Фрейда, де «Супер Его» керує «Ід». Люди цієї категорії характеризуються як зібрані, дисципліновані, стійкі, відповідальні та уважні до інших осіб.

Фактор L – «протенсія – алаксія» – увійшов із негативним факторним навантаженням ( $-0,52$ ), тому розглядатимемо його більше як довірливість. Це показник емоційного ставлення до інших людей, властивий терплячим, поступливим, безкористним людям, які легко пробачають образи.

Четвертий показник 16-факторного опитувальника Р. Кеттелла, що ввійшов до першого фактору – це «аутія – праксернія», фактор M ( $-0,47$ ). Цей показник, як і попередній, має негативне факторне

навантаження, тому будемо розглядати його як праксернію – практичність. Він характеризує особистість як надійну, спокійну, здатну серйозно підходити до розв'язання складних життєвих ситуацій, зайняту влаштуванням власних справ та вирішенням практичних питань.

Другий фактор «Особистісні якості юнаків із переважанням послідовного, смислоутворюючого та свідомого типу ролі» об'єднав три типи ролей, а саме «послідовні – непослідовні», «смислоутворювальні – смислонеїтральні», «свідомі – несвідомі». Перераховані три типи відповідають за характер, значущість та усвідомленість виконання ролі.

До другого фактору ввійшли показники 16-факторного опитувальника Р. Кеттелла: з позитивним факторним навантаженням – «премсія – харія», «контроль бажань – імпульсивність», «фрустрованість – нефрустрованість»; з негативним факторним навантаженням – «високий інтелект – низький інтелект», «самодостатність – соціабельність».

«Послідовні – непослідовні» ролі – це тип ролей, що відповідає життєвій лінії особистості, тобто сприяє чи, навпаки, перешкоджає реалізації життєвої позиції в часі та в обставинах життя. Ролі цього типу відображають характер планування й виконання ролі.

«Смислоутворювальні – смислонеїтральні» ролі – тип ролей, що відображає погляди особистості на сенс власного життя та значущість виконуваної ролі задля досягнення цього сенсу.

«Свідомі – несвідомі» ролі – тип ролей, що відображає усвідомленість виконання ролі й відповідає життєвій перспективі особистості, тобто сукупності обставин та умов життя, які створюють можливість оптимального життєвого просування.

У досліджуваних, результати яких потрапили до другого фактору, виконання ролі пов'язане з досягненням запланованої мети, з виконанням завдання. Роль ними обирається усвідомлено з урахуванням її корисності та можливостей задля досягнення кінцевого результату.

Цікавий той факт, що до цього фактору ввійшов показник «високого інтелекту – низького інтелекту» (фактор В) із негативним факторним навантаженням (-0,58). Показник 16-факторного опитувальника Р. Кеттелла «низького інтелекту» відповідає людям з низькими розумовими здібностями, схильним не доводити справу до кінця. Варто зазначити, що фактор В відображає міру вироблених і сформо-

ваних навичок. Є пряма залежність між фактором В й умовами життя людини. Тому можемо припустити, що присутність цього показника пов'язана з віком досліджуваних (18–22 роки), а саме з невеликим «багажем» знань, нестабільними умовами життя та з картиною світу, яка досі формується. Припускаємо, що також існує інша причина, яка має спільне коріння з першою: для юнаків виконання ролі пов'язане не з інтелектуальними досягненнями (сфера навчання чи майбутня професія), а з досягненнями в особистісній сфері життя (ефективне спілкування, демонстрація кращих власних якостей).

Інший показник 16-факторного опитувальника Кеттела, який увійшов до другого фактору з позитивним факторним навантаженням (0,49), – «премсія – харія» (фактор I). Премсія (емоційна чуттєвість) притаманна м'яким, ніжним людям, що потребують від інших осіб допомоги та співчуття. Це нетерплячі, м'які до себе та до навколишніх люди, що звикли діяти інтуїтивно. Завдяки розвинутій інтуїції вони відчують, як краще себе продемонструвати, які сторони їх особистості будуть привабливішими в різних ситуаціях, та завдяки цьому досягають потрібного їм результату.

Також до другого фактору увійшов показник «самодостатність – соціабельність» (Q2). Оскільки він має негативне факторне навантаження (–0,45), розглядаємо його, як показник соціабельності. Цей фактор розшифровується як залежність від групи, конформність. Люди цієї категорії мають тенденцію до конформної поведінки, вони вміють пристосовуватися до вимог навколишніх.

Фактор Q3 – «контроль бажань – імпульсивність» – увійшов до другого фактору з факторною вагою 0,42. Цим людям властивий високий самоконтроль власної поведінки. Вони усвідомлюють вимоги, які висуває соціальне оточення, формують власну поведінку відповідно до означених соціальних вимог і норм моралі. У них сформоване уявлення щодо власного ідеалу та щодо того, де і як вони можуть реалізувати власні можливості. Орієнтуючись на цей образ «ідеального Я», вони керують власною поведінкою для того, щоб переконати інших, що вони насправді вже такі.

Останній показник, який увійшов до другого фактору з факторним навантаженням 0,46 – «фрустрованість – нефрустрованість» (фактор Q4). Цей показник демонструє здатність до вираження збудження та напруги. Люди цієї категорії неспокійні, непосидючі, у поведінці помітна нервова напруга.

До третього фактору «Особистісні якості юнаків із переважанням аксіологічно-змістового типу ролі» разом з «аксіологічно-змістовим – аксіологічно-нейтральним» типом ролі з позитивним факторним навантаженням увійшли такі особистісні якості, як «афектомія – сизотимія», «домінантність – конформність», «сургенсія – десургенсія». З негативним факторним навантаженням у третьому факторі представлений показник 16-факторного опитувальника Р. Кеттелла – «штучність – відсутність штучності».

«Аксіологічно-змістові – аксіологічно-нейтральні» ролі – тип ролей, що відповідає життєвій позиції особистості та відображає місце ролі в її рольовому репертуарі, і, відповідно з цим місцем (значенням обраної ролі для людини), характер її виконання.

Серед показників 16-факторного опитувальника Р. Кеттелла до третього фактору з позитивним факторним навантаженням (0,43) увійшов показник «афектомія – сизотимія» (фактор А). Цей показник відповідає товариському, соціально пристосованим, добросердим, емоційним, відкритим людям. Афектотими відрізняються від інших людей чуттєвим мисленням, чуттєвою доступністю та інтересом до навколишніх.

Також до третього фактору увійшов показник «домінантність – конформність» (0,69). Людям, у яких виражений цей фактор, притаманні якості доміантної, керівної особистості, а саме: незалежність, сміливість, норавливість, серйозність. Поряд із цими якостями їм також властиві самовпевненість, хвалькуватість, конфліктність, безцеремонність. Майже завжди люди з вираженим фактором Е проявляють доміантність чи потяг до доміантності, лідерства через спілкування з іншими людьми.

Показник «сургенсія – десургенсія» (фактор F) також увійшов до третього фактору з позитивним факторним навантаженням (0,65). Цей показник можна проінтерпретувати як міру емоційності людини та її поріг емоційної чуттєвості. Люди цієї категорії здебільшого мають більш простий, оптимістичний характер, безтурботне ставлення до життя за рахунок зменшення прагнень. Вони щирі в прояві власних почуттів, товариські, енергійні, довірливі люди.

З негативним факторним навантаженням (-0,53) до третього фактору увійшов показник «штучність – відсутність штучності» (фактор N), який розглядатимемо як показник прямолінійності. Для людей цієї категорії властива простота, природність поведінки. Вони володіють

неконкретним розумом, емоційною недисциплінованістю. Їхня мова та поведінка здебільшого пряма й нетактовна. Ці люди цінують лише досягнуті результати.

Отже, можемо виокремити для кожного типу життєвої ролі характерні емоційні стани. Для активних ролей – емоційна стійкість, сила «Над-Я», алаксія та праксермія. Для послідовного, смислоутворюючого та свідомого типу ролі – емоційна чуттєвість (премсія), соціальність, контроль бажань і фрустрованість. Для аксіологічно-змістового типу ролі характерні схильність до домінантності, афектомії, сургенсії та відсутності штучності.

З репрезентативної вибірки випадково обрано 40 досліджуваних, яким було надано інструкцію написати авторську казку. Проаналізувавши казки опитуваних, вдалося виділити психолінгвістичні маркери, що відповідають кожному типу життєвої ролі.

– аксіологічно-змістові ролі пов'язані з системою цінностей особистості, тому в лексиці людини будуть використані слова, що характеризуватимуть отриманий від народження чи самостійно здобутий статус, що відповідатиме її життєвій позиції;

– послідовні ролі відображаються в лексичних конструктах, які демонструють вибудовану життєву лінію особистості чи її вміння бачити причинно-наслідкові зв'язки власних дій, учинків і рішень;

– активні ролі, що відображають життєву стратегію людини та якість виконання нею життєвих ролей, зображуються в словах-маркерах, що визначають рух, маніпуляції, прийняття рішення та транслювання настрою особистістю;

– слова, що зображають рівень розвитку смислоутворюючих життєвих ролей, представлені у вигляді лексичних конструктів, що характеризують отриманий результат, який може залежати або тільки від самої особи або від оточення у вигляді схвалення, підтримки, кохання;

– слова, що характеризують усвідомленість власних почуттів, ролі та зовнішніх рис – відповідають свідомому типу життєвої ролі. Виділено закономірність: дівчата за власним описом звертають увагу на зовнішні риси, натомість юнаки – на власний статус та соціальну роль.

Як приклади в табл. 1 систематизовані та представлені слова-маркери до кожного типу життєвої ролі та відповідних їм категорій.



Таблиця 1

Лексико-семантичне вираження різних типів життєвих ролей

Тип життєвої ролі	Категорія слів	Психолінгвістичні маркери
Аксіологічно-змістові ролі	здобуття життєвої позиції	пошук пригод і слави для того, щоб його назвали героєм
	отриманий статус	він був лідером; королева фей
Послідовні ролі	демонстрація власної життєвої лінії	зможе проявити свої здібності; з дитинства готувалася стати королевою; любила грати в театрі
	відображення причинно-наслідкових зв'язків	підслала вихованця для того, щоб зруйнувати; про це свідчили його порізи й шрами; тому її недолюбливали
Активні ролі	пов'язані з рухом	прийшла; переїхала; бігла; з'явився; вирушив у подорож; шукав пригод
	з маніпулятивними діями	з'їла; зламала; принесла; полагодив; зшила; допоміг; розважали
	з прийняттям рішення	дізналася; вирішила; погодилася; не розгубилася; справляється
	з трансляванням інформації та настрою	сумувала; радів; закохалася; плакала; кричав
Смислоутворюючі ролі	результат, що залежить від особи	стати; домогтися; відвоювати; отримати славу та винагороду
	результат, що залежить від оточення	буде написано багато міфів та пісень; мешканці лісу оспівували красу та турботливість принцеси
Свідомі ролі	усвідомлення власних почуттів	стурбований; прикро; веселий; слабка; запальний; похмурий; беззахисна
	власного статусу та ролі	захисник; герой; воїн; рибак
	своєї зовнішності	красуня; симпатична

Серед усіх типів життєвої ролі, активні й свідомі ролі траплялися найчастіше. Найбільшу складність при виділенні склали смислоутворюючі ролі через власну індивідуальність й пов'язаність із набором неповторних для кожної людини життєвих цінностей та сенсу життя.

**Висновки та перспективи подальших досліджень.** Отже, особи з переважанням сили «Над-Я», емоційної стійкості, алаксії та праксермії в мові частіше використовують слова, пов'язані з рухом, мані-

пулятивними діями, з прийняттям рішень, з транслюванням інформації та настрою.

Юнакам, яким притаманна емоційна чуттєвість (премсія), соціальність, контроль бажань та фрустрованість, у мовленні властива демонстрація власної життєвої лінії, відображення причинно-наслідкових зв'язків, результатів і самоусвідомлення.

Для людей, схильних до домінантності, афектомії, сургенсії та відсутності штучності, характерно використання категорій слів, пов'язаних з демонстрацією здобутої життєвої позиції та статусу.

На основі отриманих результатів можемо стверджувати, що казка має значний психолінгвістичний потенціал як метод аналізу типових переживань людиною свого ставлення до навколишньої дійсності та до самої себе в певний проміжок часу. На основі аналізу лексичних конструктів, використаних особистістю, дослідник має змогу визначити актуальний психологічний стан людини й тип домінувальної життєвої ролі.

### *Література*

1. Белянин В. П. Психолінгвістика / В. П. Белянин. – М. : Флинт, 2008. – 232 с.  
Belyanin V. P. Psikholingvistika [Psycholinguistics] / V. P. Belyanin. – M. : Flint, 2008. – 232 s.
2. Засекіна Л. В. Українські прислів'я та приказки у когнітивно-поведінковій терапії тривожних розладів / Л. В. Засекіна // Особистість і суспільство: методологія та практика сучасної психології : матеріали I Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. – 2014. – С. 106–109.  
Zasyekina L. Ukrainski prysliv'ya ta prykazky yak u kognityvno-povedinkoviy terapii tryvozhnykh rozladiv [Ukrainian Proverbs and Sayings as Psycholinguistic Resource of Cognitive and Behavioral Therapy of Anxiety Disorders] / L. V. Zasyekina // Osobystist i suspilstvo: metodologiya ta praktyka suchasnoyi psykholohiyi : materialy I Mizhnar. nauk.-prakt. internet-konf. – 2014. – S. 106–109.
3. Одінцева А. М. Типологія життєвих ролей відносно концепції життєвого шляху особистості / А. М. Одінцева // Наук. вісн. Херсон. держ. ун-ту. Сер. : Психологічні науки, 2013. – № 2. – С. 20–23.  
Odintsova A. M. Tipologiya zhyttyevykh roley vidnosno koncepcii zhyttyevogo shlyakhu osobystosti [The types of roles of life, that is based on the concept of life the way of the person] / A. M. Odintsova // Nauk. visn. Kherson. derzh. un-tu. Ser. : Psikhologichni nauky, 2013. – № 2. – S. 20–23.
4. Реан А. А. Психология человека от рождения до смерти / А. А. Реан. – СПб. : Прайм-Еврознак, 2002. – 656 с.  
Rean A. A. Psikhologiya cheloveka ot rozhdeniya do smerti [The human psychology from birth to death] / A. A. Rean. – SPb. : Praym-Evroznak, 2002. – 656 s.

УДК 159.942.22

**М. І. Стасюк**

Received: December 02, 2016

Revised: February 20, 2017

Accepted: March 12, 2017

## **МОНІТОРИНГ ЕМОЦІЙНОЇ СФЕРИ ПЕДАГОГА**

У статті висвітлено питання психологічного моніторингу емоційних станів педагога. Указано, що педагогічна діяльність характеризується напруженням, великою кількістю стрес-факторів, тому моніторинг емоційних станів є передумовою професійного зростання педагога і запобігає виникненню професійних деформацій. Психологічний моніторинг розглядається як складна організаційна технологія фіксації, аналізу й узагальнення інформації про емоційні стани педагога задля виявлення тенденцій та закономірностей його професійно-особистісного розвитку. Під час проектування психологічного моніторингу емоційних станів педагога здійснено постановку проблеми і завдань, пошук і апробацію засобів моніторингу, організацію експертних процедур з подальшим аналізом та підготовкою рекомендацій. Показано, що завдяки циклічності, оперативності, прогностичності моніторинг сприяє пошуку резервів активізації особистісного потенціалу, підвищенню ефективності діяльності, особистісному зростанню педагога у всіх сферах його життя. Об'єктивність отриманих даних забезпечено наявністю зворотного зв'язку, психологічного інструментарію, який дає змогу відстежувати та фіксувати результати на контрольних (вхідному і підсумковому) етапах моніторингу, можливістю перевірки й оцінки стану професійного зростання, його відстеження за колегіально створеним еталоном та прогнозування подальшого професійно-особистісного розвитку педагога. За допомогою комплексу психодіагностичних методик виявлено особливості емоційно-мотиваційних станів досліджуваних, зокрема мотивації досягнення успіху, вираження фрустрованості, напруження, резистенції й виснаження. Розглянуто фрустрацію і стрес як першопричини виникнення проблем педагогів у професійній сфері: фрустрація супроводжується розчаруваннями, відчаєм, тривогою, озлобленістю й негативно впливає на життєдіяльність організму, виснажує нервову систему, стрес характеризується негативними емоційними переживаннями, захисними реакціями, нервово-психічним напруженням тощо. Обґрунтовано важливість відстеження та психологічної корекції негативних емоційних станів педагога як передумови їхнього професійного зростання. За допомогою методів математичної статистики, зокрема кутового перетворення Фішера ( $F^*$ ), підтверджено ефективність запропонованої системи психокорекційних заходів на вхідному й підсумковому етапах психологічного моніторингу емоційних станів педагога.

**Ключові слова:** психологічний моніторинг, емоційна сфера, емоційні стани, педагог, професійна діяльність, фрустрація, стрес.

**Stasiuk M. I. Monitoring of Teachers' Emotional Sphere.** In the article it is highlighted the issue of psychological monitoring of emotional conditions of a pedagogue. It is indicated that pedagogical activity is characterized by tension, great amount of stress-factors that is why monitoring of emotional conditions is a precondition of professional growth of the pedagogue and prevents the occurrence of occupational deformations. Psychological monitoring is examined as a complex organizational technology of fixation, analysis and generalization of information on emotional conditions of the pedagogue for identifying trends and regularities of his or her professional and personal development. While planning the psychological monitoring of emotional conditions of the pedagogue it was carried out formulation of problems and tasks, search and testing of monitoring tools, organization of expert procedures with further analysis and preparation of recommendations. It is shown that thanks to cyclicity, promptness, predictability monitoring contributes to finding reserves of activation of personal potential, increasing activity efficiency, personal growth of the pedagogue in all the spheres of his or her life. The objectivity of the obtained data was ensured by the presence of feedback, psychological tools which allow monitoring and recording the results at control (initial and final) stages of monitoring, the possibility of checking and assessing the state of professional growth, its monitoring according to a collectively created model and predicting of further professional and personal development of the pedagogue. With the help of the complex of psycho-diagnostic methods it was revealed the peculiarities of emotional and motivational conditions of the examined, in particular, motivation to success achievement, expressing frustration, tension, resistance and exhaustion. Frustration and stress are observed as the root causes of pedagogues' problems in the professional sphere: frustration is accompanied by disappointment, despair, anxiety, anger and negatively affects functioning of the organism, exhausts the nervous system. Stress is characterized by negative emotional experience, defensive reactions, nervous and psychological tension, etc. It is grounded the importance of monitoring and psychological correction of negative emotional conditions of the pedagogue as a precondition of his or her professional growth. With the help of the methods of mathematical statistics, in particular, angular transformation of Fisher ( $\varphi^*$ ), it is proved the effectiveness of the suggested system of psycho-correctional events at the initial and final stages of psychological monitoring of emotional conditions of the pedagogue.

**Key words:** psychological monitoring, emotional sphere, emotional conditions, pedagogue, professional activity, frustration, stress.

**Стасюк М. И. Мониторинг эмоциональной сферы педагога.** В статье отражен вопрос психологического мониторинга эмоциональных состояний педагога. Указано, что педагогическая деятельность характеризуется напряжением, большим количеством стрессовых факторов, поэтому мониторинг эмоциональных состояний является предпосылкой профессионального роста педагога и предотвращает возникновение профессиональных деформаций. Психологический мониторинг рассматривается как сложная организационная технология

фіксації, аналізу і обобщення інформації об емоціональних стосійах педагога ради виявлення тенденцій і закономірностей его професіонально-личностного розвитку. При проектуванні психологічного моніторингу емоціональних стосійах педагога осуществлена постановка проблеми і заданій, поіск і апробація средств моніторингу, організація експертних процедур с последуючим аналізом і підготовкою рекомендацій. Показано, що благодаря циклічності, оперативності, прогнозуванію моніторинг способствує поіску резервів активізації личностного потенціала, підвищенію ефективності діяльності, личностному росту педагога во всіх областях его життя. Об'єктивність отриманих даних забезпечена наявністю зворотньої зв'язі, психологічного інструментаріа, котрий дає можливість відслідковувати і фіксувати результати на контрольних (входному і ітоговому) етапах моніторингу, можливістю перевірки і оцінки стосійах професіонального росту, его відслідковування за колегіально створеним еталонем і прогнозування последуючого професіонально-личностного розвитку педагога. С помощью комплексу психодіагностических методік обнаружены особенности емоціонально мотиваціонних стосійах ісследуемых, в частности мотивації досягнення успіха, вираження фрустрірованности, напруження, резистенції і істощенія. Рассмотрена фрустрація і стресс как первопричини возникновения проблем педагогов в професіональной сфері: фрустрація сопровождается разочарованием, отчаяніем, тревогой, озлобленностью і негативно впливає на жизнедеятельность організма, істощает нервную систему, стресс характеризується негативними емоціональними переживаннями, захитними реакціями, нервно-психическим напруженням і тому подібное. Обосновано важность відслідковування і психологіческої корекції негативних емоціональних стосійах педагога как предпосылки их професіонального росту. С помощью методов математической статистики, в частности углового превращения Фишера ( $F^*$ ), подтверждена ефективність предложенной системи психокоррекціонних мероприятий на входном і ітоговом етапах психологіческого моніторингу емоціональних стосійах педагога.

**Ключевые слова:** психологіческий моніторинг, емоціональная сфера, емоціональні стосійах, педагог, професіональная діяльність, фрустрація, стресс.

**Постановка наукової проблеми та її значення.** Ефективність навчання та виховання підростаючого покоління значною мірою залежить від педагога, який позитивно ставиться до себе, своєї професії, найближчого оточення, має високий рівень психоемоційного здоров'я, сприяє творчості й індивідуальності у пізнанні та самовираженні, особистісній зрілості й особистісному зростанню кожного учня, використовує пріоритети гуманістично-орієнтованої взаємодії з вихованцями. Конструктивна діяльність педагога залежить від багатьох пе-

редумов: економічного забезпечення, морального й матеріального стимулювань, значущості обраної професії для нього особисто, що проявляється в задоволеності результатами власної діяльності, високій мотивації до досягнення успіху, прагненні до самореалізації та творчості. Водночас, педагогічна діяльність належить до стресогенних, оскільки здійснюється у сфері «людина–людина» і вимагає від педагога високої емоційної стійкості, конструктивних стратегій емоційного реагування, розвинутого самоконтролю і здатності до усвідомленого професійного самозбереження. Саме тому проблема відстеження й психокорекції негативних емоційних станів педагога постає особливо гостро й розглядається як передумова їхнього професійно-особистісного зростання.

**Мета дослідження** – проаналізувати результативність моніторингу емоційної сфери педагога задля професійної успішності. Основним завданням дослідження була презентація психологічного моніторингу емоційних станів педагога як мотиваційно-рушійної установки професійного зростання.

**Методи та методики.** У дослідженні використовували *теоретичні* (аналіз проблеми за допомогою вивчення літератури: порівняння, абстрагування, систематизація й узагальнення одержаної наукової інформації з проблеми дослідження); *емпіричні* методи (методика діагностики рівня соціальної фрустрованості (В. Бойко), методика діагностики рівня емоційного вигорання (В. Бойко), методика «Мотивація до успіху» (Т. Елерс) задля вивчення задоволеності педагогом власною освітою, змістом і умовами діяльності, стану його психоемоційного здоров'я, прагнення до успіху; *математичної статистики* (якісний аналіз даних (системний аналіз, якісна інтерпретація), математичні обчислювані методи, кутове перетворення Фішера).

**Аналіз досліджень цієї проблеми.** Про наявність взаємозв'язку емоційних станів педагога та їхньої професійної діяльності вказували Т. Зайчикова, Л. Карамушка, С. Максименко [6], О. Чебикін [8], акцентуючи увагу на факті зростання з досвідом когнітивних, операційних, методичних компонентів педагогічної діяльності та зменшенні емоційно-мотиваційних. Тому вчасне виявлення, моніторинг емоційних станів педагога – шлях у попередженні професійних проблем і передумова професійного зростання.

Т. Боровкова, Д. Вілмут, М. Грабар, В. Кальней, Т. Лукіна, О. Майоров, І. Морєв, О. Патрикєєва, В. Приходько, С. Шишов та ін. ви-

світлювали проблеми моніторингових досліджень у галузі освіти, де акцентували увагу на особливостях побудови систем оцінювання якості навчання, проблемі перевірки гіпотез та управління освітнім закладом.

Т. Боровкова, І. Морєв [3] вважають моніторинг складним формулюючим феноменом міждисциплінарного характеру, що може бути розглянутий як інформаційна, діагностична, наукова, прогностична система, яка реалізується в управлінській діяльності.

С. Альохіна та М. Битянова [1] розглядають моніторинг як специфічну дослідницьку діяльність, спрямовану на відстеження глибинних причинно-наслідкових зв'язків й інших об'єктивних відносин між реально існуючими явищами та процесами. Окрім того, вважають С. Альохіна та М. Битянова [1], психологічний моніторинг є складною організаційною технологією, а його підготовку технологічно вибудованою послідовністю від складання плану і програми дослідження, обґрунтування вибірки і розподіл її на групи до розробки інструменту, математичної моделі обробки даних та організаційної моделі проведення моніторингу.

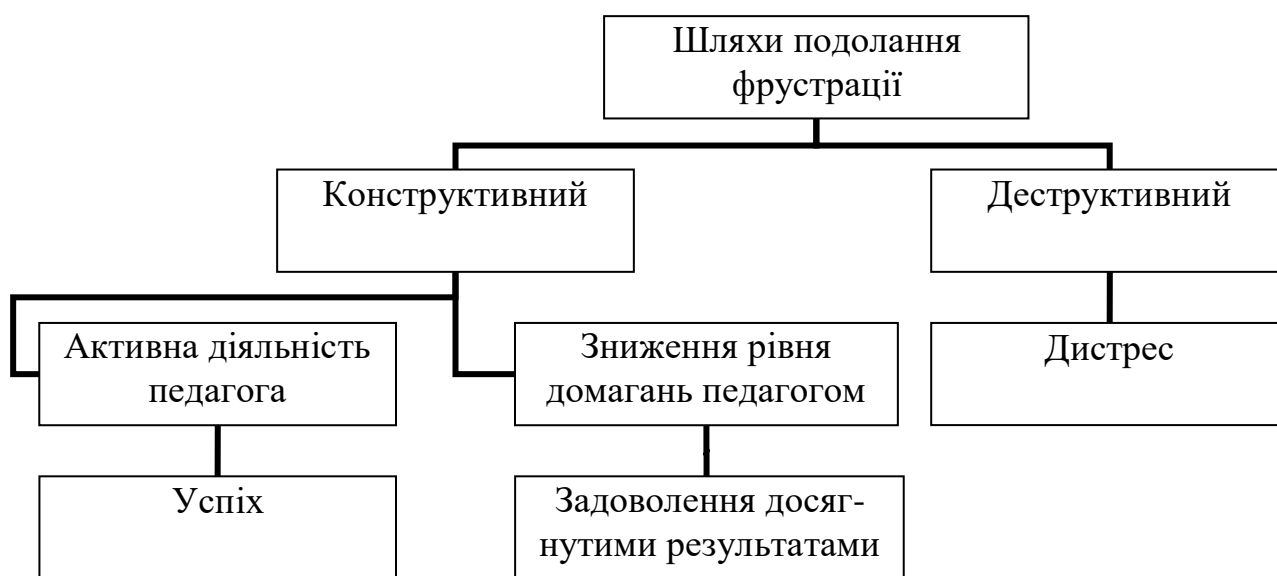
**Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження.** Основною метою проведення моніторингу є отримання інформації про якість здійснюваної діяльності, а не пошук істини як у науковому дослідженні. Умовами отримання об'єктивних даних під час моніторингу емоційних станів педагога є наявність зворотного зв'язку, психологічного інструментарію, який дає змогу відстежувати та фіксувати результати на контрольних (вхідному і підсумковому) етапах, можливість перевірки й оцінки стану професійного зростання, його відстеження за колегіально створеним еталоном та прогнозування подальшого розвитку з урахуванням рефлексивного ставлення всіх учасників моніторингу. Саме моніторинг завдяки циклічності, оперативності, прогностичності сприяє пошуку резервів активізації людського фактора, підвищенню ефективності діяльності, особистісному зростанню педагога у всіх сферах його життя.

Невизначеність, кризи й нестабільність, велика кількість контактів, відсутність емоційної розрядки, необхідність бути постійно у формі, невелика кількість можливостей і підтримки, стиль керівництва у навчальному закладі, невпевненість у собі, у власних силах, боязнь поразки висувають підвищені вимоги до психологічної стій-

кості педагогів, тому під час проведення психологічного моніторингу емоційних станів зважаємо на емоційні перевантаження, що дезорганізують творчу діяльність суб'єктів педагогічної діяльності. Систематичне відстеження емоційної сфери педагога здійснювалося задля професійного зростання, а також прогнозування й запобігання стресу та фрустрації як основних дестабілізуючих емоційних станів.

Фрустрація – психічний емоційний стан переживання невдачі, що виникає за наявності уявлених чи реальних нездоланих перешкод на шляху до досягнення мети. Г. Сельє [7] називав фрустрацію стресом нездійсненої надії. Фрустрація супроводжується внутрішніми конфліктами, що негативно впливає на психіку та свідомість педагога, який не може задовольнити свої потреби. Інтрапсихічні конфлікти установок, відносин, ролей призводить до дезорганізації поведінки, порушення «Я-концепції» й самооцінки. Однак, стан фрустрації може виконувати й конструктивну роль у житті особистості, оскільки сприяє актуалізації мети. Д. Зиглер і Л. Х'елл [9] визначають основними причинами виникнення фрустрації відсутність задоволення потреби або бажання, блокування досягнення особистих цілей.

Уважаємо, що вчитель може подолати фрустрацію двома шляхами: деструктивним і конструктивним (рис. 1).



**Рис. 1. Особливості подолання фрустрації педагогом**

Педагог згортає діяльність щодо поставленої мети у зв'язку із суб'єктивно нездоланими уявленими чи реальними перешкодами, або діє активно і добивається успіху, або зменшує рівень домагань і задовольняється тими результатами, які може максимально досягти.



Н. Водоп'янова [4] вважає, що взаємодія суб'єкта діяльності зі стресогенними ситуаціями під час виконання ним професійних обов'язків залежить від особистісних характеристик, індивідуально-типологічних особливостей (психобіологічної схильності до стресового реагування), соціального статусу особистості, наявності чи відсутності соціально-психологічної підтримки, підготовленості (позитивного досвіду), минулого негативного досвіду травмивних ситуацій тощо.

Індивідуальний прояв стресу визначається усвідомленням педагогом відповідальності за себе й інших у надзвичайній ситуації, власною установкою. В. Бодров [2], М. Савчин [5] та інші вчені зауважують, що низький рівень стресостійкості вказує на нездатність педагога протидіяти стресам та сприяє виникненню негативних наслідків у психічній, соціальній, професійній, поведінковій сферах, тобто дезадаптації, яка призводить до вигорання – стану емоційного, психічного, фізичного виснаження, що розвивається внаслідок хронічного невирішеного стресу на робочому місці. Основними проявами синдрому вигорання на фізичному, психологічному, поведінковому рівнях є болі в спині, гнів та фрустрація, втрата самоповаги, віддалення від друзів та родини, підвищення тиску, втома, депресія, головні болі, адиктивна поведінка, безсоння, часта зміна настрою тощо. Згідні з думкою М. Савчина [5], який вважає, що синдром емоційного вигорання сильніше проявляється в професійно непридатних педагогів.

Гуманістично орієнтовані педагоги мають високий рівень протистояння стрес-факторам, зберігають психічне здоров'я і досягають максимуму власних можливостей, задовольняючи потреби особистісного зростання: цілісності, досконалості, активності, простоти, краси, унікальності, ненапруженості, самовпевненості тощо.

Метамотивований педагог – соціально адаптований, креативний, здатний формувати творчого учня, має потребу у нових знаннях та високий рівень психічного здоров'я як показник компетентності та стресостійкості, приймає та розуміє себе й інших, відповідає за власні дії та їх наслідки, вирізняється інтегрованою поведінкою, творчим підходом до роботи, що навіть в умовах фрустраційної напруженості сприяє врахуванню власних потреб та вимог оточення, співвіднесенню негайних результатів та прогнозуванню наслідків дій тощо.

Для емпіричного підтвердження теоретичних положень було проведене дослідження, інструментарієм якого були методики діагностики рівнів соціальної фрустрованості (В. Бойко), емоційного вигорання (В. Бойко), «Мотивація до успіху» (Т. Елерс). Діагностичні

зрізи здійснювалися на контрольних (вхідному і підсумковому) етапах психологічного моніторингу, протягом якого була упроваджена тренінгова програма, основною метою якої було виявлення стратегій досягнення бажаного результату та перенесення їх в проблемні ситуації задля розкриття потенціалу педагога, його професійного зростання.

Професійне зростання педагогів може відбуватися двома шляхами: стихійно (самостійно) та організовано завдяки участі у тренінгових програмах на засадах добровільності. Експериментальну групу дослідження склали 20 респондентів, решта опитуваних, які з різних причин відмовилися від участі у розвивальній програмі, увійшли до контрольної групи.

Ефективність запропонованої системи заходів психологічного моніторингу перевірялася за допомогою кутового перетворення Фішера ( $\phi^*$ ). Висувалися такі статистичні гіпотези:

–  $H_0$  рівень сформованості відповідного досліджуваного показника в експериментальній групі майже не відрізняється від показника контрольної після формульованого етапу експерименту;

–  $H_1$  рівень сформованості відповідного досліджуваного показника в експериментальній групі суттєво відрізняється від контрольної після формульованого етапу експерименту, тобто запропоновані заходи психологічного моніторингу сприяли покращенню емпіричних результатів.

Здійснювалось порівняння емпіричного значення критерію  $\phi^*_{\text{емп.}}$  (2,31,  $p < 0,01$ ) із критичним  $\phi^*_{\text{кр.}}$  (2,31,  $p < 0,01$ ; 1,64,  $p < 0,05$ ), які відповідають у психології рівням статистичної значущості:  $\phi^*_{\text{емп.}} > \phi^*_{\text{кр.}}$

Після упровадження тренінгу з професійного зростання виявлено респондентів експериментальної групи (15,0%) підвищеного та (15,0 %) високого рівнів фрустрованості, а також педагогів, які задоволені зайнятими позиціями у соціумі завдяки зміні ставлення до досягнутого та наявності (15,0 %) зниженого та (25,0 %) невизначеного рівнів, на відміну від контрольної групи (7,6 % та 13,5 % респондентів відповідно).

Зафіксовано зменшення рівня напруження в педагогів експериментальної групи (65,0 % – низький рівень) порівняно з контрольною (37,6 %). Емоційне напруження у педагогічній діяльності формується у зв'язку з підвищеною відповідальністю, негативною психоемоційною атмосферою й ускладненнями у взаємовідносинах з учнями, їхніми батьками, колегами, адміністрацією тощо.

В експериментальній групі збільшилася кількість респондентів із занадто високим та помірковано високим рівнями мотивації до успіху (30,0 % і 45,0 % відповідно) порівняно з контрольною групою (21,2 % і 27,6 %), що свідчить про зростання адекватного рівня домагань, схильності до розумного ризику, готовності взяти на себе відповідальність, підсилення наполегливості під час досягнення мети.

Між контрольною і експериментальною групами за результатами формувального експерименту зафіксовано статистично значущі відмінності між рівнями фрустрованості й мотивації, напруження, резистенції та виснаження (див. табл. 1).

*Таблиця 1*

**Показники проявів фрустрованості, мотивації, напруження, резистенції та виснаження у контрольній та експериментальній групах**

Показник	Експериментальна група		Контрольна група	
	частка опитаних	к-сть (%)	частка опитаних	к-сть (%)
<b>Фрустрованість</b>				
Значення вибірки	6	30,0	98	57,65
Кутове перетворення	1,159		1,724	
Емпіричне значення критерію, $\varphi^*_{\text{емп.}}$	2,390			
Рівень значущості критерію, $p$	0,01			
<b>Напруження</b>				
Значення вибірки	7	35,0	106	62,35
Кутове перетворення	1,266		1,820	
Емпіричне значення критерію, $\varphi^*_{\text{емп.}}$	2,345			
Рівень значущості критерію, $p$	0,01			
<b>Резистенція</b>				
Значення вибірки	3	15,0	68	40,0
Кутове перетворення	0,795		1,369	
Емпіричне значення критерію, $\varphi^*_{\text{емп.}}$	2,428			
Рівень значущості критерію, $p$	0,01			
<b>Виснаження</b>				
Значення вибірки	3	15,0	69	40,59
Кутове перетворення	0,795		1,381	
Емпіричне значення критерію, $\varphi^*_{\text{емп.}}$	2,479			
Рівень значущості критерію, $p$	0,01			
<b>Мотивація до успіху</b>				
Значення вибірки	15	75,00	83	48,82
Кутове перетворення	2,094		1,547	
Емпіричне значення критерію, $\varphi^*_{\text{емп.}}$	2,314			
Рівень значущості критерію, $p$	0,01			

Проведений аналіз за окремими показниками ( $\phi$  – критерій кутового перетворення Фішера) виявив такі зміни у фрустрованості, напруженні, резистенції, виснаженні, мотивації: зменшення респондентів із підвищеним і високим рівнями фрустрованості в (30,0 %) експериментальній групі порівняно з контрольною (57,65%) ( $\phi = 2,39$ ,  $p < 0,01$ ), що вказує на підтвердження гіпотези Н1 щодо ефективності заходів психологічного моніторингу. Оскільки підвищилося задоволення педагогів власною професією, собою, то позитивний ефект спостерігається і під час вивчення фаз «синдрому емоційного вигорання»: напруження (35,0 % експериментальна і 62,35 % контрольна ( $\phi = 2,345$ ,  $p < 0,01$ )), резистенції (15,0 % (експериментальна) і 40,0 % (контрольна) ( $\phi = 2,428$ ,  $p < 0,01$ )) та виснаження (15,0 % і 40,59 % ( $\phi = 2,479$ ,  $p < 0,01$ )). Показники мотивації до успіху (високий та надто високий рівні) становлять 75,0 % у експериментальній та 48,82 % у контрольній групах ( $\phi = 2,314$ ,  $p < 0,01$ ), що вказує на позитивний результат – зростання рішучості у невизначених ситуаціях, адекватного (середнього) рівня домагань, збільшення відповідальності й наполегливості у досягненні мети, що є підтвердженням гіпотези Н1.

**Висновки та перспективи подальших досліджень.** Отже, аналіз теоретичних джерел і результати емпіричного дослідження засвідчили ефективність запропонованих заходів психологічного моніторингу емоційних станів педагогів, що сприяє їхньому професійному зростанню, а також дає змогу виявити та попередити професійні деформації. Вважаємо, що лише конструктивна професійна діяльність сприяє успішній самореалізації особистості.

Перспективою подальшого дослідження є розширення діапазону застосування психологічного моніторингу емоційних станів щодо інших професій для активізації професійного зростання працівників.

### *Література*

1. Алехина С. В. Мониторинг как вид профессиональной деятельности педагога-психолога / С. В. Алехина, М. Р. Битянова // Вестн. практ. психологии образования. – 2009. – № 4. – С. 66–73.  
Alekhina S. V. Monitorinh kak vid professionalnoy deyatel'nosti pedagoga-psikhologa [Monitoring as a kind of professional activity of the teacher-psychologist] / S. V. Alekhina, M. R. Bityanova // Vestn. prakt. psykholohii obrazovaniya. – 2009. – № 4. – S. 66–73.
2. Бодров В. А. Информационный стресс : учеб. пособие / В. А. Бодров. – М. : ПЕР СЭ, 2000. – 352 с.  
Bodrov V. A. Informatsyonnyi stress [Information stress] : ucheb. posobiye / V. A. Bodrov. – M. : PER SЭ, 2000. – 352 s.

3. Боровкова Т. И. Мониторинг развития системы образования. Ч. 1. Теоретические аспекты : учеб. пособие / Т. И. Боровкова, И. А. Морев. – Владивосток : Изд-во Дальневосточ. ун-та, 2004. – 150 с.  
 Borovkova T. Y. Monitorinh razvitiya systemy obrazovaniya. Ch. 1. Teoretycheskiye aspekty : ucheb. posobiye [Monitoring the development of the education system. Part 1. Theoretical aspects] / T. Y. Borovkova, Y. A. Morev. – Vladivostok : Izd-vo Dalnevostoch. un-ta, 2004. – 150 s.
4. Водопьянова Н. Е. Психодиагностика стресса / Н. Е. Водопьянова. – СПб. : Питер, 2009. – 336 с. – (Сер. «Практикум»)  
 Vodopianova N. Ye. Psykhodiagnostika stressa [Psychodiagnostics of stress] / N. Ye. Vodopianova. – SPb. : Piter, 2009. – 336 s. – (Ser. “Praktikum”).
5. Савчин М. В. Педагогічна психологія : навч. посіб. / М. В. Савчин. – Київ : Академвидав, 2007. – 424 с. – (Альма-матер).  
 Savchyn M. V. Pedagogichna psykhologiya [Educational psychology] : navch. posib. / M. V. Savchyn. – Kyiv : Akademvydav, 2007. – 424 s. – (Alma-mater).
6. Синдром «професійного вигорання» та професійна кар'єра працівників освітніх організацій: гендерні аспекти : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. та слухачів ін-тів післядипломної освіти / за ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки, Т. В. Зайчикової. – 2-ге вид., переробл. та доповн. – Київ : Міленіум, 2006. – 368 с.  
 Syndrom “profesiynoho vyhorannya” ta profesiyna kariera pratsivnykiv osvitnikh orhanizatsiy: henderni aspekty [The syndrome of “burnout” and the career of employees of educational institutions: gender dimensions] : navch. posib. dlya stud. vyshch. navch. zakl. ta slukhachiv instytutiv pislyadyplomnoyi osvity / za red. S. D. Maksymenka, L. M. Karamushky, T. V. Zaychykovoyi. – 2-he vyd., pererobl. ta dopovn. – Kyiv : Milenium, 2006. – 368 s.
7. Селье Г. Стресс без дистресса / Г. Селье. – М. : Прогресс, 1982. – 125 с. – (Общественные науки за рубежом. Философия).  
 Selie H. Stress bez distressa [Stress without distress] / H. Selie. – M. : Progress, 1982. – 125 s. – (Obshchestvennyye nauky za rubezhom. Filosofiya).
8. Чебыкин А. Я. Внешние и внутренние факторы, детерминирующие генезис эмоциональной сферы / А. Я. Чебыкин // Загальна психологія: хрестоматія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / упор. : О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. – Київ : Каравела, 2007. – С. 327–331.  
 Chebykin A. Ia. Vneshniye i vnutrenniye faktory, deternynuyushchiye henezis emotsyonalnoy sfery [External and internal factors that determine the genesis of the emotional sphere] / A. Ya. Chebykin // Zahalna psykhologiya: khrestomatiya : navch. posib. dlya stud. vyshch. navch. zakl. / upor. : O. V. Skrypchenko, L. V. Dolyynska, Z. V. Ohorodniychuk ta in. – Kyiv : Karavela, 2007. – S. 327–331.
9. Хьелл Л. Теории личности: основные положения, исследования и применение / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – 3-е изд. – СПб. : Питер, 2005. – 607 с. – (Сер. «Мастера психологии»)  
 Khiell L. Teorii lichnosti [The theory of personality]: osnovnyye polozheniya, issledovaniya i primeneniye / L. Khiell, D. Zigler. – 3-e izd. – SPb. : Piter, 2005. – 607 s. – (Ser. “Mastera psikhologii”).

УДК 159.922.6

**В. М. Майструк**

Received: December 02, 2016

Revised: February 20, 2017

Accepted: March 12, 2017

## **КОНЦЕПТУАЛЬНА МАТРИЦЯ ПОНЯТТЯ САМОПРИЙНЯТТЯ В ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ ПСИХОЛОГІЇ**

У статті відображено динаміку поняття *самоприйняття* в історії психології та сучасних психотерапевтичних практиках. Визначено теологічний, філософський і власне психологічний етапи розвитку цього поняття, дефініції поняття самоприйняття на основі теорії самоприйняття Л. Шепарда з уточненнями урахуваннями зарубіжний і вітчизняний досвід. Самоприйняття – складник психологічного благополуччя людини, яка ґрунтується на саморозумінні, реалістичному, хоча й суб'єктивному усвідомленні своїх сильних і слабких властивостей та рис. Самоприйняття значною мірою збігається з позитивним ставленням до себе як до унікальної індивідуальності, супроводжується гарним самопочуттям і є необхідним чинником психічного здоров'я. У клінічній психології самоприйняття – основа для різних психотерапевтичних практик і передбачає толерування себе в сукупності своїх позитивних і негативних сторін. Побудовано концептуальну матрицю поняття й визначено концептуальні межі з позиції різних наукових напрямів. З позиції християнства самоприйняття тлумачать як прощення, з позиції буддизму – як радикальне прийняття, з позиції реляційних фреймів як фрейми із сукупністю асоціативних зв'язків як основи для когніцій і емоцій, з позиції сучасних напрямів психології як узгодженість між я-ідеальним і я-реальним, спрямованість до себе, конгруентність та сформована особистісна ідентичність, ціннісне самоствавлення. На основі природи самоприйняття розвивається сучасна психотерапевтична практика самоприйняття й зобов'язання, яка охоплює розвиток в особистості всіх ядерних дефініцій.

**Ключові слова:** самоприйняття, конгруентність, ідентичність, спрямованість на себе, самоствавлення.

**Maystruk V. M. Conceptual Matrix of the Term *Self-Accepting* in the History of Psychology Development.** The development of the concept self-accepting in the history of psychology and counselling practice is highlighted in the article. The theological, philosophical and historic periods of the concept development are analyzed. The definition of the concept is suggested. It is based mostly on the Shepard's theory and developed considering modern psychological views. Self-accepting is treated as a component of mental wellbeing, based on the realistic however subjective attitude towards self as unique individuality with the weak and strong personal traits. The conceptual; matrix is suggested and the borders of the tern are defined from different approaches. In the context of the Christianity the self-

accepting is treated as forgiveness, from Buddhism as radical accepting, in the modern psychological theories as personal identity, balance between ideal and real self, congruent, self-attitude and direction towards self. The self-accepting serves as a basis for the developing therapeutic practice ACT-acceptance and commitment which contains all definitions of the concept.

**Key words:** self-accepting, congruent, personal identity, self-attitude and direction towards self.

**Майструк В. Н. Концептуальна матриця поняття самоприняття в історії розвитку психології.** В статті зображена динаміка розвитку *самоприняття* в історії психології і сучасних психотерапевтичних практиках. Проаналізовані теологічний, філософський, психологічний етапи розвитку цього поняття. Предложено дефініцію *самоприняття* на основі теорії самоприняття Л. Шепарда з урахуванням вітчизняного і зарубіжного досвіду. Самоприняття – це складова психологічного благополуччя людини, яка ґрунтується на реалістичному, хоча і суб'єктивному ставленні особистості до себе як унікальної індивідуальності, супроводжується гарним самопочуттям і психічним здоров'ям. В клінічній психології *самоприняття* служить основою психотерапевтичних практик і передбачає терпимість до себе як носителя сильних і слабких сторін особистості. Предложено концептуальну матрицю поняття *самоприняття* і визначені його межі в контексті різних підходів. С позиції християнства *самоприняття* визначається як прощення, з позиції буддизму – як радикальне прийняття, з позиції сучасних напрямків психології – як конгруентність, співвідношення між я-ідеальним і я-реальним, спрямованість на себе, ціннісне самостворення, сформована особистісна ідентичність. На основі сутності поняття *самоприняття* активно розвивається сучасна психотерапевтична практика прийняття і послідовності, яка охоплює всі ядрені дефініції цього поняття.

**Ключевые слова:** самоприняття, конгруентність, ідентичність, спрямованість на себе, самостворення.

**Постановка наукової проблеми та її значення.** Поняття *самоприняття* пройшло значний шлях свого становлення у філософії й історії психології, беручи початок у визначення сутності прийняття загалом. Результати аналізу філософської літератури засвідчують, що термін *прийняття* має різні трактування. Його етимологія містить значення акту прийняття чи отримання чогось за бажанням. Упродовж історії психології прийняття описували такими способами: а) неприв'язаність до об'єктів – прийняття об'єктів такими, якими вони є, і дати їм можливість бути такими, якими вони є, без контролю чи спроб їх утримати; б) неунікнення – відмова від утечі, коли немає фізичної загрози життю чи здоров'ю; в) безоцінне сприймання –

свідома відмова від оцінної категоризації досвіду й поділу об'єктів на «добрих» чи «поганих», «правильних» чи «хибних», акцент, радше, на описі зовнішніх подразників, аніж їхнє оцінювання; г) толерантність – здатність бути в теперішньому й приймати стимули, навіть коли вони небажані чи негативні; г) воля – надання вибору об'єктові спостереження.

У зв'язку із численністю підходів до визначення самоприйняття, його природи й сутності важливе визначення чітких поняттєвих меж цього терміна. **Мета дослідження** – теоретико-методологічний аналіз становлення концептуального поля поняття *самоприйняття* впродовж розвитку наукової думки й побудова його концептуальної матриці.

**Аналіз досліджень цієї проблеми.** Є два головних історичних підходи до самоприйняття: теологічний і психологічний. Прикладом теологічного підходу може слугувати навчання терапії самоприйняття й розуміння через Господа, що гріх не применшує цінність людини. Інший приклад ґрунтується на понятті *радикальне прийняття* в буддизмі, що полягає в бажанні пережити й приймати все, що відбувається в поточний момент.

Дещо по-іншому *самоприйняття* розглядає у грецька філософія. Це поняття нерозривно пов'язано з евдемонією, яка описана в роботах багатьох грецьких філософів, але найбільш відомі ідеї Платона й Арістотеля. Учені вважають евдемонією найвищим благом, щастям, досконалістю, яку особистість може досягти впродовж життя відповідно до своєї природи. В Арістотеля евдемонізм полягає в реальних цілях і реальній діяльності людини, спрямованої на їх досягнення, а в Платона евдемонізм пов'язаний із трансцендентними ідеями. Незважаючи на різне розуміння досягнення досконалості, обидва вчених уважають, що її коренями є розум, ідеї, який допомагає людині визнати власні чесноти й жити відповідно до них. Саме евдемонізм грецьких філософів найчастіше пов'язують у сучасній психології з поняттями *психологічне благополуччя* та *якість життя* [7].

Особливу увагу самоприйняттю приділяє вітчизняний філософ Григорій Сковорода, філософія якого спрямована на пошук щастя й гарного життєвого шляху людини. Учений порівнює людину з маленьким мікрокосмом, який належить до великого макрокосму, що населений усім живим. Шлях наближення до макрокосму не можливий без пізнання людиною власного маленького світу. У цьому пізнання розум і серце співпрацюють разом, приводячи людину до щасливого існування у світі [1].



У сучасній філософії поняття *самоприйняття* ґрунтовно досліджують у теорії реляційних фреймів, яку розробив С. Хайес у контексті радикальної біхевіористської парадигми [8]. В основі теорії реляційних фреймів є принцип похідних стимульних відношень, які виникають не внаслідок прямого оперантного чи респондентного опосередкування, а за замовчуванням на основі асоціативних зв'язків між стимулами. Асоціативні зв'язки можуть бути різними: подібності, протилежності, переваги, належності. Отже, реляційні фрейми – це низка асоціативних зв'язків, які представляють інформацію між різними стимулами. У контексті теорії реляційних фреймів людське пізнання, мислення, мова ґрунтуються на таких асоціативних сітках.

Отож, *самоприйняття* ґрунтується на двох основних положеннях теорії реляційних фреймів: є безліч реляційних фреймів, породжуваних стимулами, які неможливо контролювати людською свідомістю; найкращий спосіб регулювати їх – це їх усвідомити і прийняти, установити їхню причину й активно споглядати.

У контексті самоприйняття, ці реляційні фрейми зіставляються зі ставленням до себе й образом *Я*. Відповідно до класичних уявлень У. Джеймса *Я* як об'єкт самопізнання містить чотири аспекти: духовне *Я*, матеріальне *Я*, соціальне *Я*, тілесне *Я* [7]. Отже, реляційні фрейми експліцитного й імпліцитного характеру в самоприйнятті будуть стосуватися цих чотирьох сфер.

Поняття *самоприйняття* широко представлене в різних напрямках психології: фрейдизмі, неофрейдизмі, персоналістичному напрямі, теорії соціально-когнітивного навчіння.

Самоприйняття в психоаналізі З. Фрейда представлено в положеннях про функціонування самосвідомості й взаємодію *id*, *ego* й *суперего*, яка часто суперечлива внаслідок зіткнення принципів задоволення, постійності й реальності. Самоприйняття особистості залежить від того, наскільки вдала домовленість між *ego* й *суперего*, останнє з яких є моральним та соціальним цензором, що бере корені від ставлення батьків до дитини. Пізніше вчений ототожнював моральну й соціальну тривогу зі страхом смерті та побоюванням розплати за здійснені гріхи в минулому. Отже, важлива роль у самоприйнятті, за З. Фрейдом, належить батькам, здатним своїм ставленням до дитини змінізувати відстань від реального *Я* дитини й тим, ким би їй належало стати за вимогами *суперего* [3].

Одна з послідовниць З. Фрейда К. Хорні досліджувала поняття *самоприйняття* також крізь свідомість і самосвідомість. Учена вва-

жала центральним моментом самосвідомості умовні ілюзорні уявлення про себе. Таке «ідеальне Я» дає змогу людині почуватись у псевдо-небезпеці [4]. Отже К. Хорні розглядає самосвідомість людини через взаємодію «реального Я» й «ідеального Я». Самоприйняття особистості, як і її самосвідомість, формується на основі відносин з іншими людьми. Наприклад, щоб у дитини сформувався самоприйняття, їй потрібні любов і прийняття її батьками. Отже, учена, як і більшість психологів, вважає задоволення потреби в прив'язаності з раннього дитинства важливою умовою самоприйняття. Наслідуючи ідеї З. Фрейда, К. Хорні вважає, що самоприйняття можливе лише тоді, коли розрив між реальним й ідеальним (принципом реальності й постійності) уявленням стосовно себе в психіці людини мінімальне. Класифікуючи три групи людей відповідно до спрямованості до інших, проти інших та від інших, учена зіставила це з подібною спрямованістю на себе, випередивши значну кількість експериментальних досліджень, які це сьогодні доводять: позитивні кореляційні зв'язки самоприйняття з ефективною міжособовою взаємодією, що ґрунтується на безумовному прийнятті інших. Автор здійснює ґрунтовний віковий аналіз поступового знецінення дитиною себе такою якою вона є внаслідок критики з боку батьків та відсутності безумовного прийняття й наголошує важливу роль дитинства у формуванні адекватного самоприйняття.

Близько підійшов до розуміння поняття *самоприйняття* представник неофрейдизму Е. Еріксон. Основне поняття, розроблене Еріксоном, – це поняття *ідентичності*. Ідентичність означає ототожнення і прийняття себе як члена певного угруповання і спільноти. Згідно з Еріксоном, людина впродовж життя переживає низку психосоціальних криз. Психолог виокремлює вісім етапів розвитку ідентичності, на кожній із яких людина робить вибір між двома альтернативними фазами розв'язання вікових і ситуативних завдань розвитку. За Еріксоном, самоприйняття особистість може досягти внаслідок сприятливого вирішення кризи ідентичності, коли людина успішно розв'язує всі завдання кожного вікового періоду, що приводить до зростання в неї почуття самоідентичності й усвідомлення цінності власної індивідуальності [2]. На першій стадії дитина формує довіру до навоколишнього середовища, на другій – встановлює свої межі, формує автономність, на третій – дитина обирає між переважанням власної ініціативи й почуттям провини за здійснений вибір, на четвертій – формуються базові компетентності дитини. Цей період (6–11 років)

надзвичайно важливий у розвитку самоприйняття, адже дитина формує уявлення про себе як компетентного/некомпетентного, повноцінного/дефективного. Розв'язання завдань цього періоду значно впливає на наступне: у віці 11–20 років – формування власної ідентичності, пошуку відповідних груп, розділення з ними власних цінностей та інтересів. Ураховуючи багатогранність рольового репертуару, який виконує людина в цей період, усвідомлення якості виконання кожної ролі приводить до формування самоприйняття чи нейприйняття. Якщо відбувається останнє, – формується дифузна ідентичність: тьмяне уявлення особистості про своє місце в родині, групі, спільноті, суспільстві, що в результаті нівелює життєву перспективу. На наступній стадії особистість розв'язує психосоціальні завдання: формує міжособову взаємодію з найближчим оточенням, будує сімейні стосунки. Як зазначено вище, це значно детермінується типом ідентичності, яка сформувалася на попередньому етапі, а також самоприйняттям себе в різних соціальних середовищах. Наступна стадія – найдовша, це найпродуктивніший період людини, яка може досягти неповторності й індивідуальності за умови досягнення гарного балансу між вимогами середовища та прийняття себе. Остання стадія після 60 років – це є рефлексія свого життєвого шляху, яка завершується спокоєм і задоволенням унаслідок прийняття себе й інших або розчаруванням, якщо попередні завдання не були розв'язані. Отже, в теорії Е. Еріксона самоприйняття проходить чіткою лінією на всіх стадіях, набуваючи найяскравіших ознак на п'ятій стадії набуття ідентичності й розвиваючись до кінця життєвого шляху.

У необихевіоризмі питання, близькі до поняття *самоприйняття*, досліджував Альберт Бандура. У його теорії з поняттям *самоприйняття* пов'язане поняття *самоефективність* [5]. Концепція самоефективності належить до вміння людей усвідомлювати свої здібності, вибудовувати поведінку, яка відповідає специфічному завданню або ситуації. На думку А. Бандури, *самоефективність*, або усвідомлена здібність упоратися зі специфічними ситуаціями, впливає на декілька аспектів психосоціального функціонування. Те, як людина оцінює власну ефективність, визначає для неї розширення або обмеження можливості вибору діяльності, зусилля, які їй доведеться докласти для подолання перешкод і фрустрацій, наполегливість, із якою вона буде розв'язувати будь-яке завдання. Отже, самооцінка ефективності впливає на форми поведінки, мотивацію, вибудовуван-

ня поведінки й виникнення емоцій. Окрім поняття *самоефективність*, важливе переживання внутрішніх норм поведінки, які можуть спричинити прийняття чи покарання себе людиною. А. Бандура виводить таку покроковість нейприйняття й судження: проступок–внутрішній дискомфорт–покарання–полегшення. Часто такі покарання мають радикальний характер у вигляді самоушкодження чи постійного обвинувачення людиною себе в кожній ситуації. Окрім фізичного самоушкодження, можуть бути й психічні наслідки: депресія, апатія, знецінювання себе та втрата життєвої перспективи тощо. Водночас учений наголошує на тому, що таке покарання може приводити й до полегшення внутрішнього дискомфорту, оскільки часом воно пом'якшує відчуття провини й породжує схвалення від інших. На наш погляд, у цій теорії порушено питання про баланс між повним самоприйняттям і встановленням меж цього самоприйняття для того, щоб розвиватися й рухатися далі. Основоположники теорії прийняття і зобов'язання [8] наголошують, що істинне самоприйняття активне, а не пасивне споглядання себе, що дає змогу людині адекватно оцінювати свої можливості й здійснювати життєвий шлях.

Значна увага *самоприйняттю* приділена в роботах гуманістичного напрямку. Важлива ідея всіх праць персоналістичного напрямку полягає в тому, що здорова особистість завжди прагне до саморозвитку й самоактуалізації. При цьому самоприйняття визначається як важливий чинник цього процесу.

У гуманістичному підході К. Роджерса проблемі самоприйняття приділено багато уваги [7]. На його думку, *Я* означає процес, систему, яка за своєю природою, є динамічною. У своїх судженнях К. Роджерс значну увагу приділяє мінливості й гнучкості *Я*. Спираючися на поняття *мінливе Я*, К. Роджерс сформулював теорію про те, що люди з народження мають здатність (подібно до інстинктів) до особистісного розвитку.

Така тенденція для них природня та домінуюча. *Я* або «*Я*-концепція» – це розуміння людиною самої себе, яке ґрунтується на життєвому досвіді минулого, подій теперішнього часу та надій на майбутнє.

Одне з важливих понять теорії Роджерса, пов'язане зі самоприйняттям – конгруентність. Учений не розділяє людей на пристосованих або погано пристосованих, хворих чи здорових, нормальних чи ненормальних, замість цього він зазначає про можливість людини спри-

ймати свою реальну ситуацію. Роджерс уводить термін *конгруентність*, який означає точну відповідність між досвідом (те, що людина відчуває), комунікацією (те, яка вона повідомляє про свої почуття й переживання) та усвідомленням (те, що людина помічає). Конгруентність він розглядається як можливість адекватно сприймати й приймати власні комунікації, переживання та досвід [7]. Він опрацював й описав процес формування самоприйняття в дитини під впливом батьків, виокремив взаємозв'язок між самоприйняттям особистості й прийняттям інших, визначив роль самоприйняття для успішного спілкування в психотерапевтичній практиці. Подібно до того, як Е. Фром визначав потребу любові для себе, для любові до інших, К. Роджерс те ж саме довів і для самоприйняття.

А. Маслоу – ще один представник гуманістичного напрямку у психології, який також звертався до проблеми *самоприйняття*. Він вивчав вплив прийняття особистістю деяких своїх внутрішніх якостей та її взаємозв'язок з навколишнім світом. Це поняття розглядається в контексті біологічної аутентичності – ототожнення себе з природою, взаємозв'язку з нею, що є наслідком досягнення людиною пікових переживань різного характеру. А. Маслоу розглядав біологічний аспект самоприйняття. «Індивідуальна біологія людини поза сумнівом є невід'ємною частиною “Реального Я”. Бути собою, бути природним або спонтанним, бути аутентичним, відображати власну ідентичність – це все біологічні формулювання, оскільки вони являють собою власну конституціональну, темпераментальну, анатомічну, неврологічну, гормональну й інстинктивно-мотиваційну природу» [7].

Важливим внеском персоністів у розроблення поняття *самоприйняття* стало використання цього концепту в психотерапевтичній практиці. Потенціал людини стосовно самоприйняття можна розвинути впродовж терапії й навчання: експліцитне навчання, сократівські діалоги, безумовне позитивне трактування терапевта, майндфулнес (усвідомленість). Усі вони залучають той чи той підхід з акцентом на чомусь одному чи інтегрування декількох.

Серед сучасних зарубіжних психологів-дослідників самоприйняття існує згода щодо того, що самоприйняття повинно супроводжувати налаштованість індивіда до самовиправлення негативної поведінки, яка стає на заваді досягнення цілей (щастя, довге життя) та соціального добробуту, коли дії людини не лише не шкодять інтересам інших, а й допомагають добробуту всіх членів спільноти [7].

У вітчизняній літературі центральним поняттям до самоприйняття є поняття *самоствалення*. Започатковане ідеями культурно-історичної теорії, вважається що будь-яка зовнішня подія чи об'єкт буде впливати на особистість, якщо вона пропускатиметься через її індивідуальність. Пізніше ця ідея була про смислову сферу особистості [10]. Отже, будь-які події зовнішнього світу преломлюються крізь психіку особистості й крізь уявлення її про себе. Самоствалення – визначальний чинник ставлення до інших і до світу.

Отже, самоприйняття – це здорове ставлення до самого себе, яке допомагає людям об'єктивно оцінити всі їхні ефективні й неефективні сторони належним чином і прийняти їх неефективні й обмежені сторони як частину своєї особистості. Тому самоприйняття означає прийняття індивідом усіх його позитивних і негативних сторін. Самоприйняття – важливий індикатор психічного здоров'я.

**Висновки та перспективи подальших досліджень.** Результати теоретичного аналізу дають змогу дійти висновків щодо визначення і природи самоприйняття в історії психологічної думки, у т. ч. її філософський період і визначити провідні поняття, за допомогою яких його описували (див. табл. 1).

Таблиця 1

## Концептуальна матриця поняття самоприйняття у науковій літературі

№ з/п	Напрями	Описове поняття	Визначення
1	Християнство	Всепощення	Полюби іншого, як самого себе
2	Буддизм	Радикальне прийняття	Приймай все, що відбувається в поточний момент
3	Теорія реляційних фреймів (Е. Науес)	Реляційні фрейми	Неможливість контролю, лише активне споглядання і усвідомлення
4	Фройдизм, неофройдизм, гуманістичні теорії, необіхевіоризм	<i>Его</i> і <i>суперего</i> ; до себе, від себе й проти себе, повноцінність, ідентичність, ідентичність, конгруентність, самоефективність	Узгодженість між я-реальним та я-ідеальним
5	Вітчизняні теорії	Інтеріоризація, смислова пристрасність, самоствалення	Самоприйняття як частина самоствалення особистості

Результати дослідження дають змогу дійти **висновків** щодо дефініції поняття *самоприйняття* (яке переважно ґрунтується на теорії самоприйняття Л. Шепарда, водночас містить певні уточнення з урахуванням зарубіжного й вітчизняного досвіду) і яким ми будемо послуговуватися в подальшій роботі: *самоприйняття* – це складова частина психологічного благополуччя людини, яка ґрунтується на саморозумінні, реалістичному, хоча й суб'єктивному усвідомленні своїх сильних і слабких властивостей та рис. Самоприйняття значною мірою збігається з позитивним ставленням до себе як до унікальної індивідуальності, супроводжується гарним самопочуттям, необхідний чинник психічного здоров'я. У клінічній психології самоприйняття – основа для різних психотерапевтичних практик і передбачає толерування себе у сукупності своїх позитивних і негативних сторін. Оскільки в переважній більшості наукової літератури самоприйняття тлумачать як складник психологічного благополуччя, **перспективним** вважаємо дослідження самоприйняття як основи психологічного благополуччя.

### *Література*

1. Глива Є. Вступ до психотерапії / Є. Глива. – Острог ; Київ : Острозька академія ; Кондор, 2004. – 530 с.  
Gliva Ye. Vstup do psikhoterapii [Introduction to Psychotherapy]. / Ye. Gliva. – Ostroh ; Kyiv : Ostrozka akademiya ; Kondor, 2004. – 530 s.
2. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон. – М. : Флинта, 2006. – 342 с.  
Erikson E. Identichnost: yunost i crisis [Youth i Crisis] / E. Erikson. – M. : Flinta, 2006. – 342 s.
3. Фрейд З. Я и Оно / З. Фрейд. – М. : МПО «МЕТТЭМ», 1990. – 56 с.  
Freud Z. Ya i Ono [Ego and Super-ego] / Z. Freud. – M. : MPO "METTEM", 1990. – 56 s.
4. Хорни К. Невроз и личностный рост. Борьба за самоосуществление / К. Хорни. – СПб. : Вост.-европ. ин-т психоанализа и БСК, 1997. – 316 с.  
Horni K. Nevroz i lichnostnyy rost. Borba za samoosushchestvleniye [Neurosis and Personal Growth. Struggle for Self-existence] / K. Horni. – SPb. : Vost.-yevrop. in-t psykhoanalisa, 1997. – 316 s.
5. Bandura A. Social cognitive theory of self-regulation. Organizational Behavior and Human Decision Processes, 50 / A. Bandura. – 1991. – P. 248–287.
6. Self-Acceptance in Buddhism and Psychotherapy / D. David, S. Lynn, J. Das, Lama Surya // The Strength of Self-Acceptance: Theory, Practice and Research, M. E. Bernard (ed.). – 2013. – P. 19–38.
7. Gould J. A. Classic Philisophical Questions / J. A. Gould. – Columbus : Bell and Howell Company, 1978. – 671 p.

8. Hayes S. C. Relational Frame Theory: A Post-Skinnerian account of human language and cognition / S. C. Hayes, D. Barnes-Holmes & B. Roche (eds.). – New York : Plenum Press, 2001. – 502 p.
9. Shepard L. A. Self-acceptance: The evaluative component of the self-concept construct / L. A. Shepard // American Educational Research Journal. – 1978. – № 16 (2). – P. 139–160.
10. Zasiékina L. Psycholinguistic reorganization of individual traumatic memory / L. Zasiékina // East European Journal of Psycholinguistics. – 2014. – Vol. 2. – P. 87–94.

УДК 37.03

**Л. В. Засєкіна**

Received: November 15, 2016

Revised: January 21, 2017

Accepted: February 10, 2017

## **ІНТЕЛЕКТ ЯК ЧИННИК ЕФЕКТИВНОЇ МІЖКУЛЬТУРНОЇ ВЗАЄМОДІЇ**

У статті відображено результати теоретико-емпіричного дослідження культурного інтелекту юнаків у прикордонних регіонах України й Польщі. Запропоновано визначення культурного інтелекту як індивідуальній здатності ефективно взаємодіяти в полікультурному середовищі. Зіставлено зарубіжні моделі культурного інтелекту й авторську модель індивідуального інтелекту, у якій виділено соціокультурний рівень. Результати емпіричного дослідження метакогнітивного, когнітивного, мотиваційного й поведінкового компонентів культурного інтелекту юнаків засвідчує зв'язок білінгвізму, спеціалізації з іноземних мов у професійній підготовці, проживання в прикордонному регіоні з показниками культурного інтелекту. Результати зіставного аналізу показників різних компонентів культурного інтелекту юнаків, які проживають у прикордонних регіонах, і тих, хто мешкає в дистантних від кордону областях, за допомогою *t*-критерію Ст'юдента, засвідчують, що є значущі відмінності в показниках метакогнітивного компонента й мотиваційного (у юнаків з прикордонних регіонів вони вищі). Отож, є відмінності лише в усвідомленні наявних знань про іншу культуру й потребу розширювати свої знання для ефективної взаємодії в полікультурному середовищі, а в реальній міжкультурній поведінці значущих відмінностей не виявлено. Інакше кажучи, культурний інтелект більшою мірою зосереджений у потенціальній, ніж активній зоні функціонування особистості. Також не виявлено значущого взаємозв'язку між наявністю зару-



біжного досвіду й кількістю поїздок за кордон та показниками культурного інтелекту. Окреслено важливість у мікро (змішані шлюби, психотерапевтична взаємодія), мезо (міжнародні організації) та макросередовищах (геополітична взаємодія) та потреба розвитку культурного інтелекту юнаків у прикордонних регіонах України й Польщі.

**Ключові слова:** культурний інтелект, соціокультурний рівень інтелекту, архетипний, національно-культурний, когнітивний, метакогнітивний, мотиваційний, поведінковий компоненти інтелекту.

**Zasiekina L. V. Intelligence as a Factor of Efficient Cross-Cultural Interaction.** The results of theoretical and empirical study of cultural intelligence of youth in transborder regions of Ukraine and Poland are highlighted in the article. The definition of cultural intelligence is suggested as individual ability to interact efficiently in poly-cultural environment. The modern models of cultural intelligence and social-cultural level of individual intelligence in the author's model are compared. The results of the empirical study of metacognitive, cognitive, motivational and behavioral components show the correlation between indices of bilingualism, professional training in foreign languages departments, living in the transborder regions of Ukraine and different components of cultural intelligence. The comparative analysis of the different components of cultural intelligence shows that the representatives of transborder regions have higher indices in the motivational and metacognitive components and represent the higher awareness of necessity to develop cultural intelligence. However there are no differences between subjects in real cross-cultural interaction, expressed in the similar level of behavioral component of cultural intelligence. There are also no differences between the indices of cultural intelligence and frequency of the trips abroad. The necessity of cultural intelligence in micro (family, clinical settings), meso- (international organizations) and macro settings (geopolitical interaction) are described and primary ways of cultural intelligence development of youth in transborder regions of Ukraine and Poland are outlined.

**Key words:** cultural intelligence, social-cultural level of individual intelligence, archetypical, national-cultural, metacognitive, cognitive, motivational and behavioral components of intelligence.

**Засекина Л. В. Интеллект как фактор эффективного кросс-культурного взаимодействия.** В статье отображены результаты теоретического и эмпирического исследования культурного интеллекта юношей в пограничных регионах Украины и Польши. Предложено определение культурного интеллекта как индивидуальной способности личности эффективно взаимодействовать в поликультурных средах. Результаты эмпирического исследования метакогнитивного, когнитивного, мотивационного и поведенческого компонентов культурного интеллекта юношей свидетельствуют про связь билингвизма, профессиональной подготовки на факультетах иностранных языков, проживания в пограничном регионе с показателями культурного интеллекта. Результаты сравнительного анализа разных компонентов культурного интеллекта показали, что у жителей пограничных регионов выше показатели метакогнитив-

ного и мотивационного компонентов. Иначе говоря, существуют значимые отличия в осознании необходимости повышения поликультурной компетенции. В то же время одинаковый уровень поведенческого компонента показывает, что в реальном поведении такие отличия отсутствуют. Таким образом, можем говорить о значимых отличиях в потенциальных ресурсах культурного интеллекта, а не в его активе. Также не выявлены значимые связи между показателями культурного интеллекта и частотой поездок за границу. Определены необходимость развития культурного интеллекта в микро (семья, психотерапевтический альянс), мезо- (международные организации) и макросредах (геополитические отношения).

**Ключевые слова:** культурный интеллект, социокультурный уровень интеллекта, архетипический, национально-культурный, когнитивный, метакогнитивный, мотивационный, поведенческий компоненты интеллекта.

**Постановка наукової проблеми та її значення.** У ситуації світової глобалізації, яка торкається всіх сфер суспільного життя, надзвичайно важливою постає якісна міжособова взаємодія в полікультурному середовищі. Потреба комунікації з представниками різних національно-культурних просторів пронизує всі галузі суспільства: освітню, економічну, медичну, політичну. Провідні принципи академічної мобільності та створення міжнародних освітніх консорціумів дедалі глибше урізноманітнюють освітнє середовище сучасних університетів, принципи економічної співпраці розширюють формат діяльності міжнародних корпорацій, порушуючи питання розвитку глобального лідерства й управління. Пожвавлення міграційних тенденцій у світі спричиняє появу значної кількості національно-змішаних шлюбів і міжкультурну співпрацю в різних площинах від побутово-соціальної до лікарсько-терапевтичної, у яких учасниками співпраці є представники різних культур.

Особливо гостро проблема міжкультурної взаємодії активізується в прикордонних регіонах, до яких належить і Волинь. Загострення питання щодо збереження державних кордонів й утримання незалежності України зумовило не лише зміцнення громадянської позиції більшості українців, а й поглибило повсякденну й наукову рефлексію про те, хто є хто по різні кордони України, що ми знаємо про наших сусідів, про провідні закони полікультурного існування та їх утілення в прикордонних регіонах.

Варто зазначити про важливу роль різних галузей психології для підтримки й супроводу українців у період трансформації українського суспільства. Результати психологічних пошуків із цих напрямів широко висвітлюють у наукових публікаціях, обговорюють на

наукових заходах та в ЗМІ. За цим проглядається майже повна відсутність у цих обговореннях представників когнітивної й культурної психології, які можуть, якщо й не надати відповіді, то принаймні поставити запитання про те, як компетенції впливають на індивідуальну поведінку в полікультурному контексті. Ці запитання й відповіді набувають особливої значущості в полікультурних спільнотах із наявністю державно регульованого бі- чи полілінгвізму (до яких належить і Україна), а також у прикордонних регіонах нашої країни.

Запропонована стаття відображає один із напрямів наукової рефлексії полікультурної поведінки юнаків у прикордонних регіонах України й Польщі, а головним дослідницьким предметом такої наукової рефлексії слугує культурний інтелект як психологічний феномен.

**Мета статті** – теоретико-емпіричне обґрунтування поняття *культурний інтелект*, а також установлення особливостей його прояву в юнаків у прикордонних регіонах України й Польщі.

**Аналіз досліджень цієї проблеми.** Поняття *культурний інтелект* уперше введено 2003 р. й ґрунтовно операціоналізовано на теоретичному й емпіричному рівнях 2008-го р. [7]. *P. C. Early, S. Ang* тлумачать культурний інтелект як здатність індивіда ефективно функціонувати в ситуаціях культурної різноманітності [5]. Для інструментального виміру культурного інтелекту вчені запропонувати коефіцієнт культурного інтелекту CQ. Саме останній дає змогу передбачити, наскільки особа буде поводитись ефективно в полікультурних контекстах.

*P. C. Early, S. Ang* розробили чотиривимірну модель культурного інтелекту, яка складається з таких компонентів: метакогнітивного, когнітивного, мотиваційного, поведінкового та вимірюється загальним показником – CQ [6].

*Метакогнітивний компонент* відображає індивідуальну здатність усвідомлювати особливості власної міжособистісної взаємодії в полікультурному середовищі. Отож метакогнітивний компонент відображає, як людина освоює й розуміє знання про культуру, а також використовує стратегії планування, моніторингу й контролю в утворенні ментальних моделей про певні культурні норми чи конкретну спільноту людей. Варто зазначити, що зміст метакогнітивного компонента повністю збігається із ідеями *J. Flavell* про сутність і функції метакогніції, лише у цьому випадку вона занурена полікультурний контекст [6].

*Когнітивний компонент* відображає наявні знання особи про норми, практики, традиції, прийняті в різних країнах, які набуваються в умовах розширення особистісного чи освітнього досвіду. Отож ког-

нітивний компонент відображає індивідуальний рівень знань про іншу культуру й культурне середовище.

У культурній антропології *H. C. Triandis* зазначає: незважаючи на значні відмінності в культурах, на вищому рівні абстракції можна визначити провідні культурні універсалиї [8]. До них автори відносять економічну (виробничо-постачальну-споживацьку поведінку), соціальну (макро- і мікросередовища, зокрема інститути сім'ї, виховання), політичну та юридичну системи (запобігання анархії й дотримання соціальних та державних норм), комунікаційну систему (вербальну й невербальну поведінку), систему надприродних вірувань (для пояснення незрозумілих феноменів).

*Мотиваційний* компонент відображає індивідуальну здатність перенаправити власну увагу й енергію, аби виробити ефективну поведінку в полікультурних ситуаціях взаємодії. *P. C. Early, S. Ang* розглядають мотиваційний компонент культурного інтелекту як особливу форму прояву самоефективності та внутрішньої мотивації до взаємодії в крос-культурних ситуаціях [5].

*Поведінковий компонент* відображає індивідуальну здатність виявляти ефективну вербальну й невербальну поведінку під час взаємодії в різних полікультурних ситуаціях. На думку авторів моделі, поведінковий компонент відіграє провідну роль, адже саме він відображає найважливіші риси соціальної взаємодії. І хоча вербальна поведінка – експлікована, невербальна також важлива, оскільки вона відображає імпліцитні і непомітні, на перший погляд, особливості поведінкового компонента культурного інтелекту.

Запропонована модель культурного інтелекту була апробована в різних експериментальних умовах, в результаті чого були встановлені значущі позитивні кореляційні зв'язки між досвідом роботи в міжнародних організаціях чи за кордоном і показниками метакогнітивного, когнітивного й поведінкового компонентів культурного інтелекту; міжнародними контактами й показниками когнітивного й поведінкового компонентів; знанням іноземної мови й показниками когнітивного і поведінкового компонентів культурного інтелекту; різноманітністю соціальної взаємодії (із різними соціальними групами) та показниками метакогнітивного, когнітивного і поведінкового компонентів [7].

Результати досліджень *S. Ang* та інших учених свідчать про наявність значущих кореляційних зв'язків між рисами Великої п'ятірки та різними компонентами CQ [3]. Зокрема, сумлінність позитивно корелює з метакогнітивним компонентом, доброзичливість – із пове-

дінковим; емоційна стійкість негативно корелює з поведінковим компонентом CQ; екстраверсія позитивно корелює із когнітивним, мотиваційним і поведінковими компонентами; і відкритість до досвіду позитивно корелює з усіма компонентами CQ [7].

Серед сучасних напрямів прикладного використання моделі культурного інтелекту виокремлюються дослідження впливу культурного інтелекту на феномен локального і глобального лідерства, ефективної професійної діяльності в міжнародних організаціях, крос-культурну адаптацію, етнічну й глобальну ідентичність у міжнародних командах, міжкультурну психотерапевтичну компетентність і ефективність [8].

Іншу модель інтелекту, яка охоплює рівень культурного інтелекту, учені розробили 2005 р. [9]. У конструюванні моделі індивідуального інтелекту ми виходили з того, що в людини навряд чи може бути велика кількість різних інтелектів: академічного, практичного, емоційного, соціального, культурного тощо. Натомість пропонуємо єдину модель інтелекту, яка містить різні структури й процеси, які відповідають за розв'язання різних завдань, що потребує актуальна ситуація. При цьому інтелект тлумачать як пізнавальну здатність до всіх рівнів психічного відображення дійсності (інтуїтивно-чуттєвого, абстрактного), її узагальнення та перетворення, яка пронизує різноманітні сфери особистісного буття людини (академічного, соціального, професійного, полі-культурного тощо) та визначає траєкторію її пізнавальної активності. Отже, у контексті ефективної активності в полікультурному середовищі, важливими є структури, які забезпечують цю ефективність.

В авторській моделі інтелекту ці структури представлені на соціокультурному рівні інтелекту. Соціокультурний рівень інтелекту представлений універсальними категоріями людського пізнання, прототипами цих категорій та етнічними стереотипами, які виражають специфіку національного ментального простору носіїв різних культур.

Результати теоретичних узагальнень щодо існування окремих інтелектуальних структур, які представляють культурний інтелект (*P. Early, S. Ang*) [5] чи соціокультурний рівень інтелекту (*Л. Засекіна*) [9], дають змогу перейти до емпіричного дослідження цих структур осіб, які проживають у прикордонних регіонах України й Польщі. Як зазначали вище, цей вид чи рівень інтелекту відіграє провідну роль для оптимального транскордонного співробітництва й гармонійного співіснування держав та спільнот загалом.

**Емпіричне дослідження.** Методологічною основою дослідження культурного інтелекту слугували основні ідеї теорії культурного інтелекту [6].

Оскільки предметом нашого дослідження є ефективність полікультурної взаємодії осіб, які проживають у прикордонних регіонах України й Польщі, виявлення рівня культурного інтелекту цих осіб у сукупності когнітивного, метакогнітивного, мотиваційного, поведінкового блоків (модель *P. Early, S. Ang*) постало наступним завданням емпіричного дослідження.

Процес і результати адаптації й стандартизації методики відповідають основним вимогам експериментальної психології та відображені в наших попередніх роботах [1].

У дослідженні взяли участь 84 особи, серед них особи, які проживають у прикордонних регіонах (Волинська та Львівська області) – 42 особи (відповідно 50 %) та особи, які проживають в інших областях України (Рівненська, Київська, Херсонська, Запорізька, Тернопільська, Хмельницька) – 42 особи (50 %). Усі досліджувані – студенти вищих навчальних закладів, віковий діапазон від 18 до 25 років.

Незалежними змінними в дослідженні слугували показники продуктивного білінгвізму, який визначали за методикою вільного асоціативного експерименту [2]; кількість поїздок за кордон; область проживання (прикордонний / дистантний від кордону) регіон; спеціальність навчання (спеціальності іноземних мов / немовні спеціальності).

Результати кореляційного аналізу показників продуктивного білінгвізму й різних компонентів культурного інтелекту викладено в табл. 1. Оскільки за критерієм Колмогорова-Смирнова розподіл даних тяжіє до нормального, для кореляційного аналізу використовувався коефіцієнт кореляції Пірсона.

Таблиця 1

**Результати кореляційного аналізу показників продуктивного білінгвізму та компонентів культурного інтелекту**

Рівні значущості	Білінгвізм	Метакогнітивний	Когнітивний	Мотиваційний	Поведінковий
Білінгвізм	1	0,201	0,381*	0,294*	0,123
Метакогнітивний	0,200	1	0,303*	0,485**	0,463**
Когнітивний	0,381**	0,303**	1	0,270*	0,317**
Мотиваційний	0,294*	0,485**	0,270*	1	0,360**
Поведінковий	0,123	0,463*	0,327*	0,360**	1

Примітка: \* $p < 0,05$ ; \*\* $p < 0,01$ .

Із табл. 1 випливає, що значущі кореляційні зв'язки простежуються між показниками білінгвізму й когнітивним ( $r = 0,381, p < 0,01$ ) і мотиваційним ( $r = 0,294, p < 0,05$ ) компонентами. Отже, іншомовна активність безпосередньо пов'язана зі знаннями про іншу культуру, її норми, традиції, звичаї, а також бажанням докласти зусиль для поповнення цих знань. Це узгоджується зі значущими відмінностями в показниках сформованості різних компонентів культурного інтелекту в студентів іншомовних і немовних спеціальностей. Так, значущі відмінності в студентів іншомовних і немовних спеціальностей, за критерієм Стьюдента, простежуються в показниках метакогнітивного компонента (відповідно, 20,53 та 18,14;  $t = 2,045, p < 0,05$ ); когнітивного (відповідно, 25,31 та 23,09;  $t = 2,115, p < 0,05$ ); мотиваційного (відповідно, 30,47 і 26,89;  $t = 2,085, p < 0,05$ ); поведінкового (відповідно, 27,68 і 24,00;  $t = 2,974, p < 0,05$ ) компонентів. Отже, навчання на іншомовних спеціальностях значно підвищує сформованість усіх компонентів культурного інтелекту, формуючи готовність майбутніх фахівців до широкої полікультурної взаємодії. Такі результати узгоджуються з результатами зарубіжних досліджень, зокрема *L. Shannon, T. Begley*, про взаємозв'язок процесу оволодіння іноземними мовами зі сформованістю когнітивного й поведінкового компонентів [7]. Розширення цього зв'язку метакогнітивним і мотиваційним компонентом в українських студентів пов'язуємо із сильною мотивацією виїхати за кордон і здатністю вітчизняної вищої освіти розвивати метакогнітивні здібності загалом.

Одним із припущень нашого дослідження була гіпотеза про те, що юнаки, які проживають у прикордонних регіонах, мають вищі показники культурного інтелекту, оскільки частіше мають нагоду їздити закордон. У цьому дослідженні нас цікавила полікультурна взаємодія юнаків у прикордонних регіонах України й Польщі. Результати зіставного аналізу показників різних компонентів культурного інтелекту юнаків, які проживають у прикордонних регіонах, і тих, хто мешкає в дистантних від кордону областях, за допомогою  $t$ -критерію Стьюдента, засвідчує, що є значущі відмінності в показниках метакогнітивного компонента (відповідно, 19,76 та 17,60;  $t = 2,045, p < 0,05$ ) і мотиваційного компонента (відповідно, 29,29 та 26,12;  $t = 3,182, p < 0,001$ ). Отже, є відмінності лише в усвідомленні наявних знань про іншу культуру та потреби розширювати свої знання для ефективної взаємодії в полікультурному середовищі. Примітно, що в реальній

міжкультурній поведінці значущих відмінностей не виявлено. Інакше кажучи, культурний інтелект більшою мірою зосереджений у потенціальній ніж активній зоні функціонування особистості.

Також не виявлено значущого взаємозв'язку між наявністю зарубіжного досвіду й кількістю поїздок за кордон і показниками культурного інтелекту. Такі результати не узгоджуються з результатами дослідження L. Shannon та T. Begley, відповідно до яких зарубіжний досвід впливає на сформованість метакогнітивного, мотиваційного, поведінкового компонентів [7]. Тому важливим змістовим наповненням цієї незалежної змінної в подальших дослідженнях вважаємо не лише кількість виїздів закордон, а й термін перебування, і головно мету поїдки. Адже не усі закордонні відрядження передбачають широку полікультурну взаємодію й формування досвіду міжнародної співпраці.

Отже, результати здійсненого теоретико-емпіричного дослідження культурного інтелекту дає змогу дійти **висновків** про те, що це важливий психічний феномен, який виражає здатність людини до ефективної взаємодії в полікультурному середовищі. Відтак набуває статусу особистісного конструкту.

Надзвичайної важливості культурний інтелект має в крос-культурній взаємодії в *мікросередовищах*. Наприклад, у родині, де чоловік і дружина – представники різних культур, або в психотерапії, якщо психотерапевт і клієнт мають різні культурні корені. Адже представники різних релігійних конфесій, етносів і культур мають різні способи виявлення травматичних реакцій. Приміром, у деяких дітей із Латиноамериканських країн посттравматичний стресовий розлад може виявлятися у формі *susto* (укр. «страх», «утрата душі»), – як ілюзія відокремлення душі від тіла, що викликає різні соматичні симптоми, порушення сну, загальмованість реакцій. В індіанців може простежуватися хвороба марення (людина занурена у світ смерті й постійно скаржиться на погані сни, почуття небезпеки, страху, безнадії) [4].

Не менш важливі прояви культурного інтелекту в *мезосередовищах*, наприклад, у міжнародній взаємодії в різних організаціях, де кожен із представників – носій конкретних поглядів, традицій, правил тощо. Управління цими організаціями, налагодження корпоративної культури потребує високосформованих усіх компонентів культурного інтелекту. В сучасних умовах України прояви культурного інтелекту



в мезасередовищах також простежуємо внаслідок процесів вимушеної міграції, у межах якої необхідна ефективна адаптація представників Сходу України до культури її західних регіонів.

*Макросередовища* потребують також високорозвиненого культурного інтелекту, адже взаємодія різних націй на державних рівнях, урегулювання дотримання незалежності кожної з держав світу, повага до її національної культури й різних видів автономії – першочергове завдання світу у ХХІ ст. Установлення балансу між дотриманням і збереженням національної ідентичності, з одного боку, і повагою та безумовним прийняттям інших культур – з іншого вихідним пунктом мирного співіснування в макросередовищах. Межа між національною ідентичністю й етнічною толерантністю доволі хитка, тому її знаходження є важливою не лише суспільною, а й особистісною справою кожної людини. Гармонійне поєднання національної ідентичності й інтернаціональної толерантності бере початок передусім у співіснуванні держав у прикордонних регіонах, в ефективній співпраці представників цих регіонів, і значною мірою забезпечується культурним інтелектом мешканців цих регіонів.

Результати проведеного емпіричного дослідження засвідчують потребу розвитку культурного інтелекту (зокрема його когнітивного й поведінкового компонентів) юнаків у прикордонних регіонах України й Польщі, передусім через залучення їх до реальної активної співпраці та збагачення знань про культуру іншої країни шляхом упровадження програм наукового, студентського, громадського обміну, розширення мережі глобального лідерства, проведення мовних літніх шкіл, запровадження академічних програм подвійних дипломів тощо.

**Перспективами подальших досліджень** вважаємо вивчення культурного інтелекту юнаків Польщі, які проживають у прикордонних регіонах з Україною, а також розроблення й впровадження комплексних програм, спрямованих на розвиток культурного інтелекту юнаків у прикордонних регіонах України й Польщі.

### *Література*

1. Засекіна Л. В. Адаптація і стандартизація опитувальника для діагностики культурного інтелекту / Л. В. Засекіна // Актуальні проблеми загальної та соціальної психології : зб. наук. ст. / за ред. Л. В. Засекіної та ін. – Луцьк : ПП Іванюк В. П., 2016. – С. 7–11.  
Zasyekina L. V. Adaptatsiya i standartyzatsiya opytuvalnyka dlya diagnostyky kulturnogo intelektu [Adaptation and standardization of questioner for cultural intelligence] / Aktualni problemy zahalnoyi i sotsialnoyi psykhologii : zb. nauk. st. / ed. L. V. Zasyekina. – Lutsk : PP Ivanyuk V. P., 2016. – S. 7–11.

2. Практикум по экспериментальной и прикладной психологии / под ред. А. А. Крылова, С. А. Маничева. – СПб. : Питер, 2000. – 560 с.  
Praktikum po eksperimentalnoy i prikladnoy psikhologii [Handbook for experimental psychology] / ed. A. A. Krylova, S. A. Manicheva. – SPb. : Piter, 2000. – 560 s.
3. Personality correlates of the four-factor model of cultural intelligence / S. Ang, Van Dyne, L. & C. Koh // Group and Organization Management. – 2006. – 31. – P. 100–123.
4. Cohen J. A. Treating trauma and traumatic grief in children and adolescents / J. A. Cohen, A. P. Mannarino, E. Deblinger. – N. Y. : Guilford Publication Inc., 2006. – 256 p.
5. Early P. C. Cultural intelligence: Individual interaction within cultures / P. C. Early, S. Ang. – Palo Alto, CA : Stanford University Press, 2003. – 314 p.
6. Flavell J. H. Metacognition and cognitive monitoring: a new area of cognitive-developmental inquiry / J. H. Flavell // American Psychologist. – 1979. – 34. – P. 906–911.
7. Handbook of cultural intelligence: theory, measurement and applications / ed. by S. Ang & L. V. Dyne. – New York : M. E. Sharpe, Armonk, 2008. – 414 p.
8. Triandis H. C. Culture specific assimilators / H. C. Triandis // Intercultural. Source book: Cross-cultural training methods / S. M. Fowler (ed.). – Yarmouth, ME : Intercultural Press, 1995. – P. 179–186.
9. Zasiiekina L. Language and culture impact on individual intelligence. Challenging Tasks for Psycholinguistics in the New Century / L. Zasiiekina. – Katowice : University of Silesia, 2007. – P. 256–262.

УДК 159.9:[37.016:811]:615.851

**Х. Ю. Хворост**

Received: December 02, 2016

Revised: February 20, 2017

Accepted: March 12, 2017

## **ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ АРТ-ТЕРАПЕВТИЧНИХ ЗАСОБІВ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ**

У статті звернено увагу на роль арт-терапії у процесі навчання іноземної мови. Подано результати теоретичного та емпіричного досліджень психологічного потенціалу арт-терапевтичних засобів у процесі навчання іноземної мови. Розглянуто основні історичні аспекти розвитку арт-терапії як психологічної науки та її інструментарію. Визначено специфіку арт-терапевтичних засобів у процесі навчання мови. Обґрунтовано використання художніх терапевтичних засобів, урахувавши те, що арт-терапевтичний матеріал у навчанні може бути різноманітним. Запропоновано докладно розглянути можливості використання

---

© Хворост Х. Ю., 2017

арт-терапевтичних засобів у роботі, із представленням результатів практичної діяльності автора та висновків теоретичних розробок у цій царині. У статті запропоновано деякі авторські техніки, що їх використовували у процесі навчання іноземних мов (англійської та французької) серед різних вікових категорій. Результати практичних напрацювань засвідчили значимість та ефективність використання запропонованих автором арт-терапевтичних засобів. Отримані показники дадуть можливість педагогу, психологу чи консультанту, вибудувати майбутню ефективну траєкторію розвитку якісного навчання мови; а конкретній особистості – у процесі самостійного вивчення мови, в умовах сучасного культурно-історичного та освітнього простору. Результати застосування арт-терапевтичних засобів у процесі навчання іноземної мови, запропоновані автором, показали важливість та ефективність їх використання.

**Ключові слова:** арт-терапевтичні засоби, процес навчання, іноземна мова, креативність.

**Khvorost Kh. Yu. Psychological Potential of Art-Therapeutic Media in the Process of Foreign Language Training.** The article focuses on the role of art therapy in the process of learning a foreign language. The results of theoretical and empirical researches of the psychological potential of art-therapeutic means in the process of learning a foreign language are presented. The main historical aspects of the development of art therapy as a psychological science and its tools are considered. A review of art-therapeutic techniques for the effective teaching of a foreign language is proposed. The specifics of art-therapeutic means are used in the process of language studying. The use of artistic therapeutic means are grounded, taking into account the fact that the art therapy materials in the study can be diverse. It is proposed to consider in detail the possibilities of using art-therapeutic means in the work, with the presentation of author's applied results, and the abstracts of theoretical knowledge in this field. The article proposes some author's techniques of language studying, used in the process of teaching foreign languages (English and French) among different age categories. The obtained indicators will enable the teacher or coach to build a future effective trajectory for the development of qualified education in the process of language teaching; or a particular person, in the process of language learning independently, in the conditions of modern cultural, historical, and educational areas. The results of practical work presented in this article showed the significance and effectiveness of art-therapeutic tools usage, offered by the author in the process of teaching a foreign language.

**Key words:** art-therapeutic means, study process, foreign language, creativity.

**Хворост К. Ю. Психологический потенциал арт-терапевтических средств в процессе обучения иностранному языку.** В статье обращается внимание на роль арт-терапии в процессе изучения иностранного языка. Представлены результаты теоретического и эмпирического исследований психологического потенциала арт-терапевтических средств в процессе изучения иностранного языка. Рассмотрены основные исторические аспекты развития арт-терапии как психологической науки и ее инструментария. Определена специфика арт-терапевтических средств при использовании в процессе изучения языка. Обос-

новано використання художественних терапевтичних засобів, з урахуванням того, що арт-терапевтичний матеріал в навчанні може бути різноманітним. Пропонується детально розглянути можливості використання арт-терапевтичних засобів в роботі, з представленням результатів практичної діяльності автора і висновків теоретичних розробок в цій області. В статті запропоновані деякі авторські техніки роботи з вивченням мови, які використовуються автором в процесі навчання іноземними мовами (англійська і французька) серед різних вікових категорій. Отримані показники дозволяють педагогу, психологу або консультанту вибудувати майбутню ефективну траєкторію розвитку якісного навчання мові; а конкретній особистості – в процесі самостійного вивчення мови в умовах сучасного культурно-історичного і освітнього простору. Викладені в статті результати практичних робіт показали значущість і ефективність використання запропонованих автором арт-терапевтичних засобів в процесі навчання іноземній мові.

**Ключові слова:** арт-терапевтичні засоби, процес вивчення, іноземна мова, креативність.

**Постановка наукової проблеми та її значення.** Сьогодні особистість перебуває в досить мінливому та багатопольовому світі, світі швидких інформаційно-психологічних та соціокультурних змін. Особистісний простір її життєдіяльності, психологічного та фізичного здоров'я, професійного розвитку та навчальної діяльності зазнають значних швидких трансформацій. У зв'язку з цим загострилася проблема навчальної діяльності. Дедалі більше учених вказують на виснаженість класичної психолого-педагогічної парадигми, що проявляється в беспорядності та неефективності вітчизняної системи освіти в сучасній ситуації глобальних виробничих, технічних і соціокультурних перетворень [5, с. 343]. У результаті виникають нові завдання та функції для забезпечення більш ефективної психолого-педагогічної навчальної діяльності. Ці функції досить розмиті та не завжди ефективні й адекватно усвідомлені. Визначення новітніх засобів, що забезпечуватимуть більшу ефективність навчальної діяльності, особливо в процесі вивчення іноземної мови, є одним із ключових завдань сучасної психології.

Отже, очевидна потреба пошуку нових засобів та концепцій організації навчального процесу вивчення іноземних мов на більш ефективному та оптимальному рівні, що сприятиме швидшому та мобільнішому оволодінню іноземною інформацією, з урахуванням якісних змін та із максимальним послабленням впливу стресу на організм людини у зв'язку зі швидкими змінами суспільного життя і технологій як таких.

Розробка нових інноваційних засобів та технік у мовленнєво-навчальному процесі перебуває на стадії постійної розробки та оптимізації, особливо останніми роками. Визначення оптимального психологічного потенціалу засобів у процесі навчання, що забезпечить успішне виконання поставлених завдань із вивчення нової мови, відмінної від мови носія, є одним із ключових завдань сучасної психологічної науки. Цим і зумовлена актуальність нашого дослідження.

**Аналіз досліджень цієї проблеми.** Питання вивчення арт-терапії, її змістовне та функціональне наповнення викликало інтерес і було предметом вивчення багатьох представників психологічної науки, особливо починаючи із середини ХХ ст., коли арт-терапія уже сформувалася в повноцінну дисципліну (А. Hill, 1938; Н. Prinzhorn, 1922/1995; Е. Kramer, 1944; М. Naumburg, 1973; R. Vick, 2003 та ін.) [7].

Сучасні українські вчені зупинилися на вивченні компонентного складу та потенціалу арт-терапевтичних засобів у навчальній діяльності (Т. А. Бородулькіна, 2016; І. М. Грицюк, 2016; Л. В. Засєкіна, 2017, В. В. Назаревич, 2017; Н. Е. Пурнис, 2008; Е. С. Романова, 2001; Х. Ю. Шишкіна, 2015, О. Г. Ставицька, 2016;) [1; 3; 4; 7].

У сучасній зарубіжній психології вивчення впливу арт-терапевтичних засобів уключено в контекст дослідження факторів їх ефективності в терапії та навчанні (J. Drake, 2012; А. Hongo, 2015, М. Junge, 2010, V. Lusebrink, 2010; J. Potash, 2013; D. Seldowitz, 2016).

За визначенням Американської асоціації арт-терапевтів (ААТА), арт-терапія є формою психотерапії серед людей, які зацікавлені в особистісному розвитку чи вчать вирішувати повсякденні життєві ситуації, або серед осіб, які пережили травму чи хворобу. Під час процесу творення мистецтва й осмислення самого творчого процесу та засобів людина здатна розвинути здібності, які підвищують пізнавальну функцію мозку, покращують поінформованість про себе та інших, а також допомагають індивіду подолати стрес, болісні симптоми, обмеження у зв'язку із хворобою чи інвалідністю [7, с. 1].

Арт-терапія як окрема наука доволі молода. Її розвиток може бути розглянуто як формальне використання давньої суспільної традиції, на яку вплинули інтелектуальні та соціальні тенденції ХХ ст. [10]. Адже, людина почала використовувати мистецтво ще від початку історії людства як засіб вираження думок та ідей (найдавніші наскельні малюнки були створені на території сучасної Іспанії 40 тис. років тому в Оріньякський період). Так мистецтво стало засобом самовираження та людського символізму. Однак лише в 1920–1940-х рр.

терапевтичне застосування мистецтва було виокремлене та розвинене в окрему дисципліну – арт-терапію, яка об'єднала психологію та мистецтво. Дисципліна зародилася незалежно в Америці та Європі. Отож у середині ХХ ст. дослідники почали вживати термін «арт-терапія», описуючи свою роботу з клієнтами. Родоначальником арт-терапії в Англії вважають Адріана Хілла, який перший звернувся до застосування мистецтва як терапії. Перебуваючи на лікуванні в санаторії, художник запропонував узяти участь у мистецькому проекті пацієнтам, хворим на туберкульоз. Подальші результати арт-терапевт виклав у своїй книзі «Мистецтво проти хвороби». Його колегою у цій галузі став Едвард Адамсон, який працював з Адріаном Хіллом над довготерміновим проектом із пацієнтами в лікарнях, репрезентуючи вже нову галузь – арт-терапію. Він продовжував працювати в цьому напрямі й створив студію, де клієнти могли вільно творити мистецтво без будь-яких коментарів та оцінок. Він був прихильником неінтервенційної арт-терапії, коли клієнти займалися мистецтвом більше для особистого самовираження, ніж для психологічного інтерпретування клініцистом. Протягом своєї кар'єри Едвард Адамсон презентував понад 100 тис. арт-продуктів своїх підопічних. Він прагнув сформувати краще розуміння креативності та сприяння, підтримував клієнтів, репрезентуючи їхні твори на широкий загал [8, с. 1]. Зазначимо, що ще в 1922 р. німецький психіатр Ханс Прінцгорн опублікував працю «Артистизм менталітету III», у якій описав художні постановки жителів притулків для божевільних в усій Європі. Ця книга спонукала і психіатрів, і митців переглянути свої уявлення про психічні захворювання та мистецтво, вони й сьогодні дискутують із цього приводу в пошуках застосування арт-практик із метою особистісного дослідження й розвитку, та переоцінки традиційних меж між особистим та публічним мистецтвом [8, с. 2].

Основоположниками арт-терапії у Сполучених Штатах Америки вважаються Маргарет Наумбург та Едіт Крамер.

У середині 40-х років ХІХ ст. психолог, освітянка, художниця, теоретик і практик, «мати арт-терапії» Маргарет Наумбург, на основі вчень Зигмунда Фрейда та Карла Юнга, презентувала своє бачення арт-терапії як науки. На противагу Адріану Хіллу, її роботи ґрунтувалися на ідеї використання мистецтва задля звільнення несвідомого через заохочування до вільних асоціацій. У результаті художній твір вважався символічною мовою, де терапевт заохочує клієнта інтерпретувати та аналізувати. Перенесення несвідомого в певну форму допо-

могає трансформувати у свідоме, а отже, вирішити конкретні життєві ситуації. Дослідниця назвала свою теорію динамічно-орієнтованою арт-терапією [6; 8].

У той час як Маргарет Наумбург спиралися здебільшого на психоаналітичні теорії, Едіт Крамер, адаптуючи поняття із теорії особистості, презентувала свій підхід «мистецтво як терапія», що підкреслював внутрішній терапевтичний потенціал у процесі створення мистецтва та в захисних механізмах досвіду особистості. Австрійка за походженням, вона вивчала основи мистецтва, рисунка, живопису та скульптури у Відні. У 1944 р. після отримання американського громадянства вона створила випускову програму із арт-терапії в Нью-Йоркському університеті, працюючи на посаді ад'юнкт-професора та паралельно заміщуючи посаду асистента аналогічної освітньої програми в Університеті імені Джорджа Вашингтона (округ Колумбія). Вона сфокусувалася в дослідженнях на самому процесі творення мистецтва, беручи до уваги сублімацію захисних механізмів як частини особистісної теорії Зигмунда Фройда, запроваджуючи арт-терапію в навчальних закладах [8; 9]. Головною тезою її роботи стало розуміння того, що первинні думки й переживання можуть бути виведені з підсвідомості, через символи та форми. Її підхід дає змогу більш безпосередньо застосовувати арт-терапевтичний потенціал у навчальних закладах.

Значний внесок у розвиток зазначеної науки зробили такі вчені, як Еліно́р Ульман та Ханна Квятковська, праці яких використовують і донині. Так, Еліно́р Ульман, засновниця «Бюлетеня Арт-Терапії» (1961) (після 1970-го «Американський журнал арт-терапії»), авторка відомої праці «Арт-терапія: проблеми означення» (1975), у якій дослідниця порівнює моделі «арт-психотерапії» Маргарет Наумбург та «мистецтва як терапії» Едіт Крамер і визначає чіткі межі між ними. Своєю чергою Ханна Квятковська відіграла неоціненну роль у розвитку арт-терапії при роботі із сім'єю. Перебуваючи в еміграції в США після Другої світової війни, вона зробила значний внесок у розвиток дисциплін із ментального здоров'я.

У середині 70–80 років ХХ ст. у цій царині стали відомими такі автори, як В. Бетенський, С. Лендгартен, В. Левік, Ш. МакНіф, Дж. Рубін, Х. Андесон. У цей період було створено два нових журнали: «Арт-психотерапія» (1973) (після 1980-го «Мистецтва психотерапії») та «Арт-терапія: видання Американської асоціації арт-терапевтів» (1983) [10, с. 7].

Починаючи від середини ХХ ст. багато лікарень почали включати арт-терапію в програму лікування та реабілітації, після спостереження впливу цієї форми терапії на емоційне, когнітивне та особистісне зростання, особливо серед дітей. Дисципліна продовжує зростати та розвиватися, ставши важливим інструментарієм оцінки, комунікації та лікування і дітей, і дорослих. Госпіталі були основним інкубатором для арт-терапії, де арт-терапевт працював із пацієнтами, що лікувалися від астми, опіків, хімічних залежностей, травм, раку, СНІДу, туберкульозу та інших хвороб [10, с. 2].

У середині 80-х років ХХ ст. було опубліковано перелік праць із арт-терапії періоду 1940–1973 рр., у якому налічувалося 1175 найменувань статей, книжок, накових робіт та публікацій. А протягом наступних 10 років, як стверджує Джудіт Рубін, було видано лише 12–19 нових книг. Наступний період відзначається новим зростанням кількості праць, яких нараховується близько 100 позицій. Найвизначнішою книгою цього періоду є «Підходи до арт-терапії» (Дж. Рубін, 1987, 2001), у якій автор об'єднав наявні на той час теорії та підходи арт-терапії [10].

На сьогодні потенціал арт-терапевтичних засобів спонукає спеціалістів упроваджувати їх в інші сфери життя, ефективно вбудовуючи арт-терапевтичний інструментарій у розвиток та навчання людей не лише в статусі «патологія», а й «норма», щораз більше імплікуючи у сфери професійного та особистісного розвитку, бізнесу, тренінгу, навчання. Розуміння взаємодії між біохімією, психофізіологією, ментальним статусом та креативністю продовжує розвиватися, дедалі очевидніше вказуючи на вагому роль арт-терапії у вивченні зв'язків між тілом і розумом. Так, виділяють кілька підходів арт-терапії: психодинамічний, гуманістичний, сімейну терапію, підхід із навчання і розвитку та ін. Ми розглядаємо останній. Зауважимо, що цей підхід сприймається дещо механістично. Ті психологічні теорії, які підтримують навчання, зазвичай були менш популярні серед арт-терапевтів початку ХХІ ст. Такі теорії, як когнітивно-поведінкова, когнітивна, поведінкова та теорія пов'язана із розвитком отримали схвалення в понад 2 % прихильників на 2000 р. Однак на сьогодні уже все більше й більше починає розвиватися в напрямі навчальної діяльності. Відзначимо таких учених-першопроходців, як Равлі Сильвер (відомий своїми працями щодо оцінки інформації, яка ґрунтується на когнітивній теорії), В. Люзебрінк та А. Нучо (працювали над упровадженням арт-терапевтичних засобів у загальній теорії систем). Арт-терапевти,



які працюють із дітьми з емоційними та поведінковими порушеннями, адаптовують концепти із теорії розвитку (А. Фельдман, К. Міллер), Н. Рос (біхейвіоризм) [10].

**Мета статті** – визначити психологічний потенціал арт-терапевтичних засобів у процесі навчання іноземної мови, враховуючи основні проблемні питання сучасного освітньо-навчального простору.

Розуміння цих особливостей дасть можливість викладачам, тренерам, педагогам застосовувати ефективні арт-терапевтичні техніки у процесі навчання англійської чи іншої іноземної мови, перетворивши цей процес на цікавий та якісний, оптимальний у часі та ефективності, а науковцям – сформувати інтегровану траєкторію розвитку вивчення іноземної мови за допомогою внутрішніх засобів творчості особистості.

**Завдання** дослідження полягають у вивченні та апробації ефективних арт-терапевтичних засобів у процесі навчання англійської та французької мов серед різних вікових груп.

Для реалізації зазначеної мети були використані теоретичні (аналіз, систематизація та узагальнення наукової літератури із проблеми дослідження), емпіричні («Букет», «Казкова тваринка», «Планета моїх мрій», «Казки країн світу») методи дослідження.

**Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження.** З. Фройд стверджував, що продукти фантазії дають значну інформацію про унікальний внутрішній світ особистості. Грунтуючись на цьому, багато науковців зазначає, що певний креативний арт-продукт може бути ілюстрацією психічного здоров'я або його порушення, або ж інструментом лікування. Відомі прихильники психоаналітичного вчення відзначають ефективність застосування арт-терапевтичних практик у навчанні. Ця тенденція до застосування арт-терапії в освітньому середовищі продовжується і сьогодні. Описуючи роботи студійних художників та репродукції розумово хворих особистостей, К. Кріс відзначав, що обидві категорії людей, об'єднані одним і тим самим психічним процесом, у якому внутрішній досвід, внутрішня картина вбудовуються в навколишній світ [10, с. 3]. Вважають, що художні твори певною мірою відображають психічний досвід особистості, що є концептуальним в арт-терапії. Зв'язування нової інформації із попереднім досвідом особи в процесі навчальної діяльності стимулює формування нових стійких шаблонів у пам'яті. Тому, на нашу думку, арт-терапія – це креативний засіб самовираження індивіда, що використовується як терапевтична техніка. Мис-

тецтво має значний стресознижувальний вплив на організм людини, звільняючи мозок та м'язи від напруги. Свідомість стає «світлішою», легше сприймає нову інформацію, яка ефективніше переходить у підсвідомість, і людина може керувати своєю оперативною пам'яттю ефективніше, зв'язавши нову інформацію із попереднім особистісним досвідом. Тому процес вивчення іноземної мови стає легшим та ефективнішим, оскільки під час запам'ятовування одночасно працюють усі види пам'яті та обидві півкулі. Особливо активізується права півкуля, яка відповідає за обробку невербальної інформації, тобто за виражену в образах та символах інформацію, відповідає за уяву, з допомогою якої людина фантазує та мріє, складає вірші чи пише прозу. Розвиваються здібності до ініціативи та мистецтва. Крім того, вона відповідальна за паралельну обробку інформації, тобто створює в людини здатність до одночасно аналізувати кілька різних потоків інформації, приймати рішення та розв'язувати завдання, розглядаючи проблему одночасно в цілому із різних сторін, встановлюються інтуїтивні зв'язки між образами, відбувається якісніше розуміння метафор та краще сприймається гумор. Права півкуля сприяє розпізнаванню складних образів, які неможливо розкласти на елементарні складники, емоції. Це півкуля «творчості». Зазначимо, що права півкуля контролює роботу лівої половини тіла, а ліва півкуля – правої. Інтуїтивна робота правої півкулі головного мозку, основана на фактах, що їх аналізує ліва півкуля. За допомогою правої півкулі світ сприймається таким, який він є насправді, а ліва його аналізує та спрощує [2]. Тож мовні структури освоюються ефективніше, відкладаються в пам'яті легше та активніше, адже формуються асоціативні зв'язки між інформацією та досвідом, закодовуючись через картинки, кольори, лінії, узор тощо. Це й полегшує процес вивчення іноземної мови та вказує на суттєвий потенціал арт-терапевтичних засобів, що їх застосовують у процесі навчання.

Так, під час дослідження було використано та апробовано авторські арт-терапевтичні вправи, які ми застосували у процесі вивчення англійської і французької мов дітьми різного шкільного віку та студентською молоддю.

Були застосовані такі арт-вправи: «Букет», «Казкова тварина», «Планета моїх мрій», «Казки країн світу». Кожна із цих вправ представляла одну зі сфер арт-терапії, а саме: ізотерапію, лялькотерапію, танцювальну терапію, казкотерапію, у конкретній специфічній художній техніці.

*Вправа «Букет»* виконувалася в техніці декупаж. Була надана інструкція: створити букет щасливої людини в техніці декупаж (попередньо було ознайомлення із самою технікою виконання). *Мета:* вивчити основні риси та звички людини, а саме людини щасливої. *Завдання:* навчити дитину мислити на іноземній мові позитивно, зі спрямуванням на самореалізацію як щасливої особистості. *Обладнання:* клей, серветки, ґрунт, фен, акриловий лак, фарби, дерев'яні дощечки, простий олівець, список нової лексики на тему «Риси та звички людини». Після отримання теми, дитина на аркуші паперу писала риси та звички щасливої людини українською мовою. Тоді бралася до творчого процесу, під час якого лунала спеціальна психологічна музики або ж звуки природи задля стимуляції внутрішнього стану та оптимізації творчих процесів. Поки дитина творила, був створений список лексики, який вона зазначила в українському варіанті та певні допоміжні лексико-граматичні конструкції із цієї теми на окремих картках (для кращого запам'ятовування та синхронізації із конкретною окремою карткою). Після отримання арт-продукту відбувалось обговорення. Дитина створювала речення із новою лексикою та граматичними конструкціями, вбудовуючи в уже наявні схеми. Інтерпретація символізму, зображеного на арт-продукті, давала можливість арт-терапевту задавати потрібні питання у тій чи тій ситуації обговорення, так створювалася ситуація арт-коучингу. В результаті була опрацьована нова лексика, граматики, відпрацьовано навички спілкування та сприймання на слух, а також вивчено нову художню техніку (декупаж). Домашнє завдання полягало в написанні історії про букет щасливої людини та письмовому поясненні іноземною мовою того, що символізує кожна деталь, кожна квітка (тренування навичок письма).

*Вправа «Казкова тварина»* у техніці журналінг. *Мета:* ознайомлення із частинами тіла та емоціями. *Завдання:* навчити розуміти будову тіла, фізіологію, емоції та спрогнозувати можливу поведінку тваринки. Лексика та стимульні питання заохочували до активного вивчення теми й жвавого обговорення. Наявні чи відсутні елементи у тварини (частини тіла) дають додаткову інформацію щодо слабких особистісних аспектів, які заважають ефективно працювати та підказують терапевту, які психологічні бар'єри варто пропрацювати, щоб у дитини була повноцінно сформована особистість і вона прогресувала в навчанні. Одночасно відбувається й ефективно вивчення іноземної мови, і арт-терапевтичний коучинг, подекуди із елементами терапії чи психокорекції.

*Вправа «Планета моїх мрій»* (танцювальна терапія) з елементами театральної постановки. *Інструкція*: Уяви, що ти сидиш на глобусі своєї планети мрій. Вона цікава й різноманітна. На ній є мрії високі та малі, легкодоступні і не дуже. Намалюй на папері ескіз цієї планети, визнач, які там є материки, моря, океани, гори і впадини. Визнач найважливіші місця на планеті мрій та придумай танець для жителів тих чи тих місць. Продемонструй танець та опиши його рухи, опиши танець та планету з усіма мріями якнайдетальніше. Обговорення та демонстрація танцю. Вивчення лексики на тему спортивно-рухової активності й танцю.

*Вправа «Казки країн світу»* (казкотерапія). *Мета*: вивчення теми «Подорожі». *Інструкція*: Обери країни, які бажаєш відвідати на карті, прочитай коротку інформацію (тексти) про країну, напиши казку цієї країни, відображаючи звичаї та традиції, уподобання й особливості жителів, культурну спадщину. Обговорення. Намалюй ілюстрацію до казки (домашнє завдання).

Отож, у результаті вивчення нових тем з іноземної мови засобами арт-терапії показники оволодіння іноземною мовою значно покращилися. Застосування подібних вправ протягом тривалого періоду продемонструвало ефективність такої методики. Під час арт-терапевтичного заняття особистість створювала на невербальному рівні певні картини та відразу візуалізувала в арт-продукті (картина, танець, казка, елемент хатнього декору). Проговорення та обговорення створених креативних продуктів власної художньої діяльності створювало ефект «маленької особистої перемоги», адже в руках був конкретний результат діяльності. Це підсвідомо мотивувало прагнення до подальшого запам'ятовування нової порції інформації, лексики та граматичних конструкцій. Відтак бажання застосувати нові знання для отримання нової «перемоги» підсвідомо стимулювало осіб, які навчаються до активнішої подальшої роботи на занятті. Наведення так званих, візуальних асоціативних містків, нового із ситуаціями власного досвіду теж покращувало їхню ефективність у вивченні. Крім того, використання запропонованих засобів під час виконання заданих арт-терапевтичних завдань стимулювало учнів до відразу всіх чотирьох видів навчальної діяльності: читання, письма, слухання та говоріння, що й було нашою метою. До того ж інтерес та нестандартність підходу у процесі вивчення стимулювало їх до розвитку креативності та творчого мислення, що і є успішним результатом застосування запропонованих арт-терапевтичних засобів у навчанні іноземної мови.

Так, принцип роботи арт-терапевта під час викладання орієнтований на особу, яка навчається новій мові. Роль арт-терапевта як так званого провідника під час заняття створює ефект арт-тренінгу. Це своєю чергою допомагає учневі відчувати свою домінантність та увагу до себе. Це також стимулює вираження поваги до викладача та бажання працювати далі, дослухаючись до його порад та рекомендацій. Шукаючи способи розв'язання конкретного завдання, людина, яка навчається, відчуває власні сили і здобуває віру в себе та свої прагнення, розвиваючи силу волі та активізуючи вроджені й набуті творчі здібності в подальшій навчальній діяльності.

**Висновки та перспективи подальших досліджень.** Отже, проведене дослідження показало, що ефективність та оптимальність застосування запропонованих арт-терапевтичних засобів у навчальному процесі вивчення англійської та французької мов більша за звичні засоби навчання. Саме завдяки зв'язку кольору, форми та структури художнього матеріалу під час вивчення іноземної мови представникам різних вікових категорій було легше та простіше сформулювати асоціативні зв'язки із заданої теми вивчення, адже активізувались одночасно всі види пам'яті. Саме тактильні та візуальні відчуття впливали на краще й швидше запам'ятовування нової лексики, а також убудовування в конкретну життєву ситуацію, застосовуючи нові та вже освоєні знання відразу на практиці.

Перспективою подальших наукових досліджень є визначення гендерних особливостей та відмінностей у використанні запропонованих арт-терапевтичних засобів у процесі вивчення різних іноземних мов.

### *Література*

1. Бородулькина Т. А. Опыт использования метафорических ассоциативных карт в психологической работе с детьми / Т. А. Бородулькина // Науковий часопис національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова : зб. наук. пр. Серія 12. Психологічні науки. – Київ : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2016. – № 4 (49). – С. 39–52.  
Borodulkina T. A. Opyt issledovaniya metaforicheskikh assocyativnykh kart v psikhologicheskoy rabote s detmi [Experience in Using Metaphoric Associative Cards in Psychological Work With Children] / T. A. Borodulkina // Naukovyi chasopys hatsionalnogo pedagogichnogo universytetu imeni M. P. Dragomanova : zb. nauk. pr. Seriya 12. Psykhologichni perspektyvy. – Kyiv : NPU im. M. P. Dragomanova, 2016. – №. 4 (49). – S. 39–52.
2. За що відповідає ліва і права півкуля головного мозку? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://yakszrobiti.ru/insha/9298-za-shho-vidpovidae-liva-i-prava-pivkulja-golovnogo.html>

Za shcho vidpovidaye liva i prava pivkula holovnoho mozku? [What is the left and right hemisphere of cerebrum responsible for?] [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <http://yakszrobiti.ru/insha/9298-za-shho-vidpovidae-liva-i-prava-pivkulja-golovnoho.html>

3. Засекін С. Гендерна когнітивна та поведінкова асиметрія в перекладі [Електронний ресурс] / С. Засекін, Д. Засекіна // East European Journal of Psycholinguistics. – 2016. – 3 (2). – Р. 121–131. – Режим доступу : <http://doi.org/10.5281/zenodo.267970>

Zasiekin S. Henderna kognityvna ta povedinkova asymetriya v perekladi [Gender Cognitive and Behavioral Asymmetry in Translating] [Elektronnyi resurs] / S. Zasiekin, D. Zasiekina // East European Journal of Psycholinguistics. – 2016. – 3 (2). – Р. 121–131. – Rezhym dostupu : <http://doi.org/10.5281/zenodo.267970>

4. Засекіна Л. В. Українські прислів'я і приказки як психолінгвістичний ресурс когнітивно-поведінкової терапії тривожних розладів / Л. В. Засекіна // Психологічні перспективи. – 2014. – Вип. 24. – С. 112–124.

Zasiekina L. V. Ukrainski prysliviya i prykazky yak psykholingvistychnyj resurs kognityvno-povedinkovoi terapii tryvozhnykh rozladiv [Ukrainian Proverbs and Sayings as Psycholinguistic Resource of Cognitive and Behavioral Therapy of Anxiety Disorders] / L. V. Zasiekina // Psychologichni perspektyvy. – 2014. – Vol. 24. – S. 112–124.

5. Матласевич О. В. Педагогічні здібності: виклики сучасності / О. В. Матласевич // Психологічні перспективи. – 2016. – Вип. 28. – С. 340–351.

Matlasevych O. V. Pedagogichni zdibnosti: vyklyky suchasnosti [Educational Abilities: Present-day Challenges] / O. V. Matlasevych // Psykhologichni perspektyvy. – 2016. – Vol. 28. – S. 340–351.

6. Margaret Naumburg [Electronic resource]. – Access mode : [https://en.m.wikipedia.org/wiki/Margaret\\_Naumburg](https://en.m.wikipedia.org/wiki/Margaret_Naumburg)

7. Shyshkina K. The empirical study of individual attitudes interrelations in the structure of information and psychological position, and student' personal states / K. Shyshkina // Scientific Letters of Academic Society of Michal Baludansky. – 2013. – 1 (1). – P. 90–93.

8. The History of Art Therapy [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.arttherapyjournal.org/art-therapy-history.html>

9. The History of Art Therapy [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.creativecounseling101.com/history-art-therapy.html>

10. Vick R. M. A brief history of art therapy / R. M. Vick // Handbook of art therapy. – 2003. – P. 5–15.

УДК 159.923

Мельник Ю. С.

Received: December 21, 2016

Revised: February 28, 2017

Accepted: March 02, 2017

## ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ОСОБИСТІСНИХ ТА РЕЛІГІЙНИХ ОРІЄНТАЦІЙ

У статті обґрунтовується й розкривається актуальність проблеми взаємозв'язку релігійних орієнтацій з важливими особистісними утвореннями та якостями, пов'язаними зі ставленням до самого себе та до інших людей. Автор опирається, з одного боку, на відому персонологічну концепцію Г. Оллпорта про зовнішню та внутрішню релігійність, з іншого боку, на базові засади гуманістичної психологічної теорії, що описує основні складові особистісної самоактуалізації.

Емпіричний інструментарій дослідження складають «Шкала релігійної орієнтації» Г. Оллпорта та Д. Росс, а також «Самоактуалізаційний тест (САТ)» («Питальник особистісних орієнтацій» Е. Шострома в адаптації М. Кроза та Л. Гозмана). Сформована вибірка репрезентована 211 громадянами України: 109 студентами денної та заочної форм навчання (віком від 17 до 30 р.) та 102 працюючими й тимчасово непрацюючими особами (віком від 31 до 60 р.).

Емпірично з'ясовано, що представники вибірки назагал досягають показників особистісної зрілості за такими критеріями самоактуалізації, як «синергія», «уявлення про природу людини» та «ціннісні орієнтації», натомість на межі норми та знижених своїх показників перебувають «спонтанність», «пізнавальні потреби», «креативність» і «самоприйняття». За підсумками дослідження констатовано статистично значимі відмінності: 1) між «слабо» і «зовнішньо» релігійно орієнтованими особами – за показниками шкал «уявлень про природу людини» та «самоповаги» (істотно вищі – у респондентів із високою зовнішньою релігійною орієнтацією), 2) між «слабо» та «внутрішньо» релігійно орієнтованими особами – тільки за показниками «шкали уявлень про природу людини» (істотно вищі – у високо внутрішньо релігійно орієнтованих респондентів), 3) між «зовнішньо» та «внутрішньо» орієнтованими особами – за показниками шкал «самоповаги» та «прийняття агресії» (істотно вищі – у зовнішньо релігійно орієнтованих респондентів). Отримані дані проінтерпретовано як істотною мірою егоцентричнішу, особистісно самотолерантнішу основу зовнішньої релігійної орієнтованості й більш соціоцентричну основу – внутрішньої орієнтованості.

**Ключові слова:** релігійна орієнтація, особистісна орієнтація, самоактуалізація, зовнішня релігійна орієнтація, внутрішня релігійна орієнтація, самоповага і самоприйняття.

**Melnyk Y. C. Psychological features of correlation between personal and religious orientations.** In this article the issue of correlation between religious orientations and important personal formation and characteristics, related to comparison of oneself with other people has been investigated. The author relies on H. Allport's well-known personal concept of external and internal religiosity and on basic principles humanistic psychological theory, that describes main components of personal self-actualization.

The empirical method consists of «A measuring religious orientation» written by H. Allport and D. Ross; and the «Self-actualization test (SAT)» («Personal Orientation Inventory» written by E. Shostrom and adapted by M. Kroz and L. Hozman). The sample is represented by 211 Ukrainian citizens: 109 full-time and part-time students (aged 17-30) and 102 employed and temporarily unemployed (aged 31-60).

It is empirically determined that the representatives of the sample generally reach the criteria of personal maturity according to such criteria of self-actualization as «synergy», «the idea of human nature» and «value orientations», otherwise, on the verge of norm and their lower indicators there are «spontaneity», «cognitive needs», «creativity» and «self-acceptance». According to the results of the study, statistically significant differences were noted in three areas. Between «weakly» and «externally» religiously oriented people - according to the scales of «representations about human nature» and «self-esteem» (significantly higher - respondents with a high external religious orientation). Then between «weakly» and «internally» religiously oriented individuals - according to the index of «scale of idea about the nature of man» (significantly higher - highly internally oriented respondents). And between «outsiders» and «internally» oriented individuals – according to the results of scales of «self-esteem» and «acceptance of aggression» (significantly higher - externally religiously-oriented respondents). The obtained data are interpreted as a substantially self-centered, personally self-tolerant basis of external religious orientation and a more sociocentric basis - internal orientation.

**Key words:** religious orientation, personal orientation, self-actualization, external religious orientation, internal religious orientation, self-esteem and self-acceptance.

**Мельник Ю. С. Психологические особенности взаимосвязи личностных и религиозных ориентаций.** В статье обосновывается и раскрывается актуальность проблемы взаимосвязи религиозных ориентаций с важными личностными образованиями и качествами, связанными с отношением к самому себе и к другим людям. Автор опирается, с одной стороны, на известную персонологическую концепцию Г. Оллпорта про внешнюю и внутреннюю религиозность, с другой стороны, на базовые основы гуманистической психологической теории, которая описывает основные составляющие личностной самоактуализации.

Эмпирический инструментальный исследования составляют «Шкала религиозной ориентации» Г. Оллпорта и Д. Росс, а также



«Самоактуализационный тест (САТ)» («Опростник личностных ориентаций» Э. Шострома в адаптации М. Кроза и Л. Гозмана). Сформированная выборка репрезентирована 211 гражданами Украины: 109 студентами дневной и заочной форм обучения (возрастом от 17 до 30 лет) и 102 работающими и временно неработающими персонами (возрастом от 31 до 60 лет).

Эмпирически выяснено, что представители выборки в целом достигают показателей личностной зрелости за такими критериями самоактуализации, как «синергия», «представление о природе человека» и «ценностные ориентации», в то же время на грани нормы и сниженных своих показателей оказались «спонтанность», «познавательные потребности», «креативность» и «самопринятие». По результатам исследования констатируется статистически значимые отличия: 1) между «слабо» и «внешне» религиозно ориентированными персонами – по показателям шкал «представлений о природе человека» и «самоуважения» (существенно выше – у респондентов с высокой внешней религиозной ориентацией); 2) между «слабо» и «внутренне» религиозно ориентированными персонами – только по показателям шкалы «представлений о природе человека» (существенно выше – у высоко внутренне религиозно ориентированных респондентов); 3) между «внешне» и «внутренне» ориентированными персонами – по показателям шкал «самоуважения» и «принятия агрессии» (существенно выше – у внешне религиозно ориентированных респондентов). Полученные данные проинтерпретировано как в существенной степени более эгоцентрическую, более лично толерантную основу внешней религиозной ориентированности и более социцентрическую основу – внутренней ориентированности.

**Ключевые слова:** религиозная ориентация, личностная ориентация, самоактуализация, внешняя религиозная ориентация, внутренняя религиозная ориентация, самоуважение и самопринятие.

**Постановка наукової проблеми.** На сучасному етапі розвитку українського суспільства не втрачає своєї актуальності проблема дослідження ціннісних орієнтацій його громадян. По-перше, відповідні утворення є вельми динамічними й, по-друге, все ще маловивченими залишаються їх окремі вагомні складові. Останнє стосується, між іншим, релігійних орієнтацій особистості.

Попри окремі фундаментальні дослідження релігійності (в Україні – це праці З. С. Карпенко, О. І. Климишин, В. П. Москальця, М. В. Савчина, Н. М. Савелюк та ін.), теоретична та емпірична картина становлення релігійних орієнтацій у їх взаємозв'язку з іншими особистісними якостями досі є неповною. Особливо ж висловлене стосується сфери наукових інтересів психології як, навіть етимологічно, «науки про душу».

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** У ракурсі заявленої теми найбільш розробленою виступає проблема особистісної самоактуалізації та самореалізації, представлена «третьою силою» у психології – гуманістичним її напрямком. У його витоків – імена К.Гольдштейна, А. Маслоу, К. Роджерса та ін. Узагальнюючи дефініції попередників та сучасників, А. Маслоу виводить два основні моменти у визначеннях самоактуалізації, в яких різні учені сходяться: 1) відбувається примирення із власною самістю як серцевиною особистості та її самовираження, тобто реалізація прихованих здібностей та потенціальних можливостей, «ідеальне функціонування», розвиток усіх своїх індивідуальних і загальновидових характеристик; 2) очевидна мінімізація психічних захворювань та нівелювання різних психологічних проблем [2, с.242].

В українській психології теорії особистісної самоактуалізації в наш час обґрунтовують і розвивають Г. О. Балл, Т. М. Титаренко, Р.О. Трач та ін. Як зазначає Т. М. Титаренко, самоактуалізація – це завжди реальні вчинки, що виражають особистісну активність і відповідальність, здатність до своєчасного й оптимального життєвого вибору. На думку вченої, самоактуалізація ототожнюється з такими особистісними проявами, як самовіддача, самовираження, самоствердження, вільне саморозкриття. Водночас, для багатьох людей потреба і здатність до самоактуалізації так і залишаються недосяжними, адже, з одного боку, відповідний потенціал може виявитися заблокованим різними негативними обставинами індивідуальної біографії, з іншого боку, він може пригнічуватися низкою соціокультурних стереотипів [4].

Попередньо припускаємо, що до таких стереотипів у силу різних обставин подеколи належать, зокрема, й релігійні вартості. Адже у суспільній свідомості поширена думка про те, що релігійна, або віруюча, особистість – це людина, котра має відмовитися від власного «Его» на користь служінню Богу та виконання Його Заповідей. Разом із цим, можемо спостерігати, як сучасні віряни й навіть священнослужителі активно поєднують релігійне життя з багатьма світськими реаліями. Так, наприклад, створюють власні сім'ї, активно будують професійну кар'єру та дбають про власний позитивний імідж тощо. Інакше кажучи, життя релігійної особистості у сучасних умовах кардинально відрізняється від тих умов, в яких

вона розвивалася ще 100 чи навіть 50-30 років тому, а це, у свою чергу, не може не позначатися на її релігійних орієнтаціях.

Ми теоретично опираємося на наукові напрацювання видатного персонолога Г. Оллпорта, котрий описує зовнішню та внутрішню релігійність особистості. Згідно з його дослідженнями, зовнішня релігійність пов'язана зі ставленням до релігії, насамперед, як до одного з доступних способів формування та підтримки дружніх відносин із певним колом людей, досягнення бажаного соціального становища, віднаходження необхідної соціальної та духовної підтримки. Тобто в даному випадку релігія – це не мета, а лише засіб досягнення певних інших цілей. Внутрішня релігійність проявляється тоді, коли релігія є метою сама по собі, а відповідні їй норми дійсно стають стандартами життя людини [3].

**Мета статті** – емпірично дослідити та теоретично проінтерпретувати взаємозв'язок релігійних та особистісних самоактуалізаційних орієнтацій.

**Методи та методики дослідження.** Основними методами у нашому дослідженні стали опитування (анкетування) та психодіагностування. Первинне анкетування було проведене з метою отримання та уточнення основних даних про респондентів сформованої вибірки дослідження. Зокрема, було з'ясовано, що всі залучені особи ідентифікують себе як такі, котрі вірять у Бога.

Психодіагностичний інструментарій склали дві відомі у психології методики: «Шкала релігійної орієнтації» Г. Оллпорта та Д. Росс [5], а також «Самоактуалізаційний тест (САТ)» в адаптації М. Кроза та Л. Гозмана [1].

Перший психодіагностичний питальник призначений для виявлення типу релігійної орієнтації особистості. Він складається із 20 питань, 11 з яких утворюють субшкалу вимірювання зовнішньої (екстринсивної) релігійної орієнтації, а 9 – внутрішньої (інтринсивної) релігійної орієнтації. На кожне питання пропонується по чотири варіанти відповідей, що виражають різну міру згоди із судженням. За кожну відповідь присвоюється від 1 до 4 балів. Чим вищий такий бал, тим більшою мірою проявляється відповідна релігійна орієнтація. У підсумку за субшкалою зовнішньої релігійної орієнтації респондент максимально може набрати 44 бали, за субшкалою внутрішньої релігійної орієнтації – 36 балів.

«Самоактуалізаційний тест (САТ)» (або «Питальник особистісної зрілості») розроблений на базі «Питальника особистісних орієнтацій» Е. Шострома (1963 р.) та адаптований на базі МГУ М. Крозом під керівництвом Л. Гозмана. Він складається зі 126 пунктів, кожний з яких включає в себе по два судження альтернативного характеру, що описують різні типи ставлень людини до світу, до інших людей і до самої себе. За результатами дослідження респондент отримує 14 показників за різними аспектами особистісної зрілості (самоактуалізації): 1) за двома базовими шкалами – «орієнтацією в часі» (максимум – 17 балів) та «шкалою підтримки» (максимум – 20 балів); 2) за 12 додатковими шкалами – «ціннісної орієнтації» (максимум – 20 балів), «гнучкості поведінки» (максимум – 24 бали), «сенситивності» (максимум – 13 балів), «спонтанності» (максимум – 14 балів), «самоповаги» (максимум – 15 балів), «самоприйняття» (максимум – 21 бал), «уявлень про природу людини» (максимум – 10 балів), «синергії» (максимум – 7 балів), «прийняття агресії» (максимум – 16 балів), «контактності» (максимум – 20 балів), «пізнавальних потреб» (максимум – 11 балів) та «креативності» (максимум – 14 балів).

**Результати емпіричного дослідження.** Вибірка була сформована 211 респондентами – 109 студентами денної та заочної форм навчання Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка та Рівненського державного гуманітарного університету (віком від 17 до 30 років); а також 102 працюючими й тимчасово непрацюючими громадянами (освітняни, державні службовці, фермери віком від 31 до 60 років).

На першому етапі емпіричного дослідження проведене психодіагностування респондентів за методикою Г. Оллпорта та Д. Росс, за допомогою якої вивчалися релігійні орієнтації його учасників. Окремо вираховувалися емпіричні показники рівнів вираженості зовнішньої (сума балів за 11 першими пунктами методики) та внутрішньої (сума балів за 9 останніми пунктами) релігійної орієнтації для кожного респондента. Далі були обраховані середні арифметичні показники та стандартні відхилення в цілому по вибірці: 1) зовнішня релігійна орієнтованість –  $\bar{x} = 25,13$ ;  $\sigma = 5,02$ ; внутрішня релігійна орієнтованість –  $\bar{x} = 23,20$ ;  $\sigma = 4,27$ . Отже, показники середньої міри вираженості зовнішньої релігійної орієнтованості досліджених респондентів коливаються в межах від 21

до 30 балів, внутрішньої релігійної орієнтованості – від 19 до 27 балів.

За підсумками проведеного психодіагностування та первинної статистичної обробки даних, таким чином, були визначені наступні підгрупи: 1) респонденти із середнім рівнем вираженості загальної релігійної орієнтованості – показники як зовнішніх, так і внутрішніх релігійних орієнтацій перебувають у межах середнього (разом – 110 осіб), 2) респонденти з низьким рівнем вираженості загальної релігійної орієнтованості (33 особи), 3) респонденти з високим рівнем вираженості зовнішньої релігійної орієнтованості (30 осіб), 4) респонденти з високим рівнем вираженості внутрішньої релігійної орієнтованості (32 особи), 5) респонденти з високим рівнем вираженості як зовнішньої, так і внутрішньої релігійної орієнтованості (6 осіб, умовно названі «амбівалентними»).

На другому етапі емпіричного дослідження проведене психодіагностування вибірки за адаптованим «Самоактуалізаційним тестом (САТ)». Спочатку визначалися загальні бали за кожною із 14 шкал методики для кожного респондента окремо, потім – для всієї вибірки. Далі вираховувалися відсотки від набраних балів. Наприклад, за першою шкалою максимально кожен окремий респондент міг набрати 17 балів, отже, в цілому по вибірці максимальний показник міг би скласти 3587 балів (17\*211). А тому в даному випадку отриманий наступний відсотковий показник:  $1783/3587 = 49,86 \%$ . Усі обраховані відносні дані зведено відображені в табл. 1.

При інтерпретації отриманих кількісних показників ми послуговувалися даними дослідників про те, що оптимальні відносні показники самоактуалізованої (зрілої) особистості перебувають у діапазоні від 55 % до 66 %, більшість же людей потрапляє у межі від 40 % до 55 %, тоді як перевищення порогу в 70 % свідчить про ефект соціальної бажаності у відповідях респондента, а нижче 40 % – про прояви особистісної незрілості або психологічного нездоров'я [1].

Як видно за даними таблиці, найяскравіше у досліджених респондентів проявляється «синергія» (59,38 %). Ця шкала, згідно з методикою, належить до блоку «концепції людини» й вимірює здатність особистості до цілісного сприйняття світу та інших людей, до розуміння взаємозв'язку протилежностей – таких, наприклад, як гра та праця або як тілесне та духовне й ін. Також рівня особистісної

зрілості респонденти у середньому досягають за показниками шкали «уявлень про природу людини» (55,92 %), що теж належить до згаданого вище блоку. Високі бали за нею відображають схильність досліджуваних осіб у цілому прихильно сприймати природу людини («люди швидше добрі, аніж злі») та не вважати дихотомії типу «жіноче/чоловіче» або «емоційне/раціональне» нездоланими й абсолютними. Крім того, майже досягають порогу особистісної зрілості показники шкали «ціннісної орієнтації» (54,14 %), що засвідчує досить високий рівень підтримки респондентами цінностей самоактуалізованої особистості.

*Таблиця 1*

**Рівні вираженості основних аспектів самоактуалізації  
(по вибірці в цілому)**

№ з/п	Назва шкали	Рівень вираженості (у %)
1.	Шкала орієнтації у часі	49,86
2.	Шкала підтримки	47,46
3.	Шкала ціннісної орієнтації	54,15
4.	Шкала гнучкості поведінки	47,99
5.	Шкала сенситивності	46,12
6.	Шкала спонтанності	42,65
7.	Шкала самоповаги	52,99
8.	Шкала самоприйняття	44,23
9.	Шкала уявлень про природу людини	55,92
10.	Шкала синергії	59,38
11.	Шкала прийняття агресії	45,44
12.	Шкала контактності	45,17
13.	Шкала пізнавальних потреб	44,03
14.	Шкала креативності	43,67

Найнижчим виявився усереднений показник шкали «спонтанності» (42,65 %), що перебуває на межі відносної норми та зниженого відповідного критерію самоактуалізації. Дана шкала належить до блоку емоцій і демонструє здатність людини спонтанно й безпосередньо виражати свої почуття. Отже, зазначений показник може демонструвати як високу здатність досліджених респондентів до заздальгідь обміркованих, цілеспрямованих дій, так і просто відсутність схильності до розкутої та емоційної поведінки, коли людина відкрито демонструє навколишнім свої почуття і ставлення. Відносно низькими показниками характеризуються й узагальнені результати за шкалами «креативності» (43,67 %) і «пізнавальних

потреб» (44,04 %), які належать до блоку «ставлення до пізнання», а також за шкалою «самоприйняття» (44,23 %).

Цікаво в цьому контексті проаналізувати відмінності між «самоприйняттям» та «самоповагою» (блок самосприйняття), оскільки за останньою шкалою у досліджених респондентів виявилися значно вищі відносні показники. Так, якщо перший критерій діагностує прийняття людиною себе самої такою, якою вона є насправді, незалежно від оцінки своїх реальних переваг і недоліків, а інколи й навіть усупереч їм, то другий – здатність людини цінувати й поважати саму себе за певні свої реальні переваги та позитивні якості. А тому, якщо послуговуватися відомою термінологією гуманістичного підходу в психології, досліджені українці мають більшою мірою не «безумовне», а все таки «умовне» самосприйняття.

Далі порівнювалися самоактуалізаційні особистісні профілі респондентів із трьох найбільш контрастних виокремлених у загальній вибірці підгруп (табл. 2):

Таблиця 2

**Самоактуалізаційні особистісні профілі респондентів із різними релігійними орієнтаціями**

№ з/п	Назва шкали	Підгрупа слабо релігійно орієнтованих	Підгрупа зовнішньо релігійно орієнтованих	Підгрупа внутрішньо релігійно орієнтованих
1.	Шкала орієнтації у часі	50,27 %	51,18 %	49,82 %
2.	Шкала підтримки	46,95 %	49,89 %	47,25 %
3.	Шкала ціннісної орієнтації	51,82 %	57,67 %	56,56 %
4.	Шкала гнучкості поведінки	50,00 %	48,61 %	45,96 %
5.	Шкала сенситивності	45,92 %	49,49 %	45,19 %
6.	Шкала спонтанності	41,99 %	45,71 %	40,85 %
7.	Шкала самоповаги	51,72 %	59,56 %	51,67 %
8.	Шкала самоприйняття	45,31 %	48,41 %	41,82 %
9.	Шкала уявлень про природу людини	49,09 %	57,33 %	57,81 %
10.	Шкала синергії	57,14 %	60,00 %	63,39 %
11.	Шкала прийняття агресії	46,21 %	52,29 %	45,51 %
12.	Шкала контактності	48,03 %	45,00 %	46,56 %
13.	Шкала пізнавальних потреб	44,63 %	46,06 %	40,91 %
14.	Шкала креативності	43,51 %	44,05 %	46,21 %

За даними таблиці бачимо, що найбільшою мірою в усіх трьох підгрупах розвинений такий критерій самоактуалізації, як «синергія», причому її показники зростають у розрізі від першої до третьої підгрупи й в осіб із яскраво вираженими внутрішніми релігійними орієнтаціями навіть досягають показників порогу «соціальної бажаності» (57,14 %, 60,00 % і 63,39 %, відповідно). На другому місці за мірою своєї вираженості у першій підгрупі перебуває критерій «ціннісної орієнтації» (51,82 %), у другій – «самоповаги» (59,56 %), у третій – «уявлень про природу людини» (57,81 %). На третьому місці у першій підгрупі – «самоповага» (51,72 %), у другій та третій – «ціннісні орієнтації» (57,67 % і 56,56 %). Отже, можемо стверджувати, що психологічна самоактуалізаційна основа релігійних орієнтацій досліджених респондентів – насамперед, філософськи-концептуальна. Для порівняння, найслабше у першій, як і у третій підгрупі розвинена схильність до «спонтанності» (41,99 % і 40,85 %), а у другій підгрупі – до «креативності» (44,05 %).

Опишемо тепер статистично значимі відмінності між трьома контрастними підгрупами. Оскільки розподіл отриманих кількісних змінних за методикою «САТ» відповідає параметрам нормального, то з метою порівняння наших підвбірок використовувався параметричний t-критерій Стьюдента.

1. Між підгрупами «слабо» релігійно орієнтованих та «зовнішньо» релігійно орієнтованих респондентів статистично значимі відмінності констатовано за показниками: шкали «самоповаги» ( $t = 2,10$  при  $p = 0,04$ ) та шкали «уявлень про природу людини» ( $t = 1,97$  при  $p = 0,05$ ), причому в обох випадках показники істотно вищі у підгрупі осіб із високими значеннями зовнішніх релігійних орієнтацій (відповідно,  $\bar{x} = 7,76$  та  $\bar{x} = 8,93$  для «самоповаги» та  $\bar{x} = 4,91$  та  $\bar{x} = 5,73$  для «уявлень про природу людини»). Отже, відносно вищий рівень самоповаги та позитивніші уявлення про людей назагал можуть бути одним із чинників високого рівня зовнішньої релігійної орієнтованості особистості.

2. Між підгрупами «слабо» релігійно орієнтованих та «внутрішньо» релігійно орієнтованих респондентів статистично значимі відмінності констатовано лише за показниками шкали «уявлень про природу людини» ( $t = 2,05$  при  $p = 0,04$ ). Вони істотно вищі у підгрупі осіб із високими значеннями внутрішніх релігійних орієнтацій (відповідно,  $\bar{x} = 4,91$  та  $\bar{x} = 5,78$ ). Як бачимо, на відміну від



високої зовнішньої релігійної орієнтованості, одним із найвагоміших чинників високої внутрішньої такої орієнтованості може виступати позитивне уявлення не стільки про самого себе, скільки про людей назагал (місія «служіння людям»).

3. Між підгрупами «високо» зовнішньо та внутрішньо релігійно орієнтованих респондентів статистично значимі відмінності констатовано за показниками: шкали «самоповаги» ( $t = 1,91$  при  $p = 0,05$ ) та шкали «прийняття агресії» ( $t = 2,04$  при  $p = 0,05$ ). В обох випадках показники істотно вищі у підгрупі осіб із високими значеннями зовнішніх релігійних орієнтацій (відповідно,  $\bar{x} = 7,75$  та  $\bar{x} = 8,93$  для «самоповаги»,  $\bar{x} = 7,28$  та  $\bar{x} = 8,37$  для «прийняття агресії»). Таким чином, на відміну від внутрішньо релігійно орієнтованих осіб, вагомими чинниками самоактуалізації осіб із високою зовнішньою такою орієнтованістю виступає як і вищий рівень їх самоповаги, так і істотно більше прийняття різних, навіть «злих» і «поганих», проявів природи людини.

**Висновки та перспективи подальших досліджень.** Отже, за результатами проведеного емпіричного дослідження з'ясовано, що представники української вибірки назагал досягають показників особистісної зрілості за такими критеріями самоактуалізації, як «синергія», «уявлення про природу людини» та «ціннісні орієнтації», натомість на межі норми та знижених показників перебувають критерії «спонтанності», «пізнавальних потреб», «креативності» та «самоприйняття».

Теоретично та емпірично обґрунтовано, що однією із вагомих складових особистісної самоактуалізації виступає релігійна орієнтованість. Зокрема, емпірично доведено статистично значимі відмінності: 1) між «слабо» релігійно орієнтованими і «зовнішньо» релігійно орієнтованими особами – за показниками шкал «уявлень про природу людини» та «самоповаги» (істотно вищі – у респондентів із високою зовнішньою релігійною орієнтацією); 2) між «слабо» релігійно орієнтованими та «внутрішньо» релігійно орієнтованими особами – тільки за показниками «шкали уявлень про природу людини» (істотно вищі – у внутрішньо релігійно орієнтованих), 3) між «зовнішньо» та «внутрішньо» релігійно орієнтованими особами – за показниками шкал «самоповаги» та «прийняття агресії» (істотно вищі – у зовнішньо релігійно орієнтованих).

Отримані дані в цілому проінтерпретовано як істотною мірою егоцентричнішу, особистісно самотолерантнішу основу зовнішньої релігійної орієнтованості й більш соціоцентричну основу – внутрішньої релігійної орієнтованості людини.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо, зокрема, у більш поглибленому вивченні особистісних якостей респондентів з амбівалентними релігійними орієнтаціями, що пов'язане з розширенням обсягу первинно залученої вибірки.

### *Література*

1. Ильин Е. П. Самоактуализационный тест – САТ: методика изучения личностной зрелости [Электронный ресурс] / Е. П. Ильин. Психология взрослости. – Режим доступа: <https://psy.wikireading.ru/58251>  
Ilin I. P. Samoaktualizatsionnyi test – SAT: metodika izucheniiia lichnostnoi zrelosti [Self-actualization test – SAT: methods of researching personal maturity] [Electronic resource] / I. P. Ilin. Psikhologiiia vzroslosti [Psychology of maturity] – Access mode: <https://psy.wikireading.ru/58251>
2. Маслоу А. Психология развития и самоактуализации: основные допущения / Предмет и метод психологии: Антология / Под ред. Е. Б. Старовойтенко. – М.: Академический Проект: Гаудеамус, 2005. – С. 234–260.  
Maslow A. Psikhologiiia razvitiia i samoaktualizatsyi: osnovnyie dopushcheniia [Psychology of development and self-actualization: main assumptions] / Predmet i metod psikhologii: Analogiia [The subject and method of psychology: Analogy] / Edited by E. B. Starovoitenko. – М.: Akademicheskyyi Proekt: Gaudeamus/ Academic Project: Gaudeamus 2005. – P. 234-260.
3. Олпорт Г. В. Личность в психологии / Пер. с англ. И. Ю. Авидон, ред. Л. М. Шпионский. – М.: «КСП+», 1998. – 345 с.  
Allport G. V. Lichnost v psikhologii [The person in psychology] / Transl. from Eng. I. I. Avidon. Edited by L. M. Shpionskii. – М.: “KSP+”, 1998. – 345 p.
4. Титаренко Т. М. Самоактуализация / Психология личности: Словник-довідник / За ред. П. П. Горноста, Т. М. Титаренко. – К.: Рута, 2001. – С. 108–109.  
Titarenko T. M. Samoaktualizatsyia [Self-actualization] / Psykhologiiia osobystosti: Slovnyk-dovidnyk [Psychology of a person: Dictionary-directory] / Edited by P. P. Gornostai, T. M. Titarenko. – К.: Ruta, 2001. – P. 108-109.
5. Чумакова Д. М. Психология религиозности личности: учебное пособие / Д. М. Чумакова. – Курган: Изд-во Курганского гос. ун-та, 2015. – 84 с.  
Chumakova D. M. Psikhologiiia religioznosti lichnosti: uchebnoie posobiie [Psychology of religiosity of a person: tutorial] / D. M. Chumakova. – Kurgan: Publishing House of the Kurgan State Institute, 2015. – 84 p.

УДК 159. 923.3

**Тимош Ю. В.**

Received: November 05, 2016

Revised: January 27, 2017

Accepted: February 06, 2017

## **ФАКТОРНА СТРУКТУРА ПОСТКОНВЕНЦІЙНОЇ МОРАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ СТУДЕНТІВ**

У статті відображено результати факторного аналізу постконвенційної стадії моральної свідомості студентської молоді на різних рівнях. Досліджено, що факторна структура постконвенційної моральної свідомості високого рівня відображає прагнення людини визначити для себе універсальні моральні цінності, які є автономними від конкретної ситуації та конкретних людей, які у цій ситуації задіяні. Внутрішня система принципів людини зорієнтована на соціальну домовленість, зумовлену офіційно прийнятою суспільною мораллю. Це є суголосним гарному балансу між високою нормативністю як спрямованістю людини слідувати соціальним нормам і правилам, та товариськістю і дипломатичністю як спрямованістю на дотримання домовленості між людьми. Автономна мораль людини, що зумовлюється універсальними етичними принципами справедливості, добра, віри, краси підкріплюється альтруїстичними емоціями, екзистенційною відповідальністю та сполученням інтелекту й інтуїції як раціонального й інтуїтивно-почуттєвого відображення дійсності. Визначено також, що особи із середнім рівнем постконвенційної моральної свідомості є менш динамічними порівняно із низьким рівнем, вирізняються більшою постійністю і виваженістю у розвитку моральної свідомості. Результати аналізу факторної структури низького рівня постконвенційної свідомості свідчить про те, що він містить такі характеристики: внутрішню систему принципів людини, зорієнтовану на соціальну домовленість, зумовлену офіційно прийнятою суспільною мораллю, високу соціальну спрямованість, водночас з елементами підозрілості, радикальності, якщо це суперечить власним потребам. Це, на наш погляд, зумовлено більшими проявами преконвенційної моральної свідомості у низькому рівні постконвенційної свідомості порівняно із середнім і високими рівнями.

**Ключові слова:** моральна свідомість, студент, стадії розвитку моральної свідомості, факторний аналіз, автономна мораль.

**Yuliya Tymosh. Factor structure of postconventional moral consciousness of the students.** The article presents the results of factor analysis of the postconventional stage of moral consciousness of student youth at different levels. It was investigated that the factor structure of a high-level postconventional moral consciousness reflects the individual intention to define universal moral values that

are autonomous from a concrete situation and concrete people involved in this situation. The internal system of human principles is oriented on a social agreement, conditioned by the officially accepted social morality. This is well correlated with high normativity as a person's orientations to follow social norms and rules, and with sociability and diplomacy as a focus on respect for human-rights arrangements. Autonomous human morality, determined by the universal ethical principles of justice, goodness, faith, beauty, is supported by altruistic emotions, existential responsibility, and the combination of intelligence and intuition as a rational and intuitive-sensory reflection of reality. It was also determined that individuals with an average level of postconventional moral consciousness are less dynamic compared with the low level, are distinguished by greater consistency and weight in the development of moral consciousness. The results of the analysis of the factor structure of the low level of postconventional consciousness indicate that it contains the following characteristics: the internal system of human principles, oriented to a social agreement, conditioned by the officially accepted social morality, high social orientation, along with elements of suspicion, radicalism, if it contradicts its own needs. This, in our opinion, is determined by the greater manifestations of pre-conventional moral consciousness in the low level of postconventional consciousness in comparison with the middle and high levels.

**Key words:** moral consciousness, student, stage of development of moral consciousness, factor analysis, autonomous morality.

**Тымош Ю. В. Факторная структура постконвенционного нравственного сознания студентов.** В статье отражены результаты факторного анализа постконвенционной стадии нравственного сознания студенческой молодежи на разных уровнях. Доказано, что факторная структура постконвенционного нравственного сознания высокого уровня отражает стремление человека определить для себя универсальные моральные ценности, которые являются автономными от конкретной ситуации и конкретных людей, которые в этой ситуации задействованы. Внутренняя система принципов человека ориентирована на социальную договоренность, обусловленную официально принятой общественной моралью. Это созвучно хорошему балансу между высокой нормативностью как направленностью человека следовать социальным нормам и правилам, и общительностью и дипломатичностью как направленностью на соблюдение договоренности между людьми. Автономная мораль человека, что обусловлена универсальными этическими принципами справедливости, добра, веры, красоты подкрепляется альтруистическими эмоциями, экзистенциальной ответственностью и сочитания интеллекта и интуиции как рационального и интуитивно-чувственного отражения действительности. Определено также, что лица со средним уровнем постконвенционного нравственного сознания менее динамичны по сравнению с низким уровнем, отличаются большим постоянством и взвешенностью в развитии нравственного сознания. Результаты анализа факторной структуры низкого уровня постконвенционного сознания свидетельствует о том, что оно

содержит следующие характеристики: внутреннюю систему принципов человека, ориентированную на социальную договоренность, обусловленную официально принятой общественной моралью, высокую социальную направленность, одновременно с элементами подозрительности, радикальности, если это противоречит собственным потребностям. Это, на наш взгляд, обусловлено большими проявлениями преконвенционного нравственного сознания в низком уровне постконвенционного сознания по сравнению со средним и высоким уровнями.

**Ключевые слова:** нравственное сознание, студент, стадии развития нравственного сознания, факторный анализ, автономная мораль.

**Постановка проблеми.** Проблема морального становлення особистості залишається однією із найактуальніших проблем, яка не виходить з поля зору науковців різних галузей протягом багатьох століть. Адже, кінцевою метою функціонування суспільства є формування людини як цілісної, всебічно розвиненої особистості. Цю роль виконує насамперед мораль. Якими б не були моральні відносини за змістом, – їх внутрішнім вістряем є ставлення особистості до суспільства. Навіть стосунки між близькими людьми передбачають орієнтацію на суспільно-корисні цінності – вірність, відданість. Водночас, ставлення особистості до суспільного блага як вищої цінності обов'язково потребує не менш фундаментального ставлення суспільства до особистості як мети свого існування і розвитку. Не людина є засобом усіх суспільних перетворень, а суспільство є продуктом взаємодії людей, умовою саморозвитку і самореалізації людини [3].

До проблеми морального виховання, формування моральної свідомості особистості неодноразово зверталися філософія, етика, педагогіка і психологія. Так, завдяки уже виконаним дослідженням вивчено чимало важливих ліній морального розвитку особистості, а проте реалії сьогодення змушують шукати нові аспекти та розставляти нові акценти у висвітленні питання природи моралі, сутності зовнішніх суспільних вимог та їх гармонійного поєднання із завданнями індивідуального становлення, самореалізації, самоактуалізації, онтогенетичної еволюції розуміння моральних категорій та понять тощо.

Також, попри наявні ґрунтовні дослідження моральності, у науковій літературі все ще відсутні комплексні дослідження рівнів морального розвитку сучасної української молоді, котра в умовах кризового реформування різних сфер нашого суспільства часто

постає активною рушійною силою різних реформ. Тому, метою даної публікації є здійснення факторного аналізу постконвенційної моральної свідомості на різних рівнях (високому, середньому та низькому), оскільки саме ця стадія відображає найвищий рівень розвитку моральності особистості.

**Аналіз останніх досліджень з проблеми.** Підґрунтям для нашої роботи стали дослідження Л. Кольберга. На його думку моральний розвиток має три послідовних рівні, кожен з яких включає дві чітко виражені стадії. Протягом цих шести стадій відбувається прогресивний розвиток моральної свідомості.

Таким чином, Л. Кольберг слідом за Ж. Піаже дійшов висновку, що правила, норми, закони створюються людьми на основі взаємної угоди і що, при необхідності, їх можна змінювати. Тому доросла людина, пройшовши через усі етапи морального розвитку, приходять до усвідомлення того, що в світі не існує нічого абсолютно правильного чи неправильного і що моральність вчинку залежить не стільки від його наслідків, скільки від намірів людини, яка його здійснює.

Методика призначена для оцінки рівня розвитку моральної свідомості. Для цього Л. Кольберг сформулював дев'ять дилем, в оцінці яких стикаються норми і правила моралі, а також цінності різного рівня. За результатами методики можна зробити висновок, на якій стадії розвитку моральної свідомості, за Л. Кольбергом, знаходяться досліджувані. В результаті проведених досліджень [5] він виділив шість стадій розвитку моральної свідомості особистості, які об'єднав у три рівні (кожен з рівнів має дві стадії): доморальний, конвенційний та автономний (загалом зазначені рівні розвитку моральної свідомості збігаються з типологією страху, сорому і совісті, за І. Бехом) [1].

I. Доморальний рівень. У своїй поведінці людина враховує прийняті в суспільстві правила і норми, що визначають поняття добра і зла. Однак при цьому вона орієнтується лише на власні фізичні або гедоністичні (пов'язані із задоволенням або невдоволенням) наслідки виконуваних дій (заохочення, покарання, фаворитизм тощо), а також на авторитет і владу тих, хто встановив ці правила і норми.

Стадія 1. Людина орієнтується на покарання і підпорядкування (покору), її дії оцінюються як позитивні або негативні залежно від того, заохочено або покарано людину.

Стадія 2. Наївно інструментальна орієнтація. Морально виправданою вважається дія, яка водночас сприяє задоволенню потреб як індивіда, так і інших людей. Взаємодії людей розуміються як ринковий обмін «ти – мені, а я – тобі».

II. Конвенційний рівень. Людина у своїй поведінці підпорядковується прийнятим моральним вимогам і прагне відповідати моральним очікуванням групи (сім'ї, трудового колективу, організації, нації тощо).

Стадія 3. Орієнтація на еталонний зразок «доброго хлопця» чи «доброї дівчини», що існує у певній групі.

Стадія 4. Орієнтація на вимоги «закону і порядку». Людина поводиться так, а не інакше через те, що виконує свої обов'язки або обіцянки, контролює виконання встановленого порядку задля самого порядку.

III. Автономний, постконвенційний, чи принципівий рівень. Людина прагне виявити і встановити для себе універсальні моральні цінності, які є правильними незалежно від того, яка група людей підтримує їх, та незалежно від того, які стосунки у людини з відповідною групою людей.

Стадія 5. Внутрішня система принципів людини зорієнтована на соціальну домовленість, зумовлену офіційно прийнятою суспільною мораллю.

Стадія 6. Автономна мораль людини визначається універсальними етичними принципами справедливості, добра, віри, краси тощо.

Тобто, розглянувши рівні та стадії розвитку моральної свідомості, можна зробити висновок, що на доморальному рівні людина виконує вимоги, боячись покарання. На конвенційному рівні дотримання моралі визначається намаганням належати групі, суспільству, відповідати їх вимогам з метою самозбереження, на третьому рівні – автономному, людина добровільно обирає моральну поведінку, адже переконана, що жити їй потрібно згідно норм, прийнятих нею добровільно [3]. Тобто на 6 стадії формуються стійкі моральні принципи, виконання яких забезпечується власною совістю, безвідносно до зовнішніх обставин і розумових міркувань.

**Результати емпіричного дослідження.** Враховуючи те, що постконвенційна моральна свідомість відображає найвищий рівень розвитку моральності особистості, що ґрунтується на цінностях культурно-історичного періоду у якому живе людина, цінностях

суспільства та розвитку індивідуальної аксіологічної сфери особистості, подальшим етапом емпіричного дослідження було встановлення факторної структури трьох рівнів постконвенційної свідомості, що, з одного боку виявляє чинники, важливі для моральної свідомості, а по-друге, визначає особливості динаміки моральної свідомості. Адже, як зазначає Л. Кольберг, вищих щаблів розвитку моральної свідомості можна досягнути лише за умови проходження попередніх стадій.

Факторний аналіз (FactorAnalysis) – це метод зменшення розмірності вихідного простору корелюючих між собою ознак, що забезпечує більш економну їх репрезентацію за умови мінімальних втрат вихідної інформації. Результатом факторного аналізу є перехід від множини вихідних змінних до меншої кількості нових змінних – факторів [2, с.162]. Фактор інтерпретується як причина спільної мінливості кількох вихідних змінних. Потрібно зауважити, що факторний аналіз виконує узагальнення на кількісному, формальному рівні. Переклад даного узагальнення на змістовий рівень є складним завданням, яке вимагає глибокого розуміння використаних математичних абстракцій [4, с. 316].

Відтак, важливим є встановлення факторної структури високого, середнього і низького рівнів постконвенційної моральної свідомості студентів (див. табл. 1).

Для визначення необхідного числа факторів ми здійснили процедуру графічної факторизації, в результаті якої встановлено  $(5 \pm 1)$  факторів, які охоплюють 70,5% від загальної дисперсії.

Відповідно до змістового наповнення факторних навантажень у першому факторі (24,17% дисперсії), ми назвали його «експресивність». До цього фактору увійшли такі змінні із високими факторними навантаженнями: експресивність (0,677), сміливість (0,597), домінантність (0,636), довірливість (0,436). Таким чином, зміст фактору відображає ціннісні пріоритети відкритих, довірливих, щирих, активних стосунків з іншими людьми.

Другий фактор представлений високими факторними навантаженнями зі змінними екзистенціальної відповідальності (0,618), альтруїстичних емоцій (0,732) та інтуїції (0,700) і становить 16,29% від загальної дисперсії. Відповідно ми назвали другий фактор «екзистенційна відповідальність». Таким чином, зміст цього фактору



відображає цінність свободи як відповідальності за здійснені життєві вибори особистістю.

Таблиця 1

**Факторна структура постконвенційної моральної свідомості високого рівня**

Перемінні	Фактор1	Фактор2	Фактор3	Фактор4	Фактор5
Екзистенційна відповідальність	-	0.618	-	-	-
Інтуїція		0.700	-		0.411
Альтруїстичні емоції	-	0.732	-	-	-
Сміливість	0.597	-	-	-	0.428
Домінантність	0.636	-	-	-	-
Довірливість	0.436	-	0.537	-	-
Експресивність	0.677	-	-	-	-
Інтелект	-	-	-	0.457	-
Впевненість	-	-	0.511	-	-
Висока нормативність	-	-	-	0.658	-
Товариськість	-	-	-	0.561	-
Дипломатичність	-	-	-	0.622	0.406
Висока уява	-	-	-	-	0.628
Високий самоконтроль	-	-	0.539	-	-
Добробут		-	0.413		
Здоров'я	0.413	-	0.416		

Третій фактор, що становить 14,92 % від загальної дисперсії ми назвали «високий самоконтроль», він представлений такими змінними: високий самоконтроль (0,539), впевненість (0,511), довірливість (0,537), добробут (0,413), здоров'я (0,416). Зміст цього фактору відображає пріоритети у високому контролі над різними обставинами життя та над власними особистісними станами, що також втілюється у контроль над власним добробутом і здоров'ям. При цьому важливо відмітити, що високий контроль над собою та світом не заперечує довірливих стосунків з іншими, адже довірливість має високі факторні навантаження.

Четвертий фактор становить 8,85 % дисперсії і представлений такими змінними: високою нормативністю (0,658), дипломатичністю (0,622), товариськістю (0,561) та інтелектом (0,457). Відповідно ми назвали четвертий фактор як «дипломатичність». На наш погляд,

високі факторні навантаження за високою нормативністю наближають зміст цього фактора до конвенційної стадії моральної свідомості. Водночас прагнення слідувати встановлених суспільством норм не перевищує важливість міжособових стосунків, що наш погляд, робить високу нормативність не гальмуючим, а стимулюючим чинником розвитку моральної свідомості.

П'ятий фактор становить 6,08% від загальної дисперсії і представлений такими змінними, як висока уява (0,628), сміливість (0,428), інтуїція (0,411) та дипломатичність (0,406). Ми назвали цей фактор як «інтуїтивна творчість», адже високорозвинена уява зіставляється з інтуїтивно-почуттєвим відображенням дійсності, що дає змогу глибше побачити зв'язки різних фрагментів світу, у випадках, коли раціонально важко обґрунтувати ці зв'язки.

Таким чином, факторна структура постконвенційної моральної свідомості високого рівня відображає прагнення людини визначити для себе універсальні моральні цінності, які є автономними від конкретної ситуації та конкретних людей, які у цій ситуації задіяні. Внутрішня система принципів людини зорієнтована на соціальну домовленість, зумовлену офіційно прийнятою суспільною мораллю. Це є суголосним гарному балансу між високою нормативністю як спрямованістю людини слідувати соціальним нормам і правилам, та товариськістю і дипломатичністю як спрямованістю на дотримання домовленості між людьми. Автономна мораль людини, що зумовлюється універсальними етичними принципами справедливості, добра, віри, краси підкріплюється альтруїстичними емоціями, екзистенційною відповідальністю та сполученням інтелекту й інтуїції як раціонального й інтуїтивно-почуттєвого відображення дійсності.

Для розуміння динаміки моральної свідомості розглянемо факторну структуру постконвенційної стадії середнього рівня. Відповідно до графічного представлення факторного простору, встановлено ( $5 \pm 1$ ) факторів, які охоплюють 67,46 % від загальної дисперсії. Таким чином, перший фактор, який становить 25,64% від загальної дисперсії ми назвали «рефлексивна консервативність». Високі факторні навантаження мають такі змінні: розслабленість як протилежний полюс напруженості (0,723), консервативність (0,600), рефлексія (0,547), що виражає поміркований тип поведінки осіб із середнім рівнем постконвенційної стадії. Водночас помічаємо також

змінні, які виражають гуманне ставлення цих осіб до світу: милосердя (0,590), любов (0,523), повагу до інших (0,484). Таким чином, помічаємо, що цей фактор містить змінні, що виражають розвинену почуттєву сферу досліджуваних.

Таблиця 2

**Факторна структура постконвенційної моральної свідомості середнього рівня**

Змінні	Фактор1	Фактор2	Фактор3	Фактор4	Фактор5
Рефлексія	0.547	-	-	-	-
Інтуїція	-	-		-	
Моральність					0.438
Розслабленість	0.723	-		-	
Консерватизм	0.600	-	-	-	0.411
Конформізм				0.786	
Альтруїстичні емоції	-	-	-	-	0.574
Експресивність	-	-	0.483	-	-
Впевненість	-	-	-	-	-
Товариськість	-	-	-	0.589	-
Дипломатичність	-	0.806	-	-	0.406
Сміливість				0.725	
Висока уява	-	0.668	-	-	0.628
Емоційна стійкість		0.477	-		
Домінантність		0.607	-		
Високий самоконтроль	-	-	-	-	0.654
Добробут	-	-	-		
Здоров'я	0.413	-	0.617		
Любов	0.523	-	-		
Повага до інших	0.484	-	-		
Насолода			0.538		
Прагнення до нового			0.805		
Спілкування				0.610	
Статус				0.402	
Милосердя	0.590				

Другий фактор, який становить 12,60% від загальної дисперсії, містить високі навантаження за змінними: дипломатичність (0,806), емоційна стійкість (0,425), доміантність (0,607). Таким чином, ми назвали цей фактор як «емоційна стійкість», саме високий контроль

над своїми емоціями дає змогу із середнім рівнем пост-конвенційної свідомості зберігати дипломатичність і врівноваженість у стосунках. Третій фактор репрезентує 10,61% від загальної дисперсії і містить такі змінні: експресивність (0,483), прагнення до нового (0,805), здоров'я як цінність (0,617) та насолоду (0,538). Відповідно цей фактор ми назвали «прагнення новизни», він виражає спонукальні чинники активності студентів із середнім рівнем пост-конвенційної свідомості.

Слід зазначити, що за змістом цей фактор наближає середній рівень постконвенційної свідомості із преконвенційною свідомістю, яка ґрунтується на гедоністичному началі і оцінює навколишній світ в категоріях: приємне-неприємне. Можемо припустити, що динаміка різних стадій моральної свідомості не передбачає зникнення попередніх стадій, а містить залишкові елементи кожної з них.

Четвертий фактор презентує 9,68% від загальної дисперсії і містить такі змінні, як конформізм (0,786), нерішучість (0,725), цінності спілкування (0,610), статусу (0,402). Відповідно ми назвали цей фактор «конформізм». Зміст цього фактора відображає орієнтацію на інших, а також дотримання норм і традицій спілкування, аби не вирізнитися із групи. За змістом цей фактор подібний до конвенційного рівня моральної свідомості, що також свідчить на користь наявності залишків різних стадій моральної свідомості на пост-конвенційній стадії.

П'ятий фактор містить 6,93 % від загальної дисперсії і має такі змінні, як високий самоконтроль (0,654), творчу уяву (0,628), альтруїстичні емоції (0,574), дипломатичність (0,406), конформізм (0,401). Відповідно ми назвали цей фактор як «альтруїстичність». Цей фактор відображає опанування власними емоціями упродовж міжособової взаємодії, що забезпечує дипломатичні стосунки і бажання наслідувати інших аби не порушувати їхні потреби. Це виражається у високих показниках конформізму.

Для розуміння динаміки моральної свідомості розглянемо факторну структуру постконвенційної стадії низького рівня. Відповідно до графічного представлення факторного простору, встановлено (5±1) факторів, які охоплюють 64,26 % від загальної дисперсії. Таким чином, виходячи із навантажень змінних у першому факторі: радикалізм (0,721), експресивність (0,516), низька нормативність (0,813), ми назвали цей фактор «експресивна

комунікативність», адже він містить такі ознаки як високу енергійність, схильність долати загально прийняті норми і правила, якщо вони суперечать власним потребам, імпульсивність, безпечність і життєрадісність. Емоційна забарвленість і динамічність цього фактора супроводжується цінністю здоров'я (0,413).

Таблиця 3

**Факторна структура постконвенційної моральної свідомості  
низького рівня**

Перемінні	Фактор1	Фактор2	Фактор3	Фактор4	Фактор5
Рефлексія					0.667
Моральність		-	0.601		
Інтуїція	-	-	-		0.411
Стриманість	-	-	0.416	-	0.428
Напруженість					0.766
Нерішучість	-	0.650	-		
Радикалізм	0.721	-	0.493		-
Конформізм		0.713			
Домінантність	-	-	-	-	-
Довірливість	-	-	-	0.468	0.503
Експресивність	0.516	-	-	-	-
Інтелект	-	-	-	0.829	-
Впевненість	-	-	-	-	0.782
Висока нормативність	0.813	-	-	0.658	-
Добробут		-	0.714		
Соціальна активність		0.688			
Спілкування		0.422			
Здоров'я	0.413	0.490	-	0.592	
Приємний час				0.489	0.472

Другий фактор «соціальна активність» містить цінності соціальної активності (0,688), спілкування (0,422), здоров'я (0,490), який сполучається із конформізмом (0,713) та нерішучістю (0,650). Відповідно цей фактор відображає високе налаштування на оточення і збереження комфортних соціальних стосунків.

Третій фактор «Гедонзізм» містить спрямованість досягнення добробуту як важливої цінності (0,714), навіть за умови прояву аморальних вчинків (0,601), також консерватизму (0,493) та стриманості (0,416) в поведінці, якщо це допомагає досягти власного задоволення.

Четвертий фактор «Інтелектуальність» містить високі навантаження за змінною інтелект (0,829), підозрілістю (0,468), високою нормативністю (0,658), а також такими цінностями, як здоров'я та приємний час. Можемо також відмітити спрямованість цього фактору на досягнення власного задоволення потреб більшою мірою ніж на збереження соціальних стосунків. Відповідно можемо спостерігати залишки пре-конвенційної моральної свідомості.

П'ятий фактор «Тривожність» містить змінні тривожності як результат особистісної невпевненості (0,782), напруженості (0,766), підозрілість (0,503) та спрямованість на досягнення приємного часу (0,472).

Результати аналізу факторної структури низького рівня постконвенційної свідомості свідчить про те, що він містить такі характеристики: внутрішню систему принципів людини, зорієнтовану на соціальну домовленість, зумовлену офіційно прийнятою суспільною мораллю, високу соціальну спрямованість, водночас з елементами підозрілості, радикальності, якщо це суперечить власним потребам. Це, на наш погляд, зумовлено більшими проявами преконвенційної моральної свідомості у низькому рівні постконвенційної свідомості порівняно із середнім і високими рівнями.

Слід зазначити, що студенти із високим рівнем постконвенційної стадії моральної свідомості вирізняються такими рисами, як експресивність, високий самоконтроль емоцій, дипломатичність, екзистенційною відповідальністю та інтуїтивною творчістю. Висока експресивність цих осіб робить їх життєрадісними, відкритими, високо комунікативними.

Особи із середнім рівнем постконвенційної моральної свідомості є менш динамічними порівняно із низьким рівнем, вирізняються більшою постійністю і виваженістю у розвитку моральної свідомості. Пріоритетними у розвитку моральної свідомості на цьому рівні є внутрішня система принципів, яка зорієнтована на соціальну домовленість, зумовлену офіційно прийнятою суспільною мораллю.

Студенти з низьким рівнем постконвенційної моральної свідомості проявляють помітну амбівалентність у поведінці: водночас радикалізм і консерватизм, дотримання суспільних норм та експериментування, бажання знайти універсальні істини та підтримати власний добробут, соціальну активність та рефлексію

того, що відбувається. Така активність зумовлена пошуком універсальних істин. Також вона зумовлює суперечливість паттернів поведінки, щоб дати змогу молодій людині встановити правильні й ефективні норми у визначенні для себе сенсу буття й гармонійного ставлення до світу.

**Висновки та перспективи подальших досліджень.** Таким чином, результати факторного аналізу постконвенційної моральної свідомості дали змогу встановити особливості її динаміки на різних рівнях. Вважаємо, що найбільш гармонійним є високий рівень моральної свідомості, який відображає якісно новий рівень свідомості, що виходить з-поза меж взаємовигоди і взаємкорисних стосунків, орієнтацію на інших і переслідування суспільних норм на рівень існування універсальних істин любов, милосердя і добра. **Перспективним** вважаємо подальше дослідження моральної свідомості у контексті цілісної особистості студентів.

#### *Література*

1. Бех І. Д. Виховання особистості: сходження до духовності: наук. видання / І. Д. Бех. – Київ : Либідь, 2006. – 272 с.  
Bekh I. D. Vyhovannya osobystosti: shodzhennya do duhovnosti: nauk. Vydannya [Upbringing of the personality: ascending to the spirituality] / I. D. Bekh. – Kyiv : Lybid', 2006. – 272 p.
2. Бурлачук Л. Ф. Психодіагностика: Учебник для вузов / Л. Ф. Бурлачук. – СПб.: Питер, 2003. – 351 с.  
Burlachuk L. F. Psyhodyahnostyka [Psychodygnostics]: Uchebnyk dlya vuzov / L. F. Burlachuk. – SPb.: Pyter, 2003. – 351 p.
3. Заболотна В. О. Основні етапи розвитку моральної свідомості в сучасному контексті (за дослідженнями Л. Кольберга) // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки, 2014. – №2. – С. 74–81.  
Zabolotna V. O. Osnovni etapy rozvytku moral'noyi svidomosti v suchasnomu konteksti (za doslidzhennyamy L. Kol'berha) [the founfations of the moral consciousness development] // Aktual'ni problemy sotsiolohiyi, psykholohiyi, pedahohiky, 2014. – №2(23). – P. 74–81.
4. Руденко В. М., Руденко Н. М. Математичні методи в психології: підручник / В. М. Руденко, Н. М. Руденко. – Київ : Академвидав, 2009. – 384 с.  
Rudenko V. M., Rudenko N. M. Matematychni metody v psyholohiyi [Mathematical methods in Psychology]: pidruchnyk / V. M. Rudenko, N. M. Rudenko. – Kyiv : Akademvydav, 2009. – 384 p.
5. Kohlberg L. Essays on Moral Development // The Psychology of Moral Development. San Francisco: Harper & Row, 1984. – Vol. 2. – P. 38-47.

УДК 2.211.2

Ярошук М. В.

Received: December 10, 2016

Revised: February 16, 2017

Accepted: March 24, 2017

### РЕЛІГІЙНІСТЬ ТА ЕМОЦІЙНО-ПОЧУТТЄВА СФЕРА ОСОБИСТОСТІ: ТЕОРЕТИКО-ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті висвітлено результати теоретичного і емпіричного дослідження релігійності особистості у її зв'язку із емоційно-почуттєвою сферою. Встановлено, що релігійність є особистісною рисою, яка має зв'язки із низьким рівнем депресії, психологічним благополуччям, позитивними соціальними атитюдями, зменшеними ризиками розлучення та покращенням міжособових відносин у сім'ї. Визначено такі напрями розвитку релігійності в особистості: к пошук смислу, встановлення контролю, позбавлення тривоги, формування соціальної солідарності і ідентичності, особистісний саморозвиток. Результати емпіричного дослідження свідчать про те, що у студентів із усіма рівнями конотативного значення існують емоційні труднощі у встановленні міжособової взаємодії. Водночас особливості цих труднощів по-різному проявляються у студентів із різними рівнями конотативного значення на поняття «Бог». Обґрунтовано, що конотативні значення виражають первинні релігійні переживання особистості, які в подальшому визначають динаміку релігійності як особистісної риси. У студентів із високим рівнем конотативного значення спостерігаються нижчі показники порівняно зі студентами із середнім та низьким рівнями конотативного значення за шкалами невміння керувати власними емоціями, домінування негативних емоцій, негнучкість і неяскість емоцій. Результати дослідження дають змогу дійти висновків про те, що вираження первинних емоційних переживань у ставленні до Бога як основи розвитку релігійності особистості позитивно впливає на емоції і почуття людини для встановлення ефективної міжособової взаємодії. Перспективним вважаємо вивчення релігійності з іншими особистісними станами і властивостями людини, а також впливу релігійності на якість життя особистості студента загалом.

**Ключові слова:** релігійність особистості, конотативні значення, релігійні переживання, риса особистості.

**Yaroschuk M. V. Religiosity and emotional sphere of the personality.** The paper highlights the results of theoretical and empirical study of individual religiosity and its relation to his/her emotional sphere. Religiosity, as it has been revealed, is an individual feature associated with low depression rate, psychological well-being, positive social attitudes, decreased risk of divorce, better interpersonal relations in family. The search for sense, establishing control, avoiding anxiety, social solidarity and identity formation, individual self-development are among the main aspects of



individual religiosity. The results of the empirical investigation have shown that college students who possess all levels of connotative meaning encounter emotional challenges in building interpersonal interaction ties. However, some aspects of these challenges are differently manifested in students who assessed connotatively the concept of 'God'. The author substantiated that connotative meanings express individual primary religious experience that determines future dynamics of religiosity as a personal feature. The students with high rates of connotative meaning as contrasted to those with medium and low rates showed lower indices on the scales of inability to control own emotions, dominance of negative emotions, non-flexibility, poor emotions. Primary emotional experience in attitude to God as a basis for individual religiosity development had positive impact on human emotions and effective interpersonal interaction. Further research should be undertaken to investigate the religiosity and other personal states and properties, its general impact on student's quality of life.

**Key words:** individual religiosity, connotative meanings, religious experience, personal feature.

**Ярошук М. В. Религиозность и эмоционально-чувственная сфера личности.** В статье представлены результаты теоретического и эмпирического исследования религиозности личности в контексте ее эмоционально-чувственной сферы. Установлено, что религиозность личности положительно коррелирует с низким уровнем депрессии, психологическим благополучием, качеством жизни, снижением риска разрыва семейных отношений и улучшением семейного психологического климата. Определены следующие направления развития религиозности личности: поиск смысла, разрешение кризиса, уменьшение тревоги, развитие социальной идентичности и солидарности, саморазвитие личности. Результаты эмпирических исследований показывают, что студенты с низким, средним и высоким уровнями выражения коннотативного значения на понятие «Бог» имеют эмоциональные трудности в установлении межличностных контактов. Однако эти трудности по-разному проявляются у студентов с разными уровнями выражения коннотативного значения на понятие «Бог». Обосновано, что коннотативные значения на понятие «Бог» выражают первичные религиозные переживания, которые в дальнейшем определяют динамику религиозности как черты личности. У студентов с высоким уровнем развития коннотативного значения установлены более низкие показатели за такими шкалами: неумение управлять собственными эмоциями, доминирование негативных эмоций, негибкость и невыраженность эмоций. В целом можно сделать вывод, что ярко выраженное коннотативное значение на понятие «Бог» положительно взаимосвязано с эмоциями и чувствами, влияющими на эффективное межличностное взаимодействие. Перспективным считаем исследование религиозности личности в связи с личностными состояниями и свойствами, а также качеством жизни студентов в целом.

**Ключевые слова:** религиозность личности, коннотативное значение, религиозные переживания, черта личности.

**Постановка проблеми.** За останні десятиліття тенденції у вивченні релігійності у науковій психологічній літературі значно змінюються. Спостерігається перехід від негативного тлумачення цієї риси як зменшення суб'єктної активності та особистісної ініціації людини до визначення релігійності як важливого чинника психічного здоров'я особи, спільноти та суспільства загалом.

В останніх дослідженнях виявлено значущі показники кореляційного зв'язку між релігійністю та низьким рівнем депресії, психологічним благополуччям, позитивними соціальними атитюдами, зменшеними ризиками розлучення та покращенням міжособових відносин у сім'ї [7; 8].

Також існують дослідження, у яких здійснено припущення, у який спосіб релігійність впливає на психічне здоров'я. У дослідженнях І. Хога, репрезентовано структурну модель, яка містить чотири виміри функціонування людини з погляду феномена духовності [7]. До таких компонентів належать когнітивний (інтерпретація подій з погляду вдячності до минулого, цінування теперішнього і надії на майбутнє), поведінковий (здійснення релігійних ритуалів і практик, з погляду яких особистість ставиться до себе, до інших і до світу загалом), емоційний (духовність породжує любов, надію, турботу і безпеку), розвивальний (розвиток людини упродовж життя, у якому людина з допомогою духовності інтегрує свій досвід та життєві ситуації).

Враховуючи зміни акцентів і напрямів дослідження релігійності як важливої особистісної риси у різних контекстах життя та різноманітність поглядів на цей феномен, вважаємо за необхідне здійснити власний теоретико-емпіричний аналіз релігійності на основі емоційно-почуттєвої сфери людини.

**Мета дослідження** полягає у теоретико-емпіричному вивченні релігійності особистості у зв'язку із емоційно-почуттєвою сферою особистості.

**Аналіз останніх досліджень з проблеми.** У вітчизняних і зарубіжних джерелах описано динаміку релігійності людини як стійкої особистісної риси упродовж життя. Різне трактування релігійності знаходимо в працях К. Гірца, З Фройда, Е. Еріксона, Дюркгейма та ін. [6] Так, в інтерпретативній антропології релігії К.Гірца релігія це низка значень, які дають змогу людині вийти за межі повсякденної рутини та подолати екзистенційну обмеженість

[6]. Релігійність людини, на думку вченого, виникає із системи символів, яка сприяє виникненню у людини мотивації і настроїв. Саме ця мотивація і є рушійною силою для формування стійких уявлень людини про організацію і порядок буття. Ця мотивація слугує свого роду ореолом для сприйняття реальності, таким чином, релігійність особистості – це свого роду особливе сприйняття навколишньої дійсності. Окрім цього вчений вважає, що релігійність задає напрям розвитку особистості у пошуку смислу життя, формуючи смисловий напрям розвитку особистості. Упродовж смислового розвитку людина розвиває релігійність як спосіб впоратися з кризовими етапами свого життя, знайти відповідь на питання про його смисл.

Інший погляд на дослідження релігійності особистості висловлює Е. Еріксон [6]. Вчений вважає провідним у становленні релігійності особистості пошук контролю, у ситуаціях, коли людина не може впоратися із наявними життєвими ситуаціями самотужки та тримати контроль над ними. Е. Еріксон надає важливого значення Я особистості у цьому пошукові, на протигагу З. Фройдю, який пріоритетним вважає ірраціональне начало людини. За З. Фройдом неузгодженість між Воно, Я і Над-Я, що відображає амбівалентні відносини між принципами функціонування психіки: задоволення, реальності і постійності, призводить до постійного існування тривоги в особистості [6]. Одним із шляхів, за З. Фройдом, яким людина намагається подолати постійну тривогу, є пошук відповідної релігії та формування релігійності особистості як стійкої особистісної риси. Саме релігійність може забезпечити емоційний комфорт, який породжується в особистості як прагнення зменшити постійну тривогу, що виникає у відповідь на непрогнозованість і небезпеку зовнішнього світу.

Соціально-психологічний підхід до релігійності особистості запропоновано в працях Дюркгейма [6]. Вчений вважає, що релігійність особистості забезпечує духовну близькість, що породжується внаслідок спільної віри між різними членами суспільства. При цьому формується солідарність і соціальна ідентичність спільноти. Подібні погляди до цього висловлює С.Московічі, вважаючи, що не лише процеси в соціумі визначають релігійність особистості, а й остання чинить потужний вплив на суспільні процеси [9]. Релігійність особистості, на думку вченого, є

джерелом психічної енергії, яка може заряджати як окремих індивідів, так і спільноту в цілому. Механізмами передачі психічної енергії є зараження і наслідування.

На наш погляд, у дослідженні К. Паргамонта, в якому виокремлено основні напрями розвитку релігійності у контексті особистості бралися до уваги саме проаналізовані нами вище дослідження, адже автор виокремлює такі напрями динаміки релігійності: як пошук смислу, встановлення контролю, позбавлення тривоги, формування соціальної солідарності і ідентичності [10].

На наш погляд, у запропонованому дослідженні не враховані праці, спрямовані на вивчення релігійності як особистісного змінювання і саморозвитку особистості. Цей напрям широко представлений у вітчизняних дослідженнях О. І. Климишин, В. В. Москальця, Н. М. Савелюк, М. В. Савчина і т.ін. [2; 3; 4; 5].

Особистісний саморозвиток під впливом релігійності передбачає зміни у ціннісному вимірі особистості, незважаючи на те, що часто релігійності приписується консервативна роль. Адже допомагаючи людині набувати емоційний комфорт, контроль, силу у різних життєвих ситуаціях, релігійність приводить до серйозних особистісних трансформацій. О. І. Климишин тлумачить розвиток релігійності особистості крізь динаміку релігійної віри у людини [2]. Вчена виділяє структурну організацію релігійної віри, ґрунтуючись на основних складових особистості та її психіки. Перший компонент представлений несвідомим як онтологічне джерело виникнення віри, другий компонент – це когнітивно-рефлексивна складова, що представляє пошук, виокремлення і усвідомлення об'єкта віри, третій компонент – це емоційно-ціннісна складова, представлена виділенням об'єкта віри як особистісно значущого, і четвертий компонент як мотиваційно-вольовий, що відповідає за дієвість релігійної віри, яка наділяє релігійну особистість здатністю здійснити власний вибір.

Вітчизняна вчена Н. М. Савелюк зазначає, що існують суперечливі погляди стосовно релігійної особистості і концептуальний обсяг цього поняття є досі невизначеним [4]. Досить чітке визначення запропоноване В. П. Москальцем, який вбачає релігійну особистість як «людину-носія мінімуму релігії» [2]. Н. М. Савелюк пропонує авторське визначення: релігійна особистість – «продукт» не тільки й не стільки релігійної соціалізації людини,

скільки її активної свідомої активності, в тому числі мисленнєво-мовленнєвої, тобто «продукт» різних релігійних дискурсів, у які вона так чи інакше вступала [4]. Таким чином, вітчизняні вчені наголошують не на пасивній, а активній ролі релігійної особистості. Тому ми вважаємо, що важливим напрямом у дослідженні цього феномену є дослідження саморозвитку релігійної особистості.

У цьому контексті заслуговує на увагу дослідження Дж. Флавера, у якому відображено розвиток релігійної особистості відповідно до різних етапів онтогенезу [10]. Зокрема вчений виділяє такі основні стадії: престадія, що має недиференційований характер; інтуїтивно-проективна стадія (3-7 років), яка характеризується імітацією, уявою та фантазіями; міфічно-дослівна (7-12 років), яка розглядається як буквальність віри, її зв'язок із родинною традицією, провідна роль в едипальних переживаннях; синтетично-конвенційна віра (12-16 років) характеризується конформним прийняттям різних настанов від старших та авторитетів; індивідуально-рефлексивна стадія (16-30 років), яка вирізняється деміфологізацією, утворення автономного світогляду; консолідація парадоксів (середній вік) перегляд погляду на раціональне і логічне пояснення усього, повернення до символічного мислення, набуття вторинної наївності; універсальна стадія, на якій особистість виробляє власні принципи віри, знаходить консенсус між традиціями віри та способом життя.

Результати теоретичного аналізу дали змогу побудувати концептуальну матрицю розвитку релігійності як особистісної риси з позиції різних дослідженнях (див. табл. 1).

*Таблиця 1*

**Концептуальна матриця уявлень щодо динаміки релігійності як риси особистості**

№	Розвиток релігійності	Дослідження
1	Пошук смислу життя	Інтерпретативна антропологія К. Гірца
2	Пошук контролю і влади у кризових ситуаціях	Епігенетична теорія розвитку особистості Е. Еріксона
3	Позбавлення базальної тривоги	Психоаналітична теорія особистості З. Фрейда
4	Формування соціальної ідентичності та соціальної солідарності	Е. Дюркгейм, С. Московічі
5	Особистісний саморозвиток	О. І. Климишин, В. М. Москалець, Н.М. Савелюк

**Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження.** У дослідженні взяло участь 356 осіб, студенти Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки та Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Т. Г. Шевченка, віком від 20 до 26 років. У дослідженні було використано метод семантичного диференціалу. На думку Л.В.Засекіної, конотативні значення відіграють провідну роль у визначенні особливостей інтуїтивно-почуттєвого відображення дійсності [1]. Оскільки ми досліджуємо релігійність особистості у зв'язку з емоційно-почуттєвою сферою, ми зіставляли конотативне значення із особливостями емоцій і почуттів, діагностованих з допомогою методики В. Бойка. Для визначення конотативного значення пропонувалася класична шкала семантичного диференціалу Ч. Осгуда, яка вимірює конотативне значення відповідно до трьох факторів: оцінка, сила, активність. Загальне конотативне значення виражається сумарним показником трьох факторів та може максимально становити 27 балів. В результаті обробки даних з допомогою методу описової статистики, визначення квартилей конотативного значення, було виокремлено три групи досліджуваних із низьким, середнім і високим конотативним значенням на поняття «Бог».

Таблиця 2

**Значення квартилей конотативного значення на поняття «Бог»**

№	Рівні квартилей	Значення квартилей
1	Низький рівень	0-21,9
2	Середній рівень	22,0-24,9
3	Високий рівень	25,0-27,0

Таким чином, було виділено три групи студентів. До першої групи увійшло 108 осіб із низьким рівнем конотативного значення, до другої групи із середнім рівнем конотативного значення – 71 особа, до третьої групи із високим рівнем конотативного значення – 177 осіб.

Таблиця 3

**Значущі відмінності в емоціях та почуттях (методика В. Бойка) в групах студентів із низьким, середнім і високим рівнями конотативного значення на поняття «Бог»**

№ з/п	Емоції і почуття у міжособовій взаємодії	Вираженість емоцій студентів із високим рівнем конотативного значення	Вираження емоцій студентів із середнім рівнем конотативного значення	Вираженість емоцій студентів із низьким рівнем конотативного значення	Рівень значущості
1	Невміння керувати емоціями	1,69±1,32	1,83±1,42	2,39±1,14	p=0,001
2	Неадекватне емоційне вираження	2,29±1,16	2,19±1,08	2,46±1,30	p=0,210
3	Домінування негативних емоцій	1,55±1,47	1,82±1,09	2,30±1,45	p=0,000
4	Негнучкість емоцій	2,66±1,28	2,72±1,22	3,42±1,30	p=0,000
5	Небажання емоційної близькості	2,33±1,32	2,31±0,01	1,94±1,12	p=0,006
6	Сумарний показник емоцій та почуттів	10,66±4,14	11,14±3,26	11,62±4,28	p=0,251

Як видно з таблиці, у студентів із усіма рівнями конотативного значення існують емоційні труднощі у встановленні міжособової взаємодії, оскільки середньогрупові показники знаходяться в діапазоні 9-12 балів. Водночас особливості цих труднощів по-різному проявляються у студентів із різними рівнями конотативного значення на поняття «Бог», що виражають первинні релігійні переживання особистості, які в подальшому визначають динаміку релігійності як особистісної риси. Таким чином, у студентів із високим рівнем конотативного значення спостерігаються нижчі показники порівняно зі студентами із середнім та низьким рівнями конотативного значення за шкалами невміння керувати власними емоціями (відповідно 1,69±1,32; 1,83±1,42; 2,39±1,14), домінування негативних емоцій

(відповідно  $1,55 \pm 1,47$ ;  $1,82 \pm 1,09$ ;  $2,30 \pm 1,45$ ), негнучкість і неяскравість емоцій (відповідно,  $2,66 \pm 1,28$ ;  $2,72 \pm 1,22$ ;  $3,42 \pm 1,30$ ).

Водночас студентам із високим рівнем конотативного значення притаманні вищі показники порівняно зі студентами із середнім та низьким рівнями у небажанні встановлювати емоційну близькість упродовж міжособової взаємодії.

**Висновки і перспективи подальших досліджень.** Таким чином, результати дослідження дають змогу дійти висновків про те, що вираження первинних емоційних переживань у ставленні до Бога як основи розвитку релігійності особистості позитивно впливає на емоції і почуття людини для встановлення ефективної міжособової взаємодії. Перспективним вважаємо вивчення релігійності з іншими особистісними станами і властивостями людини, а також впливу релігійності на якість життя особистості студента загалом.

#### *Література*

1. Засекіна Л. В. Психолінгвістична діагностика / Засекіна Л.В., Засекін С.В. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – 187 с.  
Zasiekina L. V., Zasiakin S.V. Psycholinguistychna diagnostyka [Psycholinguistic diagnostics]. – Lutsk: RVV «Vezha» Lesya Ukrainka National University, 2008. – 187 p.
2. Климишин О.И. Динамичность религиозности личности как объект психологических исследований // Личность, семья и общество: вопросы педагогики и психологии: сб. ст. по матер. XXII междунар. науч.-практ. конф. Часть II. – Новосибирск: СибАК, 2012. – С. 99-107.  
Klymyshin, O.I. Dynamichnist reigiosnosti lichnsti kak object psychologycheskyh issledovanyi [Dynamics of religiosity of personality as the object of psychological research] // Person, family and society: issues of pedagogics and psychology. – Vol. II. – Novosibirsk: SYBak, 2012. – P. 99-107.
3. Москалец В.П. Релігійна віра як духовна цінність українського народу // Духовні цінності українського народу. — Івано-Франківськ, 1999. — С. 127—178.  
Moscalets V.P. Religiozna vira yak duchovna tzinnist ukryinskogo narodu [Religious belief as the spiritual value of Ukrainians]. – Ivano-Frankivsk, 1999. – P. 127-178.
4. Савелюк Н. М. Типи релігійної особистості у психологічних дослідженнях // Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / за наук. ред. С.Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Вип. 32. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2016. – С. 465-476.



- Savelyuk, N.M. Typy religyinoi osobystosti u psychologichnyh doslidzhennyah [Types of religious personality in the psychological resraches] // Problems of modern psychology. –Vol. 32. – Камуанетз-Подилський, 2016. – P. 465-476.
5. Савчин М. В. Духовна парадигма психології: монографія / М. В. Савчин. – К.: Академвидав, 2013. – 252 с.  
Savchin M. V. Duchovna paradigma psihologii [Spiritual paradigm of psychology]. Kyiv: Academvudav, 2013. – 252 p.
  6. Gould J.A. Classic Philisophical Questions / J. A. Gould. – Columbus: Bell and Howell Company, 1978. – 671 p.
  7. Haug I.E. Including a spiritual dimension in family therapy: Ethical Considerations, Contemporary Family Therapy, 1998. – 20(2). – P. 181–194.
  8. Koenig H.G. and McCullough, M.E. and Larson, D.B. (2001). Handbook of religion and health / H. G. Koenig, M. E. McCullough, D.B. New York: Oxford University Press, 2001. – 308 p.
  9. Moscovici S. The history and actuality of social representations. In F. Uwe, The psychology of the social, New York: Cambridge University Press, 1998. – 286 p.
  10. Pargament K.I. The many methods of religious coping: development and initial validation of the RCOPE / K. I. Pargament, H. G. Koenig, L. M. Perez // Journal of Clinical Psychology, 2000. –Vol. 56 –P. 519-543.

**НАШІ АВТОРИ  
OUR AUTHORS**

**Баранова Світлана Вячеславівна** – кандидат психологічних наук, доцент, докторант Інституту соціальної та політичної психології НАПН України.

**Блозва Павло Ігорович** – аспірант Інституту соціальної та політичної психології НАПН України.

**Войтович Неоніла Олегівна** – завідувач Луцької районної психолого-медико-педагогічної консультації, методист психологічної служби відділу освіти молоді та з питань фізичної культури і спорту Луцької райдержадміністрації.

**Гошовська Дарія Тарасівна** – кандидат психологічних наук, доцент кафедри вікової та педагогічної психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

**Гошовський Ярослав Олександрович** – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри вікової та педагогічної психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

**Делль Герман** – директор Київського центру нейролінгвістичного програмування (НЛП), сертифікований тренер НЛП.

**Демчук Оксана Андріївна** – старший викладач кафедри психології Уманського державного педагогічного університету імені П. Тичини.

**Засєкіна Лариса Володимирівна** – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної та соціальної психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

**Іванченко Світлана Миколаївна** – кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії соціально-психологічних технологій Інституту соціальної та політичної психології НАПН України.

**Калмикова Людмила Володимирівна** – здобувач Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

**Камінська Ольга Володимирівна** – кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогіки, психології та корекційної освіти Рівненського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

**Карелін Павло Анатолійович** – аспірант Інституту соціальної та політичної психології НАПН України.

**Колісник Олексій Петрович** – кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та соціальної психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

**Коць Євгенія Михайлівна** – аспірант Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

**Коширець Віктор Васильович** – кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології та безпеки життєдіяльності Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

**Крупельницька Людмила Францівна** – доктор психологічних наук, доцент кафедри психодіагностики та клінічної психології факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

**Кульчицька Анна Валеріївна** – кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та соціальної психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

**Майструк Вікторія Миколаївна** – аспірант Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

**Малімон Людмила Яківна** – кандидат психологічних наук, професор кафедри загальної та соціальної психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

**Мельник Юлія Сергіївна** – аспірант Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

**Мудрик Алла Богданівна** – кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та соціальної психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

**Одінцова Анастасія Миколаївна** – кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та соціальної психології Херсонського державного педагогічного університету.

**Павлюк Тетяна Миколаївна** – кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та соціальної психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

**Петрик Оксана Володимирівна** – здобувач Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

**Попович Ігор Степанович** – кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогіки, психології й освітнього менеджменту Херсонського державного університету.

**Стасюк Марія Іванівна** – здобувач Рівненського державного гуманітарного університету.

**Тимош Юлія Володимирівна** – аспірант Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

**Федотова Тетяна Володимирівна** – кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та соціальної психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

**Хворост Христина Юріївна** – кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології та безпеки життєдіяльності Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

**Шпак Марія Мирославівна** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри практичної психології Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка.

**Шпортун Оксана Миколаївна** – докторант факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

**Яровий Дмитро Олександрович** – начальник відділу координації міжнародних заходів та комунікацій Міністерства фінансів України, аспірант Інституту соціальної та політичної психології НАПН України.

**Ярошук Маріанна Володимирівна** – аспірант Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

**Ясенчук Інна Віталіївна** – аспірант Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

## ПАМ'ЯТКА АВТОРОВІ

«Психологічні перспективи» ISSN 2227-1376 (Print); ISSN 2308-3743 (Online) – рецензований періодичний науковий часопис, включений до міжнародних наукометричних баз, а також до затвердженого МОН переліку наукових фахових видань України, у яких можуть друкуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора чи кандидата психологічних наук.

### Вимоги до оригіналів статей, поданих до наукового часопису «Психологічні перспективи»

Стаття повинна відповідати тематиці журналу й сучасному стану науки, мати актуальність, не бути опублікованою раніше чи поданою до публікації в інших наукових журналах України та світу. Автор роботи відповідає за достовірність викладеного матеріалу, відсутність плагіату й коректність висновків, правильне цитування наукових джерел і покликання на них.

Матеріал розглядає редакційна колегія відповідного розділу журналу, а також два анонімні рецензенти. Після схвального відгуку з їхнього боку редакція приймає остаточне рішення про публікацію статті, про що повідомлятиметься авторові.

**Повний обсяг статті** разом із трьома анотаціями – 12 сторінок (0,5 авт. арк., не більше 3 тис. слів).

До редколегії збірника потрібно подати:

1) один роздрукований текст статті українською мовою з підписом автора:

формат А4, відстань між рядками – 1,5 інтервали, кегль 14, гарнітура Times New Roman; поля: ліворуч, угорі, внизу – 2,5 см, праворуч – 1 см; абзац – п'ять знаків;

сторінки статті мають бути пронумеровані;

не використовувати переносів;

дробові числа подавати через кому (напр. 0,105), а не через крапку;

формули: розмір шрифту – 11, великий індекс – 8, маленький індекс – 5, великий символ – 14, маленький символ – 11 пт;

таблиці, рисунки, малюнки повинні мати нумерацію і назву;

ілюстративний матеріал подавати в тексті, підписи набирати курсивом; рисунок, виконаний засобами MS Word, згрупувати як один об'єкт.

**Список літератури оформляти за такими нормами:**

якщо джерело опубліковано українською чи російською мовою (або іншими кирилическими мовами), у списку літератури його потрібно подати **кирилицею та обов'язково нижче продублювати латинськими літерами з англійським перекладом праці у квадратних дужках**, наприклад:

1. Выготский Л. С. Мышление и речь / Л. С. Выготский. – М. : Лабиринт, 2001. – 368 с.

Vygotskii L. Myshleniie i rech [Thinking and Speech] / L. Vygotskii. – М. : Labirint, 2001. – 368 p.;

2. Кравчук С. Теоретична модель інтелекту / С. Кравчук // Психологічні перспективи. – 2006. – № 18. – С. 222–230.

Kravchuk S. Teoretychna model intelektu [Theoretical model of intelligence] / S. Kravchuk // Psykhologichni perspektyvy. – 2006. – № 18. – Р. 222–230;

цитувати не більше 10-ти джерел, в оглядах – до 30-ти; на кожну позицію в списку літератури має бути посилання в тексті статті;

посилаючися на статтю, у списку літератури обов'язково вказувати її авторів, назву, джерело видання, рік, випуск (число), сторінки; на книгу загалом – авторів, назву (і жанр), місце видання, видавництво, рік і кількість сторінок; на інтернет-видання – джерело та дату використання;

посилання слід робити так: якщо мається на увазі джерело загалом [3] у випадку цитування із зазначенням номера сторінки [3, с. 25];

2) файл статті та додатково файли ілюстрацій (на дискеті, диску чи електронною поштою); у форматі Windows, версії текстового редактора MS Word; для ілюстрацій – формат JPG, роздільна здатність – 300 dpi;

3) відомості про автора: прізвище, ім'я, по батькові; учене звання, посада місце роботи (установа, підрозділ) автора; адреса; електронна пошта; телефон.

### **Структура статті:**

1) УДК, рядком нижче – прізвище, ініціали автора;

2) назва статті (великими літерами);

3) резюме українською мовою (200–250 слів) (10 кегль);

4) ключові слова українською мовою (5–7 слів) (10 кегль);

5) прізвище, ініціали автора англійською мовою (10 кегль);

6) назва статті англійською мовою (10 кегль);

7) резюме англійською мовою (200–250 слів) (10 кегль);

8) ключові слова англійською мовою (10 кегль);

9) прізвище, ініціали автора російською мовою (10 кегль);

10) назва статті російською мовою (10 кегль);

11) резюме російською мовою (200–250 слів) (10 кегль);

12) ключові слова російською мовою (10 кегль);

13) постановка наукової проблеми та її значення;

14) аналіз останніх досліджень цієї проблеми;

15) формулювання мети та завдань статті;

16) методи та методики;

17) виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження;

18) висновки й перспективи подальших досліджень;

19) література (на кожну позицію є посилання в статті), примітки, джерела ілюстративного матеріалу, список нестандартних скорочень;

20) ел. адреса для листування, телефон (публікується за бажанням автора).

Кошти за публікацію потрібно перерахувати через банк на р/р 31259203201912, МФО 803014, банк ГУДКСУ у Волинській обл., код 02125102 (одержувач – Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки), указавши прізвище, ім'я, по батькові. Квитанцію надсилаєте до головного редактора поштою разом зі статтею (Л. В. Засекіній, кафедра загальної та соціальної психології, просп. Волі, 13, м. Луцьк, 43025) або за електронною адресою: [psyprojournal@gmail.com](mailto:psyprojournal@gmail.com)

\* Оригінальні версії статей публікуватимуться у відкритому доступі на сайті журналу <http://psychoprospects.ucoz.com/>

## GUIDELINES FOR AUTHORS

Psychological Prospects ISSN 2227-1376 (Print); ISSN 2308-3743 (Online) is a peer-reviewed scholarly periodical indexed and listed in international databases in the field of social sciences, approved by the Ministry of Education and Science as a specialized journal where the results of the theses for obtaining the degrees of Doctor and Candidate of psychological sciences can be published.

The editorial board of Psychological Prospects Journal invites you to send your paper for publishing in the Journal. The editorial board will review the papers and inform the author(s) about any decision. The editorial board will be responsible for the publication reserving the right of requesting the author(s) for modifications.

Only original (never published before or submitted to any other journal for reviewing) papers in Ukrainian, Russian and English are accepted. The originals must meet the following requirements:

### FORMAT/LENGTH

The original must be in version similar or higher than Word 97. The recommended length is 12 pages (max 3,000 words) including references, printed on A4 paper format, with 2,5 cm for upper, lower and left margins, 1 cm for right margins, observing 1,5 space between lines and with Times new roman font type, with a 14 point body.

### TITLE-AUTHOR'S IDENTIFICATION

The first page must include author(s) name and affiliation. It should be written in bold, centered, times new roman, 14 point body, e. g. Larysa Zasiékina, Head of General and Social Psychology Department, Lesya Ukrainka East European National University, e-mail: l\_zasiékina@ukr.net

### ABSTRACT/KEY WORDS

Each paper should include brief abstracts in Ukrainian, Russian and English which should contain 200–250 words preceded by the author's family and given names, title of the article (in the respective language). The three abstracts should be written in italics with a 10 point body. Also 5–7 key words should be included at the end of each of them.

### TEXT

Quotations in the text should be as follows: According to Gilberg, Warr [1; 3], where 1 and 3 means the first and the third position in the literature, while [1, 3] means the first position in the literature and number of page with quotation. Comments and notes should be included in footnotes. Any examples should be numbered consecutively with Arabic numerals. No images or illustrations should be inserted. The article should contain the following parts: background of the problem; objectives; procedure of the research; methods and test materials; conclusion.



#### REFERENCES

References should come at the end of the paper. They should be written with a 14 point body and in alphabetic order. The Ukrainian and Russian references should be written originally, then transcribed in Latin italicized letters and translated below, e. g:

1. Выготский Л. С. Мышление и речь / Л. С. Выготский. – М. : Лабиринт, 2001. – 368 с.  
Vygotskii L. Myshleniie i rech [Thinking and Speech] / L. Vygotskii. – М. : Labirint, 2001. – 368 p.;
2. Кравчук С. Теоретична модель інтелекту / С. Кравчук // Психологічні перспективи. – 2006. – № 18. – С. 222–230.  
Kravchuk S. Teoretychna model intelektu [Theoretical model of intelligence] / S. Kravchuk // Psykhologichni perspektyvy. – 2006. – No 18. – P. 222–230;

The papers should be sent to the E-mail: [psyprojournal@gmail.com](mailto:psyprojournal@gmail.com)

All papers will be published in open access on the Journal site:  
<http://psychoprospects.ucoz.com/>

Д л я н о т а т о к

Д л я н о т а т о к

Наукове видання

**ПСИХОЛОГІЧНІ ПЕРСПЕКТИВИ**  
**PSYCHOLOGICAL PROSPECTS**

ВИПУСК 29 ISSUE 29

*Редактори і коректори: В. С. Голюк, Л. С. Пащук, В. Є. Сикора*  
*Технічні редактори: В. М. Костелова, М. Б. Філіпович*

Формат 60×84<sup>1</sup>/<sub>16</sub>. Обсяг 19,99 ум. друк. арк., 19,5 обл.-вид. арк. Наклад 100 пр. Зам. \_\_\_\_\_.  
Редакція і видавець – Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки  
(43025, Луцьк, просп. Волі, 13). Свідоцтво Держ. комітету телебачення та радіомовлення  
України ДК № 4513 від 28.03.2013 р.